

Н. Г. ШКУРАТЯНА, С. В. ШЕВЧУК

СУЧАСНА
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА
МОВА

Н. Г. Шкуратяна, С. В. Шевчук

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

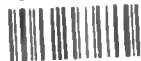
Допущено

Міністерством освіти і науки України

Навчальний посібник для студентів
педагогічних навчальних закладів

КИЇВ
“ЛІТЕРА”
2000

НБ ПНУС

633039

ББК 81. 2УКР-923
Ш 67

Допущено Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів
Протокол № 11/6-18 від 22 листопада 1995 р.,
рішення Колегії Міністерства освіти і науки України

Рецензенти: П. С. Дудик, проф.; Т. С. Слободинська, канд.
філол. наук (Вінницький педінститут); Л. Ю. Шевченко, канд. філол.
наук (Національний університет ім. Т. Шевченка)

Шкурагяна Н. Г., Шевчук С. В.

Ш 67 Сучасна українська літературна мова: Навч. посібник.
К.: Літера, 2000. 688 с.

ISBN 966-7543-02-1

Відповідно до програми викладено теоретичний матеріал, що охоплює всі розділи курсу. Подано також вправи, в яких використано речення та уривки з художніх текстів класиків української літератури, сучасних письменників, публіцистів, зразки усної народної творчості. Практична частина спрямована на вироблення у студентів навичок і вміння спостерігати, аналізувати і класифікувати мовні явища, користуватися лексичним багатством мови, на глибоке оволодіння орфоепічними, правописними, пунктуаційними нормами. Після кожного розділу вміщено запитання і завдання для самоконтролю, які сприятимуть закріпленню вивченого.

Для студентів педагогічних факультетів вищих закладів освіти всіх рівнів акредитації. Може бути використаний учителями, учнями ліцеїв, коледжів та гімназій гуманітарного профілю.

ББК 81. 2УКР-923

Львівський університет
ім. В. Гетьмана Стефаника

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

№

633039

© Н.Г.Шкурагяна, С.В.Шевчук, 2000
© "Літера", 2000

ПЕРЕДМОВА

Поняття “українська мова” означає назву засобу спілкування, об’єкта наукових досліджень, навчальної дисципліни.

Українська мова як засіб спілкування функціонує в Україні — державі, розміщеній у центрі Європи, з населенням близько 50,5 млн осіб, із яких 85 % назвали українську мову рідною і понад 70 % яких є українцями за національністю. Крім того, українська мова — засіб об’єднання українців, що проживають у багатьох країнах світу.

Учені досліджують українську мову у різних аспектах. Розкривають зв’язки між мовою та історією народу, суспільства, оскільки мова як засіб спілкування між людьми розвивається у тісному зв’язку із суспільством, відображаючи усі ті зміни, що відбуваються у його житті; з’ясовують зв’язки між мовою і мисленням, що існують у безпосередньому контакті: пізнаючи світ, людина передає результати пізнання у мові за допомогою слів, речень. У мові відображено всі надбання народу в процесі його розвитку, завдяки чому сучасники активно використовують досягнення наших предків, а створене в наш час і закріплене у мові, залишиться здобутком для нащадків.

Визначають зв’язки між українською мовою та іншими мовами народів світу, насамперед із мовами близькоспорідненими.

Досліджуються різні аспекти мови: діалекти, звукова система, словниковий склад, граматична будова, стилістика. Наслідком досліджень учених є низка фундаментальних праць із українського мовознавства.

Українська мова як навчальна дисципліна охоплює чітко визначене коло понять, відомостей, уже здобутих мовознавством. Завданням тих, хто вивчає цю дисципліну, є засвоєння відповідних теоретичних відомостей, усталених мовних норм сучасної української літературної мови — від часів І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка до наших днів. Вивчається українська мова в загальноосвітніх школах та вищих закладах освіти. Обсяг матеріалу, що вивчається, визначається специфікою навчального закладу.

У педагогічних закладах освіти вивчається курс “Сучасна українська літературна мова”. Основою його є явища сучасної української літературної мови. Водночас курс містить короткі відомості з історії формування і розвитку української літературної мови, історичної фонетики, стилістики.

Вивчаючи курс, студенти набувають теоретичних знань, удосконалюють володіння мовними нормами, збагачують словниковий запас, зміцнюють навички мовних розборів, що сприяє піднесенню культури мовлення, допомагає поєднанню знань теоретичного матеріалу з практичним володінням мовою.

Курс сучасної української літературної мови складається із вступу, розділів: “Фонетика і фонологія” (вчення про звукову систему української мови), “Лексикологія” (вчення про слово, словниковий склад мови), “Фразеологія” (вивчає стійкі мовні звороти), “Лексикографія” (вчення про словники мови), “Морфеміка і словотвір” (розділ мовознавства, що вивчає морфемну будову слова, типи морфем, похідні слова, способи і засоби творення їх), “Грамматика” (вчення про граматичну будову мови) — “Морфологія” (вивчає граматичні форми слова, граматичні категорії, властиві частинам мови) і “Синтаксис” (зосереджує увагу на вивченні синтаксичних одиниць, що вживаються в мові) ¹.

До кожної теми і розділу подано вправи узагальнювального характеру, щоб кожен студент міг перевірити, як засвоєно опрацьований ним матеріал, запитання і завдання для самоконтролю, а також схеми і зразки мовних розборів.

Посібник підготували: Н. Г. Шкуратяна — Вступ, § 1—82; С. В. Шевчук — § 83—127.

¹ У посібнику немає систематичного викладу матеріалу із розділів “Орфоепія”, “Графіка”, “Орфографія”, “Пунктуація” — він вивчається в дисциплінах “Практичний курс української мови” чи “Ділове українське мовлення”.

ВСТУП

ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ЇЇ ЗВ'ЯЗКИ З ІНШИМИ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ МОВАМИ

Українська мова належить до індоєвропейської сім'ї мов, які є найбільш вивченими і найбільш поширеними: цими мовами розмовляє близько 52 % населення земної кулі. У цій сім'ї мов українська мова належить до слов'янської групи і разом з російською та білоруською мовами утворює східнослов'янську підгрупу; до західнослов'янської підгрупи належать польська, чеська, словацька, лужицька, кашубська і полабська (мертва) мови; до південнослов'янської — болгарська, сербохорватська, македонська, словенська й старослов'янська (мертва).

Примітка. Не слід ототожнювати поняття “мова” і “мовлення”. Мова є об'єктивно існуючим засобом спілкування між людьми і виявляється у “сукупності довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок”¹. Мовлення — індивідуальне використання мови окремим мовцем, “спілкування людей між собою за допомогою мови; мовна діяльність”² окремого члена суспільства.

Завдання I. Прочитати подані висловлювання, зробити висновки щодо думок про походження української мови. Чим ці думки різняться?

“Початковим етапом існування української мови — літературної мови, як і загальнонародної розмовної мови, є XIV століття (окремі фонетичні та граматичні риси, які згодом узвичаїлися в українській мові, спостерігаються ще в пам'ятках XI—XIII ст.). На той же час припадає й початок російської та білоруської літературних мов”³.

¹ *Словник української мови: У 11 т. — К.: Наук. думка, 1973. — Т.4. — С. 768.*

² Там само. — С. 770.

³ *Плющ П. П. Історія української літературної мови. — К.: Вища шк., 1971. —*

“Зародившись десь на світанні суспільного слов’янського життя, мова наша витерпіла страшенне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і, проте, перегорівши як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирслов’янською мовою...”¹

Завдання II. Зіставити звуковий склад, граматичні форми слів із різних слов’янських мов, визначити, у чому виявляється спільність між ними на лексичному, фонетичному, граматичному рівнях.

Слов’янські мови

	<i>Східні</i>		<i>Західна</i>	<i>Південна</i>
у к р.	р о с.	бі л о р у с.	польськ.	болг.
голова	голова	гало́ва	głowa	глава
молоко	молоко	мала́ко	mleko	мя́ко
день	день	дзень	dzień	ден
ніч	ночь	ноч	noc	нощ
весна	весна	вясна	wiosna	пролет
ліс	лес	лес	las	гора
жовтий	желтый	жоу́ты	zołty	жы́т
червоний	красный	чырво́ны	czzerwony	червен
гіркий	горький	горкі	gorzki	горчив
ходити	ходить	ходзі́ць	chodzieć	ходя
говорити	говорить	гавары́ць	mówić	говоря
один	один	адзі́н	jeden	един
п’ять	пять	пя́ць	pięć	пет

Усі слов’янські мови походять із одного джерела — праслов’янської мови.

¹Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К.: Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. — С. 23.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА — НАЦІОНАЛЬНА МОВА УКРАЇНЬСЬКОГО НАРОДУ. ДІАЛЕКТИ УКРАЇНЬСЬКОЇ МОВИ

Українська мова у своєму розвитку пройшла кілька етапів: мова української народності, мова української нації. Як одна з істотних ознак нації українська національна мова виконує об'єднувальну функцію для українців незалежно від місця їхнього проживання, виступає засобом спілкування між ними, насамперед в Україні.

Українська національна мова неоднакова на всій території її поширення. Відмінності виявляються на всіх рівнях: фонетичному, морфологічному, лексичному і т. д. Сукупність усіх особливостей, властивих мовленню людей на певній території проживання їх, утворює діалект, у межах якого виділяються менші єдності — говірки.

Українській національній мові властиві три діалекти (або наріччя): північний, південно-західний, південно-східний.

Північний діалект

Поширений на території сучасних областей Чернігівської, Волинської, північної частини Рівненської, Житомирської, Київської.

Фонетичні особливості. Північним говорам характерне вживання дифтонгів (двох голосних в одному складі) у закритих складах відповідно до звуку [i] літературної мови: *стуол, стуєл, стуїл, стуїл, жуднка, жуєнка, жуїнка, жуїнка, пієч, осієнь*; замість звуку [i] літературної мови на місці давньої ѣ вживається переважно звук [e]: *лес, мешок, дед, лето*; ненаголошений [o] вимовляється із наближенням до [a]: [го^ало^ава'], [мо^ало^ако], [до^аро^ага]; після шишлячих та звуків [z], [k], [x] у корені слів вимовляється [i], а не звук літературної мови [u]: *жіть, читать, гікать, хітко*; звук [p] послідовно твердий, він вживається також замість літературного [p'] : *радно, бурак, трома*.

Морфологічні особливості: вживання повних нестягнених форм прикметників та співвідносних з ними займен-

ників: *такая добрая мати, цюю щірюю людину, кожнеє малес дитя, нашії щірії* [dʲe]ti; іменники середнього роду другої відміни мають закінчення *-е* (а не *-а*, як у літературній мові): *чита*[н':e], *жі*[т':e], *веси*[л':e].

Лексичні особливості. У словниковому складі північного говору є чимало слів, не вживаних у літературній українській мові, зокрема: *кукуля* (зозуля), *вивюрка* (білка), *пуля* (курча), *драгли* (холодець), *кендюх* (шлунок), *шебета* (торбинка на хліб), *ясниця* (веселка), *соновик* (стебло соняшника), *жаркий* (коричневий), *хупавий* (красивий), *чірить* (креслити), *шупить* (розуміти), *харанудитись* (лякатися), *цвіліти* (дратувати).

Південно-західний діалект

Поширений на території сучасних областей Вінницької, Хмельницької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської, південної частини Рівненської, Житомирської, західної частини Черкаської.

Фонетичні особливості. Переважає чітка вимова ненаголошених звуків [e], [u]: *село, живу*; значне наближення ненаголошеного [o] до [y]: *чу^oлу^oвік, ку^oр^oва*; у закритих складах замість давнього [o] в словах книжного походження і споріднених з ними вимовляється [i]: *нарід, вирік, нарідний, візвільний*; у коренях українських слів між приголосними вживаються звукосполучення [ep]. [up], [el], [ul] замість літературних [pi], [li]: *керниця, кирниця, гелтати, гилтати* — літ. *криниця, глитати*; звук [p] вимовляється й замість [p'] літературної мови, іноді між ним і наступним голосним з'являється вставний [i]: *зора, ражанка, в один рад, дручок, румсати, зор'я, по мор'ю, кур'ю*; твердий звук [t] у кінці слів (дієслів): *сидит, ходят*; у словах, що починаються голосним, наявні приставні приголосні: *гобід, готак, готара, Гандрій, гатака, вочі, гочі*; відсутні подовжені приголосні звуки: *насі*[н' e], *веси*[л' e], *сі*[л' у], *ні*[ч' у]; чимало відхилень у наголошенні слів: *нарід, несе, везли*.

Морфологічні особливості. Іменники жіночого роду першої відміни вживаються в орудному відмінку однини із закін-

ченням *-оу, -еу* замість *-ою, -ею*: *рукоу, ногоу, землеу, піснеу, душеу*; у цій самій формі іменники чоловічого роду другої відміни мають закінчення *-ам* незалежно від групи: *ножом, вівчаром, плащом, коньом* — як і *столом, дубам*; іменники середнього роду другої відміни вживаються із закінченням *-е* (а не *-а*, як у літературній мові): [*жит' е*], [*прилад' е*]; вживаються застарілі відмінкові форми займенників *мя, тя, ся, мі, ті, сі*: *кажу ті, купив сі, зустрічаю тя*; самостійно вживається частка *ся* при дієсловах, які в літературній мові з *-ся* належать до зворотних: *ся причісую, ся мию, ся зустрічав*; складена форма майбутнього часу утворюється поєднанням особових форм дієслова *бути* та родових форм дієслова минулого часу (а не інфінітива): *буду ходила, буду робив, будеш працювала*; складна форма майбутнього часу має дві складові самостійні частини: *му читати, ходити меш, ме думати, мемо стрічати*.

Лексичні особливості. У словниковому складі південно-західного діалекту значно більше слів, не властивих літературній мові, ніж в інших говорах, наприклад: *гостинець* (шлях), *бистрець* (потік), *майва* (прапор), *гатка* (казка, байка), *нано*, *бадіко* (батько), *вуйко* (дядько), *кубіта* (жінка), *чічка* (квітка), *гасник* (світло, лампа), *газда* (господар), *плай* (стежка), *файний* (красивий), *варгатий* (губатий), *вакатись* (відважуватись).

Південно-східний діалект

Поширений на території сучасних Полтавської, Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Запорізької, Херсонської, Одеської, Сумської, Миколаївської областей, більшої частини Черкаської та південної частини Київської областей.

Особливості південно-східного діалекту більше відповідають нормам літературної мови, ніж відрізняються від них. Однак окремі його говірки мають властивості, що відмежовують цей діалект від літературної мови.

Фонетичні особливості. В цьому діалекті відсутні африкати [дж], [дз], а в І особі однини дієслів змінюється і місце наголосу: *бжюла, сажу, сіжю, хожу* (і *садю, сідю, ходю*), *зеркало, звоник*; вживання проривного [к] замість [т]: *кісто, кісний*; ствердіння [р'] на початку складу: *радок, радно, ражанка*; пом'якшена вимова шиплячих: *сні[ш'а]ть, кри[ч'а]ти, [ч'о]го*.

Морфологічні особливості. Відсутність чергування приголосних у формах першої особи однини дійсного способу дієслів другої дієвідміни: *прося, носью, восью, платю* (зі зміщенням наголосу); взаємозаміна особових закінчень у третій особі однини дійсного способу дієслів першої і другої дієвідмін: *пишить, несить і возе, просе* (замість *пише, несе і возить, просить*)! дієслова першої дієвідміни, які в інфінітиві перед суфіксом *-ти* мають суфікс *-а-*, у третій особі однини дійсного і наказового способів вживаються лише з основою на *-а* (без закінчення): *дума, заспіва, хай чита* (літературно: *думає, заспіває, хай читає*).

Лексичні особливості. Діалект відрізняється незначною кількістю слів від літературної мови. Приклади їх: *допіру* (тільки що), *баняк* (чавун), *ярчак* (згряя), *пшеничка* (кукурудза), *слабий* (хворий), *накіл* (кілок), *гасник, гасниця* (гасова лампа).

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, УМОВИ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ

На ґрунті української національної мови формується і розвивається українська літературна мова (лат. *littera* — буква), яка відрізняється від загальнонародної національної мови єдністю, унормованістю, уніфікованістю. Українська літературна мова — це відшліфована, унормована форма української національної мови, складова частина її. Завдяки унормованості українська літературна мова однакова на всій території її поширення для всіх, хто нею користується у спілкуванні.

Мовна норма (лат. *norma* — правило, взірець) — це закріплені у практиці зразкового використання мовні варіанти, які

найкраще і найповніше з числа співіснуючих виконують свою суспільну роль¹.

В українській літературній мові унормованою є кожна ділянка її: вимова (орфоепічні норми), правопис (орфографічні норми), словниковий склад (лексичні норми), граматики (граматичні норми), стилістика (стилістичні норми) і т. д. Наявність мовних норм і дотримання їх кожним носієм мови поліпшує спілкування, сприяє його успіхові і водночас виявляє рівень розвитку мови.

Українська літературна мова належить до високорозвинених мов народів світу, про що засвідчили у своїх висловах (з інтервалом більше як століття) видатні знавці української мови. “Тепер, здається, вже немає для кого і для чого доводити, що мова українська (або, як декому подобається називати, малоруська) є мова, а не наріччя — російської чи польської, як дехто доводив; і багато хто переконаний, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості і багатства синтаксичного — це мова поетична, музикальна, живописна”². “Бо ж наша мова — як чарівна пісня, що вміщає в собі і палку любов до Вітчизни, і ярий гнів до ворогів, і волелюбні думи народні, і ніжні запахи рідної землі. А пісня — це найдобірніша, найвиразніша мова”³.

Основу української літературної мови складає південно-східний діалект, а саме — його середньонадніпрянські говірки. Порівняно з іншими цей діалект був поширений на більшій території, відзначався одноманітністю — не такою значною, як інші, розгалуже-

¹ Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища шк., Голов. вид-во, 1982. — С.156.

² Срезневський І. І. Погляд на пам'ятки української народної словесності // Уч. зап. Моск. ун-та. — М., 1834. — Ч. 6. — С. 134.

³ Тичина Павло. Квітни, мово наша рідна. — К.: Наук. думка, 1971. — С.24.

ністю на говірки. До того ж населення, що проживало на території південно-східного діалекту брало активну участь у політичному житті протягом тривалого історичного періоду. З другої половини XV ст. кількість населення на цій території зростає за рахунок утікачів із числа кріпосного люду з Правобережної та Західної України. Коли у першій половині XVI ст. на півдні України утворилася Запорізька Січ, приплив населення у цей край посилювався, оскільки українське козацтво стало надійним захисником і від кріпосників, і від іноземних поневолювачів.

Вагомим чинником для піднесення ролі середньонаддніпрянських говірок у розвитку української літературної мови було і те, що автор першої граматики української мови О. Павловський і видатні українські письменники І. Котляревський, Т. Шевченко були вихідцями із цих країв.

“Грамматика малороссійскаго наручія” (1818) написана О. Павловським якраз на матеріалі цієї говірки. Народну полтавську говірку вперше широко використав у своїх художніх творах І. П. Котляревський. Подальше її шліфування, удосконалення здійснювали письменники Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський, Г. Квітка-Основ'яненко та ін. Основоположник української літературної мови Т. Г. Шевченко немовби завершив процес становлення української літературної мови на народній основі, відібравши й майстерно обробивши найхарактерніше для неї і ввівши його у художні твори.

Від часів І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка й понині українська літературна мова пройшла досить важкий шлях.

Завдання III. Прочитати подані тексти. Зробити висновки про умови розвитку української мови.

а) У 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії Валуєв видав циркуляр, у якому зазначалось, що “никакого малорусского наречия не было, нет и быть не может”, що це “наречие” — “тот же русский язык, только испорченный” впливом на нього польської мови, що “общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссов и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для

них некоторыми малороссами, в особенности поляками, так называемый украинский язык”.

б) У 1876 р. вийшов указ Юзефовича (Емський), який забороняв друкувати українською мовою книжки, тексти пісень під нотами і ввозити з-за кордону будь-яку літературу, друковану українською мовою; заборонялись також українською мовою і сценічні вистави.

Право громадян колишнього Радянського Союзу, в тому числі й громадян УРСР, спілкуватися, здобувати освіту рідною мовою визначалося Конституцією — Основним законом СРСР (статті 36, 45), а також іншими державними та партійними документами. Ніяких офіційних документів, постанов, розпоряджень про обмеження функціонування української мови на Україні не видавалось. Зате з'являлися документи, спрямовані на поширення сфери вживання, поглиблення вивчення російської мови (Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р., відповідно до якої у класах сільських шкіл УРСР чисельністю більше 25 учнів утворювали дві групи для вивчення російської мови; резолюція науково-практичної конференції з питань удосконалення вивчення російської мови в національних школах, середніх, спеціальних і вищих навчальних закладах — Ташкент, 1975 р.; республіканські, обласні заходи подібного спрямування).

Верховна Рада УРСР у 1989 р. ухвалила Закон “Про мови в Українській РСР”. І статтею 2 цього Закону за українською мовою було закріплено статус державної. Водночас Закон визнавав рівність (юридичну і практичну) усіх мов, якими користується населення держави.

Завдання IV. Ознайомитись із текстом названого закону та статей 10, 11, 12 Конституції України. Розказати про свої спостереження щодо втілення в життя положень цих документів.

Завдання V. Розказати, які факти життя суверенної України сприяють духовному відродженню українського народу, вихованню національної гідності українців.

ПИСЕМНА Й УСНА ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ, СТИЛЬОВІ РІЗНОВИДИ ЇХ

Літературна мова функціонує у двох формах — писемній та усній.

Усна форма літературної мови розрахована на безпосереднє спілкування, кількість учасників якого, як правило, обмежена. Порозумінню сприяє не тільки висловлена за допомогою звукового потоку мовлення думка, а й інтонація мовця, його міміка, обставини, в яких відбувається спілкування і які однаково доступні й сприймаються і мовцем, і слухачами, можливість одразу поставити запитання з метою з'ясування, одержання додаткової інформації. Усна форма української літературної мови характеризується широким використанням діалогічного мовлення, в якому переважають прості неповні речення. Залежно від умов і мети спілкування в усній формі вживаються також речення інших структурних типів, у тому числі й складні.

Писемна форма української літературної мови розрахована на спілкування між людьми, віддаленими простором і часом. Ця обставина зумовлює досить ретельний добір слів, які б найточніше називали поняття, про які йдеться, потребу логічно й повно висловлювати думки, через що у писемному мовленні переважають складні речення.

Кожна форма української літературної мови має різні сфери функціонування: усна форма вживається у щоденному спілкуванні людей, безпосередньо пов'язаних між собою, в публічних виступах; писемна форма української літературної мови обслуговує потреби науки, художньої літератури, освіти, державних установ, господарських та громадських організацій.

Усе зазначене сприяє різному виявленню як усної, так і писемної форми української літературної мови, тобто зумовлює наявність функціональних мовних стилів. **М о в н и й с т и л ь** (лат. *stilus* — паличка для письма) — це сукупність мовних засобів, зумовлених змістом, метою і функцією висловлювання. В україн-

ській мові функціонують такі мовні стилі: розмовний, науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий.

Р о з м о в н и й стиль обслуговує потреби побуту, офіційного та неофіційного спілкування людей у їхніх безпосередніх стосунках. Словниковий склад його досить різноманітний, оскільки визначається змістом мовних стосунків; поряд з іншими вживаються також слова розмовні, просторічні. Переважають неповні речення, вживаються речення інших типів.

Н а у к о в и й стиль обслуговує потреби науки. У наукових працях широко вживається наукова термінологія, слова із абстрактним значенням, іншомовного походження. У цьому стилі немає слів з емоційним забарвленням, вживаних у переносному значенні (якщо вони не є об'єктом наукового дослідження). Щоб забезпечити ґрунтовний, логічний виклад думок, у науковому стилі переважають речення складні, прості ускладнені.

Х у д о ж н і й стиль обслуговує потреби художньої літератури. На відміну від інших стилів, у ньому вживається все словникове багатство української мови: слова з найрізноманітнішим лексичним значенням, різні за поширеністю щодо вживання, за походженням. У цьому стилі вживаються також слова, що не відповідають мовним нормам, — діалектизми, жаргонізми, вульгаризми. Таким самим багатством характеризується і синтаксис художнього стилю. у ньому активними є речення, різні за будовою, метою висловлювання, за відношенням змісту речення до дійсності. Усе визначене допомагає письменникам майстерно змальовувати найрізноманітніші сторони життя суспільства, людини в суспільстві.

П у б л і ц и с т и ч н и й стиль поєднує особливості наукового та художнього стилів. Подібно до наукового публіцистичний стиль є логічно обґрунтованим, подібно до художнього — образним, емоційно забарвленим. Тому мовні засоби, які в ньому використовуються, подібні до мовних засобів обох названих стилів, що визначається завданням публіцистики: подати інформацію з певних позицій, переконати читачів, слухачів у її правильності, сформувавши відповідну громадську думку, організувати людей на відповідні дії.

Офіційно-діловий стиль представлено у законодавчих актах, ділових паперах, у діловому листуванні, усному діловому мовленні. Характеризується він уживанням стандартних та однотипних висловів, уживанням слів-канцеляризмів, офіційно-ділової лексики, причому вживані слова позбавлені будь-якої емоційності, двозначності. Синтаксис стилю характеризується вживанням специфічних синтаксичних конструкцій, речення в ньому різної будови; наявний поділ тексту на параграфи, пункти.

Розмежування стилів не завжди легке і можливе, оскільки на практиці спостерігається поєднання мовних стилів: наукового і художнього, наукового і публіцистичного і т. под.

Крім того, кожному мовному стилю за допомогою мовних засобів можна надати різного забарвлення: урочистого, ввічливого, фамільярного, жартівливого, іронічного, саркастичного, офіційного.

Вправа 1. Проаналізувати подані тексти, визначивши, зразками яких стилів є кожен з них.

I. Рух блокуватиметься з демократами.

Про це сказано у заяві “Про початок виборчої кампанії”, яку поширив Рух-прес. Рух не вважає, що створення єдиного блоку демократичних сил буде справою менш складною, ніж на попередніх виборах. Досвід боїв за президентство, коли були зневажені етичні засади передвиборної боротьби, змушує керівництво Руху розраховувати на домовленості з близькими за поглядами партіями, переважно в окремих регіонах чи округах.

Заява, як і слід було сподіватись, окреслює єдину вимогу до можливих союзників — вони повинні стояти на позиціях державності й демократії. Це означає, що на місцях рухівці будуть об'єднувати зусилля навіть із членами тих організацій, співпраця з якими на загальноукраїнському рівні видається дуже проблематичною.

(З газети)

II. Літо! Золота пора, тіло дзвенить від радості, як зелене дерево, повне розспіваних птахів. Юрій був п'яний від самого повітря, від

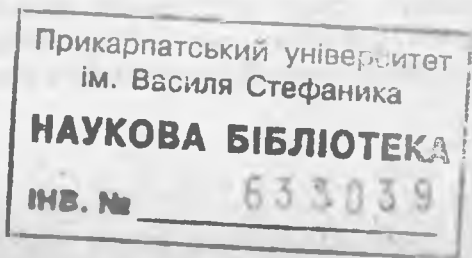
сліпучого сонця, від синьої води, від сміху, криків, радісного вітру, що повівав од Русанівської протоки. З балкона було видно майже всю протоку, білі піски на тім боці, зелені вали верб, а ще далі — київські пагорби, увінчані золотими шпилями Лаври, вид такий, що міськрада мала б із жителів Русанівки брати додаткову квартирну плату. Хоча з Березняків вид ще розкішніший, там Лавра зсунута на периферію погляду, а навпроти масиву, на тім боці Дніпра, в зеленій пазусі берега, заचाївся Видубицький монастир, ніби вродлива дівчина, яка сяє тобі з тисячолітньої пазелені над водою і прикладає до уст пальчика: “Тс-с-с!”

(П. Загребельний)

III. Можна вважати, що ефект впливу становища в колективі на поведінку підлітка регулюється передусім самооцінкою, рівнем домагань і ставленням до вимог колективу. Останні три чинники становлять, на нашу думку, позицію підлітка.

Залежно від ступеня адекватності самооцінки та рівня домагань підліток здатний більшою чи меншою мірою усвідомлювати своє реальне становище в системі взаємин. Якщо учень характеризується, наприклад, занадто високою самооцінкою і таким самим рівнем домагань, то це, зрозуміло, заважатиме йому адекватно сприймати своє реальне становище: він завжди сподіватиметься на більші симпатії членів колективу, ніж він того заслуговує своїми людськими якостями. Внаслідок цього підліток може постійно відчувати себе ображеним, вважати, що його ровесники несправедливі, недооцінюють його, погано ставляться до нього. Подібні суб'єктивні переживання відіграють важливу роль у формуванні й підтримці певної позиції як суб'єктивного утворення в самосвідомості (суб'єктивне відображення об'єктивної реальності).

(М. Боришевський)

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

§ 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ФОНЕТИКИ

Фонетика (від гр. *phōnē* — звук) — розділ мовознавства, що вивчає звукову систему мовлення. У центрі фонетики — вчення про звуки мовлення: природа звуків мовлення, закони поєднання їх, звукові зміни, зумовленість звукових змін.

Звуки мовлення є єдиним засобом вираження мовних значень. Проте звуки виражають значення лише при поєднанні одного звука з іншим — вжитий ізольовано, жоден звук не виражає будь-якого значення. Важливе також послідовне розміщення звуків: при порушенні звичної послідовності розміщення звуків створюється беззмістовне звучання. Так само послідовно розташовуються у словах склади. Слово має певне звучання, з яким завжди пов'язане певне значення. Якраз завдяки такому поєднанню і пізнається слово як мовна одиниця, саме як таке, а не інше.

Фонетика може розглядати звукові факти статично, поза розвитком їх і може простежувати розвиток звукових явищ протягом певного періоду. При першому підході маємо справу з описовою фонетикою, при другому — з історичною. У цьому курсі обидва підходи поєднуються певною мірою, перевага все-таки надається описовій фонетиці.

Завдання фонетики полягає в тому, щоб вивчити особливості творення звуків мовлення, класифікацію їх, охарактеризувати звукові зміни, визначити й охарактеризувати інші фонетичні одиниці, зокрема склад, а також фонетичні засоби, насамперед наголос. Інтонація мовлення пов'язана із синтаксичними одиницями.

Місце і значення фонетики у системі розділів мовознавства визначається функцією звуків мовлення. Звідси безпосередній зв'язок фонетики з орфоепією (що вивчає правила вимови звуків), лексикологією (звук є будівельним матеріалом для слова, засобом вираження його значення), морфемікою і словотвором (морфеми,

словотворчі засоби утворюються звуками), морфологією (граматичні форми, що вивчаються у морфології, утворюються і виражаються за допомогою звуків), графікою (що визначає способи позначення звуків мовлення на письмі). Значну роль відіграють фонетичні явища й у синтаксисі: кожне речення характеризується певним інтонаційним оформленням, за допомогою інтонації виражаються смислові відношення в окремих типах складних речень, логічний наголос може бути виявлений тільки у реченні, тексті.

Вправа 2. Визначити звуковий склад слів тексту, показавши, як виявляється зв'язок звукового складу зі значенням, словотворенням, морфемною будовою, граматичним оформленням слова, вимовою його. Зважити на інтонаційне оформлення тексту, речень.

Куди йдемо?

Який лишає слід?

Хто пам'ять змив як дощик акварельку?

Все менше рук

що вміють сіять хліб

Все більше рук

що тягнуть все у пельку

Життя серед людей —

це та ж кімната сміху

Між тисячі дзеркал жахаєшся —

невже?!

Хто так спотворив нас?

Хто має з того втіху —

приписувати нам зображення чуже?!

Душа — єдина на землі держава

де є свобода чиста як озон

Кордон душі проходить над світами

а там нема демаркаційних зон

(Л. Костенко)

§ 2. ФОНЕТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ПОТОКУ МОВЛЕННЯ

Потік мовлення членується на кілька відрізків залежно від змісту висловлювання. Засобом виділення їх є інтонація, за допомогою і на основі якої утворюються паузи; певну роль при цьому відіграє також наголос. Такими відрізками є фраза, такт, склад, звук.

Ф р а з а (||) — це найбільша частина потоку мовлення, яка є закінченим смисловим та інтонаційним висловлюванням, відділеним від інших таких самих частин паузами. Фраза може складатися з одного речення або поєднувати кілька речень. Вона членується на такти.

Т а к т (|) — частина фрази, яка виділена ритмоінтонаційними засобами і не має смислової завершеності.

У межах такту виділяється **ф о н е т и ч н е с л о в о** (∪) — об'єднані одним наголосом повнозначне і неповнозначне слова. Неповнозначне слово може знаходитись перед повнозначним або після нього.

Такт членується на **с к л а д и** (–) — частини потоку мовлення (такту), що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. Склад поєднує кілька звуків або складається з одного звука. Обов'язковим елементом складу є голосний як складотвірний.

Найменшою частиною потоку мовлення є **з в у к** — найменша, неподільна звукова одиниця потоку мовлення, утворена за одну артикуляцію.

Читаючи один і той самий текст, різні люди можуть виділяти різні фрази, різні такти — це і буде втіленням індивідуального сприйняття читаного. Склади й звуки, проте, завжди виділятимуться одні й ті самі, наприклад:

Хто – ща – сли – вий? || Той, – | хто – да – є – ба – га – то, | – а – бе – ре – | мен – ше. || На – чи – їх – слі – дах – | ви – ро – ста – ють | – най – кра – щі – кві – ти, – | хто – по – сво – їй до – ро – зі – | роз – ки – да – є – | для – вжит – ку – всіх – | са – мо – цві – ти – ||.

Як – ? || На – віть – то ді, – | ко – ли – ті – квіт – ки | ви – ро – ста – ють – | з кро – ві – | сер – ця – йо – го – , | що – зро – шу – є – зем – лю – , |

і - на - віть - то - ді - , | ко - ли - ті - са - мо - цві - ти - | - ли - ше - ствер -
ді - лі - сльо - зи , - | що - по - ли - ва - ють - до - ро - гу - жи - ття - ? ||
(*М. Коцюбинський*).

Вправа 3. Прочитати текст. Записати його, позначаючи виділені фонетичні одиниці; охарактеризувати їх.

Вам заколядувати?

Колядки та щедрівки — зимові величально-поздоровчі пісні українців. Вони мають дуже давню традицію, радісні й оптимістичні за звучанням. Їх виконували під час обрядового обходу селянських дворів і присвячували кожному члену сім'ї: господареві, господині, сину, доньці. Мелодії ґрунтуються на багаторазовому повторенні основного наспіву й поетичного рефрену. Наприклад: “Щедрий вечір, добрий вечір”. В одних областях України колядки співали на Різдво, а щедрівки — на Новий рік та Водохрещі. В інших такого поділу не знали.

Новорічні пісні звеличують трудящу людину, утверджують ідеали добра, справедливості, миру. Надзвичайно багата тематика й образний світ колядок та щедрівок. У них — мотиви створення світу, переспіви євангельської легенди про народження Христа, сцени мисливського життя, відображення князівсько-дружинного побуту древніх русичів, розповіді про козацькі військові походи, картини хліборобської праці, громадські та родинно-побутові сценки.

Усна народна творчість — мудрий педагог. З великою симпатією у новорічних піснях оспівується образ дівчини. Красою вона подібна до сонця, зорі або червоної калини. Розумна і працьовита. Колядки та щедрівки, адресовані хлопчикам і парубкам, возвеличують хоробрість, силу, благородство. Але найвища честь для юнака — сумлінна праця на рідній землі (*О. Курочкін*).

§ 3. АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МОВНИХ ЗВУКІВ

Головною фонетичною одиницею є звук. Звук мовлення має досить складну природу, тому вивчається в різних аспектах, зокрема акустичному, фізіолого-артикуляційному і лінгвістичному.

Акустичний аспект передбачає вивчення фізичних властивостей звуків мовлення: висоти, сили (інтенсивності), спектра, тривалості. Як і будь-який інший звук, звук мовлення є фізичним явищем. Він утворюється внаслідок коливання голосових зв'язок у гортані й третя струменя повітря об стінки мовних органів. Залежно від частоти коливання голосових зв'язок утворюються звуки різної висоти: чим частіше коливання, тим вищий звук. Сила звука визначається амплітудою коливань: при більшій амплітуді коливань голосових зв'язок виникає звук більшої сили. Тривалість звука завжди залежить від темпу мовлення: чим швидший темп, тим менша тривалість звука. Різні звуки і за тембром, або забарвленням, — якістю, якою розмежовуються звуки тієї самої висоти; тому завдяки тембру мовлення однієї людини відмінне від мовлення іншої, звучання одного музичного інструмента — від іншого.

Фізіолого-артикуляційний аспект передбачає вивчення будови і роботи мовного апарату, спрямованої на творення мовних звуків (див. мал. на с. 23).

Усі звуки мовлення утворюються при видихуванні повітря, яке починає свій шлях із легенів, через бронхи потрапляє в дихальне горло (трахею), а звідти — в гортань. Гортань складається з двох великих і кількох малих хрящів. Упоперек гортані горизонтально прикріплені дві голосові зв'язки, між якими є голосова щілина. Якщо голосові зв'язки ненапружені й голосова щілина відкрита, видихуване повітря вільно проходить через щілину і дрижання голосових зв'язок не виникає. Якщо вони напружені й зближені, то видихуване повітря розтуляє їх, викликаючи їхнє дрижання. Внаслідок цього дрижання утворюються звукові хвилі, які спричиняють виникнення шуму і голосу, з чого і складаються звуки мовлення.

Із гортані видихуване повітря (разом із шумом і голосом) потрапляє в зів, майже нерухомий, тому він не відіграє значної ролі у творенні звуків. Із зіва видихуване повітря потрапляє у ротову порожнину, при творенні окремих звуків — у носову. У ротовій порожнині містяться такі органи вимовляння, як язик, зуби, м'яке і тверде піднебіння, ясна. Ці органи, змикаючись, утворюють перепони видихуваному повітрю (зіставте вимову: [а], [е]; [д], [к]). Найдіяльніший серед названих органів вимовляння — язик. Його передній кінчик може змикатися з верхніми зубами чи з піднебінням біля альвеол (лат. *alveolus* — жолобок, внімка — ямка, в якій міститься корінь зуба; горбки біля коренів верхніх зубів), спинка язика (середня частина його) — з твердим піднебінням і г. д. Зовні ротова порожнина обрамлена губами, що також беруть участь у творенні звуків.

Лише при творенні кількох звуків, зокрема [м], [н], [н'], струмінь видихуваного повітря потрапляє не в роту, а в носову порожнину і через неї виходить назовні.

Розрізняють активні і пасивні мовні органи.

Активні органи мовлення — це ті, які здійснюють різні рухи, потрібні для утворення звуків мовлення, вони беруть найактивнішу участь в утворенні звуків. Ними є голосові зв'язки, язик, зуби. Пасивні мовні органи — нерухомі, з ними змикаються активні мовні органи в процесі утворення звука. Це тверде і м'яке піднебіння, зуби.

Робота мовних органів, спрямована на творення звуків, називається а р т и к у л я ц і є ю. Артикуляція складається з трьох частин: екскурсії, витримки, рекурсії.

Е к с к у р с і я (лат. *excursio* — вибігання) — початкова фаза у творенні звука: мовні органи займають положення, необхідне для творення звука, і починають творення його. В и т р и м к а — центральна частина у творенні звука. Р е к у р с і я (лат. *recursio* — іти назад) — заключна частина у творенні звука: мовні органи повертаються у вихідне положення. У процесі мовлення рекурсія попереднього звука переходить в екскурсію наступного, чим забезпечується безперервність потоку мовлення.

Роботою мовного апарату, спрямованою на творення звуків, керує центральна нервова система.

Лінгвістичний аспект вивчення мовних звуків передбачає вивчення їх щодо участі у процесі спілкування, тому він має ще назву — функціональний. З великої кількості звуків, що реально вимовляються людьми при обміні думками, для процесу спілку-

вання мають значення лише ті з них, які, утворюючи матеріальну оболонку морфем, слів, безпосередньо пов'язані з лексичним і граматичними значеннями слова. Інші звуки істотної ролі в процесі комунікації не відіграють. Для назви звуків першої групи вживають термін *фо не ма*, для назви другої — *варіант фон е ми* (детальніше про це — далі). Саме цим пояснюється ще одна назва лінгвістичного аспекту вивчення звуків мовлення — *фонологічний*. Для мовознавства цей аспект чи не найважливіший.

Вправа 4. Розглянути схему будови мовного апарату (мал. на с. 23), розповісти про його будову, роботу.

§ 4. ПОДІЛ ЗВУКІВ НА ГОЛОСНІ І ПРИГОЛОСНІ

Традиційний поділ звуків на голосні і приголосні здійснюється на основі трьох ознак: артикуляційної, акустичної, функціональної.

З *артикуляційного* боку голосні характеризуються тим, що при творенні їх мовний апарат максимально відкритий, струмінь видихуваного повітря проходить крізь нього вільно, спостерігається напруженість усього мовного апарату, через що голосні звуки не мають чітко визначеного місця творення. При творенні різних голосних ротова порожнина набуває різної форми та об'єму. Досить активними при творенні голосних є язик, губи, м'яке піднебіння, нижня щелепа.

При творенні приголосних звуків відбувається зімкнення різних мовних органів (простежити, вимовляючи [б], [д], [м'], [л'], [й], [х]), що спричинює виникнення перепон на шляху струменя видихуваного повітря. Саме через це напруженість виникає у певному місці мовного апарату, де чітко визначається місце утворення приголосного звука. У творенні приголосних звуків беруть участь різні мовні органи: гортань, ротова і носова порожнини, язик, м'яке і тверде піднебіння, верхні зуби, губи, нижня щелепа.

З *акустичного* боку голосні характеризуються тим, що в основі їх творення лежить голос (музикальний тон), а в основі творення приголосних — голос і шум або тільки шум.

Функціональна відмінність між голосними і приголосними виявляється в тому, що голосні є складотвірними, приголосні не утворюють складів, уживаються при голосних.

На основі усіх трьох ознак голосні і приголосні звуки визначають так: **голосними** є звуки, що утворюються при відкритому мовному апараті на основі голосу і виконують складотвірну функцію, **приголосними** називаються звуки, що утворюються на основі голосу і шуму або тільки шуму при повністю чи частково закритому мовному апараті і не виконують складотвірної функції.

Вправа 5. Визначити звуковий склад слів, назвати голосні і приголосні звуки. Вимовляючи кожен з них окремо, простежити за виявом трьох ознак, що відрізняють голосні звуки від приголосних.

Бджілка, соняшник, квасоля, буряк, огірки, кріп, гарбуз, в'ється, піднімається, підрастають, вживаються, достиглі, зібраний, урожай, насіння, земляний, підживляти, висаджувати, полоття, листя, ділянка, розмежований, відділяти, житній, розвидняється, літній, по-весняному.

§ 5. СКЛАД І КЛАСИФІКАЦІЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

У процесі спілкування людина вимовляє велику кількість голосних звуків. Усі вони можуть бути зведені до таких шести головних звукових виявів: [a], [o], [y], [e], [u], [i]. Один від одного вони відрізняються тим, що при їх творенні язик по-різному розміщується у ротовій порожнині як у горизонтальному, так і у вертикальному напрямках, а також різною участю губ.

За зміною положення язика у **горизонтальному** напрямку голосні поділяються на звуки переднього, середнього і заднього рядів.

При творенні голосних переднього ряду язик просовується дещо вперед: [e], [u], [i]. При творенні голосних заднього ряду він

відтягується назад: [a], [o], [y]. Голосних середнього ряду в українській мові немає.

За зміною положення язика у вертикальному напрямку голосні поділяються на звуки високого, середнього, низького піднесення. До голосних високого піднесення належать звуки [i], [u], [y], причому [i] дещо вищого піднесення, ніж [u]; до голосних середнього піднесення — [e], [o]; звук [a] є звуком низького піднесення.

За участю губ розрізняють лабіалізовані і нелабіалізовані (огублені та неогублені) голосні (лат. *labium* — губа, *labialis* — губний). Лабіалізованими (або огубленими) називаються звуки, у творенні яких активну участь беруть губи: вони заокруглюються і витягуються вперед. Так вимовляються [o], [y]. Інші голосні утворюються без участі губ і називаються нелабіалізованими (неогубленими).

У потоці мовлення голосний звук перебуває в наголошеній чи ненаголошеній позиції: у наголошеній позиції на голосний звук падає наголос. Усі наголошені голосні вимовляються виразно: *полин, чебрець, звіробій, петрушка, смородина, м'ята* ([мйа'та]). Ненаголошений [e] у вимові різною мірою наближається до [u] — [e^u], [u], [u^e] після звука [i] — до [i] ([eⁱ] чи [i^e]: [бе'ри'г], [ве'сна], [нису], [за'й'ц]). Ненаголошений [u] різною мірою наближається до [e] — [u^e], [e^u], [e]: [жи'ти^e], [жи^eви'ї], [же^eве'ш]. Звук [o] у ненаголошеній позиції наближається до [y] і вимовляється [o^y], якщо вживається перед складом з наголошеним [y] чи [i]: [го^yлубка], [хо^yд'і'т]. В іншому звуковому оточенні ненаголошений [o] вимовляється чітко: *дорога, молоко, лісовий, будинок*. Ненаголошені [a], [y], [i] вимовляються чітко: *парта, люблю, ідіть*.

Різна вимова голосних у наголошеній/ненаголошеній позиціях викликає чергування звуків [e] — [e^u], [u^e], [u], [eⁱ], [i^e] (*земле* — [зи^eм]ній, [зи^eм]ляк, *гречка* — [гре^e]чаний), [u] — [u^e], [e^u], [e] (*крила* — [кри^e]латість), [o] — [o^y] (*голуб* — [го^y]лубка).

Вправа 6. Визначити звуковий склад поданих пар слів, назвати голосні звуки, якими різняться слова. Визначити, які артикуляторні ознаки двох звуків однакові, а які відмінні.

Балка — булка, урюк — урок, буття — биття, поріг — пиріг, Крим — крем, загін — загин, кінь — кинь, син — сон, синява — синова, річка — ручка, малий — милий.

Вправа 7. Записати текст фонетичною транскрипцією, назвати з нього послідовно голосні переднього і середнього ряду; голосні високого, середнього, низького піднесення; голосні лабіалізовані, нелабіалізовані.

Не треба думати мізерно.

Безсмертя є ще де-не-де.

Хтось перевірений, як зерно,
у ґрунт поезії впаде.

Митцю не треба нагород.

Його судьба нагородила.

Коли в людини є народ,
тоді вона уже людина.

(Л. Костенко)

Вправа 8. Записати фонетичною транскрипцією, визначити звуковий склад кожного слова, виділити голосні, назвати всі ознаки кожного звука.

Обурений господар кричить на сусіднє подвір'я:

— Ваші два хлопці вилізли на мою яблуню й обірвали всі яблука!

— Боже ти мій! — налякалася мати. — А чи не скажете, де третій?

(Н. тв.)

Вправа 9. Визначити голосний звук за поданою характеристикою і назвати слова, які з нього починаються: а) переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований; б) переднього ряду, високого (підвищеного) піднесення, нелабіалізований; в) заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований; г) заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований.

Вправа 10. Назвати двоскладові слова, в обох складах яких є голосні звуки: а) заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізовані; б) переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізовані; в) переднього ряду, високого (обниженого) піднесення, нелабіалізовані; г) заднього ряду, високого піднесення, лабіалізовані; д) заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізовані.

Вправа 11. Виписати з тексту виділені слова, дібрати до кожного споріднене так, щоб кореневий [e], [u] був у іншій позиції, ніж у виписаному слові. Обидва слова записати фонетичною транскрипцією, визначити фонетичні чергування. Дібрати самостійно 8–10 аналогічних прикладів.

З р а з о к: [сх^ели^уши^{с'}] — [сх^ел^ени^й] — [u^е], [u].

Лелія полинула швидко, швидко. Павлусь бачив, як миготіло світло по вулицях міських у нього під ногами, як поспішались та метушилась юрба людей... Хвилиночка-мить — і вже зникло місто. Здається, хутко летіли, однак Павлусь побачив, що вже день займається... Лелія тихо спускається додолу біля якоїсь маленької, низенької, похилої хатинки (*Леся Українка*).

§ 6. СКЛАД І КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Велику кількість приголосних звуків, що реально вимовляються в українському літературному мовленні, об'єднано в 32 звукові типи: [б], [п], [в], [м], [ф], [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [ч], [дж], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'], [ї], [ї], [к], [к], [х], [г].

Ознаками, що розрізняють приголосні звуки, є: участь голосу й шуму в творенні звука; місце творення (або дія активного мовного органу у творенні звука); спосіб творення; твердість/м'якість.

За участю голосу і шуму, що беруть участь у творенні звука, приголосні поділяються на сонорні і шумні.

Сонорними називаються приголосні звуки, які утворюються на основі голосу й шуму з перевагою голосу над шумом: [л], [л'], [р], [р'], [м], [н], [н'], [в], [ї].

Шумними називаються приголосні звуки, що творяться на основі голосу і шуму з перевагою шуму над голосом або лише шуму.

Серед шумних розрізняють дзвінкі й глухі приголосні звуки.

Дзвінкими називаються приголосні, у творенні яких беруть участь голос і шум, при цьому шум переважає над голосом.

Глухими є такі приголосні звуки, які утворюються на основі тільки шуму.

В українській літературній мові дзвінкі і глухі приголосні перебувають у співвідношенні: дзвінкому відповідає глухий, і тільки цією ознакою два приголосні звуки відрізняються:

Дзвінкі: [б], [д], [д'], [г], [з], [з'], [ж], [дж], [дз], [дз'].

Глухі: [п], [т], [т'], [к], [х], [с], [с'], [ш], [ч], [ц], [ц'], [ф].

Глухий звук [ф] не має відповідного дзвінкого.

Зміна у слові дзвінкого приголосного звука на глухий викликає зміну лексичного значення слова: *гриб* — *грип*, *гава* — *кава*, *жити* — *шити*.

Місце творення приголосних звуків визначається місцем творення перепони струменю видихуваного повітря. За місцем творення розрізняють відповідно такі групи приголосних: губні, язикові, гортанні.

Губні: [б], [п], [м], [в], [ф]. При їх творенні активність виявляють губи: нижня губа змикається з верхньою губою (*берег*, *вода*, *факт*) або з верхніми зубами (*бігти*, *вітер*, *мілина*, *фільтр*).

При творенні язикових звуків активним мовним органом є язик. Залежно від того, яка частина язика виявляє найбільшу активність при творенні звука, серед них виділяють передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові.

Передньоязикові приголосні утворюються при змиканні переднього кінчика язика з верхніми зубами або яснами біля верхніх зубів (точніше — з альвеолами): [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [дж], [ч], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [л], [л'], [р], [р'], [н], [н'].

Середньоязикові приголосні утворюються змиканням спинки язика з твердим піднебінням: [й].

При творенні задньоязикових звуків задня частина язика змикається з м'яким піднебінням: [г], [к], [х].

Гортанним є звук [г] — при його творенні перепона для струменя видихуваного повітря утворюється в горловій порожнині (гортані).

Спосіб творення приголосних визначається способом проходження видихуваного повітря через мовний апарат. Воно може проривати створену мовними органами перепону (утворюються проривні приголосні), може тертися об стінки мовних органів і виходити назовні через щілину, що виникла між мовними органами (утворюються щілинні, або фрикативні, звуки (фрикативні від лат. *fricatus* — тертя), може обійти створене мовними органами зімкнення й вийти назовні через носову порожнину (утворюються носові приголосні) чи з обох боків язика, передній кінчик якого змикається з верхніми зубами (утворюються зубно-бокові приголосні). Приголосний звук може з'явитись як наслідок вібрації в потоці видихуваного повітря активного мовного органа — переднього кінчика язика, загнутого назад і наближеного до твердого піднебіння (утворюються вібранти, або дрижачі). Носові, зубно-бокові, дрижачі об'єднані в одній групі зімкнено-проривних звуків. Окремі приголосні утворюються злиттям елементів проривного і щілинного приголосних — так виникають аффрикати, злиті, звуки.

Проривні звуки: [б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [г], [к];

щілинні (фрикативні): [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [й], [х], [з];

аффрикати (злиті): [дж], [дз], [дз'], [ч], [ч], [ч'];

зімкнено-проривні — носові: [м], [н], [н']; зубно-бокові: [л], [л'];

вібранти (дрижачі): [р], [р'].

Із щілинних та аффрикатів виділяють свистячі і шиплячі приголосні за акустичним враженням, яке вони справляють: при вимові їх виникає специфічний шум, що нагадує свистіння чи шипіння. Свистячі і шиплячі звуки утворюють співвідношення:

свистячі: [з], [з'], [с], [с'], [й], [й'], [дз], [дз'];

шиплячі: [ж], [ш], [ч], [дж].

Розрізняють приголосні за твердістю / м'якістю.

М'які приголосні утворюються підняттям спинки язика до твердого піднебіння. Так утворюється звук [й], споконвічно м'який звук. Інші приголосні виявляють різну здатність до пом'якшення. Приголосні [д'], [т'], [з], [с], [ч], [л], [н], [р'], [дж] називаються

пом'якшеними — при вимові їх середня частина спинки язика піднімається до твердого піднебіння, але не змикається з ним. Найменшу здатність до пом'якшення виявляють губні, шиплячі, задньоязикові та гортанний приголосний — вони пом'якшуються лише перед голосним [ɪ], а шиплячі — й у випадках подовження, причому подовжені мають більший ступінь м'якості: [b'ɪ]г^ти, [n'ɪ]т^ти, [ч'ɪ]т^тко, [з'ɪ]с^ть, [к'ɪ]н^ець, кло[ч'ɪ]:а, зб'ї[ж'ɪ]:а. Через незначну здатність до пом'якшення ці приголосні називають на п і в п о м ' я к ш е н и м и.

При утворенні твердих приголосних спинка язика не виявляє будь-якого наближення до твердого піднебіння. Наявні у сучасній українській літературній мові тверді приголосні різні за походженням. Так, звуки [ɾ], [κ], [χ], [z] як тверді походять ще з періоду спільнослов'янської мови так само, як і звуки [d], [m], [z], [c], [ɟ]. Останні уже в той час перебували у співвідношенні з відповідними м'якими: [d] — [d'], [m] — [m'] і т. ін. У давньоруській мові починається процес ствердіння шиплячих, губних приголосних, який завершується на українському ґрунті. На українському ґрунті ствердів послідовно і звук [p] у кінці складу, а також на початку складу перед [e], [u] з давнього [u]: *гірко, писар, тепер, ревіти, ринути*. На початку і в середині складу вживається і звук [p], і звук [p']: *рябий, говорю, буря, чотирьом, трьома, прядиво і радіти, творити, рудий, треба*.

Тверді й пом'якшені приголосні перебувають у співвідношенні:

тверді: [d], [m], [z], [c], [ɟ], [l], [n], [p], [d̂z];

пом'якшені: [d'], [m'], [z'], [c'], [ɟ'], [l'], [n'], [p'], [d̂z'].

Тверді й пом'якшені звуки виступають засобом розрізнення лексичного й граматичного значення слова: *син — синь, рис — рись, ткала — ткаля, поля — пола, ліз — лізь*. Напівпом'якшені приголосні диференціюючої функції не мають, відповідним твердим звукам вони не протиставляються.

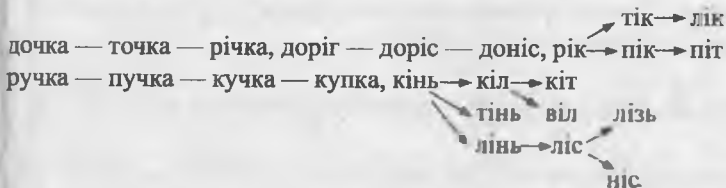
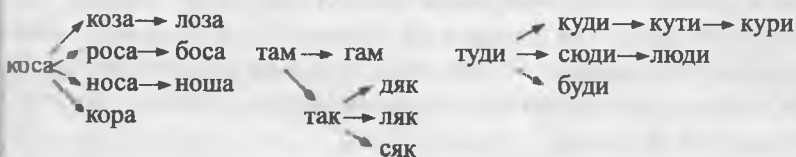
Вправа 12. Подані слова записати фонетичною транскрипцією. Назвати приголосні звуки, із зміною яких змінюється лексичне значення слова. Охарактеризувати кожен звук.

Гора — кора, кара — тара, терен — дерен, хвіст — твіст, кулька — булька, гуля — куля, ткала — ткаля, мимохіть — мимохідь, куди — сюди, кінь — тінь, перелаз — перелазь, ліз — лізь, який — такий, лама — мама, рис — лис, піч — ніч, повен — човен, син — синь.

Вправа 13. Подані пари слів, маючи однакову кількість звуків, розрізняються двома приголосними. Назвати ці звуки й ознаки, які є спільними для них і відмінними.

Нести — везти, всякий — взятий, геть — гедзь, певен — зелен, човен — кожен, доріс — доліз, лама — шафа, дим — тин, кара — Таня, Галя — Надя, Катя — Маня, Віта — Ліда, Валя — Ната, Віра — Діна.

Вправа 14. Визначити, якими приголосними звуками відрізняється кожне наступне слово від свого попереднього; назвати, які ознаки в цих звуків спільні, а які відмінні.

Вправа 15. Визначити звуки, що диференціюють лексичне значення поданих пар слів. Поділити пари слів на групи, в яких приголосні розрізняються за: а) участю голосу і шуму; б) місцем творення; в) способом творення; г) твердістю/м'якістю; д) кількома ознаками.

Туди — куди, голос — колос, колоти — полоти, полоти — пороти, день — пень, кігті — нігті, вибирати — випирати, куди — сюди, балка — палка, гадка — гатка, дрючок — крючок, дріт — дріб, рити — лити, злити — змити, жити — шити, лестити — пестити, поріг — доріг, рук — сук, мишка — пишка, гава — жава, прала — краля, прала — прала, сон — сом, гілля — рілля, кілля — зілля, мороз — морозь, раз — рак, рад — ряд, вибирати — видирати, буває — буяє, кішка — кілка, зоря — моря, з'їхати — в'їхати.

Вправа 16. Записати текст фонетичною транскрипцією. Назвати наявні в ньому приголосні: а) за місцем творення; б) за способом творення; в) за участю голосу і шуму; г) за твердістю/м'якістю; г) за акустичним сприйманням. Охарактеризувати приголосні звуки кількох слів за всіма ознаками.

Перед очима здіймалися гори ... Зранку їхня темна смуга просто обрамлювала обрій, а коли розходився туман і відпливали у свої мандри хмари, проступала хвиляста лінія ясніших, здавалося, зовсім прозорих гір, наче змальованих легкими акварелями легкою рукою. Колір тих дальших гір мінився — ледь рожевий, коли сходило сонце, пізніше — ледь блакитний на фоні синього неба. Оті прозорі гори спонукали мріяти, побачити, дізнатись, що там, за ними (О. Іваненко).

Вправа 17. Назвати спільні ознаки для [ж] і [з], [д] і [л], [ч] і [ш], [и] і [р], [т] і [ж], відмінні для [з] і [з'], [к] і [х].

Вправа 18. Назвати слова за поданою характеристикою звуків.

1. Голосний заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований, ненаголошений; приголосний сонорний, передньоязиковий,

дрижачий, твердий; голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, наголошений; приголосний шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий.

2. Приголосний сонорний, передньоязиковий, зубно-боковий, твердий; голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений; приголосний шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий; приголосний шумний, глухий, передньоязиковий, афrikата свистяча, пом'якшений; голосний переднього ряду, високого (підвищеного) піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; приголосний сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який; голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

§ 7. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У ПОТОЦІ МОВЛЕННЯ. АСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

А с и м і л я ц і я (лат. *assimilatio* — уподібнення) — функціональний фонетичний процес уподібнення одного звука іншому в артикуляційному й акустичному відношеннях.

Асиміляція завжди існує між голосними чи між приголосними й ніколи не відбувається між голосним і приголосним. Виникає вона між двома звуками, які відрізняються однією чи кількома ознаками. Якщо звуки відмінні однією ознакою і за нею відбувається уподібнення, асиміляція називається повною. Повною є асиміляція й тоді, коли звуки відрізняються двома чи трьома ознаками й за всіма цими ознаками один звук уподібнюється іншому. Якщо звуки різняться кількома ознаками, а уподібнення відбувається за частиною із них, асиміляція є частковою. Повна і часткова асиміляція — різновиди її за характером виявлення.

За напрямом асиміляція є прогресивна (якщо попередній звук уподібнює собі наступний) і регресивна (якщо наступний звук уподібнює собі попередній): (ʋ) і (ʋ̣).

За місцем розташування звуків, між якими відбувається асиміляція, розрізняють асиміляцію суміжну (звуки стоять поруч), на відстані (звуки віддалені один від одного іншими звуками).

Найпоширеніша в українській мові асиміляція приголосних звуків, і відбувається вона за будь-якою з ознак, що характеризують приголосні звуки, зокрема за участю голосу і шуму (за дзвінкістю чи за глухістю), за місцем і способом творення, за акустичними властивостями, за твердістю і м'якістю.

Регресивна асиміляція за участю голосу і шуму

Є два різновиди асиміляції за участю голосу і шуму — за дзвінкістю і глухістю.

Регресивна асиміляція за дзвінкістю полягає в тому, що наступний дзвінкий впливає на попередній глухий і викликає зміну його на відповідний йому дзвінкий:

боро[^тб]а — боро[^{д'}б]а, во[^{кз}]ал — во[^{гз}]ал.
 ↓ ↓
 [^{д'}] [^г]

Регресивна асиміляція за глухістю відбувається між попереднім дзвінким і наступним глухим — дзвінкий під впливом глухого змінюється на відповідний йому глухий. Такій асиміляції відповідає лише зміна дзвінкого [z] в окремих словах:

ле[^{хк}]о, во[^{хк}]о, кі[^{хт'}]і, ні[^{хт'}]і, дьо[^{хт'}]у, але бі[^{гт}]и, допомо[^{гт}]и, збере[^{гт}]и.

Регресивна асиміляція за способом творення

Відбувається вона у таких групах приголосних:

а) проривного і шиплячого (афrikати або щілинного) — під впливом шиплячого проривний змінюється на шиплячий:

закві[^{тч}]ати — закві[^{ч:а}]ти,
 ↓
 [^ч]

ві[^ддж]ати — ві[^джж]ати, коро[^тш]ий — коро[^чш]ий;
 [дж] [ч]

б) проривного і свистячого (щілинного або афrikати) — під впливом свистячого проривний змінюється на свистячий:

зві[^дс]и — зві[^дзс]и, двана[^дц']ять — двана[^дз'ц']ять.
 [дз] [дз']

Регресивна асиміляція за акустичним сприйманням:

а) під впливом наступного шиплячого попередній свистячий змінюється на шиплячий:

бря[^зч]ати — бря[^жч]ати, [з ^дж]ерела — [ж^дж]ерела,
 [ж] [ж]
 прині[^сш]и — прині[^ш:]и;
 [ш:]

б) під впливом наступного свистячого попередній шиплячий змінюється на свистячий:

до[^цц']і — до[^ц:]і, у кни[^жц]і — у кни[^з'ц']і,
 [ц'] [з']
 радує[^шс]я — радує[^с:]а.
 [с']

Регресивна асиміляція за м'якістю

Така асиміляція відбувається між наступним пом'якшеним приголосним і попереднім твердим. Внаслідок впливу наступного пом'якшеного приголосного попередні тверді передньоязикові при-

голосні [ɔ], [m], [z], [c], [ɟ], [dʒ], [n], [l] змінюються на співвідносні пом'якшені приголосні, напр.: ку[з'н'а], майбу[т'н'е], пі[с'н'а], [дз'в'а]кати, [с'в'а]то, сього[д'н'і].

Результат асиміляції на письмі не позначається. Не відбувається така асиміляція на межі морфем: *відліт, схід, бездіяльний, підніс*.

Регресивна асиміляція за твердістю

Під впливом наступного твердого попередній пом'якшений змінюється на відповідний йому твердий: *кінний, денний, п'ятна-дцять, шістдесят*

(кін' + -н- → кінний, п'ять-на-десять → п'ятнадцять,
[н] [т]
шість-десять → шістдесят).
[т]

Наслідки асиміляції відображаються на письмі.

Прогресивна асиміляція

Вияв прогресивної асиміляції трапляється значно рідше, ніж регресивної. Прикладом її може бути уподібнення у таких випадках:

а) за голосом: *бджола* (із давньоруського — *бъчела* → *бчела* → *бджола*) — під впливом попереднього дзвінкого [б] наступний глухий [ч] змінився на дзвінкий [дж]; у слові *Гандзя* (із *Ганця*) дзвінкий звук [дз'] розвинувся із глухого звука [ц'] під впливом сонорного [н];

б) прогресивна асиміляція за способом і місцем творення викликала появу подовжених пом'якшених приголосних [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н':], [ж':], [ш':], [ч':] між голосними у словах на зразок *знання, життя, весілля, збіжжя, клоччя, галуззя* (в іменниках середнього роду другої відміни), *стаття, суддя, рілля* (в

окремих іменниках чоловічого й жіночого роду першої відміни), *галуззю, міццю, сталлю, молоддю, сумішшю* (в орудному відмінку однини іменників жіночого роду третьої відміни), *лю, лють, лються, вилете, перелети, долете, наллємо* (в особових формах дієслова *лити* та похідних від нього дієслів), *спросоння, навмання, попідтинню* (в окремих прислівниках). У таких словах відбулась зміна давнього звука [и] на такий приголосний звук, який містився перед ним, оскільки якраз він і спричинив зміну. Так, сучасне слово *знання* виникло на основі давньоруського *знание*, в якому голосний [и] поступово редукувався й занепав, після чого наступний звук [и] уподібнився попередньому [н'] за місцем і способом творення: передньоязиковий, носовий [н'] асимілював наступний середньоязиковий, щілинний [й]. За іншими ознаками ці звуки подібні: за участю голосу й шуму обидва сонорні, за твердістю / м'якістю [н'] — пом'якшений, [й] — м'який. Асиміляція повна;

в) пом'якшення звука [с'] (колись твердого) у прикметниковому суфіксі *-ськ-* (із *-ьск-*): під впливом попереднього давнього пом'якшеного приголосного у словах на зразок *сільський, коростенський, печерський* (із давньорус. *сельськыи, коростеньськыи, печерьськыи*).

Звук [с] набув фонематичної м'якості. У новіших словах він викликає пом'якшення попередніх приголосних: *украї[н' с']кий, слов'я[н' с']кий*.

Наслідки усіх названих різновидів прогресивної асиміляції позначаються на письмі.

Асиміляція на відстані

Це явище рідкісне. Прикладом асиміляції на відстані є поява в українській мові у слові *залізо* першого звука [з] із [ж] (давньорус. *железо*) — повна асиміляція за акустичним сприйманням: шиплячий попередній уподібнюється свистячому наступному останнього складу, асиміляція регресивна; зміна шиплячої аффрикати [ч] на шиплячий щілинний [ш] у слові *шипшина* (із *шипчина* — *шепче*) — часткова прогресивна асиміляція за способом творення.

Вправа 19. Визначити, яким різновидом асиміляції об'єднуються слова кожної групи, охарактеризувати її у кожному окремому слові за напрямом, за місцем розташування звуків, між якими відбувається уподібнення, за характером виявлення, за якою ознакою.

Майбутнє, пісні, дзвякати, пізніше, сьогодні, дзвін, мужність, чуйність, листя, засніжений, у казці, на гілці, сотня, сміх, охайністю;

кісьба, просьба, молотьба, боротьба, п'ятдесят, вокзал, анекдот, якби, якже;

легкий, вогко, вогкість, пружко, нігті, кігті, дьогтьовий;

отчий, досвідчений, одчинити, відчути, диспетчер;

ворітця, на грядці, на квітці, тридцять;

розширити, розшукати, розчинник, зчервонілий, розжеврїтись, дізнаєшся, не врїжся, не морочся, на річці, на стежці;

гортанний, денний, південний, камінний, ячмінний, корінний, злиденний, кремінний, курінний, п'ятдесят, шістдесят, дев'ятсот, шістсот;

служіння, життя, почуття, колосся, рілля, обличчя, збіжжя, сіллю, ніччю, галуззя, тушшю, піддашшя, ллє, виллють, спросоння.

Вправа 20. У поданих словах наявні два й більше різновидів асиміляції між різними звуками або між тими самими. Визначити, між якими звуками, за якими ознаками відбувається асиміляція.

Розширення, щастя, натхнення, безжиттєвий, розщеплюється, ллється, п'ятнадцять, шістнадцять, дев'ятсот, безчестя, на гармошці, донечці, на доріжці, у книжці, пташці.

Вправа 21. Виписати з поданих речень слова, в яких наявна асиміляція, охарактеризувати її за всіма ознаками.

1. Придивишся: і що воно таке? Не допоможе й двоопукла лінза. Здається ж люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла.
2. А жінка стеле ляну скатертину.
3. А ти десь там, за дальню вечо-

ровою, а ти десь там, за морем тишини (*Кост.*). 4. Нарешті сніг зник, все зацвіло, київські гори завітчалися білими вишневими, грушевими, яблуневими садами. 5. Та небагато й гнівом чи боротьбою зробила б (*Груш.*). 6. Хоч би місяць виглянув абощо. Як у провалля дивишся — провітку ніякого (*О. Міш.*). 7. Равлик гордо похвалився: “Я з хатинкою вродився!” Потім равлик засміявся — і в хатиночці сховався (*Чуб.*). 8. Зелений подих теплої пшениці доносить розшум Кобзаревих слів (*Сим.*). 9. Радій комашці, сонцю і стеблинці, ти світ пізнав, ясне твоє буття, і ти, з природою побувши наодинці, поринеш знову в круговерть життя (*Дон.*). 10. Поклало літо зелене блюдце. Меди серпневі туди проллються (*Кр.*). 11. Маленьке, найменше те слово — мама, найбільше, промінне, незмінне — мати (*Мал.*).

Вправа 22. Переписати, визначити слова, в яких наявна асиміляція, зробити її аналіз. З’ясувати, чому у виділених словах асиміляції немає.

Цвіла яблуня, та, що поблизу колодязя, цвіло зілля романець на моріжку, а в долині, де зеленіє густа трава, навіть здаля виднілися жовті кульбаби, синюваті сокирки і фіалкові медуниці, сонце сміялося в височині, розсіваючи навколо себе золоті бризки, пташки без угаву щебетали собі всі разом, і я літав над землею, як голуб.

Ні, не зовсім, як голуб, бо не розмахував крилами-руками і не здіймався над хатами надто високо. Злегенька відштовхнувшись від землі, я ніби плів над дідовим подвір’ям і над косогором нашого саду, плів стійма, інколи нахиляючись то в один бік, то в другий, купаючись у сонячних бризках і в пташиному щебетанні, і все в мені безгучно співало, і було мені так радісно, так празниково, як ніде й ніколи на світі.

(За *О. Левадою*)

§ 8. ДИСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

Д и с и м і л я ц і я (лат. *dissimilis* — несхожий, *dissimilatio* — розподібнення) — фонетичний процес, при якому один із двох однакових чи подібних звуків замінюється іншим, артикуляційно близьким. У сучасній українській літературній мові дисиміляція зустрічається значно рідше, ніж асиміляція. Прикладом її можуть бути такі звукові зміни:

1) зміна проривного [т] чи [д] на щілинний свистячий [с] у дієслівних основах (спільнослов'янські звукосполучення [тт], [дт] → [ст]): *плетти, мести, вести, прядти, красти* (із спільносл. *плетти, метти, ведти, прядти, крадти*) — дисиміляція за способом творення;

2) зміна проривного у групі двох проривних приголосних на щілинний: *хто* (із давньорус. *къто* → *кто* → *хто*) — дисиміляція за способом творення;

3) зміна шиплячої африкати [ч] при поєднанні її з носовим [н] на щілинний звук [ш] — зникає у шиплячого проривний, зімкнений елемент, залишається він у носового зімкнено-проривного [н]: *рушник, мірошник, соняшник* (із *ручник, мірочник, сонячник*). У більшості слів із звукосполученням (чн) це явище відсутнє: *річний, бічний, річниця, молочний*;

4) дисиміляція на відстані у словах *срібло* (із давньорус. *серебро*), *лицар* (із *рицарь*) — один із дрижачих звуків замінюється зубно-боковим; дисиміляція за способом творення.

Творення форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, основа чи корінь яких закінчується звуками [с], [з'], за допомогою суфікса *-ш-* супроводжується поєднанням явищ асиміляції й дисиміляції: *високий* — *вис* + *-ш-* → *ви[сш]ий* (внаслідок регресивної асиміляції за акустичним сприйманням під впливом шиплячого щілинного [ш] свистячий щілинний змінюється на відповідний йому шиплячий [ш]) → *ви[шш]ий* (у групі двох щілинних шиплячих внаслідок дисиміляції один із них, наступний, змінюється на шиплячу африкату [ч]) → *ви[шч]ий*. Аналогічно: *вузько* — *вузь* + *-ш-[е]* → *ву[жш]е* → *ву[жч]е*. Якщо основа (корінь)

прикметника закінчується звуком [ж], у формі вищого ступеня наявна лише дисиміляція: *дужий* — *дуж[и]ий* → *ду[жч]ий*.

Наслідки усіх розглянутих явищ позначаються на письмі.

Вправа 23. У розмовному мовленні замість слів літературної мови *трамвай*, *бомба*, *тісто* іноді вживають *транвай*, *бонба*, *кісто*. Яким фонетичним явищем слід з'ясувати відзначені зміни? Охарактеризувати його.

Вправа 24. У поданих реченнях визначити слова, в яких відбувається (відбулась) дисиміляція; з'ясувати її суть у кожному слові.

1. Тільки хто ж це королеві Марку золотинку в дзьобі принесе?
2. Найвище уміння — почати спочатку життя, розуміння, себе.
3. Навіщо ж декламація? Все значно і важче, і складніше.
4. Хтось підніс мене до неба, я вдихала його голубе (*Кост.*).
5. Я візьму той рушник, простелю, наче долю (*Мал.*).
6. А вищий нижчого тусає та ще й б'є, затим, що сила є (*Гл.*).
7. Хіба в шотландській стороні вже лицарів не стало?
8. Лицарство йде, земля гуде, зійшлись ворожі лави ... (*Л. Укр.*).
9. А дитина!.. Сердешна дитина! Обідране, ледведле несе ноженята ... (*Т. Ш.*).
10. І ніжно-запашненькі, найкращі із квіток, конвалії біленькі зовуть нас у лісок (*К. П.*).
11. Мати сіяла сон під моїм під вікном. А вродив соняшник. А тепер: хоч буран, хоч туман, а мені — сонячно (*Б. Ол.*).
12. Вітрець пісні наспівує, а сам все дужче дме (*Заб.*).
13. Пшениця хай набирається сили ... щоб, наче від снігу, мірошники білі не знали спочинку у кожній артілі (*Нагн.*).

§ 9. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Занепад зредукованих спричинив появу у словах сполучення кількох приголосних звуків, окремі з яких виявилися важкими для вимови. У таких сполученнях звуків з метою полегшення вимови і відбувалося спрощення — випадання одного з кількох приголосних, розташованих поруч. Найчастіше спрощувалися проривні звуки [ð], [т], рідше [к] чи сонорні [р], [л]. Відбувається спрощення у таких звукосполученнях:

- [ждн] → [жн]: *тижня, тижневий* (від *тиждень*), *кожний* (давньорус. *кажьдыи, кождыи*);
- [здн] → [зн]: *проїзний* (від *проїздити*), *пізно* (давньорус. *позьдно*);
- [стн] → [сн]: *радісний, чесний, якісний* (від *радість, честь, якість*);
- [слн] → [сл]: *ремісник, умисний* (від *ремесло, умисел*);
- [стл] → [сл]: *щасливий, улесливий, слати* (від *щастя, лестоці, стелити*);
- [стц] → [сц]: *місце* (давньорус. *мѣстьце*);
- [скн] → [сн]: *тиснути, писнути* (пор. *тиск, писк*);
- [сткл] → [скл]: *скло* (давньорус. *стькло*): *скляний*;
- [лнц] → [нц]: *сонце* (давньорус. *сѣльньце*);
- [рдц] → [рц]: *серце* (давньорус. *сѣрдьце*; пор.: *серденько, сердечний*);
- [стс'к] → [с'к]: *міський* (від *місто*).

Спрощення приголосних — явище, характерне для усного мовлення, оскільки забезпечує милозвучність, сприяє уникненню складних для вимови звукосполучень. У зазначених вище випадках його результат позначається на письмі, тому вимова у цій частині слова є основою для написання.

В українській мові наявні й такі звукосполучення, в яких випадання одного з кількох приголосних звуків відбувається у вимові, але результат його не позначається на письмі. Тому між вимовою і позначенням таких звукосполучень на письмі є відмінність. Зазначене спостерігається у формі давального/місцевого відмінків однини іменників жіночого роду (*невістці, поїздці, студентці, хористці, артистці*), числівників *шістнадцять, шістдесят, шістсот*, а також у прикметниках, іменниках, утворених від іншомовних слів: *кореспондентський, гігантський, туристський, інтелігентський, агентство, студентство* та ін. Пор.:

В и м о в а:	П р а в о п и с:
неві[с' ʷ']і	невістці
студе[н' ʷ']і	студентці
арти[с' ʷ']і	артистці
контра[сн]ий	контрастний
гіга[н' с' к]ий	гігантський
ші[с:]от	шістсот
аге[нств]о	агентство

Вправа 25. Прочитати слова, назвати групи приголосних звуків, у яких відбулося спрощення, зіставити їх вимову і позначення на письмі.

Щасливий, тижневий, обласний, проїзний, корисний, корисливий, перехресний, злісний, учасник, кожний, жалісний, жалісливий, звістці, бандуристці, піаністці, шістдесят, журналістський, колективістський, студентський, центристський, пропагандистський, туристський.

Вправа 26. Назвати слова, від яких утворено подані. В останніх визначити групи приголосних звуків, у яких відбулося спрощення. Як воно передано на письмі?

Роз'їзний, ненависний, скло, тиснути, корисний, радісний, совісний, послати, захисний, хруснути, безжалісний, масний, шелесне, власний, цілісний, тижня, міський, власний, пристрасний, ремісник, активістці, альпіністці, парламентський, депутатський, абонентський, ад'ютантський, індивідуалістський, інтелігентський.

Вправа 27. Утворити від поданих нові слова, що відповідають на питання *я к и й?*, охарактеризувати в них явище спрощення, зіставити вимову і позначення на письмі груп приголосних. Новоутворені слова поєднати з іншими за смислом.

Кількість, якість, депутат, область, цілість, дилетант, очистити, виїздити, совість, швидкість, аспірант, захистити, студент, кореспондент, проїздити.

✦ **Вправа 28.** Переписати, вставляючи, де треба, пропущені літери, з'ясувати відсутність чи вживання їх.

1. Гіган...ське місто витискає штанги — гуп-гуп, гуп-гуп... (*Кост.*).
2. Батько — педагог за професією і покликанням — умис...но віддав мене до школи піз...но, до класу значно нижчого, ніж мої можливості, аби я не мав труднощів у науці.
3. Міріади животинь тис...нулися на світ.
4. З тих двох злотих, що були зав'язані в Ганиній хус...ці, вигодуватись було не можна.
5. Батько вчительки був чудний нещас...ливий чоловік.
6. А тут ще мов навмис...не лізли у вуха уривки якогось мізерного вальсика (*Груш.*).
7. Перед тим, як сісти за стіл, зодяглася мати у праз...никове: нову кофточку із листячком на ній, спідницю шевйотову.
8. Чуємо, свистить хтось із рову. Свис...не й заховається.
9. У кінці прохід прямовис...но обривався.
10. Шпаки на тому тиж...ні прилетіли (*О. Міц.*).
11. Садки стоять безшелес...ні (*Гонч.*).
12. Гей, прос...лала нива чорне полотно, ллється жовта злива, сіється зерно (*Сим.*).
13. Довіку б тобі, захис...ник Батьківщини, не знати окопів і згарищ Хатині.
14. Живі діждались радіс...ного дня, коли затих шалений гуркіт грому (*Луц.*).
15. В перекладацькій скарбниці Максима Рильського є і “Мізантроп”. Дивна річ: йому, пристрас...ному і послідовному людинолюбцеві, випало перекласти комедію Мольєра, героя якої вважають людиноненавис...ником (*Ю. М.*).
16. Чес...не діло роби сміло (*Н. тв.*).

§ 10. ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ

За допомогою фонетичної транскрипції на письмі точно позначаються всі мовні звуки, що реально вимовляються у потоці мовлення. Необхідність такої передачі звукового мовлення виникає при вивченні вимови, складанні орфоепічних словників, вивченні місцевих говорів, мовлення людей певної групи і т. п.

Фонетична транскрипція відповідає таким вимогам:

кожен звук позначається окремою літерою;

кожна літера вживається для позначення лише одного, певного звука.

Для записів фонетичною транскрипцією користуються алфавітом рідної мови, застосовуючи при цьому різні надрядкові, підрядкові значки чи літери іншого алфавіту. Окремі літери алфавіту рідної мови у фонетичних записах не застосовуються. Так, в українському фонетичному письмі не вживаються літери *ї* та *щ*, які завжди позначають два звуки, а також букви *я*, *ю*, *є*, що позначають один або два звуки. Не вживається і м'який знак, який самостійно звука не позначає. М'якість приголосного звука зображується скісною рисочкою справа наліво над літерою з правого боку ([л[̣]], [с[̣]]), напівм'якість — апострофом у тому самому місці ([б[̣]], [ш[̣]]). Подовжені приголосні звуки позначаються однією літерою, після якої ставиться двокрапка: [н[̣]:], [л[̣]:]. Звуки [дж], [дз], [дз'] позначаються двома літерами з дужкою над ними, вигнутою вгору, або відповідно літерами [дж], [д], [д']. Якщо [и] наближається у вимові до [і], то така вимова позначається так: [і̣]. Якщо приголосний [є] у вимові наближається до голосного [у], то така вимова позначається літерою [у̣]. Звуки, що позначаються літерами *ї*, *у*, називаються нескладотвірними голосними. Вони виникають на початку слова (потоку мовлення) ([учо[̣]ра], [і[̣]ду]), в середині слова (потоку мовлення) після голосного перед приголосним ([пра[̣]уда], [прі[̣]ма[̣]ју]) чи у кінці слова після голосного ([ходи[̣]у], [с[̣]і[̣]да[̣]і̣]).

Наближеність вимови одного звука до іншого позначається двома літерами: у рядку поряд з іншими літерами позначається основний звук, а справа вгорі біля цієї букви зображається звук, до якого наявне наближення: [e^u] — наближення [e] до [u] у ненаголошеній позиції, [u^e] — наближення ненаголошеного [u] до [e], [o^o] — наближення [o] до [y] і т. п.

У кожному слові, в тому числі фонетичному, в якому два і більше складів, позначається наголос вертикальною рисочкою справа біля літери, що позначає наголошений голосний: [н[̣] і[̣]ду[̣] на[̣] по[̣]ле[̣] с[̣]ого[̣]д[̣]н[̣] і̣]; у багатоскладових словах, крім основного, наявний побічний наголос — : [бага[̣] том[̣] і[̣]р[̣]ни[̣] і̣].

Службові слова пишуться разом із самостійними. У спрощеному фонетичному запису вони можуть писатись окремо з виділенням фонетичного слова дужкою між цими словами, внизу під ними: [сказа'у би^е усе нам].

У записах фонетичною транскрипцією не вживаються апостроф, дефіс, велика літера, розділові знаки — позначаються мала (/) й велика (//) паузи. Текст чи слово, що записуються фонетичною транскрипцією, беруться у квадратні дужки.

Зразок фонетичного запису:

[му'зи'ка заї'ма'йе^у бага'то м'і'с'ця у на'шому жи'т'і' / проте^у ду'же^у ма'ло в'ідо'мо / йак вона' д'і'є^у на ор'гані'зм л'уди'ни^е // йак пока'зли^е до'с'л'іди^е / темп і те'мбр му'зи'ки^е уп'ли'ва'ють на д'і'я'л'ні'с'т' се'рця // н'ід д'і'є'у му'зи'ки^е у л'уди'ни'не^у ті'л'ки^е з'м'і'н'уй'е'ц'я частота' пу'л'су / а і'тис'к кро'ві / те^умне^урату'ра ті'ла / полі'пшуй'е'ц'я па'м'ят' // му'зи'ку ви'кори'сто'вуй'ут ус'п'ішно при'лікува'н'і де'йаки'х захо'р'уван' / з'яви'ло'с' а нав'іт' сло'во / музоте^урап'і'я //] (Журнал).

Вправа 29. Називаючи звуковий склад поданих слів, записати їх фонетичною транскрипцією.

Кількість, під'їзд, бджоляр, дзвонять, яблуня, малюк, малюють, ясність, просьба, запрошення, стаття, святкування, різьбяр, погляньте, бур'ян, буряк, пір'їна, вестибюль, бюрократія, гедзь, джміль, хрущ, щавель, щастя, життєвий, дзвякати, хвилюються, примиряються.

Вправа 30. Записати фонетичною транскрипцією.

Споконвіку село називається Білогір'я...

У сиву давнину, понад дві тисячі літ тому, тут жили скіфи. Гордище розкинулось на багато гонів; від нього крутим берегом Ворскли тягнуться височенні вали. За багато літ вони осунулись,

заросли лісами. А ті вали, що тяглися в степ, здійнялися горбастими хребтами над рівниною. Трохи далі, за валами, розкинувся могильник у хаотичному безладді пагорбів, на яких ростуть гіркі полини, духмяний чебрець та ще шумить біла тирса. А ще далі, посеред степу, вигріває під сонцем свої старечі груди розрита могила. Вона схожа на кратер згаслого вулкана, на широкому дні яко-го завжди безвітря і загадкова тиша.

(І. Цюпа)

Вправа 31. Прочитати фонетичний запис тексту, записати його орфографічно.

[га'йу / га'йу / зе'ле^н розма'йу //
га'йу / га'йу / зе'ле^н розма'йу /
л'уби'у д'іучи'ну / сам до'бре^н зна'йу //
л'уби'у д'іучи'ну п'іутора' ро'ку /
до'ки^е не^д ізна'ли^е вороги' збо'ку //
а й'ак д'ізна'ли^е / рожще^н бе^н та'ли^е //
бода ї же^н вони' шча'с'т'а не^нзна'ли^е //
сус' іди^е бли^ез' к' і' / вороги' т' ажк' і' /
пи'їте^н / гул' а'їте^н / йак сам' і' зна'їте^н //
пи'їте^н / гул' а'їте^н / йак сам' і' зна'їте^н //
де дво'їе^н хо'д' ат' / не^нрозлуча'їте^н //]

(Народна творчість)

§ 11. СКЛАД. ЗАКОНОМІРНОСТІ ВИДІЛЕННЯ СКЛАДІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

З фізіологічного погляду с к л а д — це частина потоку мовлення, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Така частина потоку мовлення складається з одного чи кількох звуків, але обов'язковим у ньому є голосний звук як складотвірний. Один

чи кілька приголосних звуків, що входять до складу, по-різному розміщуються стосовно голосного, але найпоширенішим в українській мові є склад з двох звуків із приголосним перед голосним: *Я не хо-чу су-по-ко-ю, ну-дить сві-том не лю-блю...* (Гр.).

За початковим звуком розрізняють склади **п р и к р и т і** (починаються приголосним (*на-ші ді-ти*)) і **н е п р и к р и т і** (починаються голосним (*у-спіхи у-чня*)); за кінцевим звуком є склади **в і д к р и т і** (кінчаються голосним: *Ру-бо-ло-ви ми зав-зя-ті* (К. П.)) і **і з а к р и т і** (кінчаються приголосним: *Глянь-те — сі-рий ї-жа-чок!* (К. П.)).

Потік мовлення членується на склади на підставі таких закономірностей:

1) якщо між складотвірними є один приголосний звук, то він належить до наступного складу: *Ре-ве—гу-де не-го-донь-ка* (Л. Укр.);

2) наявні між складотвірними два приголосні належать до наступного складу, якщо вони обидва дзвінкі (*на-зби-раю кві-тів*) або глухі (*на-ста-ла осінь*) чи являють поєднання дзвінкого або глухого приголосного з наступним сонорним: *За-кри-чали гуси сірі, і-зня-лися й полетіли* (К. П.);

3) два приголосні, що вживаються між складотвірними звуками, розподіляються між попереднім і наступним складами, якщо вони обидва є сонорними (*Чор-нобривці із куточка виглядають*) (К. П.), якщо попередній є дзвінким або сонорним, а наступний — глухим (*Настали дні теплень-кі; Коли рав-лик спочиває, ріж-ки й ніж-ку в ній ховає; В полі зай-чи-ка зустріню*) (К. П.), а також коли обидва приголосні є проривними (*Усе од-бивається в пісні*) (Л. Укр.);

4) якщо між складотвірними є три приголосні звуки, то вони належать:

а) до наступного складу, якщо перші є дзвінкими чи глухими, а третій — сонорним (*Натуро-матінко! ... Ти і-скру божую збудила у моїх грудях*) (Л. Укр.); якщо вони розташовані у порядку зростання гучності: глухий — дзвінкий — сонорний; якщо всі три звуки є глухими чи дзвінкими (*і я-кищо якесь там жабеня із-під листя гляне ...*) (К. П.);

б) до різних складів: перший — сонорний (або дзвінкий), другий — глухий, третій — сонорний (... роз-цвіла-ся дівчина несміла) (Л. Укр.); *Ай-стри похилились* (К. П.).

Вправа 32. Записати текст, поділити його на склади. Визначити будову складів, основу виділення їх, які склади переважають.

Для всіх

Ось уже й серпень кінчається. Під вікнами розквітли жоржини й айстри. Час збиратися до міста, а Павликові й Толикові не хочеться їхати із села. Вони тут звикли. Та хлопців уже чекає школа: нинішньої осені вони стануть першокласниками.

Побачивши якось, що Миколка засушує різні рослини для гербарію, брати і собі надумали: піти до школи не тільки з букетами квітів, а ще й гербарій принести.

З того часу і почалося. Павлик і Толик усі поля навколо обійшли. Де б не були: чи купалися в річечці, що тече аж від лісу, чи рвали бур'ян кролям — ніде не забували тієї роботи. Вибирають стеблинки з квітами і кладуть поміж газет, розправляють листочки і пелюстки, а тоді чимось важким зверху притискають. Рослини підсихали, і хлопці акуратно приклеювали їх тонкими паперовими смужками в альбоми...

Взимку, коли довкола забілюють сніги, затріщать люті морози, вчителька, розповідаючи першокласникам про чарівну природу рідного краю, відкриє альбоми. З їх сторінок віє теплим вітерцем, настоящим на духмяних травах і половіючих хлібах. Тоді в класі немовби настане літо для всіх ... (*Андрій Бондарчук*)

Вправа 33. З'ясувати умови виділення складів у поданому тексті.

І. Лі-кар ві-дві-дав про-сту-дже-но-го сту-ден-та на при-ва-тній квар-ти-рі. По-мі-тив-ши лі-ка-ря, па-ці-єнт про-мим-рив:

— Лі-ка-рю, тем-пе-ра-ту-ра у-же ві-дій-шла.

— Зна-ю, — від-по-вів лі-кар. — Я зу-стрів-ся з не-ю на схід-цях (*Н. тв.*).

II. — Цим по-ї-здом я зав-жди ї-жджу без квит-ка. — Я та-кож, а-ле я ре-ві-зор і пе-ре-ві-ря-ю квит-ки, я-кщо до-зво-ли-те (Н. тв.).

§ 12. НАГОЛОС

Наго́лос — це виділення частини мовного потоку властивими для певної мови фонетичними засобами. Для української мови таким засобом є посилення голосу, через що український наголос називають **с и л о в и м**.

Розрізняють наголос словесний, логічний.

Словесний наголос виокремлює склад у слові (*ве-сня-ни'й ра'нок*), причому він завжди падає на голосний звук, який внаслідок цього вимовляється з більшою силою, ніж ненаголошений, чітко й відзначається більшою тривалістю. Логічний наголос падає на такт чи слово, які несуть смислове навантаження висловлювання (фрази, речення).

Словесний наголос в українській мові має вільний, рухомий характер. Вільний характер українського наголосу виявляється в тому, що він не закріплений за певним складом (першим, другим, останнім) — наголошеним може бути будь-який склад слова: *парта, шкільний, допомога, переживання*. При словозміні наголос часто переходить з одного складу на інший — у цьому виявляється рухомий характер його: *сестра — сестро; брат, брата — брати*. Рухомий і вільний характер наголосу забезпечує йому здатність виступати засобом розрізнення лексичного і граматичного значень. Пор.: *Дорога до мети — дорога згадка, зелене листя на березі — у березі ростуть верби, не піднімаю руки — підніміть руки, немає книжки — лежать книжки, відрізати хліба — відрізати шматок*. У деяких граматичних формах слів залежно від місця наголосу вживаються різні закінчення: *підійти до стола — до столу, видно з моста — з мосту*. Проте кожне слово має єдиний наголос, місце якого визначене і закріплене мовною нормою, і це значною мірою сприяє розпізнаванню слова. Незначна кількість слів має подвійне наголошення при єдиному лексичному значенні: *алфавіт,*

апостроф, глотковий, весняний, завжди, морквяний, примовка, усмішка, хворобт.

В односкладових словах наголос не має видільної функції, але голосний звук зберігає всі ознаки наголошеного звуку.

У багатоскладових словах, крім обов'язкового, головного ['], наявний наголос побічний ["], слабший від головного: *універмаг, гастроном.*

Вправа 34. Переписуючи, поставити наголос у словах. Прочитати. Звернути увагу на наголошення виділених слів. Визначений наголос перевірити за орфоепічним словником.

Матері

В хаті сонячній промінь **косо**
На долівку ляга з вікна ...
Твої чорні шовкові коси
Припорошила вже сивина.
Легкі зморшки обличчя вкрили —
Це життя трудового плід.
Але в кожному русі —

сила,

В очах юності видно слід.
Я таку тебе **завжди** бачу,
Образ в серці такий **несу** —
Материнську любов **гарячу**
І твоєї душі красу.
Я хотів би,
як ти, прожити,
Щоб не тліти,
а завжди горить,
Щоб уміти,
як ти, любити,
Ненавидіть, як ти,
уміть.

(В. Симоненко)

Вправа 35. Поставити наголос у словах, перевірити за орфоепічним словником.

Дочка, спина, дрова, кропива, кропив'янка, іграшка, двірник, дворище, верба, апартаменти, медикаменти, фартух, рукопис, статуя, документ, цемент, кілометр, квартал, каталог, листопад, циган, асиметрія, виразний, значимий, іграшковий, ласкавий, зимовий, гіркий, легкий, дворовий, визвольний, котрий, чотирнадцять, одинадцятий, вісімдесят, загалом, відповісти, принести, принесеш, зобразити, захворіти, задобрити, дзвонять, ходжу, ведеш, внести, втрутитися, разом.

Вправа 36. Поставити наголос в однозвучних словах, визначити його функцію. Навести аналогічні приклади. Для з'ясування значення слів скористатися тлумачним словником.

Виступав Богдан Петро і Михайленко Богдан, зайшли Максименко Іван Максимович і Максимович Галина Іванівна; випрасувана білизна, білизна снігу; правило правопису, швець тримає правило; виборна кампанія, виборна картопля; людська шана, людське ставлення; прошу поради, прошу заспокоїтись; засіяли поле, засіяли зорі; побачили оленя й оленя; не зроблю помилки, неприємні помилки; не вивчила байки, цікаві байки; стояли біля деревця, садили деревця; щодня приміряти, приміряти обнову зараз; раптово розсипались черешні, по небу розсипались зорі; викопану картоплю висипали на купу, висипали картоплю з мішка.

Вправа 37. Прослухати кілька радіопередач (“Школяда”, “Суботні зустрічі”, “Фактор часу”), простежити за дотриманням їх учасниками норм наголошення слів.

Вправа 38. Записати слова, які вживаєте у своєму мовленні і які викликають труднощі, сумніви щодо наголошення. Наголос звірити зі словником.

§ 13. ПОНЯТТЯ ПРО ФОНЕМУ

Вивчення звуків мовлення у лінгвістичному аспекті свідчить, що не всі з багатьох звуків, які реально вимовляються у процесі спілкування, відіграють у ньому однаково важливу роль. Насамперед виділяються звуки, які виступають будівельним матеріалом для слів, морфем і водночас є засобом розпізнавання їх, розмежування лексичного і граматичного значень. Сприймаємо як такі, що мають різне лексичне чи граматичне значення, слова, звуковий склад яких подібний (*пласка, клякса; ласка, сакля*) чи в яких однакова кількість звуків і всі звуки, крім одного, однакові, розмішені у тій самій послідовності (*життя — шиття — миття; клас — квас; молоко — молока — молоку*).

У потоці мовлення наявні звуки, які не змінюють ні лексичного, ні граматичного значення слів, але змінюють своє звучання чи то залежно від позиції (*широкі [пле'ч'і] — надійне [пле"че], крила літака — [кри'ло] птаха*), чи під впливом інших звуків (*плече — плечі*).

Звуки першого ряду належать до фонем. **Фонема** — найменша неподільна звукова одиниця мови, яка служить для утворення морфем, слів і диференціює їх значення.

Сама по собі фонема значення не має, але вона є засобом вираження його. Так, у слові *рама* одна фонема /а/ входить до кореня, друга створює закінчення; перша бере участь у вираженні лексичного значення, друга виражає граматичні значення роду, числа, відмінка (жін. р., одн., наз. в.); у слові *брата* перша фонема /а/ має таке саме навантаження, як і в першому слові; спільне навантаження другої фонемі /а/, але вона виражає інші граматичні значення — чоловічого роду, однини, родового / знахідного відмінка (*не бачила брата, зустріла брата*); у вислові *працюю не вдень, а ввечері* фонема /а/ утворює окреме слово, яке виражає протиставні відношення.

Ф о н е м а — абстрактна мовна одиниця. Сприймається вона мовцями, коли виражається звуком. Звук мовлення є засобом ви-

раження фонемі. Одна фонема, як правило, виражається кількома звуками. Так, фонема /e/ виражається звуками [e], [e^u], [e^e], [u], [eⁱ]: *при[неⁱ]сеній*, [не^u]се, [ни^e]су, *при[ни]сеш*, за[й^e]ць. Фонема /ж/ реалізується звуками [ж], [жⁱ], [зⁱ]: *жито*, *допомо[жⁱ]ть*, у *кни[зⁱ]і*. Є випадки реалізації одним звуком двох однакових фонем (*приладдя*: [dⁱ:] — /dⁱ/, /dⁱ/; *насіння*: [nⁱ:] — /nⁱ/, /nⁱ/) чи різних (*прині[ш:]и*: [ш:] — /s/, /ш/; *ро[ж.е]вритись*: [ж:] — /z/, /ж/).

Кожен звук мовлення, яким реалізується фонема, характеризується кількома ознаками (в тому числі фізичними, що не властиві фонемі), одні з них називаються самостійними, інші — побічними, супровідними. Самостійні ознаки постійно властиві звуку, вони є тією основою, яка забезпечує функціонування звука, за якою один звук відрізняється від іншого. Побічні ознаки виникають у звука у потоці мовлення відповідно до норм літературної вимови.

Фонема якісно і функціонально відрізняється від іншої, протиставляється іншій своїми самостійними ознаками. Виявлення фонемі звуком, що характеризується самостійними ознаками, називається **головним виявом фонемі (інваріантом)**. Інваріантом голосних фонем є звук у наголошеній позиції (*/веp/хній*, */ви/соко*), для приголосних — звук на початку слова перед голосним, у середині слова між голосними, вживання поруч у цих самих позиціях двох дзвінкх чи глухих (обох нешиплячих чи свистячих): *зоряний*, *широко*, *спитати*, *здобути*, *гостинний*. Ті звуки, які, реалізуючи фонему, характеризуються не тільки основними самостійними ознаками, а й побічними, залежними від різних фонетичних умов, називаються **варіантами фонемі**.

Розрізняють **позиційні** та **комбінаторні варіанти** фонемі. **Позиційні** варіанти виникають залежно від позиції звука у потоці мовлення — наголошеній чи ненаголошеній:

[ve^u]ршина, [vi^e]рхівка, [vi^e]сокий, [vi^e]сота — звуки [e^u], [i^e] у перших двох словах реалізують фонему /e/, є її позиційними варіантами; звук [i^e], реалізуючи фонему /u/ у ненаголошеній позиції, виступає її позиційним варіантом.

Комбінаторні варіанти фонему — це звуки, що, виявляючи фонему, виникають під впливом інших звуків. У слові *верхівка* звук [x'] реалізує фонему /x/ — напівпом'якшений звук з'явився під впливом звука [i]; у слові *гість* напівпом'якшений звук [ɣ'] (зумовлена м'якість звуком [i]) реалізує фонему /z/, пом'якшений звук [c'] виявляє фонему /c/ — м'якість [c'] зумовлена впливом пом'якшеного звука [m'] (зіст.: *гість* — *гостити*). Названі звуки [x'], [ɣ'], [c'] є комбінаторними варіантами фонем /x/, /z/, /c/.

Фонема виконує такі функції:

1) *складальну*, або *конститутивну* (лат. *constituere* — утворювати, складати), — фонему виступають будівельним матеріалом для морфем, слів;

2) *розпізнавальну*, або *ідентифікаційну* (лат. *identificare* — оголошувати): сприймаючи слова у потоці мовлення, людина розпізнає їх за фонемним (звуковим) складом, розпізнає морфему, з яких складається слово;

3) *розрізнявальну* (дистинктивну, або диференціальну, лат. *differens* — різниця, розпізнавати, розрізняти) — фонема служить для розрізнення значущих одиниць мови — морфем, слів.

У сучасній українській літературній мові функціонує 38 фонем, з них 6 голосних (/e/, /u/, /i/, /a/, /o/, /y/) і 32 приголосні (/b/, /n/, /v/, /m/, /f/, /d/, /d', /t/, /t', /z/, /z', /c/, /c', /ʒ/, /ʃ/, /ç/, /dʒ/, /dʒ', /dʒ', /tʃ/, /tʃ', /l/, /l', /n/, /n', /p/, /p', /j/, /r/, /k/, /x/, /z/). Голосні і приголосні фонему — це найбільше протиставлення у системі фонем. У середині кожної з цих груп здійснюється протиставлення за різними самостійними ознаками. Так, серед голосних фонем протиставляються голосні переднього ряду голосним заднього ряду, голосні фонему високого піднесення — голосним середнього й низького піднесення, голосні середнього піднесення — голосним високого й низького піднесення, лабіалізовані голосні фонему — нелабіалізованим.

Розділ мовознавства, що вивчає фонему, склад фонем, властивості й функції їх, називається ф о н о л о г і є ю (від гр. *phōnē* — звук, *logos* — учення).

§ 14. ФОНЕМАТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ

Фонематична транскрипція — транскрипція, яка засобами алфавіту рідної мови передає лише фонемний склад слів, а не всі особливості усного мовлення.

Кожна фонема позначається окремою літерою, отже, графічних знаків у фонематичній транскрипції вживається стільки, скільки фонем є у даній мові (в українській літературній — 38). У записах не вживаються літери, що позначають дві фонемні (*ц, ї*), залежно від оточення, позиції — різні фонемні (*я, ю, є*), м'який знак, апостроф, велика літера, розділові знаки — позначаються велика (//) і мала (/) паузи. Запис фонематичною транскрипцією береться у прямі дужки (...). Фонематичний запис дуже близький до орфографічного:

Фонетичний запис:	Фонематичний запис:	Орфографічний запис:
[хaй'бу'де" сад/ і де'ре" во кри'сла'те" / і к'іт ворк'і'т/ і шче ба'га'то дну//]	хай бу'де сад/ і де'рево крисла'те/ і кіт воркі'т / і шче ба'га'то див //	Хай буде сад, і дерево крислате, і кіт-воркіт, і ще багато див.
(Кост.)	(Кост.)	(Кост.)

Вправа 39. Записати подані слова фонетичною і фонематичною транскрипціями, зіставити звуковий і фонемний склад слів, визначити звуковий вияв фонем.

Спина, вишня, спека, степ, степовий, вишенька, вишневий, джерельний, знання, життєвий, гіллястий, яскравий, важливість, священний, сумлінність, рукав, шість, щітка, голубка, суспільний, заясніти, походжати, дзеркальний, віддзеркалення.

Вправа 40. Поданий текст записати фонематичною і фонетичною транскрипціями, зіставити записи, звуковий і фонемний склад виділених слів.

Ще вдосвіта Григорій встав, умився і, склавши в торбу свої пожитки, тихенько вийшов із монастиря. Не зазирнув і до Лаврентія: часу багато буде — зайде до нього на Святі Гори.

Туманним сонним містом попростував до Троїцької, де у отця Бориса квартирував Михайло. Не віда сам, куди подасться і що робитиме у цім тіснім безмежнім світі, де розминуться ніде пихатій кривді з правдою. Було шкода лишати Харків, учнів і свій музей, де мав тепло і затишок. Але й радів, що не піддався силі, не підкорився волі фіскала Крайського. Єдиний скарб він має — свободу духу і тіла, тож пильнувати мусить, щоб не пошитись якось ненароком самому в дурні й не залишитися без цього скарбу. Ні за яких обставин не слід міняти волю на кусень хліба. Як часто ми, боячись лишитись голодні тілом, зі страху нівечимо свій дух, принижуюмося перед володарями і навіть тими, хто може дати їсти. Коли б не це, не розрослася б так буйно кривда на полі правди, істини.

(Василь Шевчук)

§ 15. ПОНЯТТЯ ПРО ЧЕРГУВАННЯ, ЙОГО РІЗНОВИДИ. ЧЕРГУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Чергування — це закономірна зміна одного звука іншим (чи однієї фонемі іншою) у тій самій морфемі, напр.: *гора* — *гірка*, *на гірці* — чергуються звуки [g] — [g'] і фонемі /o/ — /i/ у корені слів, /k/ — /tʃ/ у суфіксі; [ve^uсна] — [ve^eсе^uн] — у корені чергуються звуки [e] — [e^u] та фонема /e/ з нулем фонемі; *на батьківському* — *батьківським* (подвір'ї) — у закінченні чергуються фонемі /o/ з /i/ та звуки [k] з [k'] у суфіксі. Отже, у словах чергуються звуки і фонемі, відповідно розрізняють чергування фонетичні та історичні.

Фонетичні чергування — це чергування, що відбуваються в усному літературному мовленні й зумовлені його закономірностями. Це чергування звуків, що реалізують одну фонему — інваріанта і позиційного чи комбінаторного варіантів: *гречка* — [gre^u]чаний,

берег — *при[бе^е]режний* — [e] — [e^е]; *жити* — *[жи^е]вучий* — [u] — [u^е]; *причетити* — *[ч'іп]ляти* — [ч] — [ч']; *робити* — *ро[б'іт]нік* — [б] — [б']; *мести* — *[м'і]тла* — [м] — [м'].

До фонетичних чергувань належать також звукові зміни, пов'язані з асиміляцією приголосних (напр., чергування звуків [с] — [с'] у словах *чесний* — *честь*, *щасливий* — *щастя*), а також чергування [у] — [ў], [і] — [ї] (орфографічно у — в, і — й), що відбуваються під впливом сусідніх звуків: *пішов у школу* — *зайшла в клас*, *він іде* — *вона йде*.

Історичними називаються чергування, які виникли у давні періоди розвитку мови і зумовлені тими закономірностями, що діяли у той час. Історичні чергування — це чергування фонем, вони супроводжують словозміну і словотвір: *сніп* — *снопа*, *школа* — *шкіл*, *вітер* — *вітру*, *вікно* — *вікон*, *книга* — у книзі, *ріка* — на ріці, *козак* — *козаче*, *друг* — *друже* (при словозміні) і *гора* — *гірський*, *піч* — *пекар*, *мести* — *вимітати*, *друг* — *дружба*, *просити* — *запрошення* (при словотворі).

§ 16. НАЙДАВНІШІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ФОНЕМ

У сучасній українській літературній мові є чергування, які виникли у найдавніші періоди розвитку мови — в часи індоєвропейської чи спільнослов'янської мовної єдності. Такими є чергування голосних фонем, вони відображають давні чергування давніх наголошених і ненаголошених чи довгих і коротких голосних. З мови найдавніших періодів вони були успадковані мовою пізнішого часу й увійшли в мову українську. На сучасному етапі ці чергування в українській мові відбуваються, як правило, в основі дієслів і є засобом розмежування довготривалої та короткочасної дії. Найпоширенішими серед найдавніших чергувань голосних фонем є такі:

/e/ — /o/: *нести* — *носити*, *брести* — *бродити*, *мелю* — *молоти*, *везти* — *возити* (дієслова з /e/ називають протяжну, неповторювану дію, з /o/ — тривалу, багаторазову);

/i/ — /a/: *сідати* — *садити*, *лізти* — *лазити*, *різати* — *вразити*;
/o/ — /a/: *ломити* — *ламати*, *гонити* — *ганяти*, *скочити* — *ска-*
кати, *допомогти* — *допомагати* (на рівні сучасної мови /a/ вжи-
вається перед наголошеним суфіксальним /a/: *ганяти*, *перемагати*,
хапати);

/e/ — /i/: *мести* — *замітати*, *летіти* — *літати*, *пекти* — *ви-*
пикати, *наректи* — *нарікати* (/i/ вживається перед наголошеним
суфіксом -а-: *заплітати*, *витікати*, *літати*);

/y/ — /a/: *трусити* — *трясти*, *грузнути* — *грязь*;

/y/ — /u/ — /o/ — нуль фонем: *сухий* — *висихати* — *висохлий*,
висхлий, *дух* — *дихати* — *дохлий* — *тхнути*, *натхнення*;

/e/ — /u/ — нуль фонем: *дерти* — *здирати* — *драти*, *терти* —
втирати — *втиру*;

/u/ — нуль фонем: *дожидати* — *ждати*, *засинати* — *заснути*;

/o/ — /u/ — нуль фонем: *посол* — *посилати* — *слати*;

/i/ — /u/: *ліпити* — *липнути*, *вінок* — *вити*.

Названі чергування зберігаються також в іменниках, утворених
від дієслів: *злом*, *зломщик* — *зламування*; *допомога* — *помагач*;
сушка — *висихання*; *пекар* — *випічка*.

Вправа 41. У поданих прислів'ях і загадках до виділених слів дібрати
такі споріднені, щоб у них відбувалися найдавніші чергування голосних
фонем. Назвати, які фонемі чергуються, яка роль цих чергувань у вира-
женні відтінків лексичного значення.

1. Тиха вода береги **ломить**. 2. Осінь **підганяє**, зима не **жде**.
3. Не кажи **гоп**, поки не **перескочиш**. 4. Хто два зайці **гонить**, той
жодного не **зловить**. 5. Колос повний до землі **гнеться**, а пустий
угору **дереться**. 6. Дівка **заплетена**, а хата не **метена**. 7. Кинь яч-
мінь в болото — **убере** тебе в золото. 8. Гей, звідкіль ти **прилетіла**,
ластівочко мила? 9. Хто знання має, той і мур **зламає**. 10. Зробив
справу — **віднеси**, п'ять нових **захопи**. 11. Від народного гніву
зрадник не **втече**. 12. Хто батьківщину **любить**, того і батьківщина
береже. 13. Тільки **припече**, воно зразу **ожива**. 14. **Текло**, **текло** і

лягло під скло. 15. Руками **впирається**, ногами лізе. 16. Прийшла дівка з гір, **несла** на собі сім шкір, як їх **розбирали**, всі над ними ридали. 17. Зимою **грію**, весною **прію**, літом **умираю**, восени **оживаю**. 18. Я росла в темній темниці, як зросла — взяли в світлицю. З мене **шкуру** всі **деруть**, мене **варять**, мене **труть**, пироги з мене **печуть**, відгадайте, хто ж я.

(В і д г а д к и. 13. Бджола. 14. Вода і лід. 15. Рак. 16. Цибуля. 17. Сніг. 18. Картопля.)

Вправа 42. Переписати, вставляючи, де треба, пропущені літери, пояснити вживання їх. Дібрати до слів, у яких пропущена літера, такі споріднені, у яких відбувалося б чергування голосних, з'ясувати його.

1. Ходить пісня яснолика між дерев, ми її в серця навіки заб..рем (Мал.). 2. Два вітри підкрались стиха, в баби вир..вали нитки і порвали на шматки (О. П.). 3. Біла ромашко, як ти цвітеш! З медом від тебе л..тить бджола. Дівчинка в коси тебе запл..ла (Синг.). 4. Ми повибігаємо, снігу нак..чаємо купу за садком. 5. Баба буде плакати, будуть сльози капати, знівечать кожух. Голова пок..титься і в калюжу — бух! (Гл.). 6. Можна все на світі виб..рати, сину, виб..рати не можна тільки Батьківщину (Сим.). 7. У зеленому намисті, синьоока, чарівна, ст..ле килими барвисті, йде дібровами весна. 8. Осінь ялинки не ч..пає, доглядає, наче мати, — все про неї тільки й дбає, щоб зимі подарувати (Дон.). 9. Дожидаю із роботи маму. І на кухні, і в світлиці підм..ла, прибрала (О. П.). 10. Внучка сміливо прод..рається лісовими хащами. 11. Сидимо собі, ліс кругом завм..р. 12. Сьогодні дідусь уже зб..рався пов..зти дівчинку до Тихого океану. 13. Через хвилину судно стишувало хід, перем..гаючи піняві хвилі (М. Яненко). 14. Бабуся заг..няє нас до хати (Ст.).

Вправа 43. До поданих слів дібрати споріднені, які б ілюстрували найдавніші чергування голосних. Відзначити у словах фонетичні чергування.

Допомогти, клонити, скочити, лізти, котити, сідати, застерігати, терти, гребти, різати, везти, ноша, меливо, добиратися, вхопити.

§ 17. ЧЕРГУВАННЯ /O/, /E/ З НУЛЕМ ФОНЕМИ

Це чергування властиве усім східнослов'янським мовам. Виникнення його припадає на період давньоруської мови і пов'язане із занепадом зредукованих.

П р и м і т к а. У спільнослов'янській, давньоруській мовах у складі голосних були голосні неповного творення, так звані зредуковані *ъ, ъ; ѣ* — лабіалізований, середнього ряду, *ь* — нелабіалізований, переднього ряду. Вони були у сильній позиції і вимовлялись близько (відповідно) до [o], [e] — під наголосом (*садъкъ, вьсь*), перед складом із слабким зредукованим (*сънь, пальць*), у звукосполученнях [ър, ъл, ьр, ъл] (*търрь, жьлтъ*) та у слабкій позиції — не звучали — у кінці слова (*сънь, сынъ, вѣтръ*), перед складом із голосним повного творення (*садъка, дьня*), перед складом із сильним зредукованим (*жьньць, швьць*). У XI — XII ст. зредуковані занепадають: у слабкій позиції вони зникли, у сильній розвинулись у голосні повного творення: *ъ* → /o/, *ь* → /e/. У різних формах слова після того самого приголосного зредукований був у різній позиції, через що після занепаду його ці форми мали різний фонемний склад: *сънь* → *сон*, *съну* → *сну*, *вьсь* → *весь*, *вься* → *вся*. Це і спричинило чергування фонем /o/, /e/ з нулем фонем. З давньоруської мови воно засвоєне українською та іншими мовами.

Чергування відбувається у корені слів (*сон* — *сну*, *день* — *дня*, *весь* — *всього*, *все*); в іменникових суфіксах (*вінок* — *вінка*, *лікоть* — *ліктіа*, *садочок* — *садочка*, *хлопець* — *хлопця*).

Таке саме чергування відбувається у словах на зразок *вогонь* — *вогню*, *сосна* — *сосон*, *вузол* — *вузла*, *сестра* — *сестер*, *пісня* — *пісень*.

Фонем */o/, /e/*, що чергуються з нулем фонем, є новими.

П р и м і т к а. Серед нових фонем /o/, /e/ розрізняють випадні — вони розвинулись із зредукованих *ъ, ѣ* у сильній позиції — і вставні ті, що розвинулись після шумних приголосних перед сонорними /р/, /л/, /м/, /н/, зіст.: *ставок*, *сніжок*, *пес*, *кінець* і *капель*, *вікон*, *сестер*.

Чергування поширене при словозміні, при словотворі. Приклади останнього: *сто* — *сотня*, *тьма* — *темний*, *день* — *дніти*, *днювати*, *сон* — *заснути*, *правда* — *справедливий*, *праведний*.

Вправа 44. Змінити подані слова так, щоб у них відбулося чергування /o/, /e/ з нулем фонем, визначити, в якій морфемі воно наявне. Кілька пар слів ввести у контекст.

Свекор, жайворонок, козел, осел, хустка, кашель, будинок, випадок, внучок, синок, дідок, кінець, окраєць, боєць, стрілець, митець, велетень, півень, тиждень, квітень, певен, славен, кожен, жоден, подарунок.

Вправа 45. Вжити подані іменники у формі родового відмінка множини, назвати чергування голосних фонем.

Книжка, річка, кришка, помилка, пробка, подушка, сварка, суперечка, нитка, черешня, їдальня, господарка, невістка, жінка, дочка, сусідка, рибка, цукерка, серце, рядно, вікно, кільце, весло, дзеркальце.

Вправа 46. Від поданих слів утворити нові такі, які б ілюстрували чергування /o/, /e/ з нулем фонемами.

Повен, кашель, початок, будинок, випадок, малюнок, подарунок, ставок, садок, земля, кінець, вузол, капля, мішок, бузок, кисень, водень, осел, вишня, замисел, сон, мозок, обов'язок.

Вправа 47. Переписуючи, підкреслити слова, в яких можливе чергування /o/, /e/ з нулем фонемами. Визначити, в якій морфемі, при словозміні чи словотворенні воно відбувається.

В один із серпневих ранків на острів Білий навідалась зима. Пухнасті сніжинки опускались на землю. Травичка засльозилась, прозорі краплі талої води збігали по ній.

З півночі несподівано дмухнув холодний вітер, він приніс із собою перший приморозок.

Верхівка снігового покривала взялася цупкою шкоринкою, дікі олені з хрускотом пробивали її копитцями, добираючись до ягелю ...

Ось уже замерехтіли на морі срібні проблиски. Це були перші крижинки. Чайки сміливо опускалися на них і завзято довбали лід. Іноді крижинки перевертались, і пташки враз опинялися у воді. Налякано кричали, били крилами піняве море і злітали високо-високо.

Мисливець побачив біля берега льодовий припай і дуже зрадів. Приніс відро і став кидати в нього лід. Хоч яке море солоне, а змерзаються на нім лише прісні краплинки, тому і накидаються на крижини чайки ...

Дуже смачна морська крижина!..

(М. Яненко)

Вправа 48. Назвати й записати слова, які позначають а) часові поняття, б) птахів і при зміні яких відбувається чергування фонем /o/, /e/ з нулем фонемі.

§ 18. ЧЕРГУВАННЯ /O/, /E/ З /I/

Це чергування властиве лише українській мові, досить поширене в ній. Супроводжує воно як словозміну, так і словотвір і відбувається у будь-якій морфемі, хоча найбільше поширене у корені: *стіл* — *столовий*, *столи*; *осінь* — *осені*, *восени*; *проривати* — *прірва*, *батькова* (книга) — *батьків* (зошит), *Віталієва* (внучка) — *Віталійів* (онук), у *вишневому* — у *вишневім* (садку), у *твоєму* — у *твоїм* (вислові).

Фонетичною умовою чергування є вживання фонем /o/, /e/ у відкритому складі й зміна їх на /i/ в закритому.

П р и м і т к а. Історичною умовою чергування був занепад зредукованих у давньоруській мові. Занепад слабких зредукованих викликав появу нових закритих складів. Якщо у цих складах були давні голосні /o/, /e/, то вони поступово, через подовження, а потім дифтонгізацію змінились на /i/: *столь* → *стол* → *стуол*, *стуел*, *стуйл*, *стуйл* → *стіл*; *печь* → *пе.ч* → *піеч* → *піч*.

Якщо після складу з давніми /o/, /e/ був відкритий склад з голосним повного творення, то він не зазнав ніяких змін, через що й давні /o/, /e/ у попередньому складі збереглися: *стала*, *столу*, *печі*.

Українська мова засвоїла ті слова і їх форми, в яких давні /o/, /e/ збереглися у давньому відкритому складі, і ті, в яких у новому закритому складі відбувся перехід давніх /o/, /e/ в /i/, що й послужило основою чергування.

Від фонетичної закономірності чергування фонем /o/, /e/ з /i/ є ряд відхилень, тобто фонемі /o/, /e/ вживаються у закритому складі, /i/ — у відкритому. Такі відхилення наявні:

1) у звукосполученнях [оро], [оло], [ере], [еле]: мороз, молот, берег, шелест;

2) у звукосполученнях [ор], [ов], [ер] між приголосними у корені слова: морква, вовк, верхній;

3) у словах, при зміні яких /o/, /e/ випадають: палець (пальця), ставок (ставка), день (дня), відер (відро);

4) у словотвірних наголошених частинах слова воз, вод, нос, роб, ход: медоносний, хлібороб, водовоз;

5) у префіксі воз- та суфіксі -тель, що походять із старослов'янської мови: возвеличити, мислитель;

6) у суфіксах -ок, -еньк-, -есеньк-: вершок, маленький, гарнесенький; так само і в суфіксі -оньк-: голубонька, дівчинонька;

7) у родовому відмінку множини іменників жіночого роду першої відміни (підлог, будов, стель, але борід, доріг) та віддієслівних іменників середнього роду (значень, пояснень, тверджень);

8) в особових формах дієслів дійсного та наказового способів: пишеш, читаш, винось, виходь, привозьте;

9) у словах іншомовного походження: чек, портфель, пілот, організатор;

10) у відкритому складі вживається /i/ за аналогією до закритого складу в інших формах цього самого слова чи в споріднених словах: щічка, ніготь, кілок (як і в словах щік, нігтик, кілка), голівонька, ніженька (як і в голівка, ніжка).

Вправа 49. Записуючи, змінити подані слова, дібрати до них споріднені, щоб відбулося чергування /o/, /e/ з /i/; з'ясувати фонетичну умову чергування, позначити морфему, у якій воно відбувається. Кожну групу слів доповнити власними прикладами.

а) сльоза — сліз, слізний; двір — двору, дворовий; борода, дорога, воля, дзвін, лід, спосіб, спокій, переходити, береза, вечір, біль, віз;

б) рости — ріс, мести, вести, нести, брести, перемогти, могти, витекти;

в) порядність — порядності, вірність, чемність, вихованість, цнотливість, допитливість, кмітливість, юність, незвичайність, чинність;

г) на крут[о]му підйомі — на крут[і]м підйомі, на далекому небосхилі, у нашому товаристві, у безмежному просторі, у вашому розпорядженні, у дружньому колективі, на першому курсі, на останньому занятті, у дружньому шаржі, у майстерному зображенні, у їхньому дворі.

Вправа 50. Подані прикметники чоловічого роду змінити за родами, поєднавши кожен прикметник з іменником. Записати, простежити за зміною /o/, /e/ з /i/ в основі прикметників, назвавши морфему, в якій вона відбувається, та фонетичну умову.

З р а з о к: братів син, братова сім'я, братове доручення — чергування /o/, /e/ відкритого складу з /i/ закритого складу у суфіксі.

Батьків, Михайлів, В'ячеславів, Олександрів, Віталіїв, Сергіїв, Андріїв, Петрів, Василів, Володимирів, сусідів, товаришів, Владиславів, Денисів, Аркадіїв, Потапів, Богданів, онуків, синів, Вікторів, дядьків, директорів, деканів, дідів.

Вправа 51. Записати назви населених пунктів, при зміні яких відбувалося б чергування /o/, /e/ з /i/, з'ясувати його; кілька пар слів увести у речення.

Вправа 52. Виписати слова: а) в яких можливе чергування /o/, /e/ з /i/; б) які ілюструють випадки відхилень від закономірності чергування. До слів першої групи дібрати такі, що виявляли б це чергування, охарактеризувати його; у словах другої групи визначити, з чим саме пов'язане відхилення.

У просторій майстерні багато світла, сонця. Під стінами — мольберти з незавершеними роботами учнів Брюллова і його власними. Він має ще одну майстерню, де працює сам. Останнім часом він зачинається в ній і не виходить звідти з ранку до самого вечора.

З майстерні, де працюють учні, можна піднятися сходами до помешкання Брюллова, в чудову червону кімнату, де і стіни, і меблі, і гардини — червоні, де три дні тому Тарас одержав із рук своїх покровителів право на вільне життя — “вільну”. Він уже звикає до всього нового, але ніяк не може примусити себе заглибитись у роботу. Як не може приборкати своє хвилювання, коли почує по сходах, що ведуть до помешкання Брюллова, його кроки або коли вчитель починає обходити учнів, розглядаючи їх роботи і часом нещадно критикуючи.

(Л. Смілянський)

§ 19. /e/, /o/ ПІСЛЯ ШИПЛЯЧИХ ТА /й/

У сучасній українській літературній мові після шиплячих /ж/, /ч/, /ш/, /дж/ та /й/ у корінних українських словах вживаються і голосна фонема переднього ряду /e/, і голосна заднього ряду /o/, причому серед слів із названими фонемами після шиплячих та /й/ можна виділити три групи:

1) слова, які постійно вживаються з /e/: *честь, челядь, щетина, щедрий, шелюга, шелест, джерело, ліжечко, Марієчка*;

2) слова, які завжди вживаються з /o/: *чоловік, човгати, шолудивий, шовковиця, жовтий, бджола, його, гайок*;

3) слова, в яких відбувається чергування /e/ — /o/ після шиплячих, через що вони вживаються і з /e/, і з /o/: *шестеро — шостий, женити — жонатий, вечеря, — звечора, вечори, пшениця — пшоно*.

Голосні /e/, /o/, що вживаються після шиплячих та /й/ у сучасній українській мові, походять із давньоруського /e/ — шиплячі в той час були м'якими, отже, голосні середнього, заднього ряду після них не могли вживатись. Вживання голосного заднього ряду /o/ після шиплячих стало можливим після того, як вони стверділи. На збереження /e/ після шиплячих та /й/ чи його зміну на голосний заднього ряду /o/ впливав наступний приголосний: якщо він був м'яким, голосний /e/ зберігався, якщо твердим — після шиплячих та /й/ вживався голосний /o/. І в сучасній мові /e/ вживається після

шиплячих та /i̯/ перед наступним м'яким приголосним (*честь, челюсті, щеня, шеляг*), перед складом з голосними /i/ (*щеміти, женить*), /e/ (*шестеро, через, очерет, джерело*), перед складом з голосним /u/, якому в російській мові відповідає /u/ (*пшениця, женити, єдиний (/їє/диний) — рос. пшеница, женить, единственный*), перед складом з іншими голосними за традицією (*черговий, кочерга, щезнути, чепурний*).

Голосний /o/ після шиплячих та /i̯/ вживається перед твердим приголосним (*жом, жовч, шов, шовк*), перед складом з голосними /a/, /o/, /y/ (*щока, звечора, чоло, чого, чому, його, йому, нічого, жолудь*), а також перед складом з /u/, якому у російській мові відповідає /ы/ (*чотири — рос. четыре*).

Вправа 53. Підкреслити, переписавши речення, слова з /e/, /o/ після шиплячих та /i̯/, з'ясувати вживання їх.

1. На похилу горобину почепив хлопчак торбину, приспособив таганок і повісив казанок (*О. П.*). 2. Ой, ви, сосни кучеряві, хто зростив вас, поливав? (*Позн.*). 3. Немов вітер прошелестів травою. І піснею приваблені листочки на дубках, на вишеньках, на яблуньках шепочуться в садках (*Заб.*). 4. Вмерла моя казка ... І ні слів шовкових, ні пісень майових у серці не знайти. 5. Тільки ти, би-лино, вечора смутніш, на холодній скелі в самоті стоїш. Але ти для мене сонце і тепло, і пісень з казками вічне джерело (*Олесь*). 6. Тиху мрійність черемхи в шовковім безвітрі лишим для віршів. 7. Чорнобривчик тишком-нишком у смородині никає. 8. У березі в човні хлопчак стоїть і Мавку нетерпляче виглядає. 9. Черлених дум тепер прийшла пора, м'яке срібло так пахне полянами ... (*Йов.*). 10. Все умілому з руки — будуть зайцю чобітки. А для лиски, для сестрички, будуть з рипом черевички. Поки вигляне зоря, чути стук чоботаря (*Кр.*). 11. Тонкорунні мериноси — всі у кучерях вони, з шерсті їх ми пальта носим, теплі кофти кольорові, светри, шарфики чудові. 12. Ось калина над рікою ... Хто це щедрою рукою їй намистечко надів? (*Позн.*).

Вправа 54. Прочитати, відгадати загадки. З'ясувати вживання /e/, /o/ після шиплячих та /й/ у словах загадок і відгадок.

1. Звечора одна ходить краля чарівна. 2. Летіла тетеря не вчора — тепера, упала в лободу, шукаю — не знайду. 3. Чотири баби одно рядно тягнуть, крайчик хліба і горошок посмалений. 4. Лисий віл через болото брів. 5. Вдень у небі гуляє, а ввечері на землю сідає. 6. Чернець-молодець у землю пішов, червону шапочку знайшов і наверх вийшов. 7. Сам червоний, а чуб зелений. 8. Чепуруха біла чорну сорочку наділа. 9. Висока гора, шовкова трава, під золотим дахом хатка моя. 10. Без вікон, без дверей живе шестеро дітей. 11. Ноги на полі, середина на дворі, голова на столі. 12. Хто на собі хагу носить? 13. Стоїть піп над водою та шелестить головою. 14. Стоїть пані у куточку в чорнім чобіточку.

(Д л я д о в і д о к: Вечірня зоря. Палаюча зоря. Небо, місяць, зорі. Місяць. Сонце. Мак. Буряк. Редька. Цибуля. Яблуко з насінням. Пшениця. Черепаха. Очерет. Кочерга.)

Вправа 55. Дібрати до поданих слів синоніми (1), антоніми (2), у корені яких вживалися б /e/ чи /o/ після шиплячих та /й/, з'ясувати вживання їх. З кількома синонімічними рядами, антонімічними парами скласти речення.

1) ланіти, елегантний, золотистий, сімейний, наречений, лоб, безжалісний, зникати, твердий (хліб), правдивий, тліти, вихований, порядність, кар'єризм, квартет, шушукання;

2) грубий, неохайний, крик, скупий, добрий, ганьба, рано, зранку, з'являться, ввічливий, дорогий, начисто, гладкий, підлий.

Вправа 56. I. Вставляючи пропущені букви *e* чи *o*, поділити подані слова на три групи: слова, у яких після шиплячих, /й/ закономірно вживається 1) фонема /e/, 2) фонема /o/; 3) слова, у яких вживання фонем /e/, /o/ у названій позиції не відповідає фонетичній закономірності. Обґрунтувати свій поділ.

II. Вставити пропущені букви, з'ясувати вживання фонем, які ними позначаються у різних формах слова.

I. Ч..столубивий, щ..міти, ч..реш..к, ч..сати, ч..ловіцтво, ч..рновий, ввеч..рі, ж..вток, ж..рдина, ш..вкун, ж..рна, ч..рнетка,

ж..ртовний, ч..рнецтво, ш..лестіння, ш..стиденний, ш..вковиця,
ч..ломкатися, ч..мусь, ш..лудивий, щ..лепа, дж..нджик,
ж..ребкування, ч..к, щ..бетання, верш..к, ж..реб'ятко, пш..ничний,
щ..бінь, й..му, звеч..ра, ч..рга, дж..рельце, ч..рниця, вч..тирьох,
ч..твірка, безш..вний, гай..к, й..рзати, ч..ремшина, виш..нька.

П. Щ..ка, щ..кою, на щ..ці; ч..ло, ч..ла, на ч..лі, ч..лу; веч..ри,
веч..рами, у веч..рі, у веч..рах; бдж..ла, бдж..ли, бдж..лами, з
бдж..лою, у бдж..лі, на бдж..лах.

§ 20. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ

І. Чергування /z/ — /ж/, /k/ — /ч/, /x/ — /ш/: книга — книжечка,
книжка, книжний; друг — дружити, друже, дружба, дружний;
рік — річний, річниця; наука — учити; сухий — сушити, сушка,
сушений; горох — горошина, горошок; птах — пташина,
пташечка, пташка.

Назване чергування досить поширене у сучасній українській
літературній мові. Виникнення його сягає періоду спільнослов'
в'янської мови.

Примітка. Чергування зазначених фонем пов'язане з тим, що /z/, /k/, /x/ ще
в період спільнослов'янської мови були твердими, не мали здатності пом'як-
шуватися. Голосні переднього ряду (/e/, /u/, /ь/, /ь/ та ін.) вимагали обов'язкового
пом'якшення попередніх приголосних. При словотворенні і словозміні /z/, /k/, /x/
потрапляли у позицію перед голосними переднього ряду і, не маючи здатності
пом'якшуватись, змінилися на шиплячі /ж/, /ч/, /ш/, які в той час мовного розвитку
були м'якими, зіст.: нога — ніженька, ножнице; рука — рученька, приручити,
ручний; Явтух — Явтуше.

Із спільнослов'янської мови воно успадковане багатьма сло-
в'янськими мовами, у тому числі східнослов'янськими, а отже, й
українською.

У сучасній українській літературній мові шиплячі /ж/, /ч/, /ш/,
що розвинулись з /z/, /k/, /x/, можуть вживатися як перед голосними
переднього ряду (сніг — сніжинка, ріка — річенька, кожух —
кожушина), так і перед голосними заднього ряду (сніг — сніжок,
крик — кричати, сухий — висушувати) та перед приголосними
(сніг — сніжний, ріка — річковий, Явдоха — Явдошка).

Примітка 1. Вживання приголосних /ж/, /ч/, /ш/ із /з/, /к/, /х/ перед голосними заднього ряду пояснюється тим, що ці голосні розвинулись на місці колишніх голосних переднього ряду (*крик* — *кричати* із *кричати*; *горох* → *горошкь* → *горошек* (слабкий зредукований у кінці слова занепадає, а в попередньому складі сильний зредукований ь змінюється на /e/) → *горошок* (/e/ після шиплячого перед твердим приголосним змінюється на /o/). Якщо шиплячі з названих давніх приголосних нині вживаються перед приголосними, то це тому, що між ними у давнину був голосний зредукований переднього ряду ь, який викликав зміну приголосних і значно пізніше занепадав: *друг* — *дружба* із *дружба*, *дружний* із *дружньни*.

2. Перед сучасною голосною фонемою переднього ряду /u/ зберігаються давні /z/, /k/, /x/ (*книги*, *ноги*, *руки*, *роки*, *мухи*, *стріхи*) і вживаються /ж/, /ч/, /ш/, що виникли з /z/, /k/, /x/ (*дружити*, *Ольжин*, *ручище*, *горошина*, *сващин*). Зумовлено це різним походженням сучасної фонемі /u/: чи вона розвинулася з давнього голосного середнього ряду /y/, тоді перед ним зберігаються /z/, /k/, /x/, чи з голосного переднього ряду /i/ — перед цим голосним відбулося чергування /z/, /k/, /x/ із /ж/, /ч/, /ш/.

У сучасній українській літературній мові /z/, /k/, /x/ вживаються й перед голосною фонемою /i/, що розвинулася з давніх /o/, /e/ в закритому складі (*гірка*, *гість*, *кінь*, *кіт*, *тхір* — *гора*, *гостина*, *кона*, *котик*, *тхора*), чи перед -і, -е іншого (але пізнішого) походження (*дорогі*, *тугі*, *тихі*, *дороге*, *туге*, *тихе*).

Зміна задньоязикових /к/, /х/ і гортанного /z/ на /ж/, /ч/, /ш/ перед голосними переднього ряду відома у мовознавстві під назвою **перше перехідне пом'якшення приголосних**, або **перша палаталізація** (лат. *palatum* — піднебіння).

II. Чергування /z/ — /z'/, /k/ — /k'/, /x/ — /x'/: *книга* — *книз*^[i], у *книз*^[i], *берег* — *на берез*^[i], *рука* — *руц*^[i], у *руц*^[i], *бік* — *на боц*^[i], *око* — *в оц*^[i], *стріх*^[a] — *стріс*^[i], у *стріс*^[i], *вухо* — у *вус*^[i].

Це чергування у сучасній українській літературній мові відбувається в іменниках перед закінченням -і, при цьому в іменниках жіночого роду в давальному та місцевому відмінках однини, в іменниках чоловічого та середнього роду — у місцевому відмінку однини: *пролягає дорога* — *немає кінця дорозі*, *стомилися у дорозі*; *болить вухо* — *болить у вусі* (але *боляче вуху*).

Зміна /z/ — /z'/, /k/ — /k'/, /x/ — /x'/ відома у мовознавстві під назвою **друге перехідне пом'якшення приголосних**, або **друга палаталізація**.

П р и м і т к а. Виникнення другого перехідного пом'якшення приголосних /z/, /k/, /x/ припадає на період спільнослов'янської мови. Воно відбувалось перед /m/ (/e/ носовим), що виник з дифтонгів /oj/, /aj/. При цьому /z/ змінювався на африкату /dʒ/ (нога — *нобзе*), пізніше африката втратила проривний елемент, фрикативний елемент розвинувся у самостійну фонему (*нобзе* — *нозм*). Дифтонги /oj/, /aj/ змінились на звук [m] ([e] носовий), на основі якого розвинувся сучасний український звук [i], якраз перед ним і відбувається чергування.

Друге перехідне пом'якшення приголосних в українській мові поширилося і на слова іншомовного походження: *універмаг* — в *універмазі*, *студентка* — *студентці*, *психіка* — *психіці*.

У коренях багатьох слів можна простежити зміни /z/, /k/, /x/ → /ʒ/, /ç/, /ʃ/ → /z'/, /ç'/, /ç'/: *поріг* — *поріжок* — на *порозі*, *бік* — *бічний* — у *боці*, *кожух* — *кожушина* — у *кожусі*; і в деяких іншомовних словах: *аптека* — *аптечний* — в *аптеці*, *музика* — *музичний* — у *музиці*.

Відповідно до першого і другого перехідних пом'якшень приголосних /z/, /k/, /x/ в основі слова змінюються названі звуки різних морфем: *ріка* — *річка*, *річка* — *річці*, на *річці*; *птаx* — *пташина*, *пташка*; *пташка* — *пташці*, на *пташці*.

III. Зміни приголосних під впливом давньої суфіксальної /j̥/.

У спільнослов'янській мові /j̥/ виступала іменним і дієслівним суфіксом, активно вступала у взаємодію з попередніми приголосними і викликала ряд фонемних змін.

Так, впливаючи на попередні /z/, /k/, /x/, суфіксальна /j̥/ спричинила пом'якшення їх, що послужило основою поступового переходу цих фонем у шиплячі. Результат таких змін наявний в основах сучасних слів: *друг* — *дружу*, *небога* — *небіж*, *стерегти* — *сторож*, *плакати* — *плачу*, *сікти* — *січу*, *січа*, *тихий* — *тиша*, *дихати* — *душа*, *сухий* — *суша*.

Під впливом наступної суфіксальної /j̥/ попередні передньо-язикові свистячі /z/, /ç/ змінилися на шиплячі, наслідок цих змін ілюструють слова *лазити* — *лажу*, *возити* — *вожу*, *писати* — *пишу*, *носити* — *ношу*, *ноша*.

Суфіксальна фонема /j̥/ спричинила також чергування твердих /p/, /l/, /n/ з відповідними їм пом'якшеними приголосними /p'/, /l'/,

/н^{*}/, що відбувається в різних формах слова (рідше у споріднених словах): *море* — *моря, морю, конем* — *кінь, колоти* — *колю, говорити (говор)* — *говорю*.

Впливаючи на попередні проривні /д/, /т/, суфіксальна /ї/ викликала зміну їх у шиплячі африкати /дж/, /ч/: *бродити* — *броджу, ходити* — *ходжу, твердити* — *тверджу, платити* — *плачу, світити* — *свічу, свіча*. Дією суфікса /ї/ пояснюється зміна давнього /д/ на /ж/ у словах *сажа, межа*.

Дією давнього суфікса спричинене чергування сполучення фонем /зд/ із /ждж/, /ск/, /ст/ із /шч/ (*їздити* — *їжджу, виїздити* — *виїжджаю, пускати* — *пушу, простити* — *прошу*), губних звуків із сполученням губного з /л^{*}/ у першій особі однини дієслів (*робити* — *роблю, купити* — *куплю, топити* — *топлю, ловити* — *ловлю, графити* — *графлю*; рідше це чергування трапляється у словах інших частин мови: *земний* — *земля*).

Примітка. Наявне в українській літературній мові чергування губних із сполученням губного звука з /л/ у дієсловах третьої особи множини дійсного способу зумовлене ствердінням губних приголосних: *робити* — *роблять, купити* — *куплять, зловити* — *зловлять* (рос.: *любят, купят*).

Вправа 57. Подані іменники поставити у кличному відмінку, назвати фонему, що при цьому чергуються, умови чергування. Пригадати і записати вислови з народних пісень, поетичних творів з такими та подібними іменниками у кличному відмінку й визначеним чергуванням приголосних.

Друг, луг, Олег, Бог, козак, чумак, чоловік, рибак, бурлак, байрак, пастух, Явтух.

Вправа 58. Від поданих іменників утворити й записати нові іменники, прикметники, дієслова, в основі яких відбувалося б чергування /з/, /к/, /х/ із /ж/, /ч/, /ш/, з'ясувати умови чергування.

Вага, відвага, сніг, Рига, слуга, подруга, пиріг, торг, плуг, піджак, мак, смак, вік, запах, страх, сполох, успіх, комаха, потіха, поспіх, верх, посуха, яблуко, вухо.

Вправа 59. Утворити від поданих іменників присвійні прикметники (1), прізвища (2), в основі яких відбувалося б чергування приголосних відповідно до першої палаталізації. Назвати фонemi, які чергуються, умови чергування. Поєднати новоутворені прикметники з іменниками.

1) Ольга, подруга, сусідка, Наталка, Маринка, донька, ненька, Параска, тітка, Явдоха, Стеха, свекруха, сваха, невістка, Варка, Ониська;

2) козак, чумац, Варка, Шульга, Явтух, Ониська, конюх, кожух, пасіка, Стеха, соха, довгий, пух.

Вправа 60. Від поданих дієслів утворити й записати можливі особові форми, форми дієприкметників, прикметники, іменники, в яких чергувалися б приголосні фонemi відповідно до першої палаталізації. З'ясувати умови чергування.

Запрягти, стригти, сікти, закликати, змогти, допомогти, бігти, прибігти, пекти, колихати, наректи, перемогти.

Вправа 61. Подані іменники поставити у відповідних відмінках, щоб відбувалося чергування /z/, /k/, /x/ із /z'/, /k'/, /x'/ . Назвати ці відмінкові форми, умови чергування.

Таблетка, ялинка, задавака, атака, помилка, дужка, посмішка, ранг, фланг, галушка, кладка, розвідка, фонотека, чайка, артистка, епоха, макуха, сваха, риг, сміх, горох, подих, луг, круг, молоко.

Вправа 62. Дібрати до поданих слів споріднені чи змінити їх так, щоб проілюструвати явища першої і другої палаталізацій приголосних /g/, /k/, /x/, пояснити умови кожної з них взагалі і в кожному слові зокрема.

Тривога, заслуга, Волга, Буг, батіг, поріг, стіг, недуга, мак, морока, одяг, круг, рюкзак, медик, техніка, етика, фізика, аптека, інтрига, віник, черевик, дуга, звияга, бідолаха, мачуха, посуха, черепаха, музика, верх, черемха, сміх.

Вправа 63. Переписати речення, підкреслити слова, в яких можливе чергування /z/, /к/, /х/ — /ж/, /ч/, /ш/ — /з', /ч', /с', у дужках біля них записати слова, що ілюструють чергування, усно пояснити умови.

1. За все, що взяв од пирога життя, платити доведеться по рахунку: за перший успіх і за краплю трунку, за юний гріх і спалах поцілунку, ба, й за прискорене серцебиття платити доведеться по рахунку (Ол.). 2. Коли запахне відталою землею і березовим соком, птиці, розколихуючи м'яку сонячну основу, приносять на святкових крилах вологе, іще із волохатим туманцем тепло (Ст.). 3. В долонях лісу, в теплім зорі неба пливе наш берег в дорогу дорогу. 4. На дволикість кволодуху, на неробство анемічне, на відсутність в серця слуху і лакузи ляк одвічний, на пігмейський світ — до даху — відповідь одна — зневага (Йов.). 5. Капелюшник Боровик взув новенький черевик на єдину ногу і гайда в дорогу. Закликав-гукав щодуху: “Поспішайте по красу!” (Кол.). 6. Як про мамині очі згадаю — скрушно в душу собі заглядаю (Ос.). 7. У книжці шукай не букви, а думки (Н. тв.). 8. Страшно хвилину прогавити. 9. Я не звикаю до прощань, я так ненавиджу розлуку. Крізь голубу тривожну рань мій потяг рейками простукав. 10. А я всміхалась сонечку рудому: “Куди спішити, коли серцю добре?” (Чуб.).

Вправа 64. Із поданих речень виписати слова, в яких можливі чергування під впливом суфіксальної фонемі /и/; дібрати відповідники, що підтверджують це чергування.

1. Скородила мати грядку навесні. 2. А на заставі сіно косять. 3. Ніч у місті записую так: “Вечоріло і ... знову світало”. 4. Коли приходить вічність до хвилини, мовчить усе на втомленій землі. 5. Багряне листя коло нас кружляє, кудись летять над нами літаки. 6. Тремтить листок на білім полотні. Для нього більше осені немає! 7. Тисячу років підряд вітер надривно голосить: “Білі на сонці згорять, чорні — потопляться в росах”. 8. Листопад — листям, а життя — роками обсиплеться, розвіється навічно. Прийшов коханий з ніжними руками, та де ти ходиш, добрий чоловіче? (З тв. Г. Чубач). 9. На одній з вулиць вирубали дерева. Кажуть, вони ко-

мусь заступали у вікнах сонце (Ос.). 10. Наше начало — отут, на землі. Сюди нам вертати в зелені гаї, щоб знову сказати: “Ми — діти твої” (М. Ткач).

Вправа 65. Визначити й охарактеризувати усі можливі чергування звуків, фонем у словах поданого тексту.

Квітнева ластівка день починає ...

Якщо березень весну, наче наречену, лише приводить у гості, то квітень її зустрічає як повноправну господиню: луки, узліски, видолінки зодягаються у зелень, з’являються перші весняні квіточки. Обіч осель прокльовуються тендітними списками півники. Ці справжні рицарі найпершими сповіщають, що весна оселилася біля хати. Незважаючи на ще частенькі морози, вони мужньо переносять випробування своєї долі. Від того й казали: “З’явилися біля оселі півники — весна присіла на призьбі”.

З приходом квітня збільшується турбот у хліборобів. Там, де земля підсохла, вже починали висівати ранні ярові.

Долаючи далекі відстані, приносить на своїх крилах теплу весну лелека — одна із найшанованіших у нашого народу птиця. Недарма кажуть: “Прилетів лелека — весну приніс здалека”. Саме в цей час до наших країв повертаються з вирію птахи з чорною ознакою. А їхні менші брати вже встигли обжитися. Від того і народилося прислів’я: “В квітні ластівка день починає, а соловей кінчає”.

(За В. Скуратівським)

С х е м а фонетичного розбору слова:

Записати слово фонематичною і фонетичною транскрипціями; поділити його на склади, назвати кількість складів, відкриті і закриті, наголошений; назвати кількість фонем, фонемний склад; назвати кількість звуків, звуковий склад; встановити співвідношення між кількістю фонем і звуків, з’ясувати кількісну невідповідність між ними, якщо така наявна; визначити, як реалізується кожна фонема; охарактеризувати кожен звук; назвати й охарактеризувати фонетичні явища (асиміляцію, дисиміляцію, спрощення), чергування, властиві слову.

З р а з о к фонетичного розбору слова:

Життя — /жит' т' а/, [жи^ет' :а¹]; жи-ття — у слові два склади, обидва відкриті, наголошений другий склад; 5 фонем: /ж/, /л/, /т' /, /т' /, /а/; 4 звуки: [ж], [у^е], [т' :], [а] — звуків менше, ніж фонем: дві однакові фонemi — /т' т' / — реалізуються одним подовженим звуком [т' :]; фонема /л/ у ненаголошеній позиції реалізується звуком [у^е] — позиційним варіантом фонemi /л/, усі інші фонemi реалізуються інваріантами фонем; у слові 2 голосні звуки, 2 приголосні;

[ж] — приголосний звук, передньоязиковий, щілинний, шиплячий, шумний, дзвінкий, твердий; [у^е] — голосний, переднього ряду, високого (обниженого) піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; [т' :] — приголосний, передньоязиковий, проривний, шумний, глухий, пом'якшений, подовжений; [а] — голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, наголошений;

подовжений звук [т' :] — результат повної суміжної прогресивної асиміляції за місцем і способом творення, за глухістю: попередній передньоязиковий, проривний, глухий [т'] повністю уподібнив наступний звук [у] — середньоязиковий, щілинний, сонорний (сучасне слово *життя* із давнього *житие*); у слові відбувається чергування звуків (або: фонетичне чергування) [у] — [у^е] у наголошеній і ненаголошеній позиціях.

С х е м а фонетичного розбору тексту:

записати текст фонетичною транскрипцією; визначити й охарактеризувати наявні фонетичні явища — асиміляцію, дисиміляцію, спрощення, фонетичні чергування; визначити й охарактеризувати чергування фонем (історичні чергування).

З р а з о к фонетичного розбору тексту:

Яка то втіха — відшукати слово, щоб воно зазвучало, лягло в рядок, як живе (Іван Цюпа).

[йака то уг'іха / віджшукати^е слово / шчоб воно¹ зазвучало / л'агло / у р'адо^к / йаг жи^еве¹ //] [іва^н ц'у^{па}]

Асиміляція: відшукати — ві[джш]укати: суміжна, часткова, регресивна, за способом творення — наступний щілинний шиплячий [ш], впливаючи на попередній проривний [д], викликає зміну останнього на шиплячу афrikату [дж]; як живе — я[гж/иве]: асиміляція суміжна, часткова,

регресивна, за дзвінкістю — наступний дзвінкий [ж] викликає зміну попереднього глухого [к] на відповідний йому дзвінкий [г]; у слові *живе* — фонетичне чергування звуків [u¹] — [u^е]: *жити* — [жи^е]ве;

втіха — втішити: черг. /x/ — /u/ перед голосним переднього ряду — перша палаталізація; втіха — втісі, у втісі: черг. /x/ — /c/ перед закінченням -і у давальному і місцевому відмінках однини в іменнику жіночого роду;

слово — слів, слівце: черг. /o/ — /i/ у відкритому і закритому складах, у корені слова, при словозміні і словотворенні; фонетичне чергування [ɔ] — [ɨ];

воно — він: черг. /o/ — /i/ у відкритому і закритому складах, при словозміні; фонетичне чергування [ɔ] — [ɔ'];

звук — зазвучати, лягло — ляже: черг. /k/ — /ч/, /z/ — /ж/ перед голосним переднього ряду (у першому слові перед давнім голосним переднього ряду) — перша палаталізація;

рядок — рядка, рядковий: черг. /o/ з нулем фонемі при словозміні і словотворенні, /o/ — випадна фонема.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що є предметом вивчення фонетики як розділу мовознавства?
2. З якими розділами науки про мову пов'язана фонетика, у чому виявляється цей зв'язок?
3. На які частини членується потік мовлення? Навести визначення і приклади фрази, такту, складу, звука.
4. Які фонетичні одиниці є головними?
5. У яких аспектах вивчається звук мовлення? У чому сутність вивчення його в акустичному аспекті? анатоμο-фізіологічному? лінгвістичному?
6. Розповісти про будову і роботу мовного апарату.
7. Що покладено в основу поділу звуків на голосні і приголосні?
8. Чим зумовлюється класифікація голосних звуків? Які групи їх і за якими ознаками виділяються, які звуки належать до кожної з груп?

9. Як поділяються приголосні звуки? Розповісти про поділ приголосних звуків за місцем творення, способом творення, участю голосу і шуму, твердістю / м'якістю?

10. Назвати співвідносні приголосні дзвінки — глухі, свистячі — шиплячі, тверді — м'які.

11. Які звукові явища властиві українському мовленню?

12. У чому сутність асиміляції приголосних звуків? Які різновиди асиміляції за напрямом, характером виявлення, за місцем розташування звуків? За якими ознаками відбувається уподібнення?

13. У чому сутність дисиміляції?

14. Як розуміти спрощення у групах приголосних?

15. Які чергування називаються фонетичними?

16. Дати визначення фонемі, розповісти про звукове виявлення її, співвідношення між звуком і фонемою. Як розуміти терміни “головний вияв фонемі”, “варіант фонемі”? Які є варіанти фонемі?

17. Які функції виконує фонема?

18. Які ознаки властиві фонемі?

19. Розповісти про найдавніші за походженням чергування голосних фонем. Яка функція їх?

20. Чим зумовлене чергування голосних /o/, /e/ з нулем фонемі?

21. За яких умов відбувається чергування голосних /o/, /e/ з /i/? Назвати випадки, коли чергування не відбувається.

22. За яких умов після шиплячих та /й/ вживаються голосні /e/, /o/?

23. Розповісти про чергування приголосних /z/, /k/, /x/ із /ж/, /ч/, /ш/ та /з', /ц', /с', про чергування, зумовлені давньою суфіксальною фонемою /й/.

24. Чим відрізняється фонетичний запис тексту, мовлення від орфографічного? фонетичний від фонематичного? З якою метою вживається фонетичний запис?

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 21. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ РОЗДІЛУ

Лексикологія (від гр. *lexikos* — словниковий, *logos* — вчення) — розділ мовознавства, в якому вивчається словниковий склад мови. Словниковий склад, чи лексику, мови становлять усі слова, які в ній уживаються. Отже, словниковий склад української мови містить усі слова, вживані у ній, а слова, поширені в українській літературній мові, утворюють словниковий склад української літературної мови.

Лексика української літературної мови дуже багата. Так, найбільший із словників української мови — одинадцятитомний “Словник української мови” — містить понад 134 тисячі слів, але і він не охоплює всього словникового багатства української літературної мови. До словникового складу української мови належать слова з різним лексичним значенням, слова різні за походженням, фонетичним складом, морфемною будовою, з різними граматичними властивостями.

Словниковий склад характеризується великою рухомістю, він перебуває у стані майже безперервних змін, відбиваючи ті зміни, що відбуваються у навколишньому світі. Так, за останні п’ятдесят — сімдесят років словник української літературної мови поповнився такими словами, як *електрика, електрифікація, колгосп, громадськість, громадянство, космодром, космонавт, ракетаносій, біоніка, біохімія, кібернетика, автоматика, дисплей, комп’ютер, менеджер, бізнес, інформатика, інформація, симпозіум, нарада, консилиум, газифікація, гідрофізика, агропром* тощо. Загальноновживаними у наш час стали слова *телевізор, телеекран, екскаватор, магістраль, шосе, метро, таксі, екзамен, освіта, гласність, апарат, оренда, конференція, преса* та ін. Водночас в активному словниковому складі української літературної мови майже не вживаються такі слова, як *возний, неп, непман, очіпок*, бо зникли поняття, що називались цими словами, а також слова *ла-*

ніти, зигзиця, перст, замість яких поширились інші (*щоки, зозуля, палець*).

До словникового складу мови належать також слова основного словникового фонду — найбільш стійкого шару лексики, словникова база мови, яка вміщує найважливіші і найнеобхідніші слова — такі, що є назвами істот, предметів рослинного світу та їх частин (*людина, кінь, курка, бджола, голова, рука, серце, крило, дзьоб, хвіст; береза, горобина, калина, троянда, гілка, листок, квітка, стебло, стовбур*), назвами людей за родинними стосунками, родом заняття (*батько, мати, брат, сестра, невістка, племінник, зовиця, хлібороб, коваль, ткач, швець, учитель*), назвами загальноживаних предметів і явищ природи (*ложка, книжка, ручка, гребінець, стіл, повітря, вода, сонце, дощ, сніг, блискавка*), назвами предметів одягу та взуття (*спідниця, блузка, штани, костюм, сорочка, чоботи, черевики*), назвами продуктів харчування, страв (*молоко, хліб, сіль, сало, картопля, борщ, каша, пиріг*), назвами будівель та їх частин (*будинок, хата, сарай, дах, двері, підлога, стеля, поріг*), назвами різновидів поселень (*місто, село, хутір*), назвами трудових процесів, знарядь праці (*косовиця, молотьба, жатка, виготовлення, плуг, сокира, молоток, голка*), назвами дій, станів (*ходити, літати, рубати, шити, писати, думати, спати, кохати*), назвами властивостей, якостей, ознак (*милий, великий, високий, красивий, ніжний, розумний, яскравий, легкий, зелений*) та ін.

Основний словниковий фонд мови — досить стійка частина лексики, але й у ньому в процесі розвитку суспільства і мови відбуваються зміни: одні слова виходять із його складу, інші у ньому з'являються. Більш стійкою є та частина його, що пов'язана з назвами предметів рослинного і тваринного світу, з назвами явищ природи; більшу схильність до змін виявляє частина, пов'язана з назвами предметів побуту, процесів виробництва, знарядь праці.

Завдання розділу “Лексикологія” полягає в тому, щоб визначити й охарактеризувати слово як одну з основних мовних одиниць; охарактеризувати словниковий склад сучасної української літературної мови за походженням його, стилістичним уживанням, поширеністю й активністю вживання.

Словниковий склад мови може вивчатися в історичному і в описовому плані, відповідно розрізняють лексикологію історичну та описову. Історична лексикологія передбачає вивчення закономірностей формування, функціонування словникового складу мови, розвитку його від найдавніших часів до сучасного стану. Описова лексикологія вивчає обсяг і властивості словникового складу мови на сучасному етапі мовного розвитку.

Лексикологія пов'язана з іншими розділами мовознавчої науки, зокрема з етимологією (розділом мовознавства, що вивчає походження слів, зміни їх значень і звукового оформлення, а також генетичні зв'язки з іншими словами тієї самої мови та інших мов), семасіологією (розділом мовознавства, що вивчає смисловий бік, значення лексичних одиниць, зміни цих значень), морфологією (розділом мовознавства, що вивчає форми слів, граматичні категорії, граматичні значення, лексико-граматичні класи слів — частини мови). Усі вони пов'язані між собою об'єктом вивчення — словом як мовною, лексичною одиницею.

§ 22. СЛОВО ЯК МОВНА ОДИНИЦЯ

Слово є однією з основних мовних одиниць.

Слово — це оформлена за законами певної мови неподільна на менші подібні єдності основна мовна одиниця, що складається із звука чи комплексу звуків і називає певні предмети, процеси і явища об'єктивної дійсності та їх ознаки або лише вказує на них, виражає відношення між ними чи виражає емоційно вольові прояви. Слово характеризується рядом ознак, зокрема: 1) фонетичними — слово складається з мовних звуків — одного, двох чи більше (точніше — з фонем, які у мовленні реалізуються звуками): *і, я* ([*ia*]), *так, ліс, рясно, дощ* ([*дошч*]), *великий*; звуки у словах розміщені у визначеній послідовності; у певній послідовності розміщуються і склади — наголошені, ненаголошені: *іду швидко*; 2) семантичними — слова мають лексичне значення: називають різні предмети, явища, процеси, ознаки, що існують у навколишньому

світі (*високий дуб росте, верба спускає зелені віти донизу*); інші слова, не маючи лексичного значення, виражають відношення між повнозначними словами, що відображають відношення між предметами і діями, предметами й ознаками у навколишньому світі (*батько й мати повернулись* — єднальні відношення; *пишу у зошиті* — об'єктні відношення між дією і предметом; *працюю у школі* — обставинні відношення між дією і предметом, що називає місце дії); 3) морфемним складом — розрізняють слова прості (*писати, грамотно, земля, родина, рідний*) і складні (*добррозичливий, з-поміж, сінокіс*); у слові наявні одна чи кілька морфем (*земл[я], глибок[ий], забумлив[о]*); 4) словотвірними — непохідні, первинні слова (*рід, писати*) і похідні, що утворені від непохідних за допомогою певних словотвірних засобів на основі діючих способів словотвору (*родич, рідний, ріднитися; переписати, писар, писака, письмо*); 5) граматичними ознаками: *квітка* — ж. р., одн., наз. відм.; *цвіте* — недок. вид, неперехідне, дійсний спосіб, теперішній час, третя особа, однина; 6) морфологічною словозміною — змінні (*я пишу, хлопець пише, писав, писатиме; мене зустріли, мені написали лист, повідомили листом*) і незмінні (*повідомити сьогодні, терміново, негайно*); 7) синтаксичними властивостями — слова можуть бути пояснюючими і пояснюваними, виступати членами речення і не мати здатності виконувати роль члена речення.

При зіставленні слова і морфеми спостерігаємо самотійність, вільну відтворюваність слова, можливість переміщення у реченні. Морфема позбавлена всіх названих ознак.

При зіставленні слова і речення слід зазначити, що слово є будівельним матеріалом для речення; називаючи поняття, слово не є засобом спілкування; речення як засіб вираження думки виконує комунікативну функцію.

Головна функція слова *н о м і н а т и в н а*. Кожне повнозначне слово називає щось з навколишньої дійсності: предмети (*ручка, зошит, ніж, виделка, стіл, будинок*), ознаки предметів (*чоловік розумний, веселий, сердечний, дотепний, високий, стрункий, чорнявий*), кількості (*два олівці, десять курчат*), дії, процеси,

стани (*рубати, писати, ходити, думати, спати, хвилюватися*), ознаки дій, станів (*іти швидко, прямо, поспішаючи, підстрибуючи; спати міцно*).

Одне й те саме слово вживається для назви окремого предмета (*Учень правильно тримає ручку*) і ряду однорідних предметів (*Ручка — прилад для писання*), для назви дії конкретної особи (*Студент Петренко пише грамотно*) і дії взагалі, дії як властивості предмета (*Син часто пише батькам; Писати вчать у школі*). У мові немає окремих слів для назви кожного предмета, кожної дії, ознаки окремого предмета та окремої дії. Слів у мові значно менше, ніж предметів, явищ, дій, ознак у навколишньому світі. Називаючи одним словом *книга* усі різновиди книг, людина абстрагується від цілого ряду ознак (призначення кожної з них, часу створення, форми, розміру, обсягу, змісту, назви) і водночас узагальнює, закріплює ті істотні ознаки, які відрізняють один клас предметів від іншого (*книга* — певна кількість друківаних чи рукописних аркушів, зброшурована в одне ціле, оправлена). У здатності слова називати клас однорідних предметів, дій, ознак проявляється у з а г а л ь н ю ю ч а роль слова. А в тому, що слово називає кожен окремий предмет і ряд однорідних предметів, властивість, дію окремого предмета і властивість, дію взагалі, виявляється те, що слово виступає у єдності загального й одиничного, загального і конкретного. Без узагальнення людина неспроможна охопити своєю пам'яттю численні одиничні назви предметів, ознак, властивостей, дій.

За ступенем узагальнення розрізняють слова з **конкретним та абстрактним** значенням.

Конкретне значення мають слова, що називають предмети, явища навколишнього світу, які людина сприймає й пізнає органами чуття: *хата, книга, озеро, мороз, небо, зелений, тонкий, сидіти, писати, різати*. До слів з конкретним значенням належать також прізвища, імена людей (*Сніжко, Володимир, Ольга*), назви підприємств, установ, організацій (*"Точелектроприлад", держадміністрація*), назви періодичних видань, друківаних творів (тиж-

невик “Край”, драма-феєрія “Лісова пісня”, роман “Краяни”), астрономічні та географічні назви (*Козерог, Дунай, Чорне море*), а також назви просторових та часових понять, що виявляються у певних межах (*берег, площа, хвилина, тиждень, рік*).

Абстрактне значення властиве словам, що називають узагальнені поняття. Назване такими словами поняття позбавлене чуттєвих ознак, сприймається розумом, уявою людини: *дотепність, вихований, думати, сприймати*.

Слова з абстрактним значенням з’явилися у мові пізніше від слів із конкретним значенням.

Серед слів з абстрактним значенням є слова з непохідною основою (*горе, освіта, правда, чужий, думати*) і слова з похідною основою, до якої входить і словотворчий суфікс. Найпоширенішими є суфікси *-б-* (*просьба*), *-от-* (*доброта*), *-ість-* (*чуйність*), *-ств-* (*чародійство*), *-тв-* (*убозтво, садівництво*), *-ни-* (*слухання*), *-енн-* (*здійснення*), *-тт-* (*чуття*) та ін.

Слова з конкретним та абстрактним значенням активно вживаються в усіх стилях літературної мови.

Слово є також засобом вираження ставлення мовця до названого, пор.: *вітер — вітерець, вістряган, дід — дідок, дідусь, дідусик, дідунь — дідуган, дідище*. Окремі слова у різному контексті, вимовлені з різною інтонацією, здатні виражати різне ставлення мовця до висловленого, різні почуття. Наприклад: *О, почалось*, вимовлене з різною інтонацією, що передає конкретні умови, може виражати радість, задоволення, незадоволення, несприйняття, драгівливість і т. д. Отже, слову властива й емоційно-експресивна функція.

Номінативну функцію слово виконує завдяки властивій йому семантиці (гр. *sema* — знак), наявному у ньому лексичному значенню.

Лексичне значення — це зміст слова, встановлювана мисленням людини співвіднесеність між звуковим комплексом і предметом чи явищем дійсності, що позначені цим комплексом.

Отже, лексичне значення полягає у тому, що воно є вказівкою на дійсність, на ставлення до неї, на розуміння її. Формується лексичне значення в процесі пізнання, коли в людській свідомості виникають копії, відображення речей, явищ, якостей, властивостей — виникають поняття. Поняття — це форма мислення, форма узагальненого відображення дійсності. Засобом звукового вираження поняття у мові є слово. Тому воно поєднує у собі значення і звучання як два вияви одного явища. Але звучання саме по собі значення не має. Людина розуміє слова тому, що має уявлення, поняття про предмети, явища, властивості, дії, які цими словами називаються. А якщо людина чує незнайоме їй звучання, незнайоме слово, за яким у її свідомості не виникає поняття, вона запитує: “Що слово означає?” Слово й поняття співвідносні, але не тотожні. Не кожне слово співвідносне з поняттям. Не називають поняття власні назви, слова-терміни, а також слова на зразок *русалка, домовик, чорт, диявол, лісовик*. Крім того, одне й те саме поняття може бути виражене в мові по-різному, зокрема словом і реченням (*студент і людина, яка навчається у вузі*), словом і словосполученням (*рілля і виоране поле*).

Лексичне значення співвідносить слово з навколишнім світом. Водночас у слові міститься вказівка на те, в яких відношеннях перебуває названий словом предмет, явище з іншими предметами, властивостями, діями. Наприклад, у реченні *Дівчинка читає слово дівчинка* називає істоту, людину жіночої статі малого віку, слово *читає* — дію. Водночас слово *дівчинка* показує, що названа ним істота — жіночого роду, вона одна, назву вжито у називному відмінку. Слово *читає* вказує на те, що названа ним дія є реальною, що виконується в момент розмови про неї, — це дієслово дійсного способу теперішнього часу; дію виконує одна особа, причому особа, про яку йдеться, яка сама участі в розмові не бере, — дієслово третьої особи однини; названа дія не обмежена у часі — дієслово недоконаного виду; дія, названа словом, не переходить на об’єкт — дієслово неперехідне. Усі названі відношення, властиві

обом словам, становлять граматичні значення, які існують у слові одночасно з лексичним значенням.

За наявністю чи відсутністю лексичного значення розрізняють слова повнозначні і неповнозначні. Повнозначні слова характеризуються наявністю лексичного значення, вони виконують номінативну та емоційно-експресивну функцію, і більшість із них співвідносні з поняттям. Неповнозначні слова лексичного значення не мають, вони виражають у мовленні відношення між словами повнозначними, які відображають ті відношення, що існують між предметами, властивостями, діями у навколишньому світі, напр.: *батьки і діти, батько або мати, щасливий від спілкування з друзями* — єднальні, розділові, причинні, об'єктні відношення виражені неповнозначними словами *і, або, від*, з. Крім того, в мові є слова, що не входять до жодної з названих груп слів і вживаються для вираження почуттів: *ах, ой, ну й ну* та ін.

Повнозначні слова можуть бути однозначними і багатозначними. Однозначними називаються слова, які вживаються в одному значенні, наприклад: *місто Київ, кінотеатр "Київ", ріка Дніпро, готель "Дніпро", математик Софія Ковалевська, морфема, суфікс, закінчення, синус, косинус*. До них належать переважно слова — власні назви, терміни.

Багатозначними (полісемічними — від гр. poly — багато, sema — знак) називаються слова, які вживаються з двома або кількома значеннями, а здатність слова вживатися у кількох значеннях називається багатозначністю (полісемією). Пор.: *Увовка гострі зуби. Їла-їла дуб, дуб та й зламала зуб* (Н. тв.). *Із затисненими зубами, присідаючи на своїх плотах, наближались тухольці до монголів* (Фр.).

Слово як одиниця мови завжди виникає з одним значенням, а в процесі свого життя воно набуває здатності виражати нові значення. Так, слово *залізний* спочатку виражало лише ознаку за відношенням до матеріалу (*залізний дах, залізні ворота*), а пізніше стало називати ознаку, яка виражає міцність чогось: *залізний*

характер, залізні нерви. Кожне з кількох значень, властивих слову, регулярно виявляється у певному контексті. Так, слово *іти* в поєднанні зі словами *полем, лісом, поряд* означає пересуватись, змінювати місце перебування у просторі; у висловах *іти додому, іти до школи, іти до театру* воно означає рух, зміну місця у певному напрямку; значення минати, тривати виражає це слово у висловах на зразок *ідуть літа, іде життя, ідуть канікули, екзамени*; у вислові *кінчається літо, іде осінь* слово має значення наближення чогось.

Одне із значень багатозначного слова є **п р я м и м**, інші — **п е р е н о с н и м и**.

П р я м и м є первинне значення слова, що характеризується безпосередньою співвіднесеністю слова з навколишнім світом, є природною назвою предмета, явища. З прямим значенням слово виникає у мові, це значення зрозуміле як у контексті, так і поза ним: *сміються діти, дорога додому, гіркий перець, високе дерево, замкнена квартира*.

П е р е н о с н и м називається вторинне лексичне значення слова, пов'язане з первинним значенням відношенням подібності чи суміжного зв'язку між предметами або функціональною спільністю. Переносне значення з'являється у слова у процесі функціонування його у мові. Переносне значення зрозуміле лише у контексті; у зіставленні з прямим значенням переносне, як правило, має більше стилістичне чи емоційно-експресивне навантаження. Залежно від основи виникнення переносних значень розрізняють різновиди їх: метафору, метонімію.

М е т а ф о р а (гр. *metaphora* — перенесення) — вживання слова з новим значенням на основі подібності, аналогії між предметами, явищами дійсності: *сонце сміється, дорога до мети, гірке життя, висока мрія, замкнута людина*.

М е т о н і м і я (від гр. *metonymia* — перейменування) — переносне значення, що виникає внаслідок постійного суміжного зв'язку між предметами, явищами чи вживання назви одного предмета замість назви багатьох, назви частини замість цілого:

Вся школа торжествувала; взяти у бібліотеці Квітку-Основ'яненка; столове срібло; у київських парках росте липа, клен (= торжествували всі учні школи; взяти у бібліотеці твори Квітки-Основ'яненка; ложки, виделки із срібла; у київських парках ростуть липи, клени).

В основу усіх значень багатозначного слова покладена спільна семантика, воно є співвідносним з одним поняттям.

Вправа 66. Визначити у поданому тексті слова повнозначні та неповнозначні, яку семантику мають повнозначні слова, яку функцію виконують неповнозначні слова. Окремо виписати слова, що належать до основного словникового фонду, назвати їх семантику.

Вже тихо закипали осінні садки, займалися дерева, спочатку одним-двома листочками, але від них жовтий та багрянний вогонь перекидався ширше й глибше, дерева вже горіли яскравим полум'ям, вони заглиблювалися в мовчання, скапували донизу шарудливою кров'ю. Зранку висіявся теплий дощик, смирний, з туманцем, ніби літній, але скоро сонце підсушило землю, садки, протряхла дорога. Село опинилося на дні голубого бескеття, і небесне урвисько підлітало над ним з урочистою легкістю. Тієї пори вже почалися весілля, і з-під дібровного луговинного кутка долинула музика — щемкі звуки, які то спалахували голосніше, то провалювалися, пригасаючи, коливаючись солодким багаттям. Скрикували півні, приглушуючи весільну музику, але коли затихали, то музика знову воскресала живим вогнищем.

(Є. Гуцало)

Вправа 67. Прочитати текст, визначити слова, які виконують номінативну функцію, і слова, що виконують емоційно-експресивну функцію.

Хіп-хап

У кутку живе хіп-хап,
В нього безліч довгих лап, —
Ух!..

Тільки сутінь заляга,
Він лапища простяга, —
Ой!..
Я хапаю за прута
Та по лапах, як kota, —
Бах!
А ніяких лап нема —
Тінь хитається сама ...
Ха!..

(Т. Коломісць)

Вправа 68. Прочитати, виписати окремо слова з конкретним та абстрактним значенням, з'ясувати різницю між ними. В іншу групу виписати слова, що належать до основного словникового фонду, обґрунтувати свій вибір.

Недарма слово мовилось

У літописах, давніх книжках знаходимо цілі розписи влучних образних висловів, у яких — мудрість предків, життєвий досвід, правила буття. Прочитайте деякі з них, що й сьогодні звучать так, неначе звернені до нас ...

Живи так, щоб сильніші за тебе не кривдили тебе, а ти не лякав слабших.

І сонце світить на брудні місця, але не стає брудним.

Один казав: краще мати краплю щастя, аніж бочку розуму. Інший: а мені б краплю розуму, аби досягти повноти щастя.

Справедливий не той, хто завдав прикроців, а той, хто міг це зробити і не схотів.

Усе нове краще: і посуд, і одяг, а дружба ліпша стара.

Мовчазна справа краща за крикливі слова.

Людина повинна жити чесно, без лукавства.

Трудитися вставай зрана: оку приємне сонце, що сходить.

Що собі не любо, те й іншому не бажай. І не чини.

(Журнал)

Вправа 69. Визначити слова, які залежно від контексту можуть мати конкретне або абстрактне значення, підтвердити це прикладами.

Хода, усмішка, вогнище, парта, садочок, поле, нива, квіти, думка, красивий, солодкий, смачний, правдивий, великий, шовковий, молодий, думати, ходити, сміятися, бігати, стати, стерегти, споруджувати, солити, знаходити, брати.

Вправа 70. Виділити з-поміж поданих однозначні слова. Користуючись тлумачним словником, встановити їх значення та значення багатозначних слів. Скласти речення з кількома однозначними та багатозначними словами (останні — з усіма їх значеннями).

Вистава, вегетаріанець, баян, ретуш, віртуоз, тема, мікроб, ремісник, зубр, вигук, сарказм, метафора, ямб, реклама, товариство, тариф, гембр, рекорд, тангенс, ім'я, іграшка, теорія, аксіома, дієслово, красень, малий, сивий, мужній, добрий, належний, зручний, проворний, зрадливий, братися, з'являтися, зупиняти, виставляти, знищувати, будувати, знати.

Вправа 71. Визначити слова, вжиті у прямому та переносному значеннях. Навести вислови, в яких останні вживалися б у прямому значенні. Чи всі слова, вжиті у прямому значенні, є багатозначними? Довести це. Під час виконання вправи використати тлумачний словник.

Не стій, вербо, над водою
Не стій, вербо, над водою, —
Бистра вода під тобою
Удень, вночі прибуває,
Всі коріння вимиває.
З верби гіллячко всихає,
З верби листячко спадає,
Стань, вербо, та на ріночку,
Хрещатому барвіночку,
Де рута-м'ята кохається,
Де челядонька збирається.

(Народна творчість)

Вправа 72. Визначити значення слова *шлях* у поданих реченнях, своє визначення звірити з тлумачним словником.

1. На шлях я вийшла ранньою весною і тихий спів несмілий заспівала. А хто стрічався на шляху зі мною, того я щирим серденьком вітала. 2. Геть! Розступіться, дайте шлях! (*Л. Укр.*). 3. Видно шляхи полтавської, ще й славну Полтаву (*Котл.*). 4. А той чи зостріне, що пізнає Катерину, привітає сина? З ним забула б чорнобрива шляхи, піски, горе: він, як мати, привітає, як брат, заговорить. 5. Іде шляхом до Києва берлин¹ шестернею, а в берліні господи-ня з паном і сім'єю (*Т. Ш.*). 6. Дорога і дорога лежить за гарбузами, і хтось до когось їде тим шляхом золотим (*Кост.*). 7. Як я малим збирався навесні піти у світ незнаними шляхами, сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (*Павл.*). 8. Мільйони людей поклали свої голови, щоб юнак, якого ми готуємо до вступу на самостійний шлях трудового життя, радів сонцю й зорям, насолоджувався багатством культури (*Сух.*). 9. Битим шляхом, дорогою чумаки йдуть ... (*Н. тв.*).

Вправа 73. Користуючись тлумачним словником, визначити, з яким значенням вживаються слова *круглий*, *крутий* у поданих словосполученнях.

Круглий м'яч, місяць; кругле лице, кругле вікно, круглі щоки, кругла пляшка, кругле число, кругла сума, круглий сирота, круглий відмінник, круглі дужки, круглий рік, зустріч за круглим столом; крутий підйом, крута людина, круті східці, круте яйце, крутий характер, крутий поворот, крутий вислів, крутий відвар, круті вуса, круті хвилі.

Вправа 74. Визначити, чи однакові значення мають слова, наведені у парах слів, поєднати кожне з них із відповідним йому за семантикою. Свої пояснення перевірити за словником.

¹ *Берлин* — старовинна карета.

Відношення — ставлення, місце — місто, болільник — уболівальник, положення — становище, книга — книжка, талан — талант, окраса — прикраса, гуманний — гуманітарний, наступний — слідуючий, загальний — спільний, комунікативний — комунікаційний, дружний — дружній, національний — націоналістичний, визначний — визначальний, закінчити — завершити, заслухати — прослухати — вислухати, відвідати — провідати, наголосити — підкреслити, вважати — рахувати.

Вправа 75. Визначити слова, вжиті у переносному значенні, та різновид переносного значення.

1. Бідна волошко, чому ти у житі, а не на клумбах волієш рости? Дика у тебе, волошко, натура, що не злама її людська культура, бо ж не скорив тебе той садівник, що дивовиди виводити звик. 2. Мій рідний край збирає урожай, що звеселяє струменем живим трудівників засмаглих світлі очі. 3. Було, по улицях знайомих ідеш до рідної ріки — і раптом бачиш владний помах Богдана гордої руки. І трапиш ніби часу вимір, бо оступили навкруги Софія древня, Володимир, Дніпра безсмертні береги (М. Р.). 4. По-весняному вже гріє сонечко, заглядає до нас у віконечко: “Гей, ви, дітки малі, де ви гаєтесь? Чом ще й досі в кутку темнім граєтесь?” 5. Прилетіла здалека та й весна. Ой, що ж ти нам, веснонько, принесла? — “Принесла я, дітоньки, вам квітки і пташок з пташатами у садки”. 6. От, недобрі черевички — завжди лізуть до водички! Неслухняні вони дуже, все шукають, де калюжі ... (К. П.).

Вправа 76. Скласти з кількома поданими словами речення, в яких кожне вживалося б у прямому і переносному значеннях. На підставі чого виникає переносне значення в них?

Весна, золото, хліб, серце, хата, сад, солодкий, живий, легкий, сердечний, вільний, пиляти, гомоніти, веселитись, віяти.

Вправа 77. Згадати й записати широковживані словосполучення, що з'явилися у мові на підставі вживання слів у переносному значенні; розповісти, на основі чого виникає переносне значення слів, що означають наведені словосполучення.

З р а з о к: *Давати зелену вулицю* — пропускати без затримки, *зелена вулиця* — досягати мети, успіху без будь-яких ускладнень, перешкод, так, як здійснюється рух транспорту при зеленому кольорі світлофора; переносне значення (метонімія) виникло внаслідок зв'язку між зеленим кольором світлофора, що дозволяє безперешкодний рух транспорту, пішоходів, і безперешкодним досягненням задуманого.

Вправа 78. Прочитати, сказати, вживання яких слів не відповідає мовній нормі; зробити необхідні виправлення, записати.

1. На слідуєчій неділі відбудеться засідання наукового гуртка, у ньому приймуть участь студенти нашої групи. Усі вони являються членами цього гуртка. 2. Я рахую: ви вірно кажете. Я поступив би так само. 3. Приведу кілька прикладів. 4. Не можу ще казати якісь попередні висновки. 5. Редакція одержує багато листів на цю тематику. 6. Робітники жодної компенсації не отримали. 7. Всі ми маємо своє відношення до сучасних подій. 8. Рішення треба приймати на основі діючого чинного законодавства. 9. Всі, кого торкається дана тема, повинні висловити своє відношення. 10. Відношення у колективі були нормальні. 11. Мова йдеться про ядерну зброю. 12. Зустрічаєшся з такими юними обдарованими талантами і думаєш, як би зберегти їх для майбутнього. 13. Щодо мого навчання, то мама не мала до мене ніяких проблем.

§ 23. ОМОНІМИ. ПАРОНІМИ

Від багатозначних слів, в основу яких покладена спільна семантика, відрізняються *о м о н і м и* (від гр. *homos* — однаковий,

опута — ім'я) — слова, однакові або подібні за звучанням і зовсім різні за лексичним значенням, напр.: *водяна пара* (газ, у який перетворюється вода при випаровуванні); *пара чобіт* (два однорідні предмети, що вживаються разом і складають одне ціле); *симпатична молода пара* (подружжя); *триває перша пара за розкладом* (форма заняття з певної дисципліни у вузі); *дівчата доспівали* (закінчили співати) *пісню*; *у полі доспівали* (дозрівали) *життя*; *на березі* (різновид дерева) *ніжне листя*; *на березі* (місцевість, що прилягає до річки, озера, моря) *відпочивали діти*.

Між словами, які є омонімами, немає ніякої семантичної спільності. Окремі з них набувають однакового звучання лише в певних граматичних формах (*три берези*, *три картоплю*, але *тр'ях беріз*, *трутть картоплю*, *тр'яма березами*, *трете картоплю*) слів, що належать до різних частин мови, інші набули його в результаті історичних змін у фонетичній системі мови: *віз* (великий) з давньорус. *возь* і *віз* (солому) з давньорус. *везль*; так само *ніс* (кирпатий) із давньорус. *носъ*, *ніс* (воду) з давньорус. *несль*. Крім того, однозвучні слова, що мають різне значення, можуть бути різними за походженням, напр.: *клуб* у значенні “маса чогось, що набула форми кулі” давньоруського походження; *клуб* — назва культосвітнього закладу — походить з англійської мови; слово *лава* — назва предмета для сидіння — належить до корінної української лексики, *лава* із значенням “вогненна рідка мінеральна маса, що вивергається вулканом”, засвоєне з італійської мови; *лава* із значенням “стрій” засвоєне з польської мови.

Однак найістотніше джерело появи омонімів — це розпад, розщеплення багатозначних слів. Так виникли в українській мові омоніми *коса* (дівоcha, піщана, назва знаряддя праці), *лист* (рослини, паперу), *ключ* (для відмикання-замикання; джерело).

Омоніми сучасної української літературної мови поділяються на кілька груп: прості (або повні), омоформи, омофони, омографи.

Простими омонімами є такі слова, однакове звучання яких зберігається і в початковій, і в похідних граматичних формах, напр.: *деркач*, *лист*, *ручка*, *джерело*, *брак*, *колона*, *літній*,

перекласти (пор.: *листа, листом, на листі; деркачем мету, за деркачем спостерігаю, зупинив погляд на деркачі, взяв у руки деркача* і т. д.). Прості омоніми завжди є словами однієї частини мови.

О м о ф о р м и (від гр. *homos* — однаковий, лат. *forma* — форма) — різні за значенням слова, однакове звучання яких виникає лише в окремих граматичних формах, напр.: *ключ* — іменник (*лунав ключ*) і дієслово другої особи однини наказового способу (*ключ дитей*); *мати* — іменник (*рідна мати*) і дієслово у формі інфінітива (*мати бажання, книгу*); *світи* — іменник у називному / знахідному відмінку множини (*широкі світи ваблять*) і дієслово у другій особі однини наказового способу (*світи, сонечко, яскравіше*); *світило* — іменник (*ясне світило*) і дієслово минулого часу середнього роду однини (*сонце світило*).

О м о ф о н и (від гр. *homos* — однаковий, *phōnē* — звук) — слова, різні за значенням та написанням, але однакові за звучанням, напр.: *мене* (не чіпайте) і *мине* (час) — від *я, минати*; *кленок* (від *клен*) і *клинок* (від *клин*), *Орел* (Михайло) й *орел* (гірський), *Мороз* (Микола) і *мороз* (сильний), *спитьсся* (добре на свіжому повітрі) і *спиця* (для в'язання), *проте* і *про те*.

О м о г р а ф и (від гр. *homos* — однаковий, *grapho* — пишу) — це слова, однакові за написанням, але різні за значенням і звучанням: *дорога* (людина) — *дорога* (до мети), *насин* (високий) — *насин* (борщу), *роботи* (цікавої) — *роботи* (нової конструкції), *золота* (дитина) — *золота* (високої якості), *мука* (нестерпна) — *мука* (вищого сорту).

Омонімічні відношення можна спостерігати між однозвучними словами з різним значенням, вживаними у різних мовах. Такі однозвучні слова з різним значенням, що вживаються у різних мовах, називаються м і ж м о в н и м и омонімами. Приклади міжмовних омонімів, характерних для української і російської мов: *луна* (в укр. м. — відбиття звукових коливань від перешкоди, рос. “*эхо*”; у рос. м. — назва небесного тіла, супутника Землі, яке світиться сонячним світлом, що на ній відбивається); *чоловік* — *человек* (в укр. м. — особа чоловічої статі, протилежне — жінка;

одружена особа стосовно своєї дружини, рос. “*муж*”; у рос. м. — назва суспільної істоти, що є найвищим ступенем розвитку живих організмів, укр. “*людина*”); *неділя* — *неделя* (в укр. м. — назва одного з семи днів тижня, рос. “*воскресенье*”; у рос. м. — назва проміжку часу у сім днів, укр. “*тиждень*”).

Омоніми слід відрізняти від багатозначних слів. Крім семантики, їх розмежує і те, що кожен омонім утворює свій синонімічний рід (напр.: *ключ* — відмичка; *ключ* — джерело), різний словотвірний ланцюжок або входить до нього.

Омоніми вживаються у мові для створення дотепних висловів, каламбурів. Поширені вони у розмовно-побутовому мовленні, усній народній творчості, у художній літературі. Значна частина омонімів є загальноновживаними словами, інші — вживаними у певних стилях.

Близькі до омонімів, але не тотожні з ними *пароніми* (гр. *para* — біля, коло, рядом; *опута* — ім'я) — різні за значенням, подібні формою і звучанням слова, напр.: *компанія* (товариство) — *кампанія* (сукупність заходів), *адресат* (той, кому адресується) — *адресант* (той, хто адресує), *інтелігентний* (розумово розвинутий, освічений, культурний) — *інтелігентський* (властивий інтелігентові), *квартира* (житло, помешкання) — *кватирка* (шибка у вікні, вставлена у раму, відчиняється для провітрювання). Між паронімами існують відношення семантичної близькості (*привозити* — *провозити*, *обмотати* — *обметати*, *керуючий* — *керівний*), синонімічні (*повінь* — *повідь*, *привабливий* — *принадливий*), антонімічні (*іммігрант* — *емігрант*, *регресивний* — *прогресивний*, *правда* — *кривда*), виділяються пароніми однієї тематичної групи (*м'язи* — *в'язи*, *ніготь* — *кіготь*).

Пароніми утворюються по-різному, а саме: на основі спільності кореня (*прохід* — *прихід*), у результаті відсутності в одному із слів одного-двох звуків, наявних в іншому слові (*коса* — *оса*, *вовна* — *бавовна*, *здравниця* — *зравиця*); внаслідок зміни одного звука на інший (*прізвище* — *прозвище*, *проходити* — *приходити*, *дерен* — *терен*, *вести* — *везти*, *кава* — *гава*).

Пароніми є активно вживаними словами у різних мовних стилях. Крім того, вони вживаються у мовленні, як і омоніми, для створення каламбурів, словесної гри, у поетичному мовленні виступають засобом створення музичності фрази, активно вживаються в епіграмах.

Вправа 79. Прочитати подані речення, з'ясувати, які з однозвучних слів є омонімами, які — багатозначними словами.

1. Дві сестрички невеличкі ... найбільше люблять гратися в *садочку* — замітати, підгрибати, ритися в пісочку. 2. В парках і *садочках*, на доріжки й трави падають листочки буро-золотаві. 3. На ялиці у *садочку* блискає сніжок, під ялинкою навколо — білий килимок (*К. П.*). 4. Ой, у вишневому *садочку* козак дівчину вговоряв ... (*Н. тв.*). 5. Ще старість не прийшла, а все минуле не раз мені стає перед очима, і я дивлюсь так пильно, мов боюся, що більш мені не прийдеться побачить того *садочка* спогадів моїх (*Л. Укр.*). 6. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє, радіють люде, що одпочинуть, а я дивлюся ... і серцем лину в темний *садочок* на Україну (*Т. Ш.*). 7. Наталочка і Петрик дитячий *садочок* відвідують із задоволенням (*Журн.*).

Вправа 80. Прочитати вірші “Тими самими словами різні кажемо слова ми” В. Плахотникова, визначити ці різні слова, значення, групу їх.

1. Клаптик ситцю я покраю,
Хусточок з нього нашію.
Помережу їх по краю,
Пов'яжу лялькам на шию.
Мама скаже: “Глянуть любо
На твою роботу, Любо”.
2. Під парканом бачать діти
Цуценятко ледь живе,
Що робити з ним? Де діти?
Каже Гриць: “Хай в нас живе,
Я зроблю для нього буду
Й доглядати його буду”.

3. Ой, бешкетник наш Андрійко —
З поведінки в нього трійка.
Він не раз, буває, вранці
В клас kota приносить в ранці.
4. Колись Овсій прийшов на поле.
— Ех, — позіхнув, — полежу в овсі я.
— Ото багато цей лінтюх наполе! —
Колгоспники сказали про Овсія.

Вправа 81. Визначити у поданих реченнях омоніми, їх групи; пояснити, як виникли омоніми. До омонімів кожної групи навести самостійно дібрані приклади.

1. Ще, на щастя, не за звіром юрба гналась, тож спинилась. А то б, може, на поета не конечне подивилась. 2. Тільки він один тепера може дати мені пораду. 3. Які се тут співи, донно Анно? — Які? Не знаю, певне, мавританські. 4. Та люди кажуть — тут не зовсім певне місце (*Л. Укр.*). 5. Сіли гуси на став — білим-білим він став (*М. Р.*). 6. Ой, наступила та чорна хмара, став дощ накрапати (*Н. тв.*). 7. Ой піду я в чисте поле — там дівчина просо поле. 8. Коси, коса, поки роса. 9. Руса коса до пояса, в косі стрічка голуба (*Н. тв.*). 10. Друга шукай, а знайдеш — тримай (*Н. тв.*). 11. Уже друга година ... 12. Штучні товари відпускаються у магазині без черги. 13. Штучні метали користуються великим попитом. 14. Корінь слова — одна із структурних морфем його. 15. Дніпро берег рие-риє, яворові корінь мие (*Т. Ш.*).

Вправа 82. Скласти речення, в яких би подані слова виступали омонімами; довести, що це не багатозначні слова. Визначити групи омонімів, з'ясувати шляхи виникнення їх. За потреби використати тлумачний, етимологічний словники, словник іншомовних слів.

На березі; по гас, погас; край; мати; гриф; балка; під; цілий; протягом; кок; лугом; кадри; лайка; тур; належати; туш; про те, протє; байка; брак.

Вправа 83. Утворити словосполучення, дібравши із слів, поданих у дужках, відповідне за змістом до поданих паронімів. Користуючись “Словником паронімів української мови” Д. Г. Гринчишина й О. А. Сербенської, з’ясувати значення паронімів.

Опанувати, запанувати (матеріал, в душі), прощати, прощатись (з другом, образу), відрізняти, розрізняти (звуки, звук від літери), відчитати, прочитати (листа, сина за спізнення), любий, улюблений (край, робота), кінцевий, прикінцевий (абзац, результат), людський, людяний (місце, ставлення), писемний, письменний (пам’ятка, людина), адрес, адреса (проживання, вітальний), контингент, континент (далекий, точний), дружний, дружній (група, порада), програмний, програмовий (виклад матеріалу, документ), привид, привід (до непорозуміння, з’являвся).

Вправа 84. Користуючись “Словником паронімів української мови”, “Словником труднощів української мови”, з’ясувати значення поданих слів, з кількома групами скласти речення. До яких груп належать ці слова?

Абонент, абонемент; мимохідь, мимохіть; шкода, шкода; церемонійний, церемонний; цінний, ціновий; церемонія, церемоніал; процес, процесія; особовий, особистий; колективний, колективістський; діловитий, діловий, діляцький; заслухати, прослухати, вислухати; заповіт, заповідь; тактовний, тактичний; рідкий, рідкісний.

Вправа 85. Навести приклади паронімів, з уживанням яких пов’язані помилки у вашому мовленні. За допомогою словників з’ясувати значення паронімів, записати приклади вживання їх.

§ 24. СИНОНІМИ. ЕВФЕМІЗМИ

С и н о н і м и (від гр. *synonymos* — однойменний) — це слова, які відрізняються відтінками значення або стилістичним забарвленням чи обома ознаками одночасно.

Наявність синонімів у мові дослідники пов'язують із здатністю мовної системи мати кілька характеризуючих стосовно одного характеризованого. Напр.: *дорога важка, складна, терниста; людина добра, щира, сердечна, чуйна, доброзичлива, щиросердна.*

Синоніми завжди співвідносні з одним поняттям, через що синонімами є слова, які з погляду морфології належать до однієї частини мови. Синонімами можуть бути іменники (*робота, праця, труд; колір, барва, цвіт, масть*), прикметники (*рідний, близький, кровний, отчий, любий*), дієслова (*назвати, найменувати, наректи, прозвати, відрекомендувати, представити*), прислівники (*поверхово, неглибоко, негрунтовно*), прийменники (*біля столу — коло, поблизу, недалеко від, обіч, поруч із*). У випадках переходу слів з однієї частини мови в іншу синоніми добираються з тієї частини мови, в яку перейшло слово.

Деякі слова у синонімічні відношення не вступають. Такими є власні назви, назви жителів певної місцевості, переважна більшість термінів.

Синоніми об'єднуються у синонімічні ряди, або синонімічні гнізда. Синонімічний ряд — це група слів, що мають спільне значення. Основою синонімічного ряду є стрижневе слово, або домінанта, — таке слово, що найбільш чітко передає значення, властиве всім членам ряду, і позбавлене будь-яких емоційно-експресивних відтінків. Деякі члени синонімічного ряду називають те саме поняття без будь-яких відтінків і забарвлення, інші до основного змісту додають нові ознаки, які розширюють чи звужують основний зміст поняття або надають названому емоційно-експресивного забарвлення. Напр., у синонімічному ряду *хата, хатина, будинок, халупа, хижка, хорони, палац* слово *хата* є стилістично нейтральним — воно називає одноповерхову будівлю, призначену для проживання у сільській місцевості. З таким самим значенням може вживатись і слово *хатина*, але в іншому контексті воно називає невелику убогу або стару хату — слово виражає новий відтінок значення. Слово *будинок* називає будівлю більшого, ніж хата, розміру, призначену для життя, — у зіставленні зі словом

хата воно має новий відтінок значення. Слова *халупа*, *хижа* називають невелику убогу житлову будівлю, злиденну хату, тому від стрижневого вони відрізняються відтінками у лексичному значенні. В іншому контексті слово *халупа* може вживатись для виявлення ставлення мовця до названого помешкання, давати оцінку йому — у таких випадках воно відрізняється від слова *хата* емоційним забарвленням. Слово *хороми* називає великий розкішний будинок. Таким чином, від стилістично нейтрального слова *хата* воно відмінне новим відтінком лексичного значення. В іншому контексті це слово може вживатись і як емоційно забарвлений синонім, підкреслюючи розкішність звичайного помешкання або, вживаючись з іронією, його бідність. Словом *палац* називається пишний будинок, призначений під житло для багатих людей.

Серед синонімів одного синонімічного ряду наявні слова, що належать до загальноновживаної лексики, і слова, вживання яких пов'язане з певними стилями літературної мови чи однією з груп загальнонародної мови. Так, у синонімічному ряду *красивий*, *гарний*, *хороший*, *вродливий*, *симпатичний*, *миловидний*, *хорошенький*, *файний*, *гарнесенький* усі слова, крім *файний*, належать до емоційно забарвленої лексики, слово *файний* — до діалектної.

До синонімічного ряду разом з окремими словами входять і фразеологічні вислови. Напр., до синонімічного ряду *говорити* — *казати*, крім названих, належатимуть слова *балакати*, *шепотіти*, *щебетати*, *варнякати*, *патьякати*, *базікати* ... і фразеологізми *пісню співати*, *правити теревені*, *точити ляси*.

До синонімічного ряду входять слова як різнокореневі, так і споріднені: *красивий*, *гарний*, *хороший* — *гарненький*, *гарнесенький*, *прехороший*, *хорошенький*, *прегарний*.

Багатозначні слова утворюють кілька синонімічних рядів залежно від того, скільки значень кожне з них має. Так, до слова *великий* можна дібрати такі синонімічні ряди:

великий (у значенні: значний своїми розмірами) — *величезний*, *здоровенний*, *гігантський*, *грандіозний*, *колосальний*;

великий (у значенні: який переважає звичайний рівень, звичайну міру) — *відомий, визначний, видатний, видний, знаменитий, славетний, славнозвісний*;

великий (у значенні: який має чималу силу прояву, інтенсивність дії) — про дощ: *сильний, тривалий*; про почуття — *сильні*;

великий (у значенні: який має важливе значення) — *заповітний*.

Отже, синонімічний ряд — це не взагалі група слів, об'єднаних спільним основним значенням, до нього належать також слова, різні за емоційним забарвленням, й урочисті, розмовні, загальноживані. Така група слів властива певному періоду історичного розвитку мови і є синхронним угрупованням слів, яке історично склалося і має системний характер.

За відмінностями, які виявляються між синонімами одного ряду, розрізняються синоніми семантичні (або ідеографічні, чи понятійні), стилістичні, понятійно-стилістичні, абсолютні.

Семантичні синоніми — це стилістично нейтральні слова, які відрізняються додатковими відтінками у лексичному значенні, напр., як у синонімічних рядах *метелиця, снігопад, завірюха, віхола; дощ, злива; туго, сутужно, скрутно*.

Стилістичними синонімами є слова, спільні за значенням, але різні за експресивно-емоційним забарвленням, сферою вживання, належністю до мовних стилів. Напр.: слова *базар, ринок* виступають синонімами у вислові *колгоспний базар (ринок)*, але не є синонімами у висловах *пташиний базар, світовий ринок, розвели базар* (у класі, аудиторії). Те саме із синонімами *мир, лад: у сім ї панує спокій (мир, лад — рівнозначно); дівчина робить усе на свій лад* (тільки так), *після суперечки між подругами знову настав мир (лад), підписати угоду про мир, боротися за мир у світі* (лише слово *мир* вживається у таких висловах).

Понятійно-стилістичні синоніми — це слова, які відрізняються і відтінками лексичного значення, й емоційно-експресивним забарвленням водночас.

Наприклад, до синонімічного ряду слова *ходить* належить понятійний синонім *поспішати* (називає прискорений рух) та понятійно-стилістичні *походжати*, *ступати* (називають поважний, урочистий рух), *чвалати* (передає рух, утруднений різними обставинами), *простувати* (упевнений рух у визначеному напрямі).

А б с о л ю т н и м и синонімами є слова, що відрізняються лише звучанням, абсолютно однакові за значенням, позбавлені експресивно-емоційних відтінків, напр.: *буква*, *літера*, *графема*; *суспільний*, *соціальний*; *голкипер*, *воротар*; *спектакль*, *вистава*.

За характером вживання розрізняють в і л ь н і (постійні, загальноживані) і к о н т е к с т у а л ь н і синоніми. В і л ь н и м и є такі слова, синонімічні зв'язки між якими проявляються незалежно від контексту, оскільки значення їх усталене, пов'язане з лексичною системою мови в цілому. Такими є, напр., *керувати*, *правити*, *управляти*; *радісно*, *весело*; *спокійний*, *врівноважений*, *витриманий* та ін.

К о н т е к с т у а л ь н и м и синонімами є слова, які зближуються за значенням лише в певному контексті і в ньому виступають синонімами, поза ним вони є словами з абсолютно різним значенням. Напр., у розповіді про Т. Г. Шевченка синонімами стають слова *поет*, *Кобзар*, *великий письменник*, *основоположник нової української літератури*, *основоположник української літературної мови*, *поет-демократ*, *співець України*, *співець трудового люду*. Прикметник *сивий* у певному контексті виступає синонімом до слова *старий* (*чоловік старий*, *сивий*), але це слово не може бути синонімом до *старий* у вислові *старий будинок*; лише у поетичному мовленні вживають: *місто старе*, *сиве*, *древнє*.

Синоніми забезпечують можливість найточнішого висловлювання думки, оцінки певного явища, дають змогу уникнути повторення спільнокореневих або тих самих слів, досягти образності вислову.

М. Т. Рильський, видатний майстер слова, відзначав: "Синоніми в основній своїй масі — це слова з майже однаковим значенням.

Різні змістові нюанси, різні емоційні забарвлення ... завше позначають ті чи інші синоніми. Письменник (очевидно, і кожен мовець, особливо вчитель. — *Н. Ш.*) раз у раз повинен відчувати, де треба сказати, що людина тремтить, дрижить, трясеться, труситься — це значить, окреслити, властиво, одне й те саме явище, але у використанні того чи іншого з даного ряду слів таїться характеристика людини, про яку йде мова, і відношення до неї того, хто говорить”¹.

Синонімічне багатство кожної мови систематизується і закріплюється у синонімічних словниках. У таких словниках значення слів не пояснюється, слова групуються у синонімічні ряди, реєстр яких здійснюється за стрижневим словом ряду. В українському мовознавстві було чимало спроб укладання синонімічного словника, і лише праця П. М. Деркача “Короткий словник синонімів української мови” вийшла окремим цілісним виданням у 1960 р. (перевиданий фотодруком у 1993 р.). У ньому подано 4279 синонімічних рядів. У 1995 р. українсько-канадським спільним підприємством “Кобза” в Україні видано “Практичний словник синонімів української мови” Святослава Караванського, в якому близько 15 000 синонімічних рядів.

Словник синонімів корисний для кожного, хто прагне оволодіти всіма багатствами рідної мови, хто дбає про її точність, виразність, образність.

Своєрідними синонімами є так звані е в ф е м і з м и (гр. *eu* — добре, *phēmi* — говорю) — слова і словосполучення, які вживаються з метою уникнення слів з грубим чи непристойним змістом або з неприємним за певних умов забарвленням. Напр., вживають слово *нечистий* замість *чорт*, *людина поважного (солідного) віку* чи *літня людина*, *людина у літах* замість *стара людина*, *говорити неправду* замість *брехати* та ін.

У сучасному світі евфемізми з’являються з метою зберегти державну чи військову таємницю. Тому назви військових частин

¹ Рильський М. Т. Передмова до “Матеріалів синонімічного словника української мови” А. Багмута // Вітчизна. — 1959. — № 2. — С. 217.

замінюються цифрами, літерами, для назв окремих держав у певній ситуації вживаються описові звороти на зразок *сусідня держава, дружня нам держава*.

Вправа 86. Прочитати синонімічні ряди, встановити відмінності між словами синонімічного ряду. За потреби використати тлумачний словник. Що об'єднує і що відрізняє один синонім від іншого?

Бажання, хотіння, охота, жадання, жадоба, жага; захисник, поборник, оборонець; письменник, автор, художник, майстер слова, інженер людських душ; сильний, дужий, міцний, здоровий, здоровенний, кріпкий, могутній, потужний, всесильний, всемогутній; основний, головний, істотний, превалюючий; говорити, бесідувати, казати, мовити, промовляти, висловлюватись, гомоніти, виражатись, розповідати, ректи, викладати думки, торочити, плести, верзти, паякати; думати, гадати, міркувати, роздумувати; старанно, дбайливо, ретельно, пильно, акуратно; ввічливо, чемно, виховано, шанобливо, гречно, почитиво, з повагою, з пошаною.

Вправа 87. Подані слова згрупувати в синонімічні ряди, визначити, чим відрізняються синоніми одного ряду. Із словами одного-двох синонімічних рядів скласти речення (чи розповідь).

Горіти, ввічливий, Батьківщина, давній, рідний край, минулий, уважний, мерехтіти, вихований, палахкотіти, сяяти, вітчизна, ветхий, старезний, чемний, палати, жевріти, стежка, доріжка, сміливий, хоробрий, любов, здібний, плай, дорога, відважний, кохання, талановитий, пильний, здатний, шлях, запопадливо, рішучий, тропи, мужній, тліти, стежина, доблесний, непоборний, шанобливий, героїчний, любощі.

Вправа 88. Виписати з поданих речень синоніми, визначити відмінності між словами одного синонімічного ряду. Продовжити кожен визначений синонімічний ряд. До яких ще слів, вжитих у реченнях, ви могли б дібрати близькі за значенням слова?

1. Я не був таким хоробрим, як дядько Микола, тому вночі тремтів і завмирав над тими казками, з яких, наче з лантуха, аж сипалася різна страховина. Та коли серце вже зупинялося од переляку, приходила полегкість: десь зовсім недалеко глуху ніч прокльовували голоси півнів. Тому я й досі люблю ту пору, коли півні своїми крилами проганяють темінь і нечисту силу, а співом починають новий день. 2. Гивині батьки хотіли бути багатими, але так, щоб усім людям здавалося, що вони бідні. Клята гонитва за багатством навчила їх не берегти ні себе, ні дітей своїх, ні худобу, ні слова, яке, де треба й не треба, хитрувало, криводушничило і прибіднювалось. 3. І од усього я не втримався, щоб не засміятись. “Ти чого, шибенику, регочеш?” — несподівано обізвався збоку дядько Микола. 4. Край товстоногого дворянського столу не то висипався, не то куняв низькорослий колишній підписар. 5. Поки я так розмірковував над особливостями жанрів, у хаті все світлішало і світлішало (*З тв. М. Стельмаха*).

Вправа 89. Дібрати синоніми до виділених слів у словосполученнях, з’ясувати, що об’єднує і розрізняє дібрані слова.

Щира розмова, **чепурний** будинок, **завзятий** чоловік, **безмежний** степ, **крихітне** зерня, **сосновий** ліс, **розмова** між друзями, **центральна** площа, **далекий** шлях, **щаслива** молодість, **цікава** промова, **глибока** криниця, **веселий** балакун, **обороняти** країну, **плаче** дитя, **видніється** село, **одужувати** швидко, **мандрувати** по світу, **іти** вулицею, **пишатись** батьками, **керувати** підприємством, **уникати** зустрічі, **зачарувати** присутніх, **працювати** разом, **сонце** світить **ясно**, **перебувати** рядом, **розмовляти** тихо, **спочатку** подумай, **сміятися** радісно, **жити** сутужно.

Вправа 90. Переписати, вибираючи з-поміж поданих у дужках синонімів найбільш відповідний контексту, з’ясувати його значення і пояснити свій вибір, зважаючи на зміст уривка, жанр твору. Синоніми яких груп за характером відношень і сферою вживання подано у дужках?

Колись давним-давно (не за нашої пам'яті, ще за царя Гороха, ще як земля була тонка), мабуть (видно, певно, напевне, либонь, можливо, може), ще й батьків і дідів наших не було на (світі, планеті, землі), (жив, проживав, мешкав) собі (убогий, бідний, нещасний, злиденний) чоловік із жінкою, а в них був (один, єдиний) син, та й так (-ий, -е) (ледар, ледащо, ледацюга, лінивцець, нероба, лежень, дармоїд) той одинчик, що (лишенько, біда, горе, лихо, горенько)! Нічого не робить — і за (холодну, студену, крижану) воду не (візьметься, зачепиться, доторкнеться), а все (тільки, лиш, лише, лишень) на печі сидить та просцем (пересипається, грається, гуляється, забавляється). Ніколи й не злазить. Як (дадуть, подадуть) (їсти, їстоньки), то (їсть, жере, лопає, рубає, ушлітає), а не (дадуть, подадуть), то й так (обходиться, перебивається).

(Батько й мати, предки) (журяться, сумують, печаляться):

— Що нам з тобою, (сину, синочку, дитино, дитинко, ледацюго, ледарю, світе ясний, сонечко), (робити, діяти, чинити), що ні до чого (недотепний, нездатний)? Чужі (діти, чада) своїм (батькам, предкам) у (поміч, допомогу) стають, а ти (тільки, лиш, лише, лишень) (даром, дурно, даремно, безкорисно) хліб (їси, переводиш, топчеш, лопаєш, ушлітаєш, рубаєш)!

Так йому не до того: сидить та просцем (пересипається, грається, гуляється, забавляється).

(Народна творчість)

Вправа 91. Записати синонімічні ряди, розмістивши синоніми так, щоб кожний наступний ілюстрував збільшений вияв позначуваного. Із синонімами одного ряду скласти речення.

Гордитися, приндитися, чванитися, пишатися, пиндючитися; чистосердечний, щирий, відвертий, прямий, безпосередній, щиросердний; темніти, вечоріти, сутеніти, смеркатись; гонористий, гордовитий, зарозумілий, пихатий, бундючний; дорога, тракт, автострада, шосе, проспект, шлях; кволий, недолугий, слабосилий, миршавий, немічний, безсилий; труд, робота, праця; керівник, голова, глава, розпорядник, керуючий справами.

Вправа 92. Дібрати синоніми до слів, відзначити, що об'єднує і відрізняє синоніми одного синонімічного ряду. Чи завжди вони є синонімами?

Спокій, ліс, дбати, боятися, хвилюватися, минати, примхливий, знаменитий, обережний, холодно, гарно, власний, мова, азбука, тепер, доповідач, рахувати, лікувати, дочка Прометея, Великий Каменяр.

Вправа 93. Визначити, чи є синонімами слова поданих груп. Що лежить в основі семантики їх? Що відмінне між словами кожної групи?

Перерва, канікули, антракт, тайм-аут; сеанс, сет, тайм, гейм, період, партія; перукар, цирюльник; кінець, фінал, фініш, епілог; вступ, передмова, увертюра; картуз, кашкет, кепі, кепка, бриль, капелюх; пальто, манто, макінтош.

Вправа 94. Прочитати вірш, виписати з нього синоніми, об'єднати їх у синонімічні ряди; визначити групу синонімів за вживанням, роль їх у тексті.

Колискова

Спи, засни, моя дитино,

Спи, моє маля,

Ніч іде в гаї, долини,

Трави нахиля.

Хай тобі ця ніч насниться,

Що в огнях сія.

Будеш завтра в світ дивиться,

Зіронько моя!

Перша ніч твоя почата

В співах солов'я,

Дай же мамі рученята,

Зіронько моя.

Усміхнись до мене, сину,

І зрадію я,

Не хвилину і не днину —

Я навік твоя.

Сплять ліси, поля, криниці,
Шепіт ручая.

Ти відкрий, відкрий очиці,
Юносте моя.

Підеш ти по Україні,
Де життя буя.
Виростай, моя дитино,
Зіронько моя!

(А. Малишко)

§ 25. АНТОНІМИ

А н т о н і м и (від гр. *anti* — проти, *опута* — ім'я) — це слова з протилежним значенням.

Антонімічними відношеннями поєднуються слова на ґрунті спільної семантики, що лежить в основі їх, напр.: назва суспільного стану (*мир* — *війна*); назва якостей, властивостей за певною ознакою — фізичного чи психічного стану (*здоровий* — *хворий*, *збуджений* — *пригнічений*, *веселий* — *сумний*); внутрішніх чи зовнішніх властивостей (*уважний* — *байдужий*, *ласкавий* — *грубий*, *твердий* — *м'який*, *красивий* — *поганий*), назва часових, просторових понять (*далеко* — *близько*, *вгорі* — *внизу*); назви дій, станів (*доводити* — *спростовувати*, *співати* — *плакати*, *веселитись* — *сумувати*) і т.п.

Антонімічні відношення виявляються між двома словами. Проте до багатозначних слів добираються кілька антонімів — у них антонімічність виявляється між окремими значеннями, напр.:

великий		• малий (будинок);	захищати		→ нападати;
		• незначний (внесок);			→ звинувачувати.
		• невідомий (артист);			

Слова-антоніми належать до однієї частини мови. Антонімами є іменники (*правда — брехня, світло — тьма, слава — ганьба*), прикметники (*корисний — шкідливий, закономірний — випадковий*), прислівники (*високо — низько, вперед — назад, по-новому — по-старому*), дієслова (*забороняти — дозволяти, турбувати — заспокоювати*), а також прийменники, що виражають антонімічні відношення тільки у поєднанні з іменниками чи словами, вжитими у значенні їх: *на столі — під столом, за столом — перед столом, над хмарами — під хмарами*.

Переважає більшість антонімів є словами різнокореневими, тобто протилежне значення їх міститься у семантиці слова. Але протилежне значення може бути виражене і за допомогою префікса, що утворює нове слово: *доля — недоля, заплітати — розплітати* (косу), *наземний — підземний* (транспорт). Протилежного значення можуть надавати словам і суфікси: *височенький — височенний, носик — носище*.

За сферою вживання серед антонімів переважають з а г а л ь н о м о в н і — такі, протилежне значення яких міститься у лексичному значенні слів (*мало — багато, усе — ніщо, кожен — жоден, ніде — повсюди, красиво — погано*). Є к о н т е к с т у а л ь н і антоніми — слова, які набувають протилежного значення тільки у певному контексті на основі вживання слів у переносному значенні, напр.: *Мати в'яне, дочка червоніє* (Т. Ш.) — у прямому значенні слів *червоніти, в'янути* протилежність відсутня. У тексті: *в'яне* (мати) — поступово втрачає фізичну силу, марніє, слабне; *червоніє* (дочка) — набуває сили, здоров'я, розквітає. Аналогічно: *В мужика землянка вогка, в пана хата на помості* (Л. Укр.) — кілька пар контекстуальних антонімів: *землянка — хата, в мужика — в пана* (у прямому значенні взагалі не вступають в антонімічні відношення, оскільки є словами з конкретним значенням), *вогка — на помості*.

Антоніми вживаються для вираження контрастів, протилежностей, для виявлення внутрішніх суперечностей явищ, для характеристики їх шляхом порівняння за протилежними ознаками. На вживанні антонімів будуються такі зображальні художні при-

йоми, як іронія, антитеза. Широко використовуються антоніми в усіх стилях літературної мови, особливо у художньому і публіцистичному.

Не всі слова мають здатність виражати антонімічні відношення. Такими є слова з конкретним значенням (назви предметів, істот), а також слова, що називають точну кількість предметів (на морфологічному рівні належать до іменників, числівників, а також більша частина займенників).

Вправа 95. Виписати з поданих речень антоніми, визначити, яке значення лежить в основі протиставлення, якими частинами мови виражені антоніми.

1. У небі вітер кучерявий колише теплу блякоть, і на землі гойдає трави, і затихає, й знов шумить (*М. Р.*). 2. Ось і Великдень зверху задзвонив у всі дзвони, а низом розстелив веснянки. У церкві вистоювала старість, біля церкви стрічалися молодість і любов, а під ними бавилося наше дитинство (*Ст.*). 3. І буду ждати кожної години в далекому чи близькому краю одну тебе, тебе єдину. 4. О друже мій, попереду розлука, а зустрічі — чи трапляться вони (*Сим.*). 5. Є слова, що білі-білі, як конвалії квітки, лагідні, як усміх ранку, ніжно-сяйні, як зірки. Є слова, як жар, пекучі і отруйні, наче чад ... 6. Для мене любих слів ти не знайшла, бо всі давно їх іншому сказала ... 7. З журбою радість обнялась ... 8. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди ... 9. Як іскра ще в тобі горить і згаснути не встигла, — гори! Життя єдина мить, для смерті ж — вічність ціла (*Олесь*).

Вправа 96. Переписати, підкреслити антоніми й антонімічні сполучення, визначити лексичну основу антонімії. Відзначити, які антоніми є контекстуальними.

1. Наснивсь мені чудернацький базар ... Хто купляв собі Долю за гріш, а хто — і за мільйони. 2. Тінь чорна стрімко падає униз —

то білий голуб так злітає вгору. 3. І відчайдушний танець між ножами шотландки танцювали на столах ... А я іду. А я роблю наосліп на міннім полі обережні па. 4. Ненавидять в мені мою скажену силу, ненавиджу я слабкості свої. 5. Є скрипка у Марка. Де хтось би плакав, а Марко заграє. 6. Закінчив польку, починай гопак — грай, Марку, грай, бо дуже гарно граєш! 7. Смеркає — грай. Розвиднюється — грай. 8. Усі мої ліси, удень такі привітні, схрестилися вночі із небом на шаблях. 9. Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті. Звичайна хмара, сіра і осіння, пропише раптом барви золоті. 10. Але жоден поет не був непоетом. 11. Завихрень — безліч. Тиші — анітрохи. А струсам різним утрачаєш лік (3 тв. Л. Костенко).

Вправа 97. Переписати, підкреслити антоніми, визначити з-поміж них загальнономовні та контекстуальні; пояснити, з якою метою вживає антоніми Леся Українка у творі. Чи можна на основі поданих речень назвати твір?

1. Та чого там, люди добрі, за новинками впадати? Може, часом не завадить і давніше пригадати? 2. Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талан до віршів не позичений, а власний. 3. На обличчі у поета не цвіла уroda гожа, хоч не був він теж поганим. — от собі — людина божа! 4. Ще, на щастя, не за звіром гналася юрба — спинилась. 5. “Не біда,— поет відмовив, — як ти й сам з дороги звернеш, бо як рими повтікають, ти мені їх не завернеш!” 6. Я б віддав отой химерний твій таємний світ надхмарний за наземне справжнє графство, за підхмарний замок гарний. 7. Тож сидів поет в віконці, слухав співів, що лунали скрізь по полю і до нього у хатину долітали. Співи стихли, потім хутко налетіла літня нічка. 8. Тільки чує — хтось під’їхав на коні до його хати і спинився, потім зброя почала чиясь бряжчати. 9. І погнався лицар хутко через доли, через гори, і спинився під віконцем у своєї Ізидори. 10. Не журись, коли недоля в край чужий тебе кине! Рідний край у тебе в серці, поки спогад ще не гине. 11. Був

собі одважний лицар, нам його згадать до речі, він робив походи довгі — від порога та до печі (З тв. *Лесі Українки*).

Вправа 98. Виписати антоніми з поданих прислів'їв, визначити основу антонімії та спосіб вираження антонімів, мету вживання їх. Відзначити загальнономовні та контекстуальні антоніми. Дібрати й записати інші прислів'я з антонімами.

1. Маленька праця краща за велике безділля. 2. Вчення в щасті украшає, а в нещасті потішає. 3. Краще чесно, ніж безчесно. 4. Чорний мак, та смачний, а біла редька, та гірка. 5. Чим нива чорніша, тим хлібець біліший. 6. Колос повний до землі гнеться, а пустий догори пнеться. 7. Тупий серп гірше гострого руку ріже. 8. Навесні цебер води — ложка болота, а восени ложка води — цебер болота. 9. З добрим поживеш — добро переймеш, а з лихим зійдешся — того й наберешся. 10. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох. 11. Краще з розумним загубити, як із дурним знайти. 12. Краще відвертий ворог, ніж зрадливий друг. 13. Коли замолоду немає розуму, не жди і на старість. 14. Вдень плющить, а вночі тріщить. 15. У липні на дворі пусто, зате на полі густо. 16. Хвали день увечері, а жінку рано. 17. Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує. 18. З праці — радість, а з безділля — смуток. 19. Де щира праця — там густо, а де лінь — там пусто. 20. Без роботи день роком стає.

Вправа 99. До поданих слів дібрати слова з протилежним значенням, визначити, яке значення покладене в основу антонімії, спосіб її вираження, морфологічне вираження антонімів. З кількома антонімічними парами скласти речення. Користуватися при виконанні “Словником антонімів” Л. М. Полюги.

Смачний, любий, делікатний, одноманітний, буденний, боязкий, оптимістичний, відвертий, всюди, мілко, важко, темно, далеко, спочатку, несподівано, аналіз, альтруїст, добро, ствердження, чистота, спокій, різниця, віддаляти, захищати, опускати, навмання.

Вправа 100. Розкривши значення поданих багатозначних слів за допомогою тлумачного словника, дібрати антоніми до кожного значення.

Знаходити, розширювати, відвертатися, залізати, старий, щастя, ширий, зупиняти, боронити, свіжий.

Вправа 101. Прочитати, виписати слова, до яких можна дібрати антоніми. Записавши антонімічні пари, визначити основу протиставлення, групу антоніма за характером уживання. Як би змінився текст, якби у ньому замість виписаних слів уживались дібрані антоніми? Чи можливе таке взагалі?

Сиджу під клунею, а дід на низу змагається з сонцем — хто першим закінчить свої денні турботи. Довга тінь од горба вже облизує його ліву ногу, а права ще ступає по сонячній смужці. Гостра коса аж висвистує — так не терпиться дідові докосити останню ручку і, нарешті, спочити. А тінь уже сягнула дідових колін, поповзла на груди.

Я підвівся з місця і став навшпиньки.

— Іванку! — доноситься до мене дідів голос. Він стоїть уже по шию в тіні і жмутком сіна витирає косу. — Чуєш, Іванку?

— Ні, не чую, — кричу, склавши долоні човником.

— То чого ж озиваєшся, ледащо? — голос у діда лагідний, і я знаю, що він зовсім не сердиться на мене. — Принеси кисет, бо комарі з'їдять.

(В. Симоненко)

Вправа 102. Пригадати й записати назви творів, збірок творів, спектаклів, кінофільмів, що містять антоніми, зробити аналіз антонімів.

З р а з о к: “З вершин і низин” — збірка І. Я. Франка. Антоніми *вершин* — *низин* є загальнономовними, виражені іменниками, в основі протиставлення — просторове значення.

§ 26. СКЛАД ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПОХОДЖЕННЯ ЇЇ

З погляду походження вживану в сучасній українській літературній мові лексику поділяють на дві групи — корінну українську та іншомовну.

Корінна українська лексика становить 90 % усього словникового складу. До неї належать слова з періодів індоєвропейського, спільнослов'янського, давньоруського та слова, які виникли в період формування мови української народності й української нації.

До найдавніших належать засвоєння з лексичного складу індоєвропейської мовної єдності. Прикладом їх можуть бути слова *мати, син, сестра, брат, око, брова, вухо, ніс, кров, лікоть, звір, вівця, їжак, журавель, орел, оса, муха, м'ясо, молоко, береза, верба, ясен, осика, черемха, мох, полова, сонце, місяць, небо, день, вечір, весна, вода, сніг, дім, колесо, жорна, іти, текти, везти, стояти, орати, їсти, жити, знати, вмерти, довгий, вузький, білий, світлий, сивий, рудий*.

Слова індоєвропейського походження зустрічаються в усіх або більшості мов індоєвропейської сім'ї.

Процес розпаду індоєвропейської мовної єдності викликав появу нових мовних єдностей, однією з яких була слов'янська. У період спільнослов'янської мовної єдності з'являються нові слова, що було зумовлено змінами у матеріальному та духовному житті слов'ян. Приклади слів спільнослов'янського походження: *отець, внук, сват, сваха, свояк, вітчим, мацуха, тіло, чоло, губа, шия, гортань, палець, сиріїжка, сморж, пещериця, кропива, лобода, ягода, малина, ожина, ліщина, долина, рілля, струмінь, буря, іскра, вежа, кузня, обора, стайня, вікно, кроква, вила, полотно, пряжа, весло, шило, кросна, сковорода, страва, сало, пиріг, молодий, босий, високий, той, наш, хто, слава, слово*. Слова спільнослов'янського походження наявні майже в усіх чи більшості слов'янських мов.

Лексика спільнослов'янської мови поповнювалась також за-
позиченнями з інших мов. Так, у той час були засвоєні з-поміж
інших слова з латинської мови (*осел, котел, оцет*), з давньо-
грецької (*огірок, корабель*), з германських мов (*хліб, блюдо, скло,*
церква, мито, дошка, стодола, король, корон). Із спільносло-
в'янської мови ці та інші запозичені слова перейшли у слов'янські
мови, у тому числі й українську.

Певна частина слів сучасної української літературної мови бе-
ре свій початок з давньоруської мови. У той період
виникли слова *батько, дядько, племінник, діти, дід, щока, жай-*
воронок, снігур, кажан, поле, море, крига, метелиця, урожай, ці-
лина, озимина, кочерга, скатерть, пряник, яловичина, мельник,
кожум'яка, милий, любий, лютий, хоробрий, сміливий, куций,
їхати, сказати, послати, ударити, кочувати, мітити, поневоли,
ненароком, сорок, дев'яносто та ін. Частина слів, які з'явилися у
названий період, спільні для всіх східнослов'янських мов.

У давньоруській мові і пізніше з'являються слова, властиві
лише українській мові, через що і називаються власне укра-
їнськими, або специфічно українськими. Власне
українська лексика досить багата й різноманітна. Прикладом її є
смуга, вибалок, година, щогодини, лоша, цуцик, повітря, хурдели-
ця, чарівний, яскравий, весняний, коханий, кмітливий, недолік, об-
лік, сніданок, галушки, вареники, паляниця, пиріжок, куліш, до-
лівка, штани, запаска, хустина, ремінець, свита, намисто, гречка,
жнива, жниварка, молотарка, лишити, відволікати, годувати.

Серед власне української лексики є слова, що називають про-
сторові (*смуга, вибалок*), часові поняття (*година, щодня*), явища
природи (*повітря, хурделиця*), тварин (*качка, курча, цуцик*), стра-
ви (*куліш, кисляк, борщ, вареники, паляниця, лемішка, холодець,*
узвар, капуста, пампушка), предмети одягу (*штани, свита, ко-*
жух, сорочка, кирсет), взуття (*чобіт, черевик*), прикраси (*гривна,*
стрічка), приміщення та їх частини (*приміщення, будинок, по-*
вітка, помешкання, дровітня, корівня, пташарня, горище, долівка,
одвірок, сволок), ознаки, властивості, стани (*чарівний, яскравий,*
коханий, мрія, кохання), поняття, пов'язані із суспільно-політич-

ним життям (*володар, власність, громада, наймит, гурток, рада, держава, осередок*), адміністративною та військовою сферою (*табір, рушниця*), виробничою діяльністю (*оранка, жниварка, жнива, рільництво*), освітою, вихованням (*іспит, підручник*) та ін.

Фонетичними особливостями власне української лексики є вживання звука [i] на місці давнього ѣ (*повітря, ремінець*), наявність звука [u] після [ж], [ч], [ш], [з], [к], [х] у корені слів (*хист, гичка, кирсет, чимчикувати*), приставних приголосних на початку слова (*гарбуз*).

Словотвірними особливостями власне української лексики є суфікси, зокрема *-ин-*, що виражає різноманітні значення: просторове (*ширина*), часове (*година, хвилина*), одиничність (*квасолина*), масу, матеріал (*яловичина, сировина*), абстрактні поняття (*оглядини, біганина*), адміністративно-територіальні поняття (*Київщина, Вінниччина*), історичні події, періоди (*Колівщина, козаччина*); *-ач (-яч)* (*викладач, спостерігач, сіяч*); *-ій* (*водій, крутій*); *-ець* (*проловець*); *-ник* (*газівник, колгоспник*); *-к-* (*лікарка, відвідувачка*) — усі названі суфікси називають людину за родом заняття; суфікси *-анн(я), -енн(я), -інн(я)*, за допомогою яких творяться іменники від дієслів (*дозрівання, одруження, стремління*); префікси *су-* (*супутник*), *прі-* (*прізвище*), *по-* (*поверх*), *між-* (*межи-*) (*міжгір'я, межиріччя*), *перед-* (*передмова*) та ін.

Чимало власне українських слів є поміж неповнозначними словами, як-от: *проміж, поміж, поза, з-посеред, щоб, зате, проте, ніби, нібито, немовби, як, якби, чи, хіба, ось, хай, нехай, майже, саме, якраз, либонь* та ін. До цієї групи належать і слова, що виражають ставлення мовця до висловленого чи певної ситуації, вітання, прощання, ввічливість: *мабуть, безперечно, звичайно, очевидно, геть, овва, добридень, добраніч, прощавайте, бувайте, перепрошую, даруйте, вибачайте* і т. ін.

Власне українська лексика є вагомим засобом вияву специфіки української мови.

Певна частина слів сучасної української літературної мови засвоєна з інших мов — такі слова становлять 10 % всього словникового складу. Лексичні засвоєння — наслідок контактів різного

характеру (політичного, економічного, культурного, військового) наших предків, нашого народу з іншими народами. Засвоєння іншомовних слів відбувалося у найдавніші часи; не припинились вони і нині, можливо, стали ще більш продуктивними. Так, слова *князь, блюдо, сарай, торба, броня, парус, лиман* належать до найдавніших засвоєнь, інші слова — *транзистор, відеотелефон, відеофільм, капрон, телевізор, космос, менеджер, маркетинг* — увійшли до української мови значно пізніше.

Засвоєння іншомовних слів здійснюється усним шляхом (при безпосередніх контактах народів) та книжним. Слова з однієї мови в іншу можуть переходити безпосередньо або через посередництво іншої мови. Наприклад, слово *візит* латинського походження в українську мову ввійшло через французьку; слово *маршрут* французького походження засвоєне українською мовою через німецьку мову; слово *ордер* — латинського походження, засвоєне українською мовою через німецьку мову. Значна частина слів іншомовного походження засвоєна українською мовою через посередництво російської мови.

Іншомовні слова засвоюються також шляхом калькування — у такий спосіб, при якому запозичується значення слова, його морфемна структура, а звуковий склад слова змінюється відповідно до звукової системи мови, у яку слово запозичується. Таким шляхом увійшли засвоєні з російської мови в українську слова *суботник* (із *субботник*), *мовознавство* (з *языкознаниѣ*) та ін.

Засвоєння із слов'янських мов. Слов'янські народи постійно підтримували між собою політичні, економічні, культурні зв'язки, що сприяло взаємовпливу та взаємозбагаченню їх мов.

Словниковий склад східнослов'янських мов характеризується спільністю трьох лексичних пластів — слів індоєвропейського, спільнослов'янського та давньоруського походження. Корінна лексика української, російської, білоруської мов відрізняється лексикою власне українською, власне російською, власне білоруською. Кожна з цих трьох мов збагачує свій словниковий склад за рахунок запозичень з інших мов.

Вживаються в українській літературній мові слова, засвоєні із старослов'янської мови — так звані старослов'янізми. Старослов'янська мова — найдавніша літературно-писемна мова слов'ян. Належить вона до південнослов'янських мов. У Київській Русі старослов'янська мова поширилася після прийняття християнства й обслуговувала потреби церкви, інші потреби тогочасного суспільного життя. Із церковних книг старослов'янські слова переходили у світські книги, що сприяло збагаченню давньоруської мови. Значна частина старослов'янізмів має місце і в українському словниковому складі: *єдиний, юнак, воздвигнути, буква, істина, благо, благодать, учитель, глашатай, приязнь, владика, собор, возз'єднати, витати, чертог, ланіти, предтеча, соратник, трудящий, невмирущий, вождь, утверждати* та ін.

Старослов'янізми мають певні фонетичні і словотвірні особливості.

Фонетичні ознаки їх такі: наявність неповноголосних звукосполучень [ра], [ла], [ре], [ле] між приголосними відповідно до східнослов'янських [оро], [оло], [ере], [еле], зіст.: *враг — ворог, глава — голова, град — город, храм — хороми, древо — дерево*; звукосполучення [ра], [ла] на початку слів відповідно до українських [ро], [ло]: *работа — робота, ладья — лодка* (діалектне); початкові звукосполучення [йє], [йу]: *єдиний, юнак*; звукосполучення [жд]: *вождь, страждати*.

Словотвірні ознаки старослов'янізмів: іменникові суфікси *-знь* (*приязнь*), *-ин-* (*гординя, пустиня*), *-тель* (*мислитель, повелитель*), *-тв-* (*молитва, битва*), *-тай* (*ратай, глашатай*), *-ств-* (*багатство, братство*); дієприкметникові суфікси *-ащ-* (*-ящ-*), *-уц-* (*-юц-*), *-м-* (*трудящий, грядущий, цілющий, знайомий*); префікси *воз-* (*воздвигнути, возвеличити*), *со-* (*соратник*), *пре-* (*премудрий*), *пред-* (*предтеча*); частини складних слів *благо, град, добро, зло* (*благословити, Новоград, добродушний, злочин*).

Деякі слова є старослов'янізмами за семантикою — вони називають релігійні поняття, є словами з абстрактним значенням чи відзначаються урочисто-піднесеним характером: *істина, тьма, собор, святий, суєта, пророк, воскресіння, кадило*.

Окремі старослов'янізми в сучасній українській літературній мові вживаються паралельно зі словами корінної української лексики: *град* — *город*, *глас* — *голос*, *гласний* — *голосний*, *прах* — *порох*. Такі слова найчастіше мають різне значення (зіст.: *глава* — назва керівника держави, делегації, *голова* — назва частини тіла; назва керівника установи, організації; *прах* — рештки, руїни чого-небудь, залишки давніх часів, *порох* — дрібні тверді частинки, які зависають у повітрі або осідають на поверхні чого-небудь, пил, курява). Інші старослов'янізми відрізняються емоційно-експресивним забарвленням, напр.: *правда* — *істина*, *говорити* — *ректи*.

Частина слів старослов'янського походження в сучасній мові стала загальноновживаними словами (*багатство*, *єдиний*, *учитель*, *нужда*, *трудячий*). Більшість із них вживається із стилістичною метою: для створення урочистого настрою, як засіб гумористичного чи сатиричного зображення дійсності, для змалювання історичних подій.

У словниковому складі сучасної української літературної мови чимало слів, засвоєних із російської мови. Засвоєння з російської мови відбувалися здавна і постійно. У різний час були засвоєні слова суспільно-політичної лексики (*декабрист*, *народо-волець*, *різничинець*, *більшовик*, *посланець*), виробничої (*завод*, *рудник*, *паровоз*), офіційно-ділової (*чиновник*, *указ*, *законопроект*), побутової (*самовар*, *сарафан*, *гармоніст*). Тривалий час російська мова була посередником для засвоєння українською мовою іншомовних слів. Такі слова стосуються різних ділянок життя: суспільно-політичної (*конференція*, *декларація*), військової (*арсенал*, *канонада*), офіційно-ділової (*контора*), наукової (*аналіз*, *синтез*, *кібернетика*, *біохімія*), культурного життя (*кінофестиваль*, *лауреат*, *палац*, *телевізор*, *телебачення*), побуту (*квартира*, *диван*, *сервант*).

Одним з активних шляхів поповнення українського словника за рахунок лексики російської мови було калькування.

Так поширилися слова *висування*, *законознавство*, *семиборство*, *соцзмагання*, *суднобудівник*, *судновласник*, *приватно-*

власницький (відповідно до *выдвижение, законоведение, семиборье, соцсоревнование, судостроитель, судовладелец, частно-владельческий*).

Засвоєння слів з будь-якої, у тому числі й російської, мови українською — постійне і закономірне, воно збагачує літературну мову й аж ніяк не подібне до того, коли, наприклад, російські слова в українському мовленні вимовляються на український лад і живляються або не у відповідному контексту значенні, або не у властивій українській мові граматичній формі на зразок *слідуючий рік* (наступний), *сказав замісник декана* (заступник), *слово являється членом речення* (є, виступає, виконує роль), *віддихайте* (відпочивайте), *перебував у відпуску* (відпустці). Такі і їм подібні слова тільки засмічують, псують українську мову.

Є в словнику української літературної мови слова, засвоєні з білоруської мови: *бадьорий, дьоготь, жлукто*. В цілому взаємозв'язки між українською і білоруською мовами ще недостатньо вивчені.

Активно засвоювала українська мова слова і з польської мови. Будучи сусідами, український і польський народи протягом століть мали економічні, політичні, культурні контакти, що відбилося і на мовних стосунках. Слова польського походження стосуються військової справи (*полковник, рота*), суспільно-політичного життя (*герб, урядник, ратуша*), офіційно-ділового мовлення (*скарга*), виробництва (*корба, ковадло, маляр, тесля*), культури й побуту (*мазурка, краков'як, повидло, тлустий, шикувати*). Польська мова, крім того, відіграла роль посередника для засвоєння українською мовою слів із західноєвропейських мов. Через польську мову засвоєні слова з французької мови (*кампанія, презент, регламент* — у французьку ввійшли з латинської), з латинської (*апеляція, оренда*), з німецької (*крейда, муштра*).

Засвоєння із неслов'янських мов. До найдавніших таких засвоєнь належать засвоєння з тюркських мов. Вони зумовлені воєнними, торговельно-економічними контактами з тюркськими народами й відбувалися переважно усним шляхом. Тюркізми на-

люція), основу на *-ат, -ент, -ум, -ус, -тор* (*демократ, студент, консилиум, градус, інформатор*).

У сучасній українській літературній мові вживаються також слова, утворені поєднанням складових частин грецької та латинської мов. Наприклад, широковживане слово *целофан* є результатом поєднання латинського *цело* (*cellula* — комірка) і грецького *фан* (*phans* — ясний, світлий); *космоцентр* — від гр. *kosmos* — всесвіт і лат. *centrum* — середина.

Чимало слів утворилося й на основі поєднання частин грецького чи латинського слова і словотворчих засобів української мови або поєднанням словотворчих елементів двох класичних мов, напр.: *антигуманізм* — від латинського слова *гуманізм* і грецького префікса *анти-*; *аморальність* — від латинського слова *мораль*, грецького префікса *а-* та укр. суфіксів *-н-, -ість*; *дегазація* — від гр. *газ* і лат. *де-*; *революційний* — від лат. *революція* та укр. *-н-*; *класовий* — від лат. *клас*, укр. *-ов-*; *студентство* — від лат. *студент* та старосл. *-ств-*.

Засвоєння із західноєвропейських мов. Вони відбувалися у різний час, інтенсивність їх визначалася історичними подіями. Так, запозичення слів з н і м е ц ь к о ї мови в українську визначалися тим, що східні слов'яни, в тому числі й українці, неодноразово мали збройні сутички з німцями; постійно підтримували ці народи і стосунки мирного характеру. Через військових, учених, цивільних службовців, діячів мистецтв із німецької мови у східнослов'янські, отже і в українську, потрапляли й приживались там слова з різних галузей життя, зокрема: військової (*штурм, офіцер, солдат, ранг, сфрейтор, вахта*), виробництва (*кран, штепсель, шахта, фуганок, цех, крейда, пластир, бинт*), культури і мистецтва (*мольберт, капельмейстер, балетмейстер, капельдинер, арфа, гастроль*), спорту (*шайба, штанга, цейтнот*), торгівлі і побуту (*такса, касир, вексель, бутерброд, крендель, галстук*). Ознаками слів німецького походження є вживання звукосполучення [шт] на початку слова та звукосполучення [ей] у середині його (*штабель, штрек, штепсель; крейда, флейта*);

вживання звука [ц] на початку слова (*цейтнот, центнер, цех*); творення складних слів без єднальних голосних (*штрейкбрехер, лейтмотив, бутерброд, балетмейстер, гауптвахта*).

Засвоєння з ф р а н ц у з ь к о ї мови зумовлені політичним життям країни, досягненнями французького народу у розвитку культури, мистецтва. Слова французького походження стосуються галузі суспільно-політичного життя (*асамблея, прем'єр, преса, дебати, саботаж, демарш*), військової справи (*сапер, десант, патруль, батарея, гарнізон*), техніки, будівництва, архітектури (*карбюратор, фюзеляж, екіпаж, монтаж, шосе, естакада*), культури і мистецтва (*партер, пейзаж, увертюра, водевіль, ампула, афіша, рояль, бюст*), побуту (*абажур, торшер, люстра, пальто, костюм, жакет, туалет, жабо, сервіз, одеколон, пудра, браслет, порт'єра, ришельє*).

Ознаками слів французького походження є невідмінюваність деяких із них (*ампула, аташе, шосе, портмоне*), наголошення останнього складу (*партер, вернісаж, екіпаж, шофер, бюрократ, ампула, конференсьє*), наявність суфіксів *-аж, -ант, -анс, -ер, -он* (*екіпаж, гараж, лейтенант, реверанс, сапер*), вживання сполучення голосних звуків [ya] (*тротуар*) та звукосполучення [ам], [ан] (*ампула, пікантний*), наявність напівпом'якшених губних перед [у] (*пюре, бюро, фюзеляж*).

З а н г л і ї с ь к о ї мови в українську запозичення здійснювались переважно через російську мову. Запозичені слова називають поняття, пов'язані зі спортом (*футбол, волейбол, матч, гол, спорт, чемпіон, спортсмен, спринтер, фініш*), суспільно-політичним життям (*мітинг, бойкот, лідер, клуб*), культурою (*джаз, парк, фільм, клоун*), побутом (*джем, кекс, пудинг, торг, смокінг, джемпер, макінтош, піжама, ром, пуни*), мореплавством (*мічман, шхуна, докер*), економікою (*маркетинг, менеджер, менеджмент, бізнес*).

У словах англійського походження наявні звукосполучення [ai], [ei] у середині слова (*снайпер, грейдер*), звук [дж] (*джаз, джин, менеджер, джентльмен*), основа на *-инг, -інг* (*мітинг, пудинг, смокінг, блюмінг*).

Слова, засвоєні з італійської мови, стосуються переважно мистецтва (*сольфеджіо, квінтет, тріо, консерваторія, піаніно, дуєт, мандоліна, адажіо, сопрано*) та побуту (*серветка, макарони, піца, вермішель*), а також фінансово-економічної галузі (*валюта, каса, нетто, брутто*). З італійської мови походять і такі слова, як *партизан, бандит, аварія, агрус, арка, баул, карета, браво*.

Значна частина слів, пов'язаних із морешлапством, походить з голландської мови: *матрос, боцман, шлюпка, трюм, гавань, трап, лоцман, шкіпер, каюта, верф, бакен, фарватер*. Крім того, з голландської мови засвоєні слова *ситець, картуз, апельсин, дюйм* та ін.

Є в українській літературній мові лексичні запозичення і з інших мов, але не такі багаті в зіставленні з розглянутими: з іспанської (*армада, какао, сигари, кокаїн*), португальської (*кобра, макака*), румунської (*мамалига, кукурудза*), з угорської (*чардаш, гусар, гуляш*), з арабської (*кава, кофе*) та ін.

Поширеність іншомовних слів неоднакова. Серед них виділяються слова, вживані в усіх чи багатьох мовах, та слова, вживані у кількох мовах. Слова, поширені в усіх чи багатьох мовах з однаковим чи близьким значенням і звуковим складом, відомі під назвою *інтернаціоналізмів*. За значенням вони досить різноманітні. Серед них переважають слова, що називають явища суспільно-політичного життя (*клас, революція, демонстрація, мітинг*), наукові терміни (*аналіз, аналогія, синтез, філософія, симпозіум*), поняття, пов'язані з технікою (*комбайн, мікроскоп, трамвай*), культурою (*бібліотека, драма, режисер, продюсер, театр, партер, тенор, сопрано*), освітою (*педагог, лектор, професор, інститут, університет, аудиторія, студент*), спортом (*олімпіада, стадіон, спортсмен, бокс, футбол, спорт*), військовою справою (*армія, адмірал, танк, офіцер*), побутом (*готель, кафе, ательє*).

Різнманітні інтернаціоналізми за походженням. Серед них є слова, що походять з латинської мови (*текст, університет, нотаріус, трактат, колегія, республіка*), грецької (*бібліотека, педагог, фізика, аналогія, політика*), французької (*тариф, ансамбль,*

монтаж), англійської (*курорт, клуб, трамвай, мітинг, комбайн*), італійської (*тенор, арія, соло*) та інших мов.

Інтернаціоналізми є тим засобом, що закладає основу для спілкування народів, які володіють різними мовами.

Фонетичне та морфологічне освоєння іншомовних слів.

Іншомовні слова у лексичному складі української літературної мови підпорядковуються її фонетичній і граматичній системам. Однак неможливо ні повністю зберегти, ні повністю змінити звуковий склад та граматичне оформлення їх. Тому на українському ґрунті переважає більшість іншомовних слів зазнає відповідних змін.

При фонетичному освоєнні іншомовні слова втрачають звуки, звукосполучення, не характерні для української мови, вони замінюються близькими до них українськими. Так, українській мові не властиві дифтонги, тому у словах німецького, грецького, латинського походження вони замінюються на сполучення голосного з приголосним (*автор, штейн*) або на їх місці вживаються два голосні, що належать до різних складів (*гауптвахта, еуфілін, аудиторія*).

Іншомовний [h] передається в українській мові по-різному: гортанним [g] (*гільза, горизонт, гемоглобін, географія*), проривним [r] (*ґрунт, ембарго*), задньоязиковим [x] (*Бетховен, хокей*). Іншомовний [ph, th] передаються звуком [ф] (*фабрика, факт, фігура*), звуком [т] (*бібліотека, театр*), звуком [п] (*Панас*), звукосполученням [кв] (*квасоля*).

Між двома голосними часто з'являється вставний [й] (*революці /йа/, ауді /йе/ нці /йа/, ді /йе/ та*) — орфографічно: *революція, аудієнція, дієта*.

У загальних назвах іншомовного походження відсутні подовжені приголосні звуки, отже, і літери на їх позначення: *каса, група, атестат, алея, тролейбус, телеграма, акорд, кореспондент*.

При морфологічному освоєнні іншомовних іменників відбувається послідовна втрата артиклів, які не характерні для української мови. При цьому може змінитись рід іменників: *пле-*

нум — чоловічого роду, у латинській мові — середнього; *вуаль* — жіночого роду, у французькій — чоловічого; *батист* — чоловічого роду, у французькій мові — жіночого; *сигнал* — чоловічого роду, у німецькій мові — середнього.

Іноді спостерігається також зміна морфемної будови слів. Так, у латинській мові іменники мали закінчення *-ус* або *-ум*, в українській мові вони відпали в переважній більшості слів (*акт, меридіан, документ, декрет*), в інших збереглись, але як частина основи (*радіус, нотаріус, глобус, косинус*).

Відбувається і лексичне освоєння іншомовних слів. Воно полягає в тому, що іншомовне слово входить в українську мову з певним значенням. Найчастіше іншомовні слова зберігають лексичне значення рідної мови, але трапляються слова, які або зовсім змінюють властиве їм значення, або набувають нового відтінку лексичного значення. Наприклад, латинське за походженням слово *консиліум*, що має значення “нарада, засідання”, в українській мові означає лише нараду лікарів одного чи кількох фахів для визначення діагнозу і лікування хворого; англійське *тайм* — “час”, в українській мові називає частину основного часу у певній спортивній грі. Ці слова звузили своє лексичне значення на українському ґрунті.

Французьке слово *дюшес* є назвою кількох десертних сортів груш, в українській мові — назвою виду цукерок; латинське *канікули* є назвою найяскравішої зірки в сузір’ї Великого Пса (песик), в українській мові — назва перерви в заняттях у навчальних закладах; слово *декан* у латинській мові має значення “десятник”, в українській називає керівника факультету у вузі; слово *торт* у латинській мові має значення “кручений”, в українській мові називає кондитерський виріб з тіста, покритий кремом, цукатами.

Іншомовні слова є органічною частиною словникового складу сучасної української літературної мови. Деякі з них настільки “прижилися” в нашій мові, що сьогодні не сприймаються як іншомовні (*гарбуз, кавун, бандура, козак, майдан, торба*). Інші і ни-

ні зберігають виразні ознаки іншомовних. Такі слова можуть бути не для всіх відомими, і до вживання їх треба ставитись обережно, щоб не ускладнити спілкування. Вживати іншомовні слова варто лише тоді, коли мовець певний у їх значенні, коли кожне слово відповідає контексту і ситуації, коли у рідній мові немає слова, щоб назвати відповідне поняття.

Вправа 103. Прочитати текст, виписати слова, що належать до корінної української лексики, виділивши серед них ті, що походять із а) індоєвропейської мови, б) спільнослов'янської мови, в) давньоруської мови, г) є власне українськими.

Буря на Дніпрі

Такої бурі на Дніпрі не бачив я більше ніколи. Ні до того, ні після. Ми й не зогляділися, як воно обрушилося на нас — цей несамовитий ураган, що справді додолу верби гнув високі, горами хвилю підіймав, ця немилосердна злива, що могла видатись прологом до всесвітнього потопу, ці грізні залпи небесної артилерії, що обрушувалися на нас відразу ж після сліпучих спалахів жовтогарячих блискавок.

Принаймні велика зграя лелек (рідкісно велика — птахів, може, з тридцять чи й усі сорок), що спокійно походжали по ніжно-зеленому лузі, милуючи зір, не виявила завчасно ніякої тривоги і знялася в повітря, аж коли ураган уже обрушився на той луг.

Намагалися лелеки летіти назустріч вітрові, на правий берег прямували, махали крилами з усієї сили, а переміщалися в повітрі в протилежному напрямку, не на захід, а на схід: вітер відносив та й відносив їх назад, аж доки вся зграя не зникла вдалині.

Картина ця з лелеками-чорногузами сповнена була такого драматизму, що ми на хвилину навіть про вітер і зливу забули, заворожено спостерігаючи судомні намагання мужніх птахів летіти проти вітру.

(За О. Левадою)

Вправа 104. Прочитати подані групи слів відповідно до походження їх. Записати, згрупувавши їх за семантикою (напр.: назви людей за родинними стосунками, за родом заняття; назви частин організму тварини, людини; назви просторових понять, часових понять, чисел, явищ природи; назви ознак, назви дій і т. д.). Зробити висновки про те, як розвивався словниковий склад української мови, як збагачувався він у процесі розвитку.

Слова індоєвропейського походження: мати, сестра, брат, син, брова, зуб, серце, їсти, жити, язик, кров, утроба, оса, муха, м'ясо, молоко, вовна, дерево, дуб, жолудь, день, сонце, місяць, стояти, сидіти;

слова спільнослов'янського походження: онук, дівер, отець, плем'я, шия, рот, віл, ведмідь, змія, окунь, липа, малина, літо, день, потік, морок, долина, вікно, відро, полотно, весло, мило, тісто, сир, снувати, косити, ткати, молотити, гнів, горе, радість, один, три, дев'ять, сто, білий, чорний, теплий, я, ми, він, там, тут, котрий, з, за, при;

слова давньоруського походження: сім'я, племінник, падчерка, жайворонок, собака, щока, кажан, кішка, гречка, підберезник, смородина, довір'я, велич, правильність, пекарня, поміст, урожай, цілина, сіножать, сорок, дев'яносто, дешевий, хороший, сизий, зовсім, тепер, сьогодні;

власне українські слова: сіяч, зв'язківець, службовець, промовець, прізвище, держава, осередок, власність, громада, мрія, козацтво, багаття, сніданок, годинник, щоденно, вареники, паляниця, кваша, загальний, виробничий, мрійливий, капелюх, свита, міркувати, очолити, вибагливо.

Вправа 105. Прочитати групи слів, що належать за походженням до власне української лексики; визначити семантику кожної групи, значення невідомих слів з'ясувати за словником. Визначити, де це можливо, ознаки власне українських слів, доповнити кожну групу відомими вам власне українськими словами.

Хурделиця, веселка, повінь; хвилина, сутінки; подвір'я, чагарник; дровітня, хлів, комора, піддашся, причілок, куток, припічок; мрійник, дотепник, доменщик, керманич, скрипаль, реготун, кравець, митець; манаття, клоччя; височінь, мрія, колотнеча, завзяття, натхнення; трембіта, гопак, козачок; хустина, свита, кожух, сорочка; чобіт, сап'янці, черевик; кісник, намисто; линути, гуркотіти, їстоньки, знешкодити; рушійний, розкішний; корж, куліш, книш, голубці, локшина; володар, наймит, громада, власність; діловодство; Луганщина, Донеччина; козаччина, Коліївщина; наступ, рушниця, маневрування, військкомат; по-парубоцьки, підтюпцем, наодинці, доволі, двічі; біля, посеред, попід, задля, навколо, проміж, щодо, стосовно, з-перед, але, хоч, немовби, наче, також, дарма що.

Вправа 106. Прочитати, виписати власне українські слова, з'ясувати їх значення, ознаки. Користуватись етимологічним і тлумачним словниками.

У березні кожух і без гудзиків теплий

Перший весняний місяць нерідко називають господарем полів та лісів. Довкола вже зникли снігові кучугури, на обійстях заяріли під парким сонцем цятки талої води, на пагорбах почала тужавіти земля, прокльовуючись ранньою травичкою. Попід вікнами, ошасливлені пробудженням природи, радісно пошискують синички, а табунці горобців, зібравшись у ватаги, з'ясовують свої “парубоцькі стосунки”...

Березень — найочікуваніший місяць селянина. Впродовж усієї зими він жив надією про час, коли земля прокинеться од зимової сплячки і можна буде, нарешті, вдихнувши на повні груди теплого повітря, прокласти першу рахманну борозну. Дбайливі господарі вже напоготові — полагоджено вози, чекають підвішені під стріхою плуги й борони, приготовлена в лантухах посівна яровина. “Як прийшов марець, то покинь сани, візьми віз, викинь шубу й з печі злізь”, — казали в народі. Та, перш ніж вийти в поле, хлібороби з нетерпінням чекали, коли офіційно завітає в гості довгождана господиня — весна.

Її справжній прихід традиційно пов'язували зі святом Явдохи, котре припадає на 14 березня.

(В. Скуратівський)

Вправа 107. Поданий текст записати українською і російською мовами. Визначити слова (зіставляючи запис трьома мовами): а) спільні для всіх трьох мов, виділивши слова корінні українські та іншомовні; б) властиві двом мовам — українській / російській, українській / білоруській, російській / білоруській; в) властиві кожній окремії мові. Охарактеризувати власне українські слова. За словником іншомовних слів встановити значення і походження іншомовних слів.

Публічнае выстушленне — гэта акт грамадзянскага жыцця, спецыфічны выпадак зносін паміж асобай і калектывам. Тыпы і віды виступленняў перад масамаі, так сама як і тыпы прамоуцаў, абумоулены сацыяльна і гістарычна: кожная эпоха мае свае віды прамоу і свае тыпы прамоуцаў.

Самая старадаўнія ўзоры прамоўніцкага мастацтва узніклі на тэрыторыі сучаснай Беларусі яшчэ тады, калі тут пачала засноўвацца агульнаўсходнеславянская дзяржаўнасць. Гэта была эпоха ранняга феадалізму. Яшчэ жылі традыцыі вайсковай дэмакратыі ў княжых дружынах. Этыка патрабавала, каб князь прамаўляў да сваіх воінаў перад тым, як выступіць у паход. Фрагменты старадаўніх дружынных прамоў захаваліся ў летапісах і народных былінах.

(У. Калеснік, Ф. Янкоўскі)

Вправа 108. Переписати, підкреслити старослов'янські, визначити їх ознаки. Дібрати до них, якщо можливо, відповідники з корінної української лексики.

1. А той, тихий та тверезий, богобоязливий, як кішечка, підкрадеться... 2. А той, щедрий та розкошний, все храми буде... 3. А братія мовчить собі, витріщивши очі! Як ягнята. 4. Єдиного сина, єдину дитину, єдину надію! в військо оддають! 5. Чи бог бачить із-за хмари наші сльози, горе? Може, й бачить, та помага, як і оті гори

предковічні, що політи кровію людською!.. 6. За богами — панства, панства в сребрі та златі! 7. Як то тяжко той насущний люди заробляють. 8. Врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі. 9. Чабани ... тельця отрокам принесли, щоб їм дозволено співати у сінях царських. 10. Чи буде правда меж людьми? Повинна быть, бо сонце встане і осквернену землю спалить. 11. ... Бо не хотіла поглянути на божий день, на ясний світ животворящий! Слепа була, еси незряща... 12. Та страх боялася гріха прелюбодійного. 13. В гаю — предвічному гаю, поставлю хату... 14. Аж ось чорноброва та молода, білолиця прийшла молодиця на той хутір благодатний у найми проситься.

(З тв. Т. Шевченка)

Вправа 109. За допомогою словника іншомовних слів установити значення і походження поданих іншомовних слів, навести зразки вживання у мовленні кількох із них (на вибір).

Толерантний, філігранний, конкретизація, кондиція, канон, комп'ютеризація, тоталітарний, традиція, сентенція, коледж, колеж, павільйон, комюніке, панно, сенсорний, примат, примітив, привілей, брифінг, приватизація, престиж, стабільний, інтелігент, інтелектуал, катастрофа, стимул.

Вправа 110. Прочитати, виписати слова, засвоєні з інших мов, з'ясувати походження, значення їх. При виконанні користуватись словником іншомовних слів.

Хустка як мистецький твір

Колись хустки в Україні вишивалися шовком, сріблом та золотом. Якщо вишивали шовком, то найбільше вживали червоних, синіх, зелених, жовтих та рожевих ниток. Зрідка траплявся і чорний колір.

Орнамент на хустках був колись переважно геометричний, а починаючи з XVIII століття [...] увійшов у моду рослинний орна-

мент — стилізовані квіти рожі, васильків, гвоздиків. Дуже рідко на старих українських хустках можна зустріти зображення птахів: півників, голубів...

Вишиті візерунки [...] розташовуються на хустках по чотирьох кутах та посередині. Інколи по кутах розміщуються головні фігури, а по всьому полі хустки, у гарних комбінаціях, розкидаються дрібніші деталі орнаменту.

Вишиті хустки в Україні завжди були білого кольору. Ця особливість звертала увагу чужинців, що мандрували по Україні [...].

Архаїчний і національний характер української хустки [...] полягає саме в білому кольорі. Барвисті хустки, що тепер стали модними на півдні України, запозичені від південних слов'ян — болгарів, сербів. А ці в свою чергу перейняли той звичай від турків та персів.

(За Олексою Воропаєм)

Вправа 111. Подані слова поділити на три групи: а) запозичені повністю з інших мов; б) утворені від іншомовних за допомогою українських словотворчих засобів; в) утворені від корінних українських за допомогою іншомовних словотворчих засобів. При виконанні користуватись словниками (глумачним, етимологічним, іншомовних слів).

Ліквідатор, територіальний, безапеляційний, апробування, аритмічний, архідавній, архівознавство, безкласовий, студентський, фантик, презентація, практикувати, листаж, аспірантка, мандрівник, докторант, аварійність, буквений, демілітаризація, приватний, диригент, п'ятибальний, авансцена, бархатистий, контраст, аптечний, декорація, антигромадянський, кавовий, псевдовчення, кінозал, режисюра, комп'ютер, актив, пікет, піцерія.

Вправа 112. До поданих українських слів і словосполучень дібрати іншомовні відповідники, розкрити значення слів, походження дібраних.

Переселення, ввіз товарів, повідомлення, передовий, заохочувати, обмеження, переважати, народний, подарунок, діловитість, негайно, воєначальник, подорож по морю, виразний, душевні переживання, всесвіт, важкий, багатозначний, згуртований, договір,

звичайний, дивак, терпимий до чужих думок, захисник, предмет думки, нарада фахівців, пояснення, доля, з'їзд.

(Д л я д о в і д о к: коментар, контракт, експресивний, адвокат, толерантний, масивний, стратег, імпорт, тема, практицизм, міграція, екстрено, полісемічний, круїз, ліміт, презент, космос, монолітний, прогресивний, інформація, превалювати, емоції, фатум, ординарний, конгрес, оригінал, симпозіум, демократичний, стимулювати.)

Вправа 113. У вправі подано слова і зазначено, з якої мови вони походять, їх первинне значення. Встановити (за допомогою словників тлумачного, іншомовних слів), з яким значенням вони вживаються у сучасній українській літературній мові, як це значення співвідноситься з первісним значенням.

Морфема (гр., форма), муліне (фр., сукати шовк), лангет (фр., язичок), дипломат (гр., лист, документ), симпозіум (гр., бенкет), батут (італ., удар), цинік (гр., собачий), цукати (лат., сік), чипси (англ., луска, тріска), торс (гр., пагін), сеанс (фр., засідання), семінар (лат., розсадник), комплімент (фр., вітання), спектр (лат., образ, видіння).

Вправа 114. Подані слова і словосполучення записати українською мовою, визначити серед них кальки, пояснити своє визначення.

Избиратель, выдвигенец, телевидение, разорение, самостоятельность, пресмыкающийся, шагающий экскаватор, предприятие, издательство, громкоусилитель, удлинитель, радиоизлучение, полупроводник, счетчик, учетчик.

Вправа 115. Записати якомога більше слів однієї тематичної групи (назви квітів, дерев, будівель, людей за родом заняття). Визначити, якого походження кожне слово, назвати власне українські слова.

Вправа 116. Написати твір на одну з тем (“Моя дорога до інституту”, “Відвідання лікаря”, “У театрі”). Виділити в тексті слова іншомовного походження, за словником уточнити їх значення й походження. До яких із цих слів можна дібрати відповідники серед корінної української лексики? Які?

Вправа 117. Прочитати словосполучення, з'ясувати, чому вони є неправильними. Як сказати правильно?

Меморіальний пам'ятник, мемуарні спогади, патріот батьківщини, пам'ятний сувенір, преїскурант цін, народний фольклор, хронометраж часу, промислова індустрія, аграрна земля, пишу свою автобіографію, художник малює свій автопортрет, гуманна людяність, перший дебют, двічі дублювати вислів, соціальне суспільство.

Вправа 118. Визначити, користуючись словником іншомовних слів, чи є слова кожної групи спорідненими.

Манера, манікюр, маневр, команда, манускрипт, мандат, емансипація; квартал, кварта, квартал, квартира, кварталний, квартирант; вітрина, вітраж; гуманізм, гуманітарний, гуманність; кашуста, капут, капітан, капюшон, капор.

§ 27. СКЛАД ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ПОГЛЯДУ СТИЛІСТИЧНОГО ВЖИВАННЯ ЇЇ

Лексика виступає одним з мовних засобів, що характеризують функціональний мовний стиль — різновид літературної мови, який визначається сферою її функціонування і характеризується особливостями у виборі, поєднанні й організації системи мовних засобів (лексичних, граматичних, фонетичних та ін.) у зв'язку з метою і змістом спілкування¹.

Мовна практика показує, що окремі слова, називаючи одні й ті самі поняття навколишнього світу, відрізняються якраз стилістичним уживанням, напр.: *вітер, вітровий, легіт; дитина, дитя, чадо; допомогти, виручити, посприяти; робітник, роботяга* і т.д.

¹ Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища шк., 1985. — С. 291—292.

У зв'язку з цим уживана в мові лексика поділяється на певні стилістичні групи. Виділяється лексика стилістично нейтральна (або загальноновживана) і лексика, пов'язана з певним функціональним стилем, стилістично забарвлена.

До стилістично нейтральної лексики належать слова, які є назвами основних понять, пов'язаних із щоденним життям усіх членів мовного колективу. Вона однаково поширена і в усній, і в писемній формах літературної мови.

Із семантичного погляду серед стилістично нейтральної лексики виділяються слова, які є назвами предметів навколишньої дійсності (*земля, поле, степ, річка*), явищ природи (*сніг, дощ, вітер, спека*), людей за біологічною статтю та родинними стосунками (*чоловік, жінка, хлопець, дівчина; батько, мати, брат, сестра, онук, дідер, зовиця, невістка*), речей, пов'язаних із життям людини, і їх частин — предметів побуту, страв, предметів одягу, взуття, знарядь праці (*хата, кімната, сіни, підлога, стеля, тарілка, хліб, сіль, суп, борщ, каша, пальто, сукня, сорочка, чоботи, черевики, граблі, пила, сокира*), органів та частин тіла людини (*рука, голова, нога, серце, печінка, шлунок*), тварин, птахів та їх частин, органів (*корова, поросля, вовк, сокола, півень, курка, лапа, гребінь, хвіст, дзьоб*), рослин та їх частин (*дерево, горобина, яблуня, бузок, троянда, крона, стовбур, листок, жито, колосок*), ознак предметів (*великий, широкий, зелений, щирий, дбайливий*), дій, станів та їх ознак (*ходити, рубати, сіяти, писати, думати; швидко, повільно, якісно, щодня, завтра*), чисел, числових понять (*два, дванадцять, кілька, десять, сто двадцять, перший, десятий, одиниця, сотня, половина*).

До стилістично нейтральної лексики належать також ті слова, які вказують на предмети, ознаки, кількості, не називаючи їх (*я, ми, кожний, хто-небудь, такий, жоден, ніякий*), а також неповнозначні слова (*у, на, поміж, з-понад, і, й, а, але, щоб, бо, якби, якщо, тому що*).

Стилістично нейтральна лексика є найчисленнішою, найрізноманітнішою за своїм складом і найбільш мінливою. Вона постійно збагачується за рахунок переходу слів з інших стилістичних груп.

Нині, коли наука, техніка, культура, освіта досягли високого рівня, коли зросла громадянська активність людей, загальнозживаними стали слова *конференція, сесія, план, електроніка, завод, оренда, комбайн, трамвай, супутник, інженер, агроном, кіно, виставка, клуб, телевізор, школа, учень, курси підвищення кваліфікації, гімназія, холодильник, люстра, телефон, магнітофон, бізнес, бізнесмен, приватний*.

Серед слів, співвідносних з окремими функціональними стилями, розрізняють лексику розмовну, експресивно-забарвлену та книжну з підгрупами суспільно-політична, виробничо-професійна, науково-термінологічна, офіційно-ділова.

Розмовна лексика співвідноситься з розмовно-побутовим стилем літературної мови. Їй властива, так би мовити, стилістична зниженість, обмеженість вживання за розмовно-побутовим мовленням. У словниках біля таких слів наявна помітка “розм.”. Прикладом слів цієї групи можуть бути *роботяга, гуляка, репет, лупцювати, замакітрилося, шастати, мастак, репетувати, крутій, брѳохати, комизитися, пика, дурена* та ін. Розмовна лексика вживається й у художніх творах як засіб характеристики героїв, у публіцистичному стилі для надання мовленню жвавості, вільності, гостроти.

До **експресивно забарвленої лексики** належать усі урочисті слова: *батьківщина, велич, знамено, вікопомний, благословенний, величавий*. До цієї лексики належать усі слова, які, називаючи відповідні поняття, виражають ставлення мовця до названого і надають мовленню виразності, образності, емоційного забарвлення.

За способом вираження емоційності, образності експресивно забарвлена лексика може бути поділена на такі групи:

1) слова, емоційність яких міститься в лексичному значенні їх: *радість, радий, чудовий, рідний, ніжність, величавий, благодатний, сум, горе;*

2) слова, емоційність у лексичне значення яких вноситься суфіксами, що виражають зменшеність, пестливість, згрубілість, зне-

важливість: *матуся, матінка, матусенька; вітрище, вітриган, хлопчисько, писака, здоровенний*.

Емоційного забарвлення набувають слова різних стилістичних груп, вживані у переносному значенні, наприклад у висловах: *золото хлібного поля, золото душі людської, зірки естради, лежить колодою*.

Книжна лексика властива писемній формі літературної мови, у словниках біля цих слів є помітка “кн.” (книжне). Проте це не значить, що слово вживається лише у книжному, тобто писемному, мовленні і прирівнюваних до нього різновидах усного мовлення (у лекціях, доповідях і т. п.) — у щоденному розмовному мовленні люди часто порушують теми, які передбачають вживання поряд з іншими і книжних слів.

Книжна лексика поділяється на кілька груп.

Суспільно-політична лексика охоплює слова, які називають явища навколишньої дійсності, пов’язані з політичним, громадським життям суспільства і людини у суспільстві. Це насамперед слова, що називають поняття, пов’язані з політичною роботою, суспільним та економічним будівництвом у країні, а також слова, що називають характер стосунків між державами, державно-адміністративні, партійні органи і т.п., наприклад: *суспільство, держава, соціалізм, капіталізм, комунізм, партія, Верховна Рада, сесія, мир, війна, переговори, політика невторчання, статус без’ядерної держави, з’їзд, мітинг, страйк, маніфестація, пікетування, преса, газета, телеміст, Рада Європи, Хартія прав людини, Комітет захисту миру України, інтернаціоналіст, Конгрес демократичних сил України, космополіт, націоналіст, передовий*. Суспільно-політична лексика поповнюється за рахунок переходу в неї слів із загальноживаної лексики та лексики інших стилістичних груп: *Всесвітній день захисту дітей, Партія зелених України, Народний рух України*.

Виробничо-професійна лексика складається із слів, які називають професії, посади, виробничі процеси, знаряддя праці, приміщення, в яких відбуваються виробничі процеси, та інші поняття, пов’язані з виробництвом. Кожна галузь виробництва ха-

рактизується “своєю” виробничо-професійною лексикою, хоча є слова, які вживаються для характеристики кількох, якщо не всіх, галузей, напр.: назви посад (*директор, заступник директора, завгосп, бухгалтер*), назви виробничих колективів, його підрозділів (*бригада, відділ, сектор*), назви понять, пов’язаних з організацією праці, з виявом ставлення до праці (*план, зміна, новатор, раціоналізатор, дисципліна, режим праці, штатний розклад*).

Лексика, що характеризує окремі галузі виробництва:

медична: *лікарня, амбулаторія, поліклініка, лікар, терапевт, невропатолог, медогляд, операція, аналіз, хірургія, фонендоскоп, тонометр, гемодез, ін’єкція, крапельниця, санпропускник, швидка допомога;*

педагогічна: *школа, вуз, профтехучилище, коледж, гімназія, завуч, учитель, вихователь, учитель-методист, класний керівник, урок, виховна година, розклад, педрада, оцінка, клас, кабінет, учком, староста класу, класний журнал, п’ять, чотири, аудиторія, лекція, семінар, викладач, професор, декан, деканат, факультет, практичне заняття, стипендія, абітурієнт, студент, читальний зал;*

шахтарська: *шахта, вугілля, штрек, вагонетка, сигнальна лампочка, лебідка, трос, вугільний пласт, транспортер, горизонт, порожняк;*

сільськогосподарська: *колгосп, фермерське господарство, фермерство, ланка, теплиця, бригадир, фермер, плуг, електроплуг, комбайн, культиватор, борона, оранка, сівба, жнива, підняття парів, боронування, затримання вологи, підвезення кормів, ферма.*

Можна виділити й інші групи виробничо-професійної лексики — їх стільки, скільки є галузей виробництва.

Слова чи мовні звороти, властиві мовленню людей певної галузі виробництва, називаються **професіоналізмами**.

Професіоналізми активно використовуються в художніх творах і є одним із засобів характеристики дійових осіб. Вони широко представлені у творах М. Коцюбинського, І. Франка, М. Стельмаха, О. Гончара, Ю. Збанацького, П. Загребельного, І. Цюпи, Грицька Бойка та ін.

Виробничо-професійна лексика української мови у процесі розвитку суспільства, мови, внаслідок тих змін, що відбулись в економіці, значно збагатилась. До її складу в різний час увійшли слова *індустріалізація, електрифікація, атомна енергія, атомна катастрофа, теплофікація, газопровід, радіофікація, автопилка, електродоїння, дояр, телефонувати, телефонізація* і т. д. Водночас виробничо-професійна лексика є одним із джерел поповнення стилістично нейтральної лексики.

Науково-термінологічна лексика — це сукупність слів, що вживаються в науковій літературі та у мовленні людей, діяльність яких пов'язана з тією чи іншою галуззю науки.

Значну частину цієї лексики становлять **терміни** (лат. *terminus*) — слова чи словосполучення, що точно виражають відповідні поняття певної галузі науки, мистецтва, суспільного життя.

У переважній більшості термін є словом однозначним, абсолютно позбавленим емоційного, стилістичного забарвлення. Науково-термінологічну лексику поділяють на загальнонаукову та галузеву. Слова загальнонаукової термінології вживаються в усіх чи багатьох галузях науки. Такими є *дослідження, експеримент, синтез, аргумент, аналогія, категорія, диференціація, анотація, проспект, твердження, спостереження, визначення, доказ, доказовість, зіставлення, порівняння* та ін.

Слова галузевої термінології властиві кожній окремій галузі науки, в них якраз відображено специфіку кожної наукової галузі. Розрізняють мовознавчу, літературознавчу, педагогічну, музичну, хімічну, фізичну, математичну, кібернетичну, біологічну, медичну, військову, морську та іншу термінологію.

Приклади галузевої термінології:

психологічної: *інтуїція, інтроспекція, вища нервова діяльність, аутотренінг, афект, асоціація, апатія, аперцепція, гіпноз, гідність, галюцинація, втомлюваність, здібності, згуртованість, пам'ять, наслідування, намір, поведінка, уява, учіння, успіх, сором, самосвідомість, самовладання, пунктуальність, психоаналіз;*

мовознавчої: фонетика, морфологія, фонема, морфема, звук, асиміляція, спрощення, перерозклад, відмінювання, граматичний рід, парадигма, словозміна, словотвір, словосполучення, речення, тип зв'язку, слово-речення, безособове дієслово, безсполучникове складне речення;

музичної: гама, октава, нота, соль, діез, бемоль, соло, дуєт, квартет, сольфеджіо, адажіо, ансамбль, мажор, мінор, форте;

педагогічної: дидактика, виховання, навчальний процес, метод навчання, прийом навчання, форма навчання, оцінка, мотивація навчання;

хімічної: азот, колоїд, кисень, кислота, стронцій, йод, оксиди, атом, ядерна реакція, лакмус, елемент, цезій, розщеплення атома, хімічна реакція;

кібернетичної: ЕОМ, байт, біт, процесор, операційна система, програмування, фортран, алгол, зовнішня пам'ять на магнітних хвилях;

зоологічної: зоологія, маколог, ентомолог, екологія, мікроскоп, сачок, комаха, термітник, комар малярійний, колорадський жук, личинка, павутина, земноводний, плазун, птах, орнітологія, мутація;

радіофізичної: хвиля, чутливість, перешкода, заземлення, кварц, діапазон, детектор, динамік, приймач, герц, ампер, ом;

філософської: істина, матерія, об'єкт, світогляд, матеріалізм, ідеалізм, діалектика;

економічної: товар, продуктивні сили, виробничі відносини, засоби виробництва, вартість, робочий час, вантажобіг, експорт, маркетинг;

металургійної: прокатний стан, доменна піч, ківш, металоплавильний, металопрокатний, мартен, продувка, розлив.

Серед галузевої термінології є слова, які вживаються у кількох галузях науки, наприклад: йод — у хімії і медицині; асиміляція — у мовознавстві і біології; морфологія — у мовознавстві, медицині, біології; центр — у граматиці, фізиці, спорті; ключ — у музиці, технічних науках; позиція — у мовознавстві, військовій галузі; діапазон — у музиці, радіофізиці.

Науково-термінологічна лексика вживається також і в художніх творах, присвячених опису життя і діяльності вчених. За рахунок науково-термінологічної лексики збагачується загальноновживана лексика. Сьогодні загальноновживаними стали слова *терапевт, окуліст, операція, аналіз, ангіна, гіпертонія, анальгін, аспірин, йод, фурацелін* (з медичної термінології), *експрес, швидкий поїзд, купе, люкс, провідник, тамбур, плацкарта, електропотяг, електровоз* (із залізничної), *захист, оборона, напад, тактика* (з військової).

О ф і ц і й н о - д і л о в а лексика охоплює слова, вживані в офіційно-діловому стилі літературної мови: у канцелярському мовленні, у державних та урядових постановах, указах, у різних документах, ділових паперах. Ці слова однозначні, позбавлені емоційного, стилістичного забарвлення, вживаються у чітко визначеному для кожного з них місці певного документа. Серед них поширені віддієслівні іменники: *постанова, ухвала, наказ, заява, розписка, страхування, реєстрація, поручитель*. З погляду походження у цій групі переважають іншомовні слова (*кодекс, декларація, акт, поліс, реєстрація, протокол, скарга*), хоч чимало слів і корінної української лексики (*заява, наказ, довідка, розписка, пояснювальна записка, витяг, ухвала, рішення, розпорядження, посвідчення, оголошення, договір, звіт*).

Із стилістичною настановою в українській літературній мові, переважно у художньому стилі її, вживаються такі групи загальнонародної лексики, як діалектизми (територіальні), арготизми (соціальні діалектизми), вульгаризми.

Д і а л е к т и з м и — це слова, поширені на території певного діалекту і відсутні у мовленні людей, які проживають у місцевості поширення іншого діалекту. Наприклад, у південно-східному діалекті поширені слова *пшеничка* (кукурудза), *ярчак* (у значенні зграя), *образ* (обличчя), *слабий* (хворий), *доніру* (тільки що, зараз); у північному діалекті вживаються слова *кукуля* (зозуля), *ясниця* (веселка), *кендюх* (шлунок), *шупить* (розуміти), *харпудитись* (лякатися), *хупавий* (красивий), *жаркий* (коричневий); найбільше слів місцевого значення й поширення у південно-західному діалекті:

говедо (худоба), *обійстя* (господарство), *чічка* (квітка), *майва* (прапор), *вуйко* (дядько), *пательня* (сковорода), *гостинець* (шлях), *варгатий* (губатий), *файний* (красивий), *вакатись* (відважуватись), *дрібний* (малий — про дітей).

Діалектизми широко вживаються в художніх творах як засіб характеристики героїв, як один з мовних засобів створення місцевого колориту. Активно представлені вони у творах письменників Західної України, зокрема В. Стефаника, Ю. Федьковича, І. Франка, Лесі Українки, а також у творах М. Стельмаха, О. Гончара та ін.

А р г о т и з м и¹ — це слова або вислови, що властиві мовленню вузької соціальної чи професійної групи людей. Користуючись загальнонародною мовою, члени таких груп додають до неї слова, словосполучення, що не властиві літературній і загальнонародній мові, через що їх мовлення не можуть зрозуміти люди сторонні. Так, до студентського арготизму належать слова *пара* (двійка), *шпора* (шпаргалка), *хвіст* (академзаборгованість), *зідрати* (списати), *плавати* (погано відповідати); арготизм оперує словами *звонар* (базіка, бовтало), *зухер* (злочинна угода), *забити гвіздок* (ввести в оману), *карманник* (зłodій кишеньковий), *кишки* (речі), *форс, форци* (гроші), *ходити на вогник* (обікрасти квартиру, у якій немає господарів), *ходити по верхах* (здійснити крадіжку з кишені верхнього одягу). Недоступність для сприйняття сторонніми досягається й іншими засобами, зокрема зміною місця складів у словах — останній склад стає першим: *гочо від бете намож тисьдочека?* (чого від тебе можна дочекатись?).

Арготизми часто мають згрубіле забарвлення, окремі з них є непристойними. У літературну мову частина їх потрапляє через художню літературу, де вони використовуються як засіб характеристики героя, розкриття його заняття, світогляду, внутрішнього світу.

¹ *Арготизм* (франц. argot — жаргон) — мовлення вузької соціальної чи професійної групи людей, не зовсім зрозуміле (або й зовсім не зрозуміле) стороннім.

З такою самою метою, а іноді і як засіб сатиричного зображення дійсності, в художній літературі вживаються в у л ь г а р и з м и — грубі чи лайливі слова та звороти, вислови, не прийняті у літературній мові. Звичайно переважна більшість слів-вульгаризмів має відповідники серед загальноновживаної лексики, пор.: *морда, пика, рило* (обличчя); *тріскати, лопати, жерти* (їсти); *засипатися, провалитися* (не скласти екзамену); *втріскатися* (закохатися).

Вживання діалектизмів, арготизмів, вульгаризмів у звичайному мовленні без потреби утруднює порозуміння між людьми, надає мовленню згрубілого, а іноді й непристойного забарвлення. Тому кожен мовець повинен дбати про чистоту свого мовлення, ретельно добирати з багатого словника потрібні для спілкування слова, що відповідають мовній нормі.

Вправа 119. Прочитати подані тексти, визначити, слова якої стилістичної групи переважають у кожному з них, вписати ці слова, з'ясувати значення їх.

I. Будь-яка розвинена національна мова є системою систем. З одного боку, мова — система (сукупність) специфічних національних особливостей, ознак. А з другого — вона складається з інших рівнів, або систем — фонологічної (функціонування фонем), морфологічної (будова слова, функціонування морфем), лексико-фразеологічної, синтаксичної, стилістичної. Кожна з цих систем є важливим об'єктом дослідження для мовознавчої системи.

Стилістика вивчає стилістичну диференціацію мови, її функціональні стилі. Це наука про виразові засоби мови, тобто про ті елементи, що приєднуються до власне вираження думки, супроводжують семантичний зміст висловлюваного — емоційно-експресивні та оцінні моменти мовлення. Тобто предметом вивчення стилістики є закономірності функціонування мовних засобів у різних видах мовлення.

(О. Пономарів)

II. АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави — **УКРАЇНИ**.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року.

III. Маруся з пошаною, так, як беруть дорогоцінну річ, обережно взяла товстенький том у шкіряній палітурці й притулила його до грудей. І ще раз сказавши “бувайте!”, тепер поважно вийшла з кімнати, — з священною річчю біля грудей бігти не годиться.

Але, вийшовши на вулицю, вона все ж таки наддала ходи: вдома мама напевне вже непокоїлась, вона останніми днями була взагалі така чудна: часом неспокійна, часом дразлива, часом пригнічена. До сьогодні Маруся не розуміла такого стану матері, але тепер, знаючи те, що розповів дядько Сергій, її поведінка була трішки зрозуміліша.

І Маруся після автобуса аж бігцем підходила до свого дому. Та тут їй трапилась знову затримка. Перед самим входом до будинку її зупинив якийсь молодий (і дуже гарний з себе) чоловік в елегантному (очевидно, закордонному) вбранні, з гладенько зачесаним чорним і блискучим, як халява, волоссям, з довгими, немов пір'їни, в'ями і надзвичайно милим усміхом.

(В. Винниченко)

IV. Родовим місцем для українців було Середнє Подніпров'я. На кінець V — початок IV тисячоліття до н. е. формується трипільська археологічна культура, територія якої простягалась від Трипілья на Київщині до Нижньої Наддунайщини. Автохтони цього краю тоді вже займалися хліборобством, що сприяло осілому способу життя, більш масштабному і порівняно швидкому етнічному утворенню. На ці землі приходили потім і скіфи, і сармати, і готи, але людність Середнього Подніпров'я, долаючи будь-які труднощі і нестатки, залишалась сама собою: з одними вживалась, інших проганяла, третіх асимілювала, але сама розвивалась, впливала на життєві процеси в регіоні, з часом утворила велике плем'я — князівство Поляни-Роси. На початку нашої ери вони об'єднались із спорідненими племенами верхнього Побужжя і Подністров'я — тіверцями, уличами, дулібами, з древліанами і утворили Антську державу.

(М. Надєждін)

Вправа 120. Прочитати; визначити, до яких стилістичних груп належать слова цього тексту, записати ці групи, пояснити своє визначення. Слова якої стилістичної групи переважають?

Печу, печу хлібчик

Завезли до пекарні борошно. “Шу-ш-у!” — побігло воно по трубах у пекарний цех. І вже ллється в борошно вода, течуть дріжджі. Із дріжджів вибулькує газ, тому тісто набухає, піднімається, росте. Хліб від того пухкий буде. Щоб дати йому смаку, в тісто, доливають сироватку, підсипають солі.

Тепер мішалка занурює в тісто невтомні залізні руки й ну змішувати його!

Далі тісто ділять на однакові шматки, округлюють, притрушують борошномцем, садовлять уряд на круглі лопатки й доправляють у здоровенну піч. У ній гаряче, що краще туди не заглядай, бо обпечешся.

І от за якийсь час по рухомій доріжці, ніби з метро, виїжджають з печі рум'яні буханці. Тепер їх лишається повантажити на машини і везти до магазинів.

“Печу, печу хлібчик!..” — не припиняє роботи пекарня. І всі вулиці довкіл пахнуть свіжим духмяним хлібом!

(З журналу)

Вправа 121. Записати відомі мовознавчі терміни (або терміни, пов'язані з педагогікою, психологією, ботанікою, зоологією, анатомією), розкрити їх значення, з'ясувати походження. Які із записаних термінів уживаються у практичній діяльності працівника дошкільного закладу?

Вправа 122. Виписати науково-термінологічну лексику, визначити, до яких галузей науки відноситься кожне виписане слово. До яких інших стилістичних груп можуть належати виписані слова чи окремі з них? Показати на прикладах.

На землі є незвичайна наука — ентомологія. Наука про комах. Люди, які вивчають цю науку, називаються ентомологами. Мало хто знає, що роблять вони. Самих ентомологів часто уявляють трохи дивакуватими, неуважними людьми, які бродять із сачками й нічим, крім своїх комашок, не цікавляться. І вже зовсім небагатьом відомо, що до послуг ентомологів мікроскопи і найскладніші прилади — новинки сучасної науки і техніки, їм допомагають авіація і флот, у своїй роботі ентомологи використовують новітні досягнення хімії і фізики, медицини й астрономії. Але й сачки — ті самі сачки, що часом викликають добродушну усмішку (ще б пак — дорослий дядько, а ходить із сачком, як маленький!), лишаються дуже важливим знаряддям виробництва.

(Ю. Дмитрієв)

Вправа 123. 1. Прочитати один із творів на шкільну тему (“Малиновий дзвін”, “Бригантіна” Ю. Збанацького, “Золота медаль” О. Донченка чи інший), виписати педагогічну лексику, об’єднати її в семантичні групи, доповнити, при можливості, окремі з груп словами, що з’явилися в останні роки.

2. Записати сільськогосподарську лексику, пов’язану з рослинництвом (або тваринництвом чи овочівництвом). Визначити семантичні групи, з’ясувати походження.

3. З першої сторінки одного із останніх номерів газети, яку постійно читаєте, виписати суспільно-політичну лексику, з’ясувати значення та походження слів.

Вправа 124. З поданих уривків виписати емоційно-експресивну лексику, визначити, як виражається емоційність у кожному слові. Навести самостійно дібрані зразки вживання такої лексики. Що вона виражає?

I. І сміх і плач — з одного джерела.

Вони бринять в однім акорді!

З глибин таємності Добра і Зла,

Де бережуть їх душі горді (*Вор.*).

II. Мамусенько, голубонько

Ти ж моя єдина!

Я до тебе все тулюся,

Мов мала дитина.

Ти ж мене усе голубиш,

Сонечком взиваєш.

Все для мене, а про себе

Завжди забуваєш (*К. П.*).

Вправа 125. Виписати групами слова, близькі за значенням, назвати спільне для них значення, чим одне слово відмінне від іншого.

Книга, аудиторія, вестибюль, костоправ, хворий, прихожа, кабінет, пацієнт, хірург, передня, посібник, слабкий, кімната, приймальня, причал, люк, авіалайнер, клас, журнал, пірс, отвір, бал, літак, пісня, зшиток, повар, аероплан, зошит, часопис, передпокій, очко, кок, арія, щілина, альманах.

Вправа 126. Пояснити, до яких стилістичних груп можуть належати подані слова, навести відповідні ілюстрації.

Позиція, пакет, партія, піч, голос, дошка, основа, валеріана, грип, негативний, дзвінкий, глухий, чистий.

Вправа 127. Навести з літератури приклади вживання назв птахів, тварин у різних значеннях. З'ясувати це значення, належність слів до стилістичних груп.

З р а з о к: Кілька видів **орлів** занесено до Червоної книги України (*Журн.*) — назва різновиду птахів, пряме зн., науковий стиль; Вилітали **орли** з-за крутої гори (*Н. тв.*) — назва птахів, пряме зн., загальноживане слово; Ой куди ж ти од'їжджаєш, сизокрилий **орле?** (*Н. тв.*) — назва людини, переносне зн., емоційно-експресивне.

Вправа 128. Прочитати зразки поданих ділових паперів, охарактеризувати вжиту в них лексику. До якого мовного стилю вона належить, які її ознаки? Звернути увагу на оформлення документа.

Ректорові Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова акад. АПН України, проф. Шкілю М. І. студентки II курсу педагогічного факультету Михайленко Юлії Петрівни

Заява

Прошу надати мені річну академвідпустку у зв'язку з народженням дитини.

До заяви додаю:

Копію свідоцтва про народження дочки Михайленко Христини Олександрівни.

17. IV. 1999 р.

Підпис Михайленко Ю. П.

Доручення

Я, Орленко Галина Григорівна, доручаю Щербаченко Олесі Миколаївні одержати адресовану мені посилку у поштовому відділенні № 151 м. Києва.

12 грудня 1999 р.

Підпис Орленко Г. Г.

Підпис Орленко Г. Г. засвідчую:

Зав. канцелярією

НПУ ім. М. П. Драгоманова

12 грудня 1999 р.

Н. М. Стадниченко

Вправа 129. За довідником “Культура ділового мовлення” А. П. Коваль ознайомитись із характеристикою та зразками протоколу, витягу з протоколу, акта, телеграми, розписки, пояснювальної записки, скласти один із документів (за вибором). Які спільні ознаки лексики, що вживається у них?

Вправа 130. Визначити у поданих реченнях, тексті арготизми (I), діалектизми (II). Розкрити значення їх, з’ясувати мету вживання. Чи належать ці слова до літературної мови? За яких умов?

I. 1. За два місяці матимеш мені такі шкари, бабочку, кліфт, кальоса і чену, що й на Матроса плюнеш. 2. Товариш, друг верний, зарой мойо тело... зарой мойо тело на бану... 3. А белое знамя в бою потіряла. Тепер ми кімаєм на бану. 4. “Що за рахуба?” — бубонить голос за вагонами. 5. Ще якого пришлють? Може, таку лягавку, що й не вживеш? 6. Художник, кажуть, що ти вмієш приставлять малахольного? (З *тв. І. Микитенка*).

II. Раз у самого короля був бенкет. Бавився король, бавилися придворні й гості — пані, рицарі. Однак щось-то сам король не дуже щиро бавився, — видно, ті придворні забави йому надокучили, дарма, що він королював ще недавно. Старшому царедворцеві було це прикро, бо він дбав про те, щоб приподобитися молодому королеві, догодити йому упорядкуванням всього при його дворі. Тим часом бенкет ішов далі. От вийшов придворний співець

і почав співати нові пісні, які він зложив для короля. Король прослухав і не сказав співцеві нічого, але старшому царедворцеві він промовив з негодою:

— Зовсім не має здібності твій новий співець! Він так же само складає свої пісні, як і ті два, що були перше. Так уже мені обридли їх думки та співанки, все те саме, без серця, без щирості: все тільки лестки мені та вихвалання без кінця, — це все я чув уже давно, як складено було прославні пісні ще моему батькові! Ні, не до сподоби мені твої співці!

(Олена Пчілка)

Вправа 131. Дібрати самостійно зразки текстів із використанням лексики різних стилістичних груп.

§ 28. ЗМІНИ У СЛОВНИКОВОМУ СКЛАДІ МОВИ. АКТИВНА Й ПАСИВНА ЛЕКСИКА

Зміни у словниковому складі мови відбуваються у таких аспектах:

- а) у зміні лексичного значення наявних у мові слів;
- б) у появі нових слів;
- в) у зникненні слів.

Зміна лексичного значення слова виявляється в тому, що у процесі розвитку суспільства і мови слово може набувати нового значення, отже, його лексичне значення розширюється; слово має кілька значень, а в процесі розвитку одне чи кілька з цих значень зникають — таким чином, лексичне значення слова звужується; слово може набути нового значення, втративши те, з яким воно вживалось раніше, — відбувається переосмислення значення слова.

Прикладом розширення лексичного значення може бути слово *пакет*. Зберігаючи усі свої закріплені у тлумачному словнику значення (конверт з листом, переважно офіційного змісту; паперовий

мішок або обгортка для упаковки речей, продуктів; пакунок; набір перев'язувального матеріалу для надання першої медичної допомоги; сукупність однорідних, переважно будівельних матеріалів), воно набуло нових: назви поліетиленового мішка з ручками; сукупності законів, пропозицій, ідей. Останнє значення характерне й для слова *банк* — воно також розширило своє лексичне значення.

Звуження лексичного значення: слово *чорнило* мало значення назви чорної фарби, що вживалась для фарбування тканин; назви розчину купоросу, вживаного шевцями для фарбування чобіт; назви рідини, використовуваної для писання. Нині слово вживається лише з останнім значенням. Воно входить до сталих висловів: *симпатичне чорнило* (безбарвне) — назва прозорої або трохи підфарбованої рідини, що використовується в криптографії; *киснути в чорнилі* — бути чиновником, канцеляристом.

Слово *квартал* зберегло значення назви четвертої частини року; назви частини міста, обмеженої кількома вулицями, що перехрещуються; назви ділянки поля, лісу, чим-небудь засіяної, засадженої, і втратило значення назви податку, який збирався за четверту частину року; назви відділку міської поліції, що існував у Росії до 1862 року.

Деяким словам властиве поєднання процесів розширення і звуження лексичного значення. Так, слово *залізо* постійно вживається для назви хімічного елемента, твердого ковкого металу сріблястого кольору, який, сполучаючись із вуглецем, утворює чавун і сталь. Втратило значення назви кайданів і набуло нового значення — назви залізних виробів, конструкцій, сукупності залізних предметів, машин та ін.; назви жерсті, залізних штабів.

Для багатьох слів власне української лексики характерним є зменшення кількості значень і переосмислення одного з колишніх властивих йому значень. Наприклад, слово *староста* у процесі розвитку втратило значення назви керівника місцевого (міського чи сільського) управління або самоврядування на Україні у XV—XVII ст.; назви начальника, голови повіту в Західній Україні до 1939 року; назви голови сільської громади у царській Росії; на-

зви виборної або призначеної особи, що сватає нареченого нареченій або наречену нареченому. Воно набуло нового значення — назви виборної або призначеної особи для ведення справ певного колективу, товариства. Раніше у цьому значенні слово *староста* вживалось у словосполученнях “церковний староста”, “староста на селі в часи фашистської окупації у роки Другої світової війни”. Нині це слово вживається для назви призначеної чи обраної особи, яка очолює клас, курс, групу у школі, вищому чи середньому спеціальному закладі освіти. Зберегло воно і назву духовного служителя — *церковний староста*. Дещо переосмисленим є сьогодні й інше значення слова: лише у формі множини (*старости*) вживається це слово, називаючи осіб, які здійснюють сватання нареченої: *засилати старостів, старости йдуть*.

У мові постійно з’являються слова для називання нових предметів, явищ, що виникають у різних галузях життя — науці, техніці, культурі, побуті. Такі нові слова чи нерозкладні звороти, створені для позначення нового, раніше невідомого поняття, називаються неологізмами (від гр. *neos* — молодий, новий; *logos* — слово, поняття). Неологізми, як правило, утворюються з існуючих у мові морфем на основі загальноприйнятих способів словотвору: *семилітки, агропром, медсестра, вуз, обранець*. Слово як неологізм існує протягом певного часу — доти, доки явище, назване цим словом, не стане звичним. Разом з явищем освоюється і слово, яке його називає. Явище, яке колись було новим, стає звичним, а слово, колись неологізм, стає загальноновживаним, іноді може перейти й до основного словникового фонду. Не сприймаються в наш час як неологізми слова *сівозміна, зарплата, медсестра* та багато ін.

Неологізмами є і слова іншомовного походження у перші періоди їх засвоєння.

У різний час неологізмами в українській літературній мові були *шоше, клуб, машина, аероплан, депутат, конференція, радіо, комбайн, трактор, космос, космодром, ЕОМ, РТС, комнезам, лікнеп, хата-читальня*. Зараз частина цих слів є загальноновживаними, частина — застарілими.

Неологізми, які виникають для назви нових понять навколишнього світу, називаються загальномовними.

Крім загальномовних, існують неологізми індивідуальні — нові слова, утворені окремими письменниками. Вживаються такі слова у художніх творах, характеризують творчу манеру письменника. Водночас вони є важливим засобом естетичного впливу на читача, і, хоч вони, як правило, не потрапляють до загальномовного словника, багато з них відомі широкому загалу читачів. До майстрів індивідуально-авторських неологізмів в українській літературі належать П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, А. С. Малишко, М. П. Стельмах, Остап Вишня, багато сучасних поетів, письменників. Приклади індивідуально-авторських неологізмів: *Не дивися так привітно, яблуновоквітно* (Тич.). *Згадавсь чомусь Іван Франко і вічнодумна Леся Українка* (Тич.). *Ми чуємо глухий мотора рокіт у високостях* (М. Р.). *Гагара думає, що ви пудритесь чи взагалі туалелитесь* (Вишня). *Благословен дитини сонний подих, як пролісчатка теплий подих в світ* (Йов.).

Індивідуально-авторські неологізми виступають засобом оновлення мови, її поетизації, у багатьох випадках — засобом створення урочистості, піднесеності.

Разом з появою нових слів у мові відбувається також протилежний процес — зникнення зі словникового складу слів. Він пояснюється тим, що із життя зникають певні явища, певні предмети, а отже, зникають і слова, які називали їх, або наявні у навколишньому світі речі, явища набувають нової назви — нові слова витісняють існуючі раніше слова-назви.

Застарілі слова, які вийшли або виходять з активного словника, називаються архаїзмами. Залежно від причин, які викликають вихід слова з активного вживання, їх поділяють на історизми та власне архаїзми. Історизми — це застарілі слова, які вийшли з ужитку у зв'язку зі зникненням понять, що ними називалися. Історизми не мають синонімів у сучасній українській літературній мо-

ві. Вони називають поняття, пов'язані зі старими суспільними формаціями (напр., *патрицій, раб, плебей, феодал, поміщик, капіталіст, боярин, смерд, оброк, земство, становий, князь, княгиня*), назвами старовинної зброї, амуніції (*спис, лук, щит, шолом, кольчуга, воєвода, рать, вояцький*), назвами старовинного одягу, взуття, прикрас (*ногавиці, міхи, каптан, плахта, саван, чоботи-вивертки, жупан, кирея, очіпок, гривна, вінець*), назвами людей за родом заняття (*ремісник, купець, ключниця, кожум'яка, сідельник, зброяр, човняр, залізороб, водонос, кушнір, плотник, бондар*), назвами трудових процесів (*прясти, ткати, законопатити*), назвами предметів для праці, плавання (*ціп, лодія, дромон, хеландія, ковчег*), назвами старовинних будівель, старовинних предметів побуту (*терем, княжий двір, корчага, мазанка, чаша, макогін*), назвами зниклих народів, племен (*варяги, половчани, ромеї, берендеї, в'ятичі, уличі*), назвами колишніх міст, поселень взагалі, рік (*Царгород, Тмуторокань, Кідекша, Любеч, Почайна, Яуза, Борзна, Рутка, Уша*) та ін.

У зв'язку зі змінами, що відбуваються у державному, політичному, економічному розвитку нашої країни в останні роки, стали історизмами слова, що називали державу, в якій ми жили впродовж семи десятиріч, та її складові структури (*Союз Радянських Соціалістичних Республік (Радянський Союз, СРСР), Українська Радянська Соціалістична Республіка (Радянська Україна, УРСР)*), а також назви державних установ, політичних партій, організацій, що існували в той час, відповідних посад (*Держбуд, КППС, ЦК Комуністичної партії України, Пленум ЦК КППС, З'їзд народних депутатів СРСР, Голова Ради Міністрів СРСР, Генеральний Секретар ЦК КППС*).

До власне архаїзмів належать застарілі слова, які по-іншому називають існуючі і в наш час поняття, предмети, явища. Ці назви витіснені іншими, що є сьогодні загальноживаними словами, зіст.: *пря* (боротьба), *крамола* (змова), *чоло* (лоб), *ланіти* (щоки), *перст* (палець), *тать* (злодій), *зигзиця* (зозуля), *віщий* (пророчий), *ратоборство* (битва), *ратоборець* (ратник, поборник, захисник чогось), *ратоборствувати, ратувати* (боротися), *при-*

хилець (прихильник), *причинець* (винуватець), *дрема* (дрімота), *другиня* (подруга), *дубельтівка* (двостволка), *духівниця* (заповіт про спадщину), *дзигар* (годинник), *віровідступник* (дисидент), *голярня* (перукарня), *гонорство* (самолюбство), *жалування* (заробітна плата), *ниткоплут* (ткач), *німствувати* (мовчати).

Історизми і власне архаїзми вживаються в науковому стилі, а також у художньому, де виступають засобом зображення історичної епохи, побуту, засобом характеристики героїв твору. Широко представлені вони у мовному арсеналі історичних романів С. Склярєнка, П. Загребельного, у творах Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського та ін.

Слід відзначити, що окремі слова, з'явившись у мові в певний період, вживаються у ній протягом якогось часу як неологізми, доки предмет, явище, поняття, що ними називаються, не стають для людей звичними. Тоді слова переходять до загальноновживаної лексики. На певному етапі життя явище, предмет можуть вийти з ужитку — тоді виходять з активного вживання і слова, що їх називали. Так слово проходить шлях: неологізм X загальноновживане X архаїзм (історизм).

Така доля випала в українській літературній мові словам *неп*, *непман*, *робітфак*, *ФЗУ* (фабрично-заводське училище), *МТС*, *РТС*, *загальнонауковий факультет*, *лікнеп*, *хата-читальня*, *загальнотехнічний факультет*, *Радянський Союз*, *Українська Радянська Соціалістична Республіка* та ін.

Через те що у словниковому складі мови постійно відбуваються зміни (з'являються нові слова, зникають застарілі слова), у мові постійно існує лексика активна і пасивна.

А к т и в н а лексика — це частина словникового складу сучасної літературної мови, яка вільно вживається в живому щоденному спілкуванні в усіх сферах життя людського суспільства, в різних формах і стилях літературної мови. Отже, до неї належать слова загальноновживані, поширені у загальнонародній мові, і слова, використовувані у спеціальній, науковій літературі, у професійному, офіційно-діловому мовленні.

П а с и в н а лексика — це частина словникового складу літературної мови, зрозуміла усім, хто володіє цією мовою, але мало вживана у живому щоденному спілкуванні. До пасивної лексики належать неологізми (доки вони є такими), архаїзми.

Активну і пасивну лексику мови не слід ототожнювати з активним і пасивним словником кожного мовця.

Активний словник кожного носія живої мови містить тільки ту частину словникового складу літературної мови, якою він користується в усному й писемному спілкуванні. Характер і обсяг цього словника залежать від освіченості мовця, роду його заняття, кола його інтересів, культурного рівня.

Пасивний словник окремого мовця складається зі слів, значення яких він розуміє або догадується про нього з контексту, проте у своєму мовленні такі слова не вживає. Кількість таких слів у людей різна і залежить від освіти, роду заняття, інтересів людини.

Вправа 132. Подані слова, словосполучення ввійшли до активного словника української літературної мови в останні роки. Що означає кожне з них? (Для з'ясування користуватись тлумачними словниками.) Чи всі вони є неологізмами й сьогодні?

Соборна Україна, суверенітет, незалежність, Президент, тризуб, розбудова держави, Конгрес демократичних сил України, Партія демократичного відродження України, День незалежності, Національна гвардія України, парламентська більшість, Народна рада, СНД, соціальний захист населення, чорнобилець, маркетинг, менеджер, комерсант, комерція, комерціалізація, корпорація, бізнесмен, приватизація, комп'ютеризація, популіст, толерантний, ліцей, гімназія, коледж, економічний союз, Слов'янський базар, Міжнародний валютний фонд, офіс.

Вправа 133. З преси, радіо-, телепередач записати слова, які ви сприймаєте як неологізми, розкрити значення їх.

Вправа 134. У поданих реченнях визначити індивідуально-авторські неологізми, з'ясувати значення їх та спосіб творення.

1. І ті корчі, і те коріння, розмите повинню з весни, і золотаве звечоріння в зелених кучерях весни. 2. Ми завжди проїжджаєм це село... Тут навіть хмари особливо сунуть — сутемна синь на бронзове чоло. 3. Ночей чорнокнижжя читаю по буквах і сплю, прочитавши собі Оріон. 4. Ліси мої, гаї мої священні! Пребудьте нам навіки незнищенні! 5. Ну, от нарешті і знайшли гречина. А хто ж йому ворота вже одчине? (З тв. Л. Костенко). 6. Тепер тільки сніг і сніг і небо геть до чортиків прочорнене. 7. Ні небожителі, ні жебоніння трав, ні перехлюпи хвиль — ніщо не скаже тобі про повертання. 8. У бою не гнувся меч щербатий і не ламався гострожалий спис. 9. Мишастий морок виповзав з кімнати двадцятилітнім хлюпотом... І стіл прями́в. І штори край вікна шамріли з вітром. 10. Провільглий ранок іволгу збудив, і солов'ї проміння проволожили (З тв. В. Стуса).

Вправа 135. Виписати з тексту архаїзми, з'ясувати значення їх. Визначити серед них історизми та власне архаїзми.

Сенатори, члени синкліту, сходяться на тому, що в Малу Азію треба послати кращі легіони, проедр Василь наполягає, що на чолі легіонів треба поставити й ліпшого полководця імперії.

— Імператорська десниця, — закінчує проедр Василь, — призначає domestikом легіонів у Малій Азії славетного нашого полководця Варда Скліра.

І Вард Склір, приймаючи призначення, зарані приготовлене проедром Василем, схиляє низько голову, слухаючи наказ імператора, а коли підводить її, ненавидячими очима дивиться на проедра. Він — кращий полководець імперії, саме ім'я¹ якого було грозою для ворогів, славетний патрикій Константинополя, до голосу якого прислухався і прислухається весь синкліт, — ніколи не забуде і не простить того, що зробив з ним іменем імператора проедр Василь.

(С. Скляренко)

¹ Склір — жорстокий.

Вправа 136. Виписати з: а) “Вишневих усмішок” Остапа Вишні неологізми, визначити, що вони означають, як утворені; б) “Роксолани” П. Загребельного архаїзми, з’ясувати значення їх, причину виходу з активного вжитку.

Вправа 137. Виконати лексикологічний розбір слів поданого тексту за схемою та зразком.

Обставини склалися так, що мої батьки, широко прив’язані до рідної Київщини, опинилися на Кавказі, серед російської і зросійщеної людності, і тільки раз на три роки мій батько діставав довшу вакаційну відпустку, котру використовував для об’їзду широко розгалуженої рідні своєї, а ще більше — моєї матері. Він використовував ці об’їзди на те, щоб скріпити й поглибити в мені шієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії. Не будучи активним українцем у теперішньому розумінні, але відзначаючись поетичним почуттям, він відчував живо красу українського життя і його традиції і передав це мені. Тільки те, що в його спокійній, ясній, зрівноваженій натурі жило більш пасивно, в сфері внутрішніх переживань, майже не впливаючи на його діяльність, в моїй напруженій, нервовій вдачі набирало характеру домінуючого стимулу для мого мислення, уяви й чуття.

(М. Грушевський)

С х е м а лексикологічного аналізу слова:

слово з тексту; повнозначне чи неповнозначне; якщо повнозначне — його лексичне значення, якщо неповнозначне — які відношення, між якими повнозначними словами виражає;

повнозначне слово є власною чи загальною назвою;

конкретне чи абстрактне значення виражає;

однозначне чи багатозначне слово; якщо багатозначне — тип лексичного значення, вжите у прямому чи переносному значенні, різновид переносного значення;

чи можна дібрати до слова омонім, якого різновиду;

чи вступає слово з іншими у синонімічні, антонімічні відношення; якщо вступає, дібрати синоніми, антоніми;

яке слово за походженням: належить до корінної української лексики, з мови якого періоду засвоєне; є іншомовним словом, з якої мови запозичене;

яке слово за стилістичним уживанням: загальнонавчальне, емоційно забарвлене, науково-термінологічне (з якою галуззю науки пов'язане), професійно-виробниче (з якою галуззю виробництва пов'язане), офіційно-ділове;

слово є діалектизмом, арготизмом, вульгаризмом, з якою метою вжите: слово належить до активної чи пасивної лексики, якщо до пасивної, то є неологізмом чи архаїзмом (історизмом, власне архаїзмом).

З р а з о к л е к с и к о л о г і ч н о г о р о з б о р у :

Обставини — слово повнозначне (називає сукупність умов, за яких відбуваються події); загальна назва, має абстрактне значення; багатозначне, вжите у прямому значенні; вступає в синонімічні відношення: обставини, умови (склалися); за походженням належить до корінної української лексики (утворене від спільнослов'янського кореня); за стилістичним вживанням є загальнонавчальним; належить до активної лексики;

до — неповнозначне слово, служить для вираження об'єктних відношень між дією і предметом (*прив'язані — до чого? — до Київщини*); за походженням є словом корінної української лексики (спільнослов'янського походження); загальнонавчальне; належить до активної лексики.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає лексикологія?
2. Як розуміти вислів “словниковий склад мови”? Чи тотожні поняття “словниковий склад української національної мови” і “словниковий склад української літературної мови”?
3. Як визначається слово як основна лексична одиниця? Які ознаки його характеризують? Які функції виконує слово?
4. Як розуміти лексичне значення слова? Які типи лексичних значень розрізняють?
5. Які слова мають конкретне значення, які — абстрактне?
6. Як поділяються слова за наявністю або відсутністю лексичного значення?

7. Які слова називаються однозначними, які — багатозначними? Як розуміти однозначність? багатозначність?
8. Яке значення слова називається прямим? переносним?
9. Які слова називаються омонімами? У чому полягає відмінність між омонімами і багатозначними словами? Як поділяються омоніми? Чим відрізняються від омонімів пароніми?
10. Які слова називаються синонімами? Як розуміти синонімічний ряд (синонімічне гніздо)? Як поділяються синоніми? З якою метою вживаються вони у мовленні?
11. Які слова називаються антонімами? На якій основі будуються антонімічні відношення? Чим зумовлене вживання антонімів?
12. На якій основі сформувався словниковий склад сучасної української літературної мови?
13. Які групи лексики з погляду походження виділяються?
14. Охарактеризувати корінну українську лексику, власне українську лексику як її складову частину.
15. Які історичні передумови іншомовних словесних запозичень? Якими шляхами вони відбувались?
16. Охарактеризувати іншомовну лексику; визначити особливості семантичного, фонетичного та граматичного освоєння іншомовних слів.
17. Як поділяється лексика сучасної української літературної мови з погляду стилістичного вживання її? Охарактеризувати кожен стилістичну групу.
18. Які шари лексики української національної мови вживаються в літературному мовленні, зокрема у художньому стилі, зі стилістичною метою? Розповісти про діалектизми, жаргонізми, вульгаризми.
19. Що є основою виділення активної і пасивної лексики? Назвати сферу поширення активної лексики, дати визначення її. Які групи слів належать до пасивної лексики? Охарактеризувати неологізми (загальнономовні, індивідуально-авторські), історизми, власне архаїзми.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Фразеологія (від гр. *phrasis* — вираз, зворот і *logos* — вчення) — це розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови — фразеологічні одиниці, їх ознаки, закономірності функціонування у мовленні та процес утворення.

Слово фразеологія називає також сукупність фразеологічних одиниць мови. У такому значенні воно вживається у висловах “українська фразеологія”, “білоруська фразеологія” та ін.

Об’єктом вивчення фразеології є фразеологічні одиниці, або фразеологізми.

§ 29. ПОНЯТТЯ ПРО ФРАЗЕОЛОГІЧНУ ОДИНИЦЮ

Фразеологічною одиницею (фразеологізмом) називається лексико-граматична єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мовленні за традицією, автоматично, наприклад: *землі під ногами не чути, брати бика за роги, наш брат, нашого полку прибуло, палець об палець не ударити, прокатати на вороних, шкребти за душу, льоду серед зими не випросиш, підпустити шпильку, скатертю дорога.*

Фразеологізми мають ряд ознак, які визначають спільне і відмінне між ними й іншими мовними одиницями.

Так, при зіставленні слова і фразеологізму виявляються такі спільні ознаки їх:

1) і слово, і фразеологізм відтворюються у мовленні автоматично;

2) і слово, і фразеологізм співвідносяться з одним, а не кількома поняттями. Наприклад, недбале ставлення до праці визначається словом *байдуже* й фразеологізмом *дивитися крізь пальці*; стан досягнення переваги над кимось, чимось називається словом *пере-*

мога і фразеологізмом *брати гору*. Проте значення слова і значення фразеологізму не тотожні. Фразеологізм, називаючи певне поняття, образно характеризує його, пор.: *дрімати* — *клювати носом*, *перешкода* — *камінь спотикання*, *не зазнаватися* — *не спочивати на лаврах*, *вигадувати* — *дуба смаленого правити*. У деяких випадках значення фразеологізму не може бути передане одним словом, як-от: *не ликом шитий* — про тих, хто вміє себе тримати за будь-яких обставин, розібратись у чомусь складному; *не зімкнути очей* — не заснути й на хвилину;

3) і слово, і фразеологізм вступають у синонімічні й антонімічні відношення. Акт мовлення може бути виражений синонімічними рядами: *говорити*, *казати*, *гомоніти*, *щебетати*, *патякати*, *варнякати*... і *пісню співати*, *теревені правити*, *ляси точити*, *дурниці молоти*; стан щастя, радості — *радіти*, *радуватися*, *веселитися*, *тріумфувати*... і *бути на сьомому небі*, *бути на вершині щастя*, як *не танцювати*, *мов удруге на світ народитися*, *у щасті купатися*.

Приклади антонімії: *добрий* — *лихий* і *останнє віддасть* — *з батька рідного здере*; *далеко* — *близько* та *не близький світ* — *рукою подати*. Антонімічність у фразеологізмах досягається також уведенням у них протиставлення (*птиця високого польоту* — *птиця не високого польоту*) або вживанням у фразеологізмах слів-антонімів (*кидати в жар* — *кидати в холод*, *зажити доброї слави* — *зажити лихої слави*).

Відмінність між словом і фразеологізмом наявна насамперед у будові. Слово є цілісно оформленою одиницею, фразеологізм — нарізно оформленою. Слово складається з морфем, які у мові саможивно не вживаються, фразеологізм складається зі слів, які вживаються і поза фразеологізмом.

За будовою фразеологізми подібні до словосполучень (*ні пари з уст*, *стовпи Геркулеса*, *чудеса в решеті*, *горобина ніч*) або до речень різної структури (*стригти під одну гребінку*; *наче корова язиком злизала*; *слово — не горобець: вилетить* — *не впіймаєш*; *доки сонце зійде*, *роса очі виїсть*). Трапляються фразеологізми, що скла-

даються з одного слова (*Еврика!*; *Едем*; *Голіаф*; *Геркулес*) або повнозначного зі службовим (*де там!*; *в упор*; *аж гуде*; *до крихти*).

Фразеологізми у словниках рееструються нарівні зі словами, при лексичному, граматичному розборах тексту не членуються. Співвідносні з певними частинами мови, вони виступають одним членом речення: *Одне головування вже не могло вдовольнити його, і Шевко почав прибирати до рук інші посади. Незабаром Шевко аж загуркотів з усіх трьох посад* (Ст.); *Себастьян уперто тріпонує своїм густим, з полум'я вихопленим чубом* (Ст.).

§ 30. КЛАСИФІКАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Класифікація фразеологізмів здійснюється різними вченими на основі різних ознак. Найбільшої поширеності у вузівських курсах мовознавства набула класифікація, виконана акад. В. В. Виноградим¹ на семантичній основі. Він виділяє три типи фразеологізмів: фразеологічні зрощення (ідіоми), фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення.

Фразеологічне зрощення, або ідіома (від гр. *idioma* — своєрідний вираз), — це стійке, семантично неподільне сполучення слів, загальне значення якого зовсім не пов'язане зі значенням його компонентів, наприклад: *бити байдики* (нічого не робити), *точити лясси, правити теревені* (вести пусті, безпредметні розмови), *стовпи Геркулеса* (крайня межа), *ходором ходити* (трястися, посилено рухатися, смикатися, дрижати).

До складу фразеологічних зрощень входять застарілі слова (*ходором, байдики*), застарілі граматичні форми (*глас вопіючого в пустині*).

Фразеологічні зрощення, як правило, з однієї мови на іншу не перекладаються, в іншій мові добираються відповідники до фразеологічного зрощення рідної мови. Приклади співвідносних ідіом української й російської мов:

¹ Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). — М.: Высш. шк., 1972. — С. 23—30.

*бити байдики**життя (радість) вирує**верзти дурниці (нісенітниці)**пропасти ні за цапову душу**допекти до живого**бить баклуши**бьет через край**городить чепуху**погибнуть ни за грош**довести до белого каления*

Фразеологічна єдність — це семантично неподільний фразеологізм, цілісне значення якого умотивоване значенням компонентів, напр.: *ні пари з уст, тримати язик за зубами* (мовчати), *накивати п'ятами* (втікати), *міряти воду решетом* (безрезультатно працювати).

Фразеологічне сполучення — це фразеологічна одиниця, яка, маючи цілісне значення, складається зі слів з вільним і фразеологічно пов'язаним значенням. Слова з фразеологічно пов'язаним значенням у них можуть бути замінені відповідними до контексту іншими словами, але значення фразеологічного сполучення при цьому не змінюється. Наприклад: *зачепити чийсь інтереси* (зачепити честь, почуття, гордість), *відвести очі* (відвести погляд), *чиста совість* (чиста душа), *піддавати жару* (піддавати пару).

Поза названими трьома групами фразеологізмів, виділених акад. В. В. Виноградовим, перебувають народні прислів'я, приказки, народні примовки, крилаті вислови, термінологічні словосполучення.

Прислів'я — це виражений структурою речення народний вислів повчального змісту, який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатомісячних спостережень народу, його суспільного досвіду. Наприклад: *Добрий початок — половина справи; Громада — великий чоловік; Друга шукай, а знайдеш — тримай; Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі; Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком — завжди.*

П р и к а з к и — це народне висловлення, близьке до прислів'я, але позбавлене узагальнюючого, повчального характеру, наприклад: *Проти віку нема ліку; Шкода, та невігода; Ні до ладу ні до прикладу; Не така лінь, як не хочеться.*

Н а р о д н і п р и м о в к и — жартівливі, переважно римовані вислови, що вставляються в розмову відповідно до ситуації або у відповідний контекст, наприклад: *Здорові будьте! Яким вітром? Хліб та сіль! Ні пуху ні пера! Тринди-ринди, коржі з маком. Кіно й німці.*

К р и л а т і в и с л о в и — влучні вислови видатних письменників, учених, державних і політичних діячів: *В сім'ї вольній, новій; Борітеся — поборете!; І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Ш.); *Я буду крізь сльози сміятись; Я маю в серці те, що не вмирає* (Л. Укр.); *Голодна воля* (Мирн.); *Голос духа чути скрізь* (Фр.); *Герой нашого часу* (Ю. Лермонтов); *Люди, будьте пильні!* (Ю. Фучик); *Бути чи не бути?* (В. Шекспір).

Окрему групу серед фразеологізмів становлять складені терміни на зразок: *неозначена форма дієслова, капітан далекого плавання, атомна енергія, Далекий Схід, волоський горіх, коротке замикання, Біле море* та ін. Такі словосполучення від інших фразеологізмів відрізняються відсутністю емоційно-експресивних відтінків. Віднесеність їх до фразеологізмів акад. В. В. Виноградов з'ясовує так: "Окремо повинні бути розглянуті цілісні словесні групи, що є термінами, тобто виступають у функції найменування. Пряме, логічно виправдане відношення терміна до позначуваного ним предмета чи поняття створює нерозривність фразової структури, робить відповідну словесну групу еквівалентом слова. З пізнавальної точки зору, між складеними термінами (науковими або технічними) і таким самим номенклатурним ярликом, наприклад, назвою якого-небудь явища, предмета, велика різниця, але в побутовій мові ця різниця часто стирається. Природно, що багато з такого роду складених назв, переходячи за законом функціональної семантики на інші предмети, процеси і явища, однорідні з попередніми за функцією, стають не тільки нерозривними, а й зовсім

немотивованими єдностями. Багато складених термінів перетворюються на фразеологічні зрощення”¹.

§ 31. ЗМІНИ У ФОРМІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У процесі використання фразеологізмів у мовленні протягом тривалого часу фразеологічні одиниці можуть змінювати свою форму. Так, деякі фразеологізми вживаються у скороченому вигляді: *Попасти, як пальцем у небо* — *попасти пальцем у небо, як пальцем у небо*; *вхопити в обидві жмені* — *в обидві жмені*; *підрохом піде за вітром* — *за вітром піде, за вітром*.

Виникають варіанти фразеологізмів у результаті заміни одного з компонентів синонімічними словами. Так, фразеологізм *сім мішків гречаної вовни* вживається у варіантах *сім кіп гречаної вовни*, *три мішки гречаної вовни*. Кожен із них може бути продовжений словами *і всі неповні* або *та чотири копи гречки* — отже, виникають нові варіанти фразеологізму.

Вживаються в українській мові: *лягти головою* — *полягти головою*, *лягти (полягти) кістками*; *у своїй сорочці бути* — *у своїй льолі бути*, *у своїй сорочці*, *у своїй льолі*; *кісткою в горлі стати* — *поперек горла стати*, *кістка в горлі*, *як кістка в горлі*; *копійка водиться* — *копійка волочиться*; *оскому зігнати* — *оскому збити* й багато інших фразеологізмів, що здатні змінити свою форму, не змінюючи значення.

§ 32. ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Вживані в сучасній українській літературній мові фразеологізми різні за часом виникнення, за походженням. Серед них є такі, що виникли у період спільнослов'янської мови (*мати зуб*, *водити за носа*), у період давньоруської мови (*під гарячу руку*), виникли на власне українському ґрунті (*передати куті меду*, *піймати*

¹ *Виноградов В. В. Русский язык. — С. 27.*

облизня, на руку ковiнька); є фразеологізми, засвоєні з інших мов (*синя панчоха* — з англійської, *папір не червоніє* — з латинської, *живий труп* — з російської, *друге я* — із грецької, *Дон-Кіхот* — із іспанської).

Різні також джерела українських фразеологізмів. Найбільша частина їх походить з усної народної творчості — це народні прислів'я, приказки, примовки на зразок: *Казав пан: "Кожух дам", — та слово його тепле; Чесне діло роби сміло; Ой мамо, люди хвалять нас: ви мене, а я — вас.*

Стали фразеологізмами чимало влучних висловів з мовлення людей різних спеціальностей, зокрема: *стригти під одну гребінку* — з мовлення перукарів, *шкурка вичинки не варта* — із мовлення шевців, *куй залізо, поки гаряче* — з мовлення ковалів, *без сьомої клепки у голові* — з мовлення бондарів, *ні пуху ні пера* — з мовлення мисливців.

Є фразеологізми, що виникли на основі наукової термінології: *для круглого числа, ставити знак рівності, зрушити з мертвої точки, бурхлива реакція*; з різних галузей техніки: *підкручувати гайки, знімати стружку, ставити на рейки, натискати на всі педалі.*

Поповнювали українську фразеологію також влучні вислови окремих визначних державних, політичних, наукових діячів та письменників: *факти — уперта річ* (К. Маркс); *жереб кинуте* (Юлій Цезар); *роки блукань, мандрів* (Й.-В. Гете); *жертва громадського темпераменту* (О. Герцен); *вогонь в одежі слова* (І. Франко); *Батьку!.. Де ти? Чи ти чуєш?* (М. Гоголь); *я вийду одна проти бурі* (Л. Укр.); *нове життя нового просить слова* (М. Р.); *чому я не сокіл, чому не літаю?* (М. Петренко); *п'ята колона* (Е. Мола); *батьки і діти* (І. Тургенєв).

Є серед українських фразеологізмів крилаті вислови, які походять з античної міфології (*авгієві стайні, ахіллесова п'ята, вавилонське стовпотворіння, гомеричний сміх, канути в Лету, посіяти зуби дракона, яблуко незгоди*) та церковної літератури (*глас вопіючого в пустині, випити чашу до дна, алчуці і жаждеючі, стати притчею во язицех, блудний син; берегти, як зіницю ока; кожний*

камінь кричить, книга за сімома замками, козел відпущення, мені належить помста, плоть і кров).

Створюються фразеологізми і нині. У них відображено усі явища з різних сфер людської діяльності (наприклад: *процес пішов, без'ядерна держава, вільна і незалежна; маємо те, що маємо; мирне освоєння космосу, рука старшого брата*).

У цілому ж у фразеології відбито всі сторони життя народу, його мрії, прагнення, досягнення, тому фразеологію цілком справедливо можна назвати дзеркалом життя народу.

Фразеологізми збагачують мову, вони є одним із засобів образності і виразності мовлення. Створюючи можливість більш образної, яскравої передачі думки, надаючи висловленню емоційного забарвлення, фразеологізми переважно виконують роль звичайних членів речення: *Лісовики... повернули голови до маленького жовтого піаніно, про яке знає у селі й мале й старе; Моя мати муром стала між мною і шевством; Хтось переказав матері про мій торг, й дома за ці три торби реготу мав аж сім смутку* (Ст.). Досить часто фразеологізм виступає підрядною частиною складнопідрядного речення, при синтаксичному розборі за членами речення він звичайно не аналізується: *Цю книжечку будеш читати, коли більше каші з'їсиш. І знову тиша така, хоч мак сій. Отак і дізнаєшся, що сміх і гріх живуть по сусідству* (Ст.). Окремі фразеологізми, зокрема прислів'я, вживаються як цитати для підтвердження висловленої думки: *Дядько Сергій першим помічає мене і тицяє у мій бік: "От і гостя маємо! Тебе де не посій, то вродиш"; Вставай, вставай, дитя, не будь вередою. За спання не купиш коня* (Ст.).

Вправа 138. З поданих словосполучень виписати фразеологічні одиниці, визначити семантику їх.

Пасти худобу, пасти очима, пасти задніх, попасти пальцем у небо, попасти у незнайоме місто, скочити у калюжу, скочити у халепу, глек розбити, пляшку розбити, на наш млин вода тече, тече вода із-за гаю, шукати вчорашнього дня, шукати помічника, ловити рибу у

мутній воді, ловити гав, з'їхати з глузду, з'їхати на санях з гори, піймати облизня, піймати шуку, сховати кінці у воду, сховати дорогоцінності, дати драпака, дати перцю, дати пораду, покласти зуби на полицю.

Вправа 139. Користуючись фразеологічним словником, розкрити значення фразеологізмів, скласти речення з п'ятьма — сімома з них.

Перехошило дух, впіймати на гарячому, і в вус не дути, завести Лазаря, накрити мокрим рядном, горло перегризти, буде й небу жарко, важким духом дихати, скорчити Лазаря, кисла міна, кидати світло, за пояс заткнути, в поті чола трудитися, на зубок, не з лика шитий, не з руки.

Вправа 140. Виписати фразеологізми; розкрити значення їх, користуючись словником; визначити різновид фразеологізмів. З якою метою їх ужито в тексті?

Отож, значить, набачившись за те літо й за ту осінь не тільки смалених зайців, а й смалених сов, нахапавшись усіляких стусанів долі не тільки у спину, а й у зуби, побувши на коні й під конем, пізнавши, почім ківш лиха, я нетерпляче очікував, коли вже на-решті розпрощаюся з Одаркою Дармограїхою. Не скажу, що я був у неї і товкачем, і помелом, як не скажу і того, що годувала вона мене лиш сіллю до оселедця чи калачем та ще в спину рогачем. Але ж надокучило так бути не самим собою, а за телецю позиченим, що взяв путівку — і дременув у білий світ..

Не варто, либонь, і справді бути отим Хомою, що мріяв заробити на качалках: одну продав, а дев'ять на плечах баби побили! Ген як говорять. Говорять, що й чорт на старість подався в монахи, щоб у монастирі замолювати гріхи, що й мені час за розум братись, не набувати свіженьких гріхів, а збуватись старих.

(Є. Гуцало)

Вправа 141. До слів *рідний, багато, давно, брати, говорити, стати* дібрати синоніми-фразеологізми, визначити групу їх. Навести приклади вживання їх у художній літературі, щоденному мовленні.

Вправа 142. Скласти синонімічні ряди з поданих фразеологізмів, визначити значення, яке їх об'єднує. Продовжити по можливості кожен ряд.

Голці ніде впасти, виводити на чисту воду, залити за шкуру сала, ні се ні те, пальця просунути ніде, ні сіре ні чорне, смалити халявки, як оселедців у бочці, зривати маску, очима стріляти, підбивати клинки, ні тпру ні ну, ні в тин ні в ворота, яблуку ніде впасти, розкрити карти, бісики пускати, виводити на сухеньке, ні риба ні м'ясо, плюнути ніде, діяти на нерви, ні грач ні помагач, вимотувати душу, допекти до живого, ні богу свічка ні чорту кочерга.

Вправа 143. Розподілити подані фразеологізми на антонімічні пари, визначити семантичну основу протиставлення, значення та групу фразеологізмів.

Брати близько до серця, зійти з орбіти, вибиватися з колії, кров з молоком, як красна дівця, потерпіти фіаско, аж у руках горить, тертий калач, і кури не клюють, не судилася доля, з глузду з'їхати, як кіт наплакав, у сорочці народився, де раки зимують, вийти на орбіту, з ніг валиться, входити в колію, не брати до уваги, за розум взятися, рукою подати, ні за холодну воду, узяти верх.

Вправа 144. До поданих фразеологізмів дібрати синоніми (1), антоніми (2). Розкрити значення фразеологізмів, скласти речення (текст) з фразеологізмами одного синонімічного ряду, з кількома антонімічними парами.

1) П'ятами наживати, точити яси, замилювати очі, стояти горою, нічирк, заварити кашу, впасти в око, не за горами;

2) любити як сіль в оці, кривити душею, язика прикусити, сьома вода на киселі, в поті чола, перебиватися з хліба на воду, хоч у вухо бгай, душі не чути, як риба з водою, жити на широку ногу.

Вправа 145. Користуючись працею “Криллаті вислови в українській літературній мові” А. П. Коваль та В. В. Коптілова, встановити значення поданих фразеологізмів, джерело первісного вживання їх.

Життєвий простір, житейське море, аби цифра справна, великих діл велика сила, людська комедія, вітер з України, княжата недо-рослі, іду на ви, садок вишневий коло хати, буря у склянці води, цербер, шпiонське ремесло, щоб усі слов'яни стали добрими бра-тами, самозакоханий Нарцис, чом я не стрункий, Ярославна, тро-янди й виноград, сади Семіраміди, не можна двічі увійти в ту саму річку, стоїть гора високая.

Вправа 146. Навести 10—15 крилатих висловів, походження яких пов'язане з українською художньою літературою. Назвати прізвище автора і його твір, у якому вперше вживається вислів.

Вправа 147. Навести крилаті вислови, що походять із творів зарубіжної літератури. З'ясувати, з яким значенням вживаються фразеологізми, назвати твори, в яких вони вживаються, авторів творів.

Вправа 148. Виписати зі збірки “Українські народні прислів'я і приказки” прислів'я та приказки на різні теми. Відзначити, які сторони життя народу відбито у кожному вислові, як зміст його пов'язаний з часом створення.

Вправа 149. До поданих фразеологізмів української мови дібрати відповідники з російської мови. Розкрити значення фразеологізмів, визначити групу кожного з них. При виконанні користуватись перекладними словниками, у тому числі перекладним фразеологічним. Чому одні фразеологізми перекладаються з мови на мову, а до інших добираються відповідники? Як передається значення цих фразеологізмів в інших мовах, якими ви володієте?

Допекти до живого, вразити у саме серце, ні до ладу ні до прикладу, говорити щиро, на всі заставки, втрачати ґрунт під ногами, зруйнувати дощенту; як з курки молока, а з верби петрушки; дивитися крізь пальці, замилювати очі, випити чашу до дна, грати першу скрипку, зачароване коло; як муха в окропі, бути чи не бути, ахіллесова п'ята, поставити крапку над “і”, п'ятами накивати, горло перегризти, горою стати, на любов і смак товариш не всяк.

Вправа 150. Переписати речення. Виділити фразеологізми, визначити, до якої групи належить кожен з них, яке значення має. Окремо визначити: а) фразеологізми, що співвідносні з частинами мови, синтаксичну роль їх; б) примовки; в) прислів'я, що вживаються для підтвердження висловленого, як цитати. Чи є серед фразеологізмів такі, що змінили свою форму?

1. І справді! Як наше не в лад, то ми з своїм назад! Прощайте, пане уродзонний! Тільки глядіть, щоб не чухалися, як дворянство крізь шаблі випаде. 2. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадуючи, сатани, то, може, й другі так само достали... 3. Ха! Чого там бояться? Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат. 4. Люди аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! 5. Отак!.. Зділайте милість, візьміть двадцять, а решту потім, за мною не пропаде. 6. Ви думаєте, я мало трусився в городі? Танцював так, що і зуб на зуб не попадав. 7. А як вийшов на улицю, то вже й землі під собою не чув. 8. Кругом люди, щось балакають, не розберу... Пропасниця мене б'є... Аж прийшов казначей. Я увесь затрусився. Іти чи не йти? Зціпив зуби, підійшов до віконця... 9. Іду та всім усміхаюсь... А якийсь пан питає: "Чого смієшся? Раденький, що дурненький?" 10. Оце! Яке ти слово сказав — украдемо! Боже борони! Ти собі цього не думай... Я, слава богу, вік прожив, а й тріски чужої не взяв! (З тв. І. Карпенка-Карого).

Вправа 151. Записати речення, дібравши з дужок потрібний фразеологізм замість крапок. Розкрити значення, мету вживання, визначити групу фразеологізму. Чи є серед фразеологізмів такі, що змінили свою форму?

1. Вітряки намотують на крила... І час, але вже небо за ними не має... . 2. А де ж та дорога, що єднає небо й землю? Про неї я знав, як тільки... . 3. Недарма кажуть: 4. Я це зрозумів як дозвіл і одразу ж 5. Правда, любов буває всяка: 6. Така програма всім 7. Наймичка насочується сміхом,... і аж три ямки: дві на щоках, а третю на підборідді. 8. У батька від безсилля і злості па-

мороззю очі, а в жилах на скронях більшало крові. “...” 9. Я, пригадуючи сподіванки нашого полісовщика, одчайдушно... 10. А я, старий, і ... — мало не повірив баламутству. 11. А ти, видно, хлопче, — ... 12. Ніхто не вгадає, які ... в чоловіка. 13. Маленький картузик прикриває маленьку голову Юхрима, в якій ... добрим думкам. 14. Такий великий, а що витворює ...? 15. “Чи за тобою, сину, ...?” — занепокоєно стрічає мене, захеканого, на порозі мати. 16. “Ось, тату, ... маємо собі нового читальника, ...”, — каже батькові син (3 тв. М. Стельмаха).

(Ні сіло ні впало; бабине літо; любив і вовк кобилу, та залишив хвіст і гриву; ні кінця ні краю; прошу любити й жалувати; зіп'явся на ноги; продаючи білі підківки зубів; сто вовків гналось, чи щось димілося під ногами; бідному Савці нема долі ні на печі ні на лавці; вуха розвісив; “Хоч ти мене живцем не пилай. Що я можу зробити, коли, де не стану, на злидні наступаю?”; припала до душі; пускаюся берега; чи ти сорому і клепки заодно позбувся?; джмелі гудуть у голові; не промах; не було де розгулятись.)

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У яких значеннях уживається слово “фразеологія”?
2. Що вивчає розділ мовознавства “Фразеологія”?
3. Що таке фразеологізм (фразеологічна одиниця)?
4. Що спільне і відмінне між словом і фразеологізмом?
5. На які групи поділяються фразеологізми?
6. Які фразеологізми належать до фразеологічних зрощень? фразеологічних єдностей? фразеологічних сполучень? прислів'їв? приказок? примовок? крилатих висловів? складених термінів?
7. Які зміни відбуваються у формі фразеологізмів?
8. Які за походженням фразеологізми наявні в українській літературній мові?
9. Які джерела вживаних у сучасній українській літературній мові фразеологізмів?
10. Яке значення фразеологізмів? З якою метою вони вживаються у мовленні?

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

§ 33. ПОНЯТТЯ ПРО ЛЕКСИКОГРАФІЮ. ТИПИ СЛОВНИКІВ

Термін *лексикографія* (від гр. *lexikon* — словник, *graphō* — пишу) називає: а) розділ мовознавства, що визначає теоретичні принципи укладання словників, вивчає типи словників; б) процес збирання слів певної мови, упорядкування їх, опис словникового матеріалу; в) сукупність словників певної мови і наукових праць з цієї галузі. Коротко зміст розділу “Лексикографія” означають кількома словами: це наука про словники.

Словники розширюють світогляд людей. У них представлено знання, якими володіє людство у певну епоху, з різних галузей науки, техніки, мистецтва. Їх заслужено називають супутниками цивілізації.

Словники відіграють значну роль у нормалізації мови, поширенні мовних норм, у піднесенні мовної культури. Вони служать довідниками про те, як правильно вимовляти і писати слова, як тлумачити значення слів, як виникло це значення, якого походження слово.

Цінну пораду користуватися словниками для поповнення знань, для піднесення культури мовлення образно висловив М. Т. Рильський:

Не бійтесь заглядати у словник —
Це пишний яр, а не сумне провалля.
Плекайте, як дбайливий садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля.
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтесь доглядать свій сад.

Словники української мови укладалися, починаючи з XV ст. Нині українська мова має словники різних типів.

Залежно від призначення і характеру пояснення словникового матеріалу словники поділяють на енциклопедичні та лінгвістичні.

В енциклопедичних словниках розкривається поняття — подається опис предметів, явищ, подій. У них міститься також інформація про видатних державних і політичних діячів, учених, діячів культури.} Енциклопедичні словники є загальні (або універсальні) і галузеві (або спеціальні). Прикладами загальних енциклопедій в українській мові є УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія), яка вийшла двома виданнями: перше видання в 17-ти томах здійснено у 1959—1965 рр., друге — у 12-ти томах у 1977—1985 рр. українською і російською мовами; Український Радянський Енциклопедичний Словник у трьох томах виходив двома виданнями — у 1966—1968 рр. та в 1985—1987 рр. Зразок статті із УРЕ:

Абсурд (від лат. *absurdus* — немилозвучний, безглуздий) — 1) У повсякденному слововживанні — нісенітниця. 2) В математиці та логіці — твердження, що не має ніякого смислу в межах даної теоретичної системи, принципово несумісне з нею. Проте твердження, яке є А. у даній системі, може в певних випадках мати смисл в іншій.

Біле озеро — озеро на Пн. Волинської обл. УРСР. Пл. 3,5 км², найбільша глиб. 13,5 м. Протокою з'єднане з Дніпровсько-Бузьким каналом. Живлення за рахунок підземних вод та водообміну з Прип'яттю. Рибальство.

З 1993 р. в Україні зусиллями Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові та Фонду Енциклопедії Українознавства почала виходити “Енциклопедія Українознавства. Словникова частина”. Це репринтне відтворення видання 1955—1984 рр., укладене провідними українськими вченими, котрі вимушені були жити й працювати за кордоном. Головний редактор — професор доктор Володимир Кубійович. “Енциклопедія Українознавства” — невичерпне джерело наукової інформації про матеріальне, культурне й політичне життя українського народу з незапам'ятних часів аж до 60-х років 20 століття”¹.

¹ Енциклопедія Українознавства. Т. 1. — Львів: Молоде життя, 1993. С. VI.

Спеціальні енциклопедії є зібранням і систематизацією знань, що стосуються певної галузі науки, техніки. Такими є медична енциклопедія, педагогічна, сільськогосподарська, хімічна, фізична та ін.

У лінгвістичних словниках пояснюється слово. Лінгвістичні словники є одномовними, двомовними, багатомовними. В одномовних словниках у певному аспекті розкриваються особливості слів, що вживаються в одній, певній мові. Залежно від аспекту з'ясування слова та призначення словника розрізняють одномовні словники таких типів: тлумачні, історичні, орфоепічні, орфографічні, етимологічні, словники іншомовних слів, термінологічні, граматичні, інверсійні, частотні, діалектні, словники мови окремих письменників, ономастичні, словотворчі, морфемні, словники синонімів, омонімів, паронімів, антонімів, перифраз, фразеологічні.

Тлумачний словник — це словник, у якому засобами рідної мови розкриваються значення слова, відзначаються граматичні і стилістичні особливості його, наводяться зразки вживання слова у кожному з наведених значень. Таким в українській мові є одинадцятитомний “Словник української мови” (1970—1980 рр.), у якому вміщено понад 134 000 слів. Словник підготовлено працівниками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України й опубліковано у видавництві “Наукова думка”. У 1983 р. його було відзначено Державною премією СРСР.

У 1978 р. у видавництві “Радянська школа” вийшов “Короткий тлумачний словник української мови”, підготовлений колективом авторів, відповідальний редактор Л. Л. Гумецька. Словник уміщує загальноновживану лексику та фразеологію. Призначений для учнів та вчителів загальноосвітніх шкіл.

Говорячи про тлумачні словники української мови, не можна не згадати “Словарь української мови”, упорядкований і редактований Б. Грінченком, виданий у 1907—1909 рр. і перевиданий фотомеханічним способом у 1958—1959 рр. та у 1996—1998 рр. у видавництві “Наукова думка”. У 4-х томах словника вміщено

близько 70 000 слів, серед них є діалектні та застарілі на сьогодні слова. Словник розкриває значення їх і водночас подає переклад на російську мову. У наш час словник має більше значення як лексикографічна пам'ятка, як широке зібрання матеріалів живої народної мови певного періоду, як зразок досягнень у галузі української лексикографії початку ХХ ст. Для порівняння наведемо статті зі “Словника української мови”(I) і “Словаря української мови”(II):

I. Академік, а, ч. 1. Член академії наук (ілюстрації). // Звання вченого, художника, скульптора і т. ін., обраного членом відповідної академії.

2. заст., зах. Студент університету (ілюстрації).

II. Академик, ка, м. 1) Академик, член академії. 2) Студент академії, університета. Желех.

I. Велетень, тня, ч. 1. Величезного зросту і сили людина в народних повір'ях і легендах (ілюстрації).

2. *перен.* Предмет або істота, що своїми розмірами значно переважає інші подібні предмети, істоти (ілюстрації).

3. *перен.* Про людину, що зробила або робить щось надзвичайне, що вимагає великих здібностей, праці, мужності, великого напруження сил (ілюстрації). // Людина, надзвичайно видатна в певній галузі (ілюстрації).

II. Велетень, тня, м. Великанъ, исполинъ, гигантъ (ілюстрації).

Е т и м о л о г і ч н і словники розкривають відомості про походження слів, первісне значення їх, подають найдавніші форми слова та відзначають звукові зміни, яких зазнавало слово у процесі свого життя. Таким в українській мові має бути семитомний “Етимологічний словник української мови”, три томи якого вийшли у світ у 1982 (I), 1985 (II), 1989 (III) роках.

Словники **і н ш о м о в н и х** слів фіксують слова, засвоєні рідною мовою з інших мов, відзначають, з якої мови і якого слова та його форми засвоєне кожне з них, розкривають його значення. Отже, ці словники поєднують особливості етимологічних і тлумачних словників. У 1974 р. Головна редакція УРЕ АН УРСР випустила “Словник іншомовних слів” за редакцією чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. У словнику зібрано й подано пояс-

нення часто вживаних іншомовних слів і термінів із різних галузей науки, всього близько 24 000 слів. Словник призначений для широких кіл громадськості. До 1987 р. його було тричі перевидано.

Зразок статей із названого “Словника іншомовних слів”:

Альтернатива (франц. *alternative*, від лат. *alternare* — чергую, змінюю) — необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну; кожна з цих можливостей.

Пакт (від лат. *paatum* — договір) — 1) Міжнародний договір, який має велике політичне значення. 2) В буржуазних країнах — угоди між політичними партіями, профспілками та іншими організаціями про спільний виступ на виборах тощо.

О р ф о г р а ф і ч н і словники подають відомості про нормативне написання слів і їх граматичних форм. Українська лексикографія має орфографічні словники різного призначення: для початкової школи, для загальноосвітньої середньої школи, для широких кіл громадськості. Найбільш повним із них є “Орфографічний словник української мови” — укладачі С.І. Головащук, М.М. Пещак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. У цьому словнику зареєстровано близько 120 000 слів, він вийшов у видавництві “Довіра” в 1994 р. Зразки статей з цього словника:

відвезти, -зу, -зеш, -земо, -зете; *мин.* -віз, -везла
відвернення, -я
дисциплінованість, -ності, *ор.* -ністю
перекриття, -я, *р. мн.* -иттів і -ить

Орфографічні словники водночас є довідниками з нормативного наголошення слів: наголос позначений у кожному реєстровому слові, у похідній граматичній формі.

О р ф о е п і ч н і словники інформують про правильну літературну вимову й наголошення слів, їх форм. Слова та їх форми або частини, що мають вимовні особливості, подаються фонетичною транскрипцією.

Українська літературна мова у своєму розпорядженні має такі орфоепічні словники: “Українська літературна вимова і наголос:

Словник-довідник”(К.: Наук. думка, 1973, близько 50 000 слів); М. І. Погрібний “Словник наголосів”(К.: Рад. шк., 1959 (I вид.); 1964 (II вид) та “Орфоепічний словник”(К.: Рад. шк., 1984).

Зразок статей зі словника “Українська літературна вимова і наголос”:

відвезти [вe"], зу, зеш, зе, зе"мо, зе"те, зуть; мин. ч. віз, ве"зла, ве"зло, ве"зли; нак. сп. везі

відвернення [не"н':а]

людство [л' у'дзтво], ва

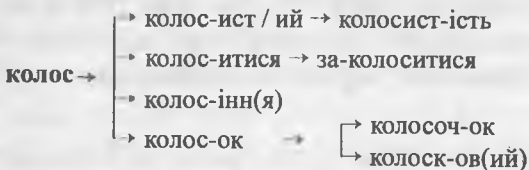
розжалобити [ож:а'; би°], блю, би°ш

С л о в о т в о р ч и й словник допомагає з'ясувати, як утворене те чи інше похідне слово, за допомогою яких словотворчих засобів, на основі якого слова, у яке словотвірне гніздо воно входить. Слова у такому словнику розміщені словотвірними гніздами (тобто сукупністю однокореневих слів, спільних за значенням; першим розміщене непохідне слово, що виступає основою для творення інших слів; кожне попереднє слово є основою для утворення наступного слова, наступних слів). У кожному наступному слові виділені твірна основа й словотворчий засіб.

Сучасна українська мова не має словотворчого словника. Невеликий за обсягом такий словник міститься у праці В. О. Горпинича “Будова слова і словотвір”¹. Довідником для з'ясування особливостей творення багатьох українських слів може бути, крім названого, “Школьный словообразовательный словарь русского языка” О. М. Тихонова (Посібник для учителів. — М.: Просвещение, 1978 (I вид.); 1986 (II вид)); його двотомний “Словообразовательный словарь русского языка”, що містить 145 000 слів і побачив світ у 1985 р., та “Українсько-російський словотворчий словник” С. С. Сікорської (К.: Рад. шк., 1985).

¹ Горпинич В. О. Будова слова і словотвір. — К.: Рад. шк., 1977. — С. 77—118.

Зразок статті словотворчого словника:

Т е р м і н о л о г і ч н і словники — це словники, в яких зібрані, систематизовані терміни, вживані у певній галузі науки, розтлумачено значення їх, названо походження. Такі словники можуть бути одномовними і двомовними (перекладними).

Українська мова має термінологічні словники з багатьох галузей науки: мінералогії, біології, медицини, математики, тепломеханіки та газотехніки, літературознавства, мовознавства, спорту. “Словник лінгвістичних термінів”, складений Є. В. Кротевицем та Н. С. Родзевич, вийшов у видавництві АН УРСР у 1957 р.; під такою самою назвою у 1985 р. київське видавництво “Вища школа” випустило в світ словник, складений Д. І. Ганичем та І. С. Олійником. Останній є двомовним — українсько-російським перекладним словником і, звичайно, тлумачним.

Зразок статті з нього:

АБЗАЦ, абза́ц (нім. Absatz — уступ). 1. Відступ управо в початковому рядку друкованого чи рукописного тексту; новий рядок.

2. Частина друкованого чи рукописного тексту від одного відступу до іншого, що складається з одного чи кількох речень і характеризується єдністю й відносною закінченістю змісту.

НУЛЬ ЗВУКА, нуль звука. Відсутність звука у складі морфеми, що виступає як показник граматичного значення при чергуванні. Наприклад: *обирати* — *обрати*, *посилати* — *послати*, *умерти* — *умру*.

Ф р а з е о л о г і ч н і словники — це словники, в яких зібрано й розкрито значення фразеологічних одиниць. Такі словники є одномовні і двомовні. В одномовних фразеологічних словниках, які є тлумачними, розкривається значення фразеологізмів, вживаних у рідній мові, наводяться варіанти їх, іноді подається стилістична й граматична характеристика. Наводяться зразки вживання

фразеологізму у різних стилях літературної мови. Такими словниками в українській літературній мові є “Фразеологічний словник” Н. О. Батюк (К.: Рад. шк., 1968), “Фразеологічний словник української мови” у двох томах (К.: Вища шк., 1982) та “Словник українських ідіом” (К.: Рад. письменник, 1968, понад 2200 ідіом) Г. М. Удовиченка, “Крилаті вислови в українській літературній мові” А. П. Коваль та В. В. Коптілова (2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Вид-во при Київ. держ. ун-ті, 1975), а також збірки “Українські народні прислів’я та приказки”, що різним обсягом видавалися у різні роки. У 1993 р. побачив світ двотомний “Фразеологічний словник української мови” (К.: Наук. думка), призначений для широкого кола читачів.

Двомовні фразеологічні словники — це перекладні словники. У них до наведених фразеологізмів однієї мови подаються фразеологічні відповідники іншої, як це зроблено в “Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному словнику”, укладеному І. С. Олійником та М. М. Сидоренко (К.: Рад. шк., 1978), чи в праці “Англо-український фразеологічний словник” К. Т. Баранцева (1969).

Зразки статей із тлумачного фразеологічного словника Н. О. Батюк:

Грати у власну дудку. Мати свої, незалежні від когось погляди, робити по-своєму. Ілюстрації.

Брати (узяти) за живе. Розтривожити, схвилювати (ілюстрації).

Зразки статей з двомовного фразеологічного словника:

Накивати п’ятами — показати п’ятки, фам. задати стрекача (чєсу).

На вкус, на цвет товарища нет — на любов і смак товариш не всяк, кожний Івась має свій лас.

Двомовні словники — словники перекладні. У них подано переклад слів з однієї мови на іншу (з якої на яку — відображено у назві словника). Поруч із перекладом уміщено типові приклади вживання слів у різних значеннях, оскільки у різних мовах похідні значення відповідних слів не збігаються, хоча основне значення в них спільне. До того ж у різних мовах неоднакова система омо-

німів, тому на іншу мову такі слова перекладаються не одним, а кількома відповідниками, напр.: *лицо* — укр. *лице, обличчя, вид, особа*; рос. *залог* — укр. *застава* (віддати під заставу), *запорука* (запорука миру), *стан* (дійсний стан).

Українська лексикографія має чимало перекладних словників, серед них — словники “Русско-украинский словарь” та “Українсько-російський словник”.

“Русско-украинский словарь” вийшов кількома виданнями. Вперше — у 1948 р. одним томом. У ньому зареєстровано 80 000 слів російською мовою, українських відповідників більше. Головний редактор словника — акад. Калинович М. Я., редактори — академіки Л. А. Булаховський, М. Т. Рильський. Друге видання словника було здійснено в 1968 р. у трьох томах. Російська частина словника нараховує близько 120 000 слів. Головний редактор цього видання — акад. І. К. Білодід.

Зразки статей з останнього словника:

длітьсѧ тривати; (*продолжаться* — *еще*) продовжуватися, -жується; (*тянутся* — *еще*) тягтися, -гнеться, тягнутися; (*о беседе и т.п.* — *еще*) точитися, -читься.

зеркало 1. дзеркало, *реже* люстро; *уст., поэт.* свічадо; *уст.* верцадло;
2. перен. дзеркало.

У 1975 р. у видавництві “Радянська школа” вийшов “Русско-украинский словарь” Д. І. Ганича та І. С. Олійника, призначений для учнів середніх шкіл. У словнику вміщено понад 30 000 слів різних стилістичних груп. Словник витримав кілька видань.

Цими самими авторами було підготовлено й видано у 1990 р. “Русско-украинский и украинско-русский словарь” (К.: Вища шк.). І російська, й українська частини у реєстрі містять по 12 000 слів з перекладом їх на іншу мову.

У 1992 р. з’явився “Русско-украинский и украинско-русский словарь. Отличающаяся лексика”, підготовлений колективом авторів у складі Л. І. Мацько, О. І. Сидоренко, С. В. Шевчук (К.: Вища шк.); у ньому зібрано слова російської мови, що перекладаються власне українськими словами, у другій частині подано

переклад власне українських слів російською мовою. У додатках розміщено сталі російські вислови, відповідні їм українські, а також слова і вирази зі значенням часу, слова українського народного календаря.

Значним досягненням української лексикографії є шеститомний “Українсько-російський словник”, виданий у 1953—1963 рр. Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Українська частина словника нараховує понад 120 000 слів. Головний редактор словника — чл.-кор. АН УРСР М. Т. Рильський.

У 1976 р. було випущено третім виданням одностомник “Українсько-російського словника” (відповідальні редактори Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. — К.: Наук. думка). У ньому вміщено в українській частині близько 65 000 слів. Словник складений на основі названого вище шеститомного словника, розрахований на широке коло читачів, призначений для довідок при перекладах, читанні українських текстів різних жанрів. Зразки статей з цього словника:

дія действие; воздействие, влияние; акт (театр.); обстановка способу дії грам. обстоятельство образа действия; п'єса на три дії (театр.), трёхактная пьеса, пьеса в трех действиях (актах).

дняти (дніє) безл. светать, рассветать.

Крім названих, широко використовуються й інші лінгвістичні словники, зокрема словник синонімів, словник антонімів, словник омонімів, словник рим, частотний словник, інверсійний словник, граматичний словник, словники мови творів окремих письменників, “Словник труднощів української мови”.

Вправа 152. Ознайомитись з будовою словників: “Словник української мови”, “Українсько-російський словник”, “Русско-украинский словарь”, “Орфографічний словник”, “Орфоепічний словник”, “Словник іноземних слів”. Виписати зразки статей (бажано на одне й те саме слово) з кожного словника, пояснити, які особливості слів розкриваються у кожному з названих словників. (Такими словами можуть бути: *жнина, земля, колоситися, щирий, ввічливий, ординарний, філігранний, універсиада, студентський, виховання.*)

Вправа 153. 1. Ознайомитися з кількома статтями, вміщеними в УРЕ, про видатних людей нашої держави (або в “Педагогічній енциклопедії” про видатних педагогів), відзначити особливості викладу матеріалу в них.

2. Скласти для енциклопедичного словника статтю про улюбленого вами поета, письменника, артиста, вчителя чи видатну людину місцевості, в якій ви живете.

Вправа 154. Прочитати подані статті до слова *павільйон*. Визначити, якому словнику відповідає кожна з них, відзначити особливості кожної статті та їх зумовленість типом словника.

Павільйон (франц. pavillon, від лат. papilio — шатро, намет) — 1) легка будівля, що звичайно має невеликий компактний об’єм. В Європі (17—19 ст.) П. був невід’ємною частиною палацово-паркового ансамблю. 2) Постійна або тимчасова полегшена будівля музейного типу, призначена для виставочної експозиції, кінознімання, торгівлі тощо. 3) Театральна декорація (на рамах), що зображає внутрішній вигляд закритого приміщення (кімнати, залу); декорація в приміщенні кіностудії, споруджена для знімання певної сцени фільму.

Павільйон, у, ч. 1. Невелика легка будівля з покриттям у саду, парку. *Від брами до павільйону з музикою прибували все нові гурти людей* (Л. Укр.) // Легка, звичайно тимчасова споруда побутового або спеціального призначення. *Створює [І. Д. Папанін]... прекрасно устатковану станцію з ангаром для літаків, науковими павільйонами* (Видатні вітч. географи..., 1954, 148).

2. Тимчасова або постійна споруда, призначена для розміщення експонатів якої-небудь виставки. *У спеціальному павільйоні “Атомна енергія в мирних цілях” послідовно розкриваються властивості енергії атомного ядра і методи її застосування* (Наука..., 8, 1956, 22).

3. Приміщення, обладнане для кінозйомок і фотографування, а також декорація в приміщенні кіностудії, побудована для знімання якої-небудь сцени фільму. *Американська кінематографія в основному базується на павільйоні. Наша кінематографія має багато натури* (Довж., III, 1960, 226).

Павільйон (франц. pavillon, від лат. papilio — намет) — 1) Будівля полегшеного типу. 2) Споруда для виставочної експозиції. 3) Приміщення для кіно- і фотознімання. 4) Театральна декорація (на рамах).

Вправа 155. З'ясувати значення поданих слів, користуючись “Словником української мови” та “Словником лінгвістичних термінів” Д.І. Ганича і І.С. Олійника. Які відмінності у тлумаченні слів у названих словниках та чим вони зумовлені?

Звук, назва, запозичення, живий, модель, суб'єкт, шум, дзвінкий, об'єкт, варіація, норма, особа, самостійний, рід, керований, голос.

Вправа 156. Скласти статті для синонімічного словника до слів *іти*, *журитися*.

Вправа 157. Скласти статті для фразеологічного словника до висловів *зашпори зайшли*, *допекти до живого*, *ні кінця ні краю не видно*, *аж пальці знать*, *виміняли шило на мило*.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У яких значеннях уживається слово “лексикографія”?
2. Що вивчає розділ мовознавства “Лексикографія”?
3. Яке значення мають словники? Прочитати слова М. Т. Рильського, що звучать як порада для користування словниками. Чому у вислові згадані прізвища Грінченка, Даля?
4. Як поділяються словники за призначенням і характером викладу матеріалу?
5. У чому відмінність між словниками енциклопедичними та лінгвістичними?
6. Яких різновидів є лінгвістичні словники? Яке призначення й особливості кожного з них?
7. Охарактеризувати найважливіші словники української мови.
8. Якими словниками ви користуєтесь найчастіше?

МОРФЕМІКА І СЛОВОТВІР

Морфеміка і словотвір — це розділ мовознавства, який вивчає морфемну будову слів, значущі частини їх, способи та мовні засоби творення слів. У розділі чітко виділяються дві частини: морфеміка, що вивчає будову слова, та словотвір, який вивчає слово з погляду творення його.

§ 34. МОРФЕМНА БУДОВА СЛОВА

Слова змінні і незмінні. Основа і закінчення

Кожне слово, вживане в мові, характеризується будовою, виступаючи як структурне ціле, так чи інакше співвідносно з іншими словами. Структурний характер слова визначається його значенням і граматичними властивостями, частково й експресивно-стилістичним забарвленням, вживаністю, походженням.

Більшість повнозначних слів складається з кількох структурних частин, кожна з яких є носієм лексичного чи граматичного значення або і лексичного, і граматичного.

Для спілкування люди поєднують слова, вживаючи кожне з них у тій формі, яка зумовлена відношенням слова до інших. Є слова, які при цьому залишаються незмінними. Напр.: *Музичне заняття у дитсадку є одним із засобів естетичного виховання дітей. Цих занять діти чекають нетерпляче. На заняттях вони слухають музику, розучують пісні, танці, виконують їх. Дітям цікаво, і дитяча зацікавленість не зменшується від заняття до заняття.*

Слова *діти, дітей, дітям* мають спільне лексичне значення, а при поєднанні з іншими словами у висловленні виражають різні смислові відношення, на що вказує змінна частина слів — *-и, -ей, -ям*; частина *діт-*, що спільна для всіх цих слів, залишається незмінною, виражає лексичне значення їх. Є ця частина і в слові *дитяча*, частина *-яч-*, наявна у ньому, виражає ознаку за відношен-

ням до слова *діти* (отже, надає слову нового значення), а відношення до інших слів виражає частина *-а*, що є змінною: *дитяча зацікавленість, дитячий ранок, дитячі забави*.

Подібно можна охарактеризувати й слова інших рядів: *заняття, занять, заняттях; цікаво, зацікавленість*. При цьому звертаємо увагу на те, що в словах *занять, зацікавленість* фонетично не виражена змінна частина слова, але й відсутність її є засобом вираження відношення даних слів до інших — обидва слова вжиті у певному відмінку, числі: *занять* — у родовому множини, *зацікавленість* — у називному однини.

Є в наведеному висловлюванні слова, що залишаються незмінними при поєднанні з іншими словами чи їх формами — це слова *нетерпляче, цікаво: нетерпляче чекають, нетерпляче очікую, нетерпляче перечитуюмо, нетерпляче виглядали; дітям цікаво, цікаво розповідати, цікаво розповідаєш, цікаво розповів*. У таких словах немає і не може бути змінної частини слова. В українській мові незмінними є також слова іншого типу: *швидко ходити, люблю ходити, почне ходити; працювали співаючи, йдемо співаючи, відпочиваю співаючи; прийшла Коваленко Галина, звертаюсь до Коваленко Галини, розмовляю з Коваленко Галиною; збудувати метро, їжджу метро, нова станція метро*. Слова *ходити, співаючи, Коваленко, метро* є незмінними. Кінцевий голосний у них не вказує на зв'язок з іншими словами.

Отже, повнозначні слова є змінні і незмінні. У повнозначних змінних словах виділяються дві частини: та, що змінюється при поєднанні з іншими словами, і та, що при цьому залишається незмінною. У незмінних словах наявна, звичайно, одна частина — незмінна.

Змінна частина слова, що служить для вираження синтаксичних відношень даного слова до інших слів у словосполученні й реченні, називається з а к і н ч е н н я м. Щоб визначити закінчення, треба змінити форму слова: *тепла погода, теплої погоди чекаємо, сподіваємось на теплу погоду; читаю книгу, читаєш книгу, читають вголос, читайте вголос, читаймо вголос, читає вголос*.

Закінчення вказує на рід, число, відмінок слова (*сонячний день, красива квітка, сіре котеня*), на особу, число, спосіб (*співаю, співаєш, співають, співаймо, співайте*). Слова, які відрізняються тільки закінченням, є формами одного слова: *зоряний, зоряна, зоряні, зоряне; калина, калини, калиною, калині; говорю, говориш, говоримо, говорять, говори, говорімо*. Закінчення початкової форми слова передбачає набір інших закінчень: *земля, землі, землю, землею, землями, на землях*. Кожне змінне слово має свій набір закінчень, з яким воно належить відповідно до того чи іншого типу відмінювання або дієвідмінювання. Закінчення може не мати звукового вираження, таке закінчення також вказує на певну граматичну форму, воно називається *н у л ь о в и м*: *високий ясен, рідний край, цікава відповідь, приваблива постать, ходив щодня, родючих земель, широких вікон, дрібен дощик*.

Частина слова без закінчення, яка містить лексичне значення слова або лексичне й окремі граматичні, називається *о с н о в о ю*, напр.: *дитячий садок, маленька сестричка, молодший братик, пишу вправу, відповідаю на запитання*.

Незмінні повнозначні слова складаються лише з основи: *розповідати послідовно, іти поспішаючи, роздивляти панно, їхати в метро (таксі)*.

Основа може бути: *ч и с т о ю*, якщо після неї у змінному слові немає вираженого звуками закінчення: *малюй, глечик, став на стіл*; *п о х і д н о ю*, якщо вона складається з кількох морфем, і *н е п о х і д н о ю*, якщо вона складається з кореня або кореня і морфем, що виражає граматичне значення (похідні основи: *по-від-ом-и-ти про при-їзд, холод-н-уват-ий вітер-ець*; непохідні основи: *стоїть стіл, молод-ш-а сестр-а нес-л-а вод-у*¹). Похідні основи з непохідною зв'язані спільною частиною, яка виражає їх основне лексичне значення (коренем): *синька, синіти, підсинений — синій; квітковий, квіткувати, заквітчаний, квітникар, квітка — квіти*.

¹ Суфікси у словах *молодша, несла* є формотворчими.

Щоб виділити кожну частину слова, треба дане слово зіставити з іншими, у яких є такі самі морфеми. Перш за все слово зіставляється зі спорідненими словами для виділення їх спільної частини; для виділення інших частин необхідне зіставлення з іншими словами подібної структури. А з самого початку звичайно встановлюється, змінним чи незмінним є слово, виділяється його змінна частина. Основа може складатися з одної значущої частини чи кількох, пор.: ли-ст, ли-ст-ок □, ли-ст-ян-ий, без-ли-ст-ий; мороз □, мороз-ець □, мороз-н-ий, за-мороз-ува-ти, за-мороз-ува-ни-я. Наприклад, при визначенні морфемної будови слова *передмова* воно поєднується з іншими: *цікава передмова*, *прочитав передмову*, *висловлено у передмові* — слово змінне, має закінчення *-а*, основу *передмов*. Добираються споріднені слова для визначення частини, що містить лексичне значення: *мова*, *мовний*, *промовити* — спільна частина — *мов-*. Для визначення інших частин дане слово зіставляється з такими, що мають подібні частини: *передмова*, *передгрозя*, *переддень* — перед коренем наявна частина *перед-*.

Поняття про морфему. Типи морфем

М о р ф е м а (гр. *morphē* — форма) — найменша значуща частина слова.

Морфема вичленовується зі слова, функціонує у слові. Тому, на відміну від слова, вона не має самостійного лексичного значення, граматичної оформленості, синтаксичної самостійності, через що вільно, незалежно від інших частин у мовленні не вживається. Лише поєднання морфем і розміщення їх у прийнятій послідовності є засобом називання того чи іншого поняття, засобом вираження певного лексичного й граматичного значень. Одна й та сама морфема утворює (або є основою для утворення) велику кількість слів, тому у мові морфем значно менше, ніж слів, утворених на їх основі, за їх допомогою.

Традиційно виділяють такі різновиди морфем: корінь, суфікс, префікс, закінчення; у складних словах, крім того, — інтерфікс. Усі вони одна від одної відрізняються кількома ознаками.

За роллю у слові виділяють морфеми кореневі та афіксальні. Коренева морфема, корінь слова, містить загальне лексичне значення споріднених слів; афіксальні морфеми (лат. *affixus* — прикріплений) — лексичне чи граматичне значення. До афіксів належать префікси, суфікси, закінчення. Афікси виконують словотворчу і формотворчу функції.

Розрізняють морфеми позитивні й нульові (або негативні) залежно від того, чи мають вони звукове вираження: (*книг*а, *книг*и); продуктивні й непродуктивні залежно від того, як часто вони використовуються для творення нових слів чи їх форм: продуктивні морфеми широкоживані (*підписати*, *водний*), непродуктивні — рідковживані або взагалі не є вживаними (*пастух*, *попадя*). Значення морфем може бути вільним і зв'язаним. Вільне значення мають морфеми, які виявляють себе при словозміні чи словотворенні (*ходити*, *підхід*, *ходок*, *хід*, *ходовий*, *ход*у, *ходж*у); зв'язане значення мають морфеми, які завжди вживаються у словах із похідними основами, тобто завжди поєднуються з префіксами чи суфіксами, ніколи самостійно не зустрічаються: *підняти*, *вулик*, *від'смі*и.

Подібно до слів морфеми можуть змінювати свій фонемний склад, внаслідок чого виникають варіанти морфем: *прорвати* — *прірва*, *дорога* — *дорожний* — *на дорозі* — *доріг*, *палець* — *пальця*. Фонемний склад морфем може збігатися, бути однаковим, але значення морфем мають різне: *висока гора*, *несподіване горе*, *горить яскраво*. Такі морфеми називаються омонімічними. Одне й те саме значення виражається морфемами, які мають відмінний фонемний склад: *не бачила брат*а, *сестри*и, *сніг*у, *вишні*и — значення родового відмінка однини іменників виражене різними закінченнями; *братик*, *сестричка*, *батько*, *матусенька*, *матуся*, *батько*, *хлопчик*, *дівчинка* — пестливі значення виражені різними за фонемним складом суфіксами. Такі морфеми називаються синонімічними.

Корінь — частина слова (основи), що є носієм лексичного значення його. Корінь — понятійна морфема, оскільки співвідносить слово з певним поняттям. Він є основним елементом слова, без кореня слова не може бути. І якщо у слові наявна одна морфема, то ця морфема — корінь. При цьому він не має будь-якого граматичного значення, не співвідноситься з певною частиною мови — можна говорити про первинну віднесеність кореня до якоїсь частини мови, хоч він є у словах, що належать до різних частин мови: *осінь* (іменник), *осінній*, *передосінній* (прикметники), *восени* (прислівник) — за походженням у цих словах корінь іменниковий; *дума*, *роздум*, *задумливість* (іменники), *задумливий* (прикметник), *думати*, *подумати* (дієслова) — корінь *-дум-* за походженням дієслівний.

Корінь може збігатися з основою слова, причому є слова, що складаються з однієї позитивної морфеми — кореня-основи (*сад*□, *дуб*□, *клен*□, *брат*□, *чоловік*□, *човен*□, *кінь*□), і слова, що складаються з кореня-основи й закінчення — двох позитивних морфем (*сестр*□, *мам*□, *мил*□, *ходж*□). У слові може бути два й більше коренів, такі слова за будовою називаються складними: *хлібороб*□, *світлоносний*, *світловололікарня*.

Слова, які мають спільний за звучанням і значенням корінь, називаються спорідненими. Проте спільність звучання кореня у споріднених словах відносна, оскільки внаслідок різних фонетичних процесів фонемний склад коренів змінюється: *щастя* — *ощасливити*, *їздити* — *проїзний*, *проїжджати*, *котити* — *качати*, *допомога* — *допоміжний*, *допомагати*. Спільність значення кореня (в тому числі й видозміненого) абсолютна. Необхідно розмежовувати однозвучні корені, які виражають різне значення (омонімічні), пор.: *диво* і *дивитися*, *город* і *городити*, *граб*, *грабар* і *грабувати*. Кожне з наведених слів має різні споріднені, напр.: *диво*, *дивний*, *здивуватися*, *дивак*; *дивитися*, *видивлятися*, *добивитися*, *передивляючись*.

Префікс

Префікс (лат. *praefixus* — прикріплений спереду) — частина слова (основи), що стоїть перед коренем і надає слову нового лексичного чи граматичного значення. Напр.: задрімати, поверхня, надворі, безкрайній, навскіс, звідусюди. У слові може бути один або кілька префіксів.

За роллю у мові розрізняють префікси словотворчі й формотворчі. Словотворчі префікси надають слову нового лексичного значення (прадід, невеликий) або нового його відтінку (підбігти, перебігти, вибігти, забігти). Формотворчі префікси виражають нове граматичне значення слова (робити — зробити, кликати — покликати — в обох словах префікси виражають значення доконаного виду).

Більш поширені префікси словотворчі. Вони можуть приєднуватись до слова в цілому самостійного (прабатьківщина, превисокий, недруг, продумати, назавжди), разом із суфіксом (подушка, одвірок, нагірний). Префікс може бути частиною слова, корінь якого є зв'язаною морфемою (зімкнути, розімкнути, зняти, підняти, провулок).

Приєднання префікса до слова не змінює належності його до частини мови: дід — прадід, внук — правнук, правда — неправда (іменники); білий — пребілий, високий — невисокий, звуковий — ультразвуковий (прикметники); що — ніщо, дещо, абищо, будь-що (займенники); думати — передумати, видумати, задумати (дієслова); коли — відоколи, сюди — всюди, повсюди (прислівники). Тому є підстави говорити про словотворчі префікси, властиві певній частині мови, хоч один і той самий префікс може вживатись у словах різних частин мови: прабатько (іменник), прабатьківський (прикметник), підписати (дієслово), підписний (прикметник), підпис (іменник). Окремі префікси виступають словотворчими для кількох частин мови. Такими, наприклад, є префікси за-, при-, над-, по-, що творять іменники та дієслова: Задніпров'я, Придністров'я, надхмар'я, поверх, записати, припустити, надрізати, почитати.

Деякі словотворчі префікси вживаються у кількох варіантах, які виникають внаслідок різних фонетичних процесів і вживаються для забезпечення милозвучності мовлення. Так, префікс *з-* вживається у варіантах: *з-* (*зробити, змалку*), *с-* (*схилитись, стиха*), *зі-* (*зібгати*), *із-* (*ізвечора*).

Формотворча функція префіксів досить обмежена: за допомогою їх творяться форми найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*найдосвідченіший вихователь, найшвидше прочитає*) та форми доконаного виду дієслів (*писати — написати, чути — почути*).

Вживаються в українській літературній мові префікси іншомовного походження: *а-*, *ан-* (обидва означають заперечення: *асиметричний, анемія*); *анти-* (означає протилежність, протидію, подібність: *антибактеріальний, антивітамін*); *архі-* (із значенням “головний”, “старший”; найвищий вияв чогось: *архіважливий, архізастарілий*); *де-* (означає віддалення, скасування; рух донизу, зниження: *декваліфікація, декласований*); *dez-* (із значенням “зниження”, “видалення”; відсутність чи спотворення чогось: *дезінформація, дезорганізаторський*). За походженням префікси *а-*, *ан-*, *анти-* є грецькими, *де-*, *ко-*, *ком-*, *кон-*, *контр-*, *екс-* — латинськими, *dez-* — французьким.

Префікс не є обов’язковою частиною слова. В українській мові їх вживається набагато менше, ніж коренів і суфіксів. Значна частина префіксів співзвучна з применниками (*в, на, під, від, з, над, між, до, при, по*), деякі співзвучні з частками (*не, ні*).

Суфікс

Суфікс (лат. *suffixus* — прикріплений) — частина слова (основи), що стоїть після кореня і служить для утворення нових слів чи форм їх.

Як правило, суфікс займає позицію у слові (основі) безпосередньо після кореня. В одних словах він стоїть в абсолютному кінці слова (*школяр, коржик, сестрин*), в інших — перед закінченням (*вразливий, холодний*). Тільки постфікс *-ся*, вживаний у дієслів-

них формах, займає місце як після суфікса (*хвилюватис^я, смійс^я*), так і після закінчення (*умиваюс^я, причісуєш^я*), зрідка — після кореня (*присуньс^я*).

У слові може бути один або кілька суфіксів; останні розміщуються послідовно один за одним (*хлопчик, учительський, одягаєтьс^я*).

Суфікс, на відміну від префікса, рідше приєднується до самостійно вживаного слова, частіше — до його основи.

У мові суфікси виконують словотворчу й формотворчу функції. За допомогою суфіксів утворюються слова з новим значенням: від *учити* (назви дії) — *учитель* (назва особи), *учительський* (назва ознаки предмета) — *по-учительськи* (назва ознаки дії). Кожній частині мови властиві “свої” суфікси. Наприклад, від дієслів за допомогою різних суфіксів творяться іменники: суфіксами *-ач, -ень, -тель, -ій* зі значенням особи-діяча (*читати* — *читач, учити* — *учень, учитель*; *водити* — *водій*); за допомогою суфіксів *-ни-, -єни-, -їни-, -тн-, -ин-, -б-* від дієслів творяться іменники, що означають абстрактні поняття (*читати* — *читання, ділити* — *ділення, ходити* — *ходіння, жити* — *життя, бігати* — *біганина, молотити* — *молотьба*); за допомогою суфіксів *-от-, -ість, -оц-, -їнь, -ин-, -изн-* на позначення ознаки, якості творяться іменники від прикметників (*добрий* — *доброта, людяний* — *людяність, хитрий* — *хитроці, високий* — *височінь, глибокий* — *глибина, жовтий* — *жовтизна*), причому від одного прикметника за допомогою різних суфіксів можна творити іменники, що виражають ознаку, напр.: *гордий* — *гординя, гордість, гордоці*.

Суфікси надають слову найрізноманітніших додаткових відтінків стосовно головного лексичного значення слова, найпоширенішими з яких є: пестливості (*братик, сестричка, матуся, матусенька, батечко, синок, дідусь, відерце, котеня, голубочка, рідненький, ріднесенький*), зневажливості, згрубілості (*хлопчисько, ручище, носюра, дідуган, козарлюга*), одноразової, раптової дії (*стукнути, кольнути*), повторюваної, багаторазової дії (*почитувати, постукувати, гуркотіти, стукотіти*), згрубілості дії

(*гребонуті*). Слова з новими відтінками значення, що виражаються суфіксами, належать до тієї самої частини мови, що й слова, від яких вони утворені.

При словозміні суфікс може змінювати свій звуковий склад, внаслідок чого виникають варіанти суфіксів, напр.: *свіжість* — *свіжості* (-*ост*- є варіантом суфікса *-ість*); *жнець* — *женці* (-*ц*- є варіантом суфікса *-ець*); *високий* — *височина* (-*оч*- є варіантом суфікса *-ок*-).

Суфікс є зв'язаною морфемою, він уживається лише у поєднанні з іншими морфемами, обов'язково — з коренем.

Вправа 158. Визначити серед поданих слів змінні й незмінні, записати їх двома колонками; у змінних словах визначити закінчення.

Працюючий, сердечно, натхненно, натхнення, спотикаючись, вірець, горішник, старанно, титанічний, кава, кофейний, кафе, лицедійство, лібрето, старатися, наполегливо, наполегливість, віддалено, сумно, по-сусідськи.

Вправа 159. Довести змінюваність чи незмінюваність слів попередньої вправи введенням їх у контекст (словосполучення, речення).

Вправа 160. Переписати. Виділити основу та закінчення у словах поданого тексту, підкреслити незмінні слова.

Мене ізмалку люблять всі дерева,
і розуміє бузиновий Пан,
чому верба, від крапель кришталева,
мені сказала: “Здрастуй!”— крізь туман.
Чому ліси чекають мене знову,
на щит піднявши сонце і зорю.
Я їх люблю. Я знаю їхню мову.
Я з ними теж мовчанням говорю.

(Л. Костенко)

Вправа 161. Визначити у поданому тексті групи споріднених слів; відзначити, які з них є формами одного слова, а які словами з новим значенням; назвати й позначити складові морфеми. Чи однакові значення й будова виділених слів?

Лебеді материнства

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.

Заглядає в шибку казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати,
Не пущу тебе колиску **синову** гойдати.

Припливайте до колиски, **лебеді**, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, **синові** під вії.

Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні,

Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.

Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.

Можеш вибрати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

За гобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата...

(В. Симоненко)

Вправа 162. Дібрати змінні і незмінні слова, які закінчуються звуками [a], [u], [e]. Змінність і незмінність їх довести поєднанням з іншими словами.

З р а з о к: *троянда* (тримаю троянду, милуюся трояндою) — слово змінне, [a] є закінченням; *здалека* (повернувся здалека, приїжджають друзі здалека, чекаю гостей здалека) — слово незмінне, [a] входить до складу основи, закінчення у слові немає.

Вправа 163. Поділити подані слова на змінні й незмінні, виділити основу й закінчення.

Весняний, по-весняному, знову, нашвидкуруч, рученьки, розріджений, прийти, намалювати, розписавшись, спом'янути, тихесенько, пошепки, прекрасний, зібравшись, дівочий, горличка, незліченний, завтра, український.

Вправа 164. Виділити основу і закінчення на основі звучання (записавши фонетичною транскрипцією) і запису, відзначити збіг і розходження між фонетичними і графічними частинами, пояснити розходження.

Виховання, столяр, підгір'я, життєвий, знаючий, малюючи, знання, подвір'я, інтелігенція, киш'ятіння, стаття, верб'я, сім'я, животворящої, зустрічайте, чужої, малою, стоять, співаємо, струшують, підвіконня.

Вправа 165. Подані слова мають закінчення *-а*. Об'єднати їх у групи за спільними значеннями, що виражаються закінченнями, назвати ці значення.

Коліща, дитя, хлоп'я, мама, сестра, ромашка, мрія, воля, вікна, сонця, поля, дерева, красива, чуйна, проворна, відверта, прийшла, прочитала, батька, племінника, Василя, Андрія.

Вправа 166. Поділити подані слова на групи за будовою: слово складається лише з кореня (чиста основа); кореня і закінчення (нульового, позитивного); кореня, суфікса (суфіксів), закінчення (нульового, позитивного); префікса, кореня, закінчення (нульового, позитивного); префікса, кореня, суфікса; префікса, кореня, суфікса, закінчення (нульового, позитивного).

Гість, життя, ранок, покликання, дівча, переділ, пасинок, взагалі, сплетіння, всесвіт, святковий, безкінечний, лисичка, порозумітися, віддавна, полин, призьба, безсмертний, перерозподілений, незбагненність, надшвидкісний, знеславити, протирічливий, возз'єднаність, перевтілення, предковичний, благодатний, студентський, товариство, шитво, заквітчаний.

Вправа 167. Виділити морфеми у словах, дібрати споріднені слова. Як називаються основи цих слів? Чому?

Стебло, підняти, від'ємний, горобець, малина, співати, затівати, упряж, ледар, звикати, відміна, схожий, розлука, замкнути, одягати, достиглий.

Вправа 168. Визначити у словах основу, поділити її на морфеми. Чи в усіх словах основа є похідною?

Зцілителька, натхнення, найбільший, зачудування, ходила, про читали, омріяний, їзда, заборонити, промова, доручений, групування, найдовше.

Вправа 169. Визначити, чи мають спільний корінь виділені слова; до кожного дібрати споріднені.

Цікава *робота*, не бачила *робота*; великий *став* у селі, *став* на ноги; купила *мила*, *мила* підлогу; піду *далі*, безмежні *далі*; *гаряче* літо, сонце пече *гаряче*; *жила* спокійно, суха *жила*; віддам книгу *братові*, *братові* турботи; *Сергієві* діти, скажу *Сергієві*; *найвище* дерево, забратись на дерево *найвище*; гусак має довгу *шию*, *шию* нову сукню.

Вправа 170. Визначити корені споріднених слів, пояснити виникнення варіантів кореня.

Очистити, очищений; простити, прощення; переїздити, проїжджий; викупити, викуплений; рука, приручений; смуга, смужечка, на смузі; день, днювати; загонити, заганяти, зігнати; бігати, перебіжчик; честь, чесний; козак, козацтво; птах, пташина, птаство; диxати, задушливий, натхнення.

Вправа 171. Записати слова з поданими варіантами коренів.

Віст / віщ / , книг / книж / книз, світ / свіч, візь / вз, бир / бер/ бр, вод /вед / вес; нос / нош / нес, мог / маг / мож / між.

Вправа 172. Чи можна подані у кожній групі слова назвати спорідненими? Чому? Як називаються вони? До кожного слова записати споріднені, виділити корені.

Купальний, купецький, купинка, скупчення; городина, городити; мливо, млистий, мліти; німий, німець; грубка, грубий; надбавити, бавитись.

Вправа 173. Пояснити, чи є спорідненими слова, подані нижче.

Коса, зачіска, причесаний, причешу; горло, жерло, джерело; оскома, щеміти; диxати, задишка, натхнення; прощення, прощатись; замкнути, примикати; присяга, досягнення.

Вправа 174. Прочитати текст, виділити в ньому префіксовані слова. Написати переказ, вживаючи визначені слова, виділити префікси. Дібра-ти до цих слів споріднені з іншими префіксами.

З давніх-давен через село Медвин пролягає лебединий шлях. Коли запахне відгалою землею і березовим соком, птиці, розколюючи м'яку сонячну основу, приносять на святкових крилах вологе, іще з волохатим туманцем тепло. Іноді лебеді падали недалеко

від села на прибутну воду, близько підпускали до себе дітвору і дорослих. Потім птиця, струшуючи живі краплини, розгонисто підіймалася вгору, а людина, роняючи піт, хилилася в роботі низько до землі; проте їй ще довго-довго ввижались оті сонцем перемиті віщуни тепла, що на крилах приносять весну і з нею відгомін неясних надій.

...Вже другий день над фіалковим маревом лісу, над сіро-зеленим туманцем прибузьких верб і яворів, над зеленооким безладдям замшілих стріх сіється срібний двоголосий передзвін. Може, то не тільки птиця, а й вербне сонце розгойдує свій передсвятковий дзвін і струшує на землю співуче золото росин. Воно, це сонячне золото, нерівними жмутками лягло на гребені хвиль, по вінця залило тихі, з вибіленими кладками копанки, а кожна калюжка вмістила в собі не мало, не багато, а цілий круг світила.

Над водою гірко і п'яно пахло осиковими сережками, вербовими котиками і соком, що пробивав молоду кору. До округлого, мов чаша, острівця тулився обведений срібною дужкою молодик — йому хотілося упасти на теплі груди землі, а не на холодну хвилю. Біля острова лунко викинувся сом і перелякано, крізь сон, заячали лебеді.

(М. Стельмах)

Вправа 175. Утворити від поданих слів за допомогою різних префіксів нові слова, записати, виділити префікси, з'ясувати правопис їх.

Будувати, малювати, стелити, мирити, тримати, пустити, говорити, чудовий, довгий, дивний, круглий.

Вправа 176. Виділити в поданих словах префікси, відзначивши, чи в кожному слові є ця морфема.

Прибуття, припишклий, приємний, прибуток, приміський, присвячений, привілей, приязний, пригода, призма, прилад, принцип, предмет, престол, преміальний, предостатній, преславний, премілий, претензія, пречудовий, прерія, продаж, продавець, проминути, прабатько, праведний.

Вправа 177. Переписати. Виділити у словах суфікси. Якого значення надають вони словам? Які з них можна назвати синонімічними? Чому?

Сьогодні за хмари сховалося сонце.
Краплинки дощу стукотять у віконце,
І стежить за ними Маринка сумна:
— Погана погода! — зітхає вона.
А в полі зеленім хвилюються сходи:
— Хороша погода! Найкраща погода!
Ой дощику, дощику, лий, поливай,
Готуй для людей золотий урожай!

(Н. Забіла)

Вправа 178. Записати групи поданих слів, виділити в них суфікси. Чи однакові вони у кожній групі? Звірити зі словником “Морфемний аналіз. Словник-довідник” І. Яценка.

1. Ліричний, фактичний, лексичний, критичний, косметичний, фантастичний, медичний, категоричний, гуманістичний, кліматичний, токсичний.

2. Алгоритмічний, клінічний, ритмічний, лаконічний, кристалічний, хімічний, агрономічний, титанічний, технічний, антонімічний.

3. Лісник, півник, ремісник, рибник, начальник, помічник, письменник, поборник.

Вправа 179. Поділити слова на групи, об’єднавши їх спільним суфіксом, суфікс виділити.

Туристський, студентство, жіноцтво, битва, кагарлицький, бориспільський, обухівський, криворізький, кременчуцький, убозтво, птаство, французький, чеський, паризький, золотоніський, ризький, квітництво, сумісництво, письменство, людинознавство, багатство, змовництво, боягузтво.

Вправа 180. Утворити від поданих слів нові за допомогою суфікса *-ість*, пояснити правопис новоутворених слів.

Вихований, родинний, обдарований, усвідомлений, злагоджений, укомплектований, загазований, бездонний, споріднений, безцінний, нездійснений, нездійснений, невблаганний, однотонний, недовідчений, незлічений.

Вправа 181. У поданих словах виділити суфікс, відзначивши, варіантом якого є кожний із них, поряд записати слово з головним виявом суфікса; пояснити виникнення варіантів суфіксів. Навести аналогічні приклади.

Хлопця, вітерця, пальця, серце, садка, садочка, краєчка, сестричок, голубок, дівчаток, дійсності, відвертості, широчінь, нижчий, вужчий.

Вправа 182. Виконати морфемний аналіз слів за поданими схемою і зразком. Виконання звірити зі словником морфемної будови.

Аналізоване слово	Змінне чи незмінне	Споріднені слова	Основа похідна чи непохідна, вільна чи зв'язана	Морфемна будова			Закінчення
				Основа			
				Префікс	Корінь	Суфікс	
<i>Побажання</i>	Зм.: звучить побажання, висловив у побажання	Бажати, бажачий, забажавши	Похідна, зв'язана	<i>по-</i>	<i>-баж-</i>	<i>-а-, -ни-</i>	<i>-я</i>

Мислення, внутрішній, навколо, зворушливий, невчасно, відвідувач, навмисний, набережна, вихованець, громовідвід, доччина, навчається, народження, натхнення, приміський, ошасливити, пробиваючись, приурочений, премудрість, викладацький, розповсюджуючи.

Вправа 183. Записати поданий текст, виконати морфемний аналіз ужитих у ньому повнозначних слів (морфема виділити прийнятими позначками).

Хліб у звичаях і повір'ях

Хліб у народі завжди берегли, цінували, ставилися до нього як до святині! Про нього народ створив багато повір'їв, які мали практичний і ритуально-магічний зміст. Пильнували, щоб хліб не падав додолу. А як упаде, слід підняти, перепросити, поцілувати і з'їсти. Якщо так не зробити, будуть великі збитки. Коли хтось знаходив на дорозі окраєць, не можна було через нього переступати. Треба підняти, обтрусити й покласти на видному місці птахам. За гріх вважалося надкусити й недоїсти шматок. Хліб, який залишався після поминок, роздавали людям. Не можна його давати свиням, “бо на тому світі покійному хліба не дістанеться”. Не позичали нікому з дому хліб, коли йшли вперше сіяти, бо не вродить. Перший хліб нового врожаю давали потроху собаці чи котові, щоб людям не вадило.

Весільний хліб, коровай, шишки треба скоро з'їсти, щоб не засохли, бо в молодих “життя всохне”. Цілушку давали дівчатам, щоб цілували хлопці. Крихти зі столу ніколи не змітали на долівку, ретельно збирали й віддавали курям, а крихти свяченої наски — худобі й птиці. На Прикарпатті сіяли їх по городу до схід сонця. Вірили, що від тих крихт виростають квіти марунки, які мають цілющі властивості.

(Л. Артюх)

С х е м а морфемного аналізу слова:

визначити, чи є аналізоване слово змінним, для чого поєднати його з кількома словами;

визначити закінчення — змінну частину слова;

визначити основу слова шляхом відкидання в ньому закінчення — змінної частини від незмінної; незмінне слово матиме лише основу;

охарактеризувати основу — похідна чи непохідна; вільна чи зв'язана; підібрати кілька споріднених слів для визначення кореня слова; визначити префікс і суфікс шляхом зіставлення з іншими спорідненими словами, пам'ятаючи, що кілька суфіксів, якщо вони є в слові, приєднуються послідовно, це треба показати добром слів.

З р а з о к морфемного розбору змінного слова:

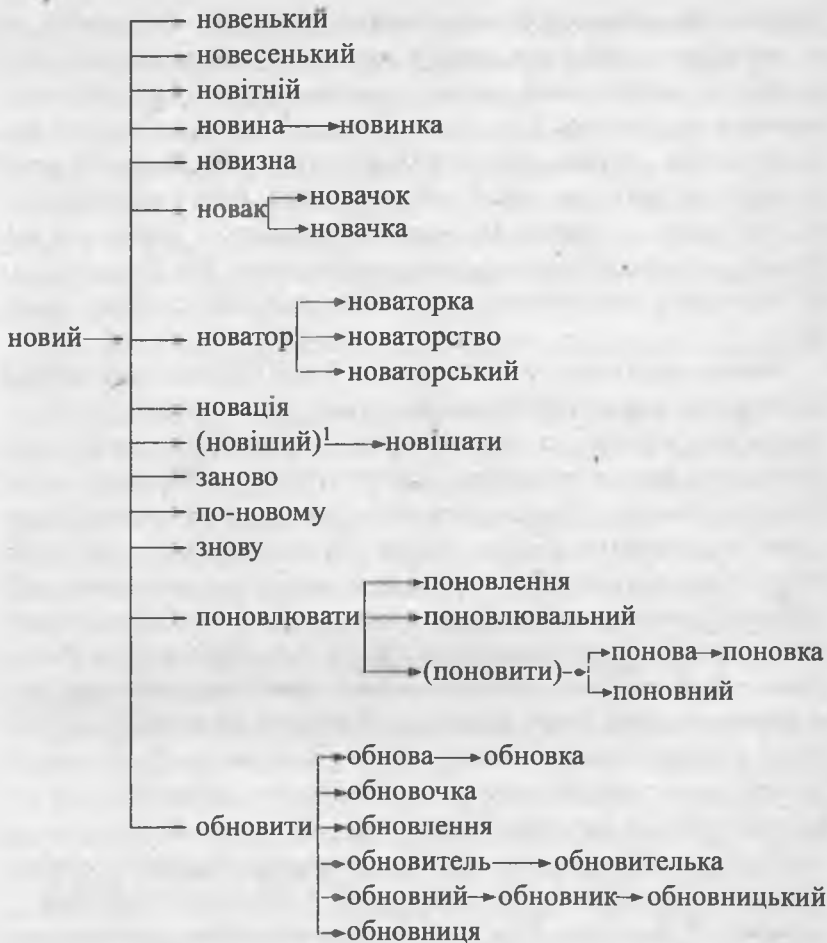
Пробудження — надавати значення *пробудженню*, перебувати у *пробудженні*, спостерігати за *пробудженням* — слово змінне; закінчення *-я*, основа *пробудженн-*; основа похідна — складається з кількох морфем, зв'язана, її корінь без поєднання з іншими морфемами не вживається;

пробудити, пробуджуваний, збуджено, будити — корінь *-будж-*, видозмінений (*будити* — *пробуджений* — чергування /д/ — /дж/);

пробудження, збуджений — префікс *про-*; *пробудження, пробуджуючий, пробудити, пробуджений* — суфікс *-енн-*.

§ 35. СЛОВОТВІР. СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

Словотвір — найважливіший і найактивніший процес збагачення словникового складу мови на основі внутрішніх ресурсів її, адже від одного слова за допомогою різних мовних засобів, застосовуючи різні способи словотвору, можна утворити досить велику кількість слів, кожне з яких також може бути основою для творення нових. Досить яскраво цю думку можна проілюструвати, навівши слова, що з погляду словотворення об'єднуються навколо слова *новий*:

З погляду словотворення аналізуються, вивчаються лише похідні слова — такі, що утворені від інших слів, значення яких мотивується значенням інших слів, через що вони і називаються ще мотивованими. Кожне похідне, мотивоване, слово твориться на ос-

¹ У дужках позначені форми відповідних слів.

нові якогось певного для нього іншого слова. Останнє може бути як непохідним, так і похідним. Слово, яке служить основою для утворення іншого слова з новим значенням чи новим відтінком у значенні, називається *т в і р н и м*. Так, слово *новий* є твірним для багатьох слів, що безпосередньо від нього утворені. Водночас деякі з утворених від слова *новий*, тобто похідних, слів є твірними для інших: *новина* — твірне для *новинка*; *новатор* — твірне для похідних *новаторка*, *новаторський*, *новаторство*. Таким чином, одне й те саме слово стосовно різних слів виступає похідним і твірним.

Мотивоване слово у зіставленні з непохідним відзначається складнішою морфемною будовою. Якщо у ньому наявні кілька суфіксів чи префіксів, то це значить, що у процесі словотвору вони з'явилися у ньому послідовно: спочатку слово утворилось за допомогою одного з афіксів, а на основі цього слова виникло інше слово за допомогою іншого афікса: від непохідного слова *новий* утворилось похідне *новатор* за допомогою суфікса *-атор*, від *новатор* утворюється *новаторство* за допомогою суфікса *-ство* і *новаторський* — за допомогою суфікса *-ський*. Наявний у твірному для останніх двох мотивованих *новаторство* і *новаторський* слові *новатор* суфікс *-тор* словотвірної функції не виконує, він має місце у твірній основі. Шляхом зіставлення мотивованих слів із відповідними їм твірними встановлюються словотвірні зв'язки між словами, витворюється так званий *с л о в о т в і р н и й л а н ц ю ж о к*. Прикладами таких словотвірних ланцюжків можуть бути: *новий* — *оновити* — *оновитель* — *оновителька*; *Київ* — *київський* — *Київщина* і т.д. У словотвірному ланцюжку кожне похідне слово розміщується безпосередньо після свого твірного; від одного твірного може творитися кілька слів.

У похідному слові виділяються дві частини. Одна з них є спільною для твірного і похідного слова, вона називається *твірною* основою. Та частина основи похідного слова, якою вона відрізняється від основи твірного слова, називається *с л о в о т в і р н и м з а с о б о м*, або *с л о в о т в і р н и м ф о р м а н т о м*. Зіставляючи

слова *учити* й *учень*, визначають спільну для них частину — твірну основу *уч*; основа похідного слова *учень* містить також суфікс *-ень*, якого немає в основі твірного слова, — це і є словотвірний засіб цього слова, воно утворене за допомогою суфікса *-ень*. При зіставленні твірного слова *учень* і похідного *учнівський* визначається спільна частина їх — твірна основа *учн* (в ній відбулось чергування /e/ з нулем фонемі — твірна основа видозмінена); в основі похідного слова наявний суфікс *-івськ-*, який виконав словотвірну функцію.

Словотвірними засобами в українській літературній мові виступають:

суфікси: *білий* — *біл-и-ти*, *біл-изна*, *біл-ок*, *біл-еньк-ий*, *біл-яст-ий*; префікси: *мудрий* — *пре-мудрий*, *єднати* — *при-єднати*, *з-’єд-нати*; інтерфікси — єднальні голосні, вживані між твірними основами у складних словах: *хлібороб*, *зореносний*, *життєлюб*; закінчення (зрідка): *вовчий*, *заборона*, *хода*; чергування звуків (фонем) — переважно супроводить інші засоби словотвору і спричиняє видозміну морфем, як і спрощення в групах приголосних: *січень* — *січнєвий*, *двері* — *одвірок*, *нести* — *нош[а]*; *проїздити* — *проїзний*.

Словотвірний засіб є носієм словотвірного значення — такого значення, яке властиве всім похідним словам одного словотвірного типу — словам, утвореним від твірних слів, що належать до однієї частини мови, утворені за допомогою спільного словотвірного засобу, що надає одного значення. Наприклад: від прикметників творяться іменники суфіксом *-ість*, що виражає значення ознаки, якості: *мудрий* — *мудрість*, *старий* — *старість*, *молодий* — *молодість*; від дієслів за допомогою суфікса *-ач* (*-яч*) творяться іменники, що називають діючий предмет (*вмикач*, *подовжувач*, *розпилювач*) чи діючу особу (*копач*, *доповідач*, *доглядач*, *викладач*).

Похідні слова в українській літературній мові творяться на основі одного зі способів словотвору: морфологічного, морфолого-синтаксичного, лексико-синтаксичного, лексико-семантичного.

Морфологічний спосіб словотвору є найбільш продуктивним. Він полягає в тому, що нові слова творяться шляхом поєднання морфем на основі наявних у мові слів і словотвірних засобів. Використовуються, як правило, афіксальні морфеми, що приєднуються до твірного слова чи твірної основи. Залежно від того, твориться нове слово за допомогою афікса позитивного чи нульового, виділяють такі різновиди морфологічного способу словотвору: афіксальний, безафіксний, основоскладання.

Афіксальний словотвір — це утворення нових слів за допомогою афіксів. Залежно від того, які афікси утворюють слово, розрізняють словотвір суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний. Відмінності між ними виявляються не тільки у тому, який афікс вживається для творення слова, а й у самому процесі утворення слів: при суфіксальному словотворі нове слово утворюється від твірної основи, до якої приєднується словотвірний суфікс, при префіксальному — від цілого слова, до якого приєднується словотвірний префікс, при суфіксально-префіксальному словотворі основою творення слова є і твірна основа і твірне слово в цілому.

Суфіксальний словотвір полягає в утворенні нових слів за допомогою суфіксів: *стіл — стілець, стільчик; виховувати — виховний, син — синів, синівський, вчора — вчорашній.*

Українська літературна мова для утворення нових слів активно використовує суфікси, відомі ще з періоду давньоруської мови, наприклад: *-к- (ручка, рубка), -ок (ставок, садок), -очк- (матіночка), -ечк- (донечка), -иц- (водиця), -еньк- (рідненький), -есеньк- (круглесенький), -ісінк- (гарнісінький), -ик (лісник, шарфик), -ник (словник, робітник), -ар (-яр) (писар, пісняр), -ець (співець), -ств- (людство), -тель (мислитель), -н- (осінній), -ан- (-ян-) (гречаний, весняний), -ов- (зимовий)* та ін.

Виникають також нові словотвірні суфікси: поряд із *-ив-* (*наливо, правдивий*) з'явився суфікс *-лив-* (*щасливий, вразливий*); вживається суфікс *-ик* (*братик, кінчик*) і суфікс *-чик* (*батончик*) і т.п.

З метою утворення нових слів активно вживаються також суфікси іншомовного походження, зокрема такі: *-ор* (*інвестор,*

кредитор), *-изм* (бюрократизм, атлетизм, арготизм), *-ізм* (латинізм), *-іст* (славіст, резервіст), *-ист* (рекордист, таксист), *-ізацій-* (театралізація, деталізація), *-ент* (студент, кореспондент), *-емент* (абонемент), *-ат* (консулат, ректорат), *-іат* (секретаріат), *-ант* (емігрант, комерсант).

Активність різних суфіксів в утворенні нових слів неоднакова. З цього погляду виділяють суфікси продуктивні (активно вживані для творення нових слів) і непродуктивні (вживання їх як словотворчих досить обмежене). Названі вище й багато інших суфіксів є продуктивними; приклади непродуктивних: *-ж* (продаж), *-знь* (боязнь), *-ух* (пастух), *-шн-* (вчорашній).

У новоутвореному слові може бути кілька суфіксів, але словотвірна функція властива лише одному, як правило, тому, що стоїть останнім. Інші були словотвірними (чи формотворчими) для інших слів, одне з яких стосовно останнього є твірним. Так, у слові *учительський* — три суфікси: *-и-*, *-тель-* і *-ськ-*. Слово утворене від *учитель*, отже, словотвірним для нього виступає суфікс *-ськ-*, а суфікс *-тель* належить до твірного слова-основи, тому він існує як морфема, але не словотвірна для слова *учительський*. З його допомогою утворено слово *учитель*, яке є мотивованим стосовно слова *учити*.

Для творення слів кожної частини мови вживаються суфікси, властиві лише їй. За суфіксом у більшості випадків можна визначити належність слова до певної частини мови.

П р е ф і к с а л ь н и й словотвір — це утворення нових слів за допомогою префіксів. Як словотвірний афікс префікс виступає при творенні слів, що належать до певної частини мови: *правнучка*, *пасинок*, *супісок*, *поверх* (іменники); *предобрий*, *заширокий* (прикметники); *вчитати*, *дочитати*, *перечитати*, *підчитати* (дієслова); *дехто*, *абичий*, *будь-який*, *ніщо* (займенники); *всюди*, *звідки*, *відтоді* (прислівники).

Активно творяться нові слова за допомогою префіксів іншомовного походження: *контратака*, *ультраправий*, *антинародний*, *дезорганізатор*, *аморальний*, *коадаптація*, *конгеніальний*, *ітерфаза*, *експатріація*.

Широковживаними в українській мові є префіксовані похідні слова, але не в усіх із них префікс є словотвірним. Щоб визначити, чи виконує префікс словотвірну функцію в певному слові, треба встановити для нього твірне слово — тільки зіставлення твірного і похідного слів допоможе з'ясувати, чи є префікс словотвірним засобом для даного слова. Наприклад, є префіксовані слова *пра-батьківський, предовжелезний, представити, премудрість, перехід, привіт*, усі вони утворені від інших: *батьківський, довжелезний, ставити, премудрий, переходити, привітати*. Таким чином, за допомогою префікса утворені слова *прабатьківський, предовжелезний, представити*; в інших словах префікс не є словотвірним засобом.

Під суфіксально-префіксальним словотвором розуміють утворення нових слів за допомогою суфікса й префікса водночас: *двері — одвірок, вода — навод-н-и-ти, гора — узгір'я [узг'ірія]*.

Похідних слів, до складу яких входять суфікси і префікси, значно більше, ніж утворених суфіксально-префіксально: у багатьох із них словотвірним виступає або суфікс, або префікс. Наприклад, слово *ультраподний*, маючи у структурі обидва афікси, утворюється префіксально (*подний — ультраподний*); слово *обводнення* походить від *обводнити*, отже, словотвірним є суфікс *-енн-*.

У деяких словах іноді важко визначити, яким засобом утворене кожне з них. Слова *підводний, позавчорашній* є похідними, у складі кожного є суфікс, префікс. Чи обидві морфеми є словотвірними? *Підводний* — той, що під водою, отже, ці слова є для нього твірними, а словотвірним засобом є суфікс *-н-*. Проте є слово *водний* — імовірно визначити словотвірним засобом префікс *під-*. Подібне явище простежуємо й у слові *позавчорашній* — той, що стосується *позавчора*, — словотвірним є суфікс *-шн-*; чи слово утворене від *вчорашній* префіксом *поза-*? Про такі слова говорять, що вони мають подвійну мотивацію, але перевагу слід віддавати тому варіанту, що відзначається більш логічними смисловими зв'язками із похідним словом. Для слів *підводний* і *позавчорашній* такими є *під водою, позавчора*, слова, утворені за допомогою суфіксів.

Безафіксний словотвір — це словотвір за допомогою нульової морфеми. На його основі утворюються іменники від прикметників і дієслів: *ранній* — *рань*, *далекий* — *даль*, *бігати* — *біг* (швидкий), *ходити* — *хід*, *виходити* — *вихід*.

Серед інших різновидів морфологічного способу словотвору безафіксний словотвір є найменш дійовим і найменш продуктивним.

Виникає потреба розмежовувати морфемний аналіз похідних слів і словотвірний аналіз їх. Це яскраво видно з такої таблиці:

Слово	Морфемна будова слова				Словотвірний аналіз			
	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення	Твірне слово	Твірна основа	Словотвірний засіб	Спосіб словотвору
записати	за-	-пис-	-в-, -ти	—	писати	писати	за-	Морфологічний, префіксальний
записка	за-	-пис-	-к-	-а	записати	запис	-к-	Морфологічний, суфіксальний
дошкільник	до-	-шкіль-	-н-, -ик	□	дошкільний	дошкіль-	-ик	Морфологічний, суфіксальний
почин	по-	-чин	—	□	починати	почин	—	Морфологічний, безафіксний
Київщина	—	Київ-	-щ-, -ин-	-а	Київський	Київськ-	-ин-	Морфологічний, суфіксальний

Рідко словотвірну функцію виконує закінчення. Таке навантаження на нього припадає у похідних словах *заборона*, *порада*, *обнова*, *промова*, *вовчий* (утворені від слів *заборонити*, *порадити*, *оновити*, *промовити*, *вовк*).

Поширеним різновидом морфологічного способу словотвору є **основоскладання** — утворення нових слів шляхом поєднання в одне кількох слів або основ: *садовод*, *працелюб*, *лісонасадження*, *народногосподарський*. Новоутворене складне слово називає нове поняття, яке не збігається з жодним із тих, що називаються твірними словами.

Основи твірних слів поєднуються у складне інтерфіксами *-о-*, *-е-*. Інтерфікс *-о-* вживається, якщо першою твірною основою виступає основа прикметника або порядкового числівника (*червонощокий, синьоокий, першорядний*), іменника з основою на твердий приголосний (*лісоуправління, дощомірний*), числівників *один, два* (*однотомник, двоголосий*), займенника *сам* (*самовиховання, само-тужки*).

Інтерфікс *-е-* вживається, якщо основа першого твірного слова іменникова й закінчується м'яким приголосним (*зореносний, життєпис*) або першою частиною слів є *овоч-*, *оч-* (від *око*) (*овочерізка, очевидець*).

П р и м і т к а. 1. Звуки */o/, /e/* не виступають інтерфіксами, якщо першою частиною складного слова є слово незмінне і кінчається цими звуками: *кінозал, автопарк, високоавторитетний, нижчепідписаний*.

2. Не є інтерфіксами інші голосні, що стоять у кінці першої частини складного слова: *чотиризначний, авіаполіт*.

Складні слова шляхом основоскладання утворюються безпосереднім поєднанням складових частин, якщо першою частиною їх є: а) незмінні слова: *авіадиспетчер, кінорежисер, всюдихід*; б) числівники *сто, дев'яносто, три, чотири* (у називному відмінку): *століття, дев'яносторічний, триденний, чотириразовий*; в) кількісні числівники у родовому відмінку: *трьох'ярусний, сорокаденний*; г) іменник *кожа* у знахідному відмінку: *кожум'яка* (єдине).

У багатьох випадках основоскладання супроводжується суфіксацією, тому й слід розмежовувати чисте основоскладання та основоскладання з суфіксацією: *землероб, водолюб, новотвір, круглоголовий і семиденний, кількатижневий, хлібобулочний, хлібовиробник*. Часто суфіксація супроводжується чергуванням голосних чи приголосних: *водозбірний* (*збирати, зберу — збірний*), *новонароджений* (*народити — народжений*).

Різновидом складних слів є складноскорочені слова, або абрєвїатурї (лат. *abbreviо* — скорочую, *breviс* — короткий), — слова, утворені із скорочених елементів твірних слів:

НАН України (Національна академія наук), *профорг*, *вуз* (вищий навчальний заклад).

За будовою і творенням аббревіатури неоднорідні, серед них розрізняють часткові, ініціальні, комбіновані.

Ч а с т к о в і аббревіатури утворюються двоюко: 1) поєднанням частини першого твірного слова і повного другого слова: *держ-адміністрація*, *корпункт*, *дитсадок*; 2) поєднанням частин усіх твірних слів: *універмаг* (*універсальний магазин*), *завгосп* (*завідуючий господарством*).

І н і ц і а л ь н і складноскорочені слова утворюються поєднанням перших звуків твірних слів (*загс* — запис актів громадянського стану, *ЕОМ* — електронно-обчислювальна машина) або назв перших букв їх (ФРН — читається *ефєрен*: *Федеративна Республіка Німеччина*, МЗС України — читається *ємзеєс*: *Міністерство закордонних справ України*).

К о м б і н о в а н і аббревіатури — це аббревіатури, утворювані поєднанням частини першого твірного слова та ініціальної аббревіатури від інших твірних слів (*райуно* — *районне управління народної освіти* (*народною освітою*)).

Поширеність різних аббревіатур у мові різна, одні з них є загальновідомими, інші утворюються й активно вживаються лише у вузькому колі мовлян. Тому вживання останніх має бути обмежене — тільки у тому колі співрозмовників, які обізнані з такими словами, оскільки широке вживання їх у мовленні викликати значні труднощі для порозуміння. Прикладами аббревіатур першої групи є переважно часткові аббревіатури, окремі ініціальні (*загс*), переважна більшість ініціальних, комбінованих аббревіатур належить до другої групи (*КДУ*, *УДПУ*, *КП* — *Київський державний університет*, *Український державний педагогічний університет*, багатозначне *КП* — це і “*Комсомольська правда*” (назва газети), і *командний пункт*, і *контрольний пункт*).

М о р ф о л о г о - с и н т а к с и ч н и й спосіб словотвору полягає в тому, що нові слова виникають у результаті переходу їх із однієї частини мови до іншої. Фонетично нових слів внаслідок цього не

виникає, змінюються лексичне значення слова, його граматичні властивості, іноді — будова слова. Пор.: *Старий* дідуся розповідав про минуле життя і *Старий* розповідав про минуле. Однозвучні слова цих речень *старий*, *минуле* відрізняються одне від одного лексичним значенням, граматичними характеристиками. У першому реченні кожне з них, називаючи ознаку предмета, виступає прикметником. Він пов'язаний з іменником, що називає відповідний предмет (*дідуся*, *життя*). З цими іменниками вони узгоджуються у роді (чоловічому — *старий дідуся* і середньому — *минуле життя*), у числі — однині, у відмінку — називному (*старий дідуся*) та знахідному (*минуле життя*). В іншому контексті ці самі прикметники виявляють здатність до зміни граматичного роду (*стара хата*, *старе обличчя*, *минулий день*, *минула подія*), числа (*старі ліси*, *минулі роки*), відмінка (*стару хату*, *старим обличчям*, *минулого дня*, *минулій події*). У реченні обидва прикметники з пояснюваними словами пов'язані зв'язком узгодження і виступають у ролі означення. У другому реченні ці ж самі слова вживаються із предметним значенням: *старий* називає особу, *минуле* — абстрактне поняття. Вони не мають здатності змінюватись за родами; іменник *минуле*, маючи абстрактне значення, не може вживатись у множині, іменник *старий* може вживатись у множині, коли треба назвати кількох осіб, а не залежно від зв'язку з іншими словами; за відмінками обидва слова змінюються, виражаючи відношення цих слів до інших у реченні (*сказали старому*, *розмовляв зі старим*, *минулого не забуваємо*, *минулим не натішишся*); у реченні *старий* виступає підметом, *минуле* — додатком. Отже, іменники *старий*, *минулий* є похідними словами, що утворились внаслідок переходу прикметників до цієї частини мови.

Іменники утворюються внаслідок переходу у цю частину мови дієслівної форми — дієприкметників: *Хай віджилиє умира* (М. Р.); числівників: *Семеро одного не ждуть* (Н. тв.); займенників: *Все буває у серці людському...* (Кор.). Предметного значення набувають незмінні слова — прислівники: *Ваше “завтра” досить непевне*; вигук: *Почулось тихеньке “ой”*.

Прикметники утворюються внаслідок переходу в цю частину мови дієприкметників (*цілюща вода, трудящий люд*); займенники — внаслідок переходу в них прикметників (*цілий (весь) день працював*), числівників (*сказала одна (якась) людина*); прислівники — на основі іменників (*Ухопили його і силою вкинули у кімнату; Ранком іду до лісу*); прийменники — на основі іменників (*Край берега у затишку прив'язані човни* (Гл.); *стою коло столу*) та прислівників (*Ростуть каштани вздовж дороги; Навколо хати — високі груші*); частки — на основі займенників (*Сидять собі, розмовляють; Що воно буде?*), сполучників (*Не відірве яблучка і вітрець; Ну та й спека!* (К. П.)). Словотвірним засобом виникнення нових слів на основі переходу з однієї частини мови в іншу є зміна лексичного значення, граматичних ознак слова.

Лексико-синтаксичний спосіб словотвору полягає в утворенні нових слів шляхом об'єднання в одне складне слово компонентів синтаксичного словосполучення: *плащ-палатка, вісімсот, перекотиполе*.

Компоненти такого словосполучення пов'язані синтаксичними зв'язками:

узгодження: *Вишгород, Новгород, Білгород* (давній короткий прикметник у формі чоловічого роду називного відмінка однини узгоджується з іменником *город*), *добраніч*;

керування: *перекотиполе, вернидуб* (дієслово у формі другої особи однини наказового способу і керований іменник у формі знахідного відмінка), *вісімсот, п'ятдесят* (кількісні числівники *вісім, п'ять* у називному відмінку й давні форми родового відмінка множини числівників *сто, десять*);

прилягання: *високоповажний, вищезгаданий, широковідомий* (перша складова частина — прислівник пояснює другу частину — прикметник чи дієприкметник: *поважаний* (якою мірою?) — *високо*);

сурядним зв'язком: *плащ-палатка, запанібрата, залізобетон*.

У результаті словотвору лексико-синтаксичним способом, що подібний до основоскладання морфологічного способу, з'являють-

ся нові складні слова. Однак ці складні слова між собою досить відмінні: при основоскладанні для словотвору вживаються частини твірних слів, поєднані, як правило, інтерфіксами, або й повні слова; граматичні ознаки твірних слів у новоутвореному слові ніяк не проявляються, нівелюються; при лексико-синтаксичному словотворі твірні слова поєднуються в одне складне безпосередньо, не зазнаючи будь-яких змін стосовно граматичних ознак; складові частини синтаксичного словосполучення немовби завмирають у новоутвореному слові.

Словотвірним засобом для лексико-синтаксичного словотвору є зрощення компонентів синтаксично оформленого словосполучення в єдине слово з новим значенням.

Лексико-семантичний спосіб словотвору — це утворення нових слів внаслідок зміни лексичного значення вживаних у мові слів. У результаті такої зміни не виникає фонетично нових слів, слово зберігає свої граматичні ознаки, будову, але вживається для назви іншого поняття. Напр.: *держава Україна* — *Палац культури “Україна”*, *журнал “Україна”*, *пароплав “Україна”*, *готель “Україна”*, *універмаг “Україна”*; *варення вишневе* — село *Вишневе*; *студентська група* — булка *“Студентська”*; *швець* — назва професії, *Швець* — прізвище.

Внаслідок лексико-семантичного словотвору в мові з’являються слова-омоніми. Словотвірним засобом для лексико-семантичного словотвору є процес зміни лексичного значення слова (переоสมислення).

Вправа 184. Розподілити слова на непохідні і похідні. До кожного похідного записати його непохідне, визначити твірну основу, словотвірний засіб.

Думати, задумливість, жировик, жир, зимовий, зимувати, самота, самосудний, оборонець, боронити, будень, будній, буденщина, прибути, зима, говорити, говіркий, говір, мова, мовець, умова, оборонський, робітник, робота, робити.

Вправа 185. Визначити, чи всі подані слова є похідними. Виписати окремо мотивовані слова, пояснити своє визначення.

Сусід, похід, виноград, сусідський, рум'яність, рум'яна, вперед, стишити, сідок, пісок, син, синь, пісняр, стебло, стемніти, стигнути, знаходити, страшний, наживний, страх, страшно, страта, слабувати, сідати, шитво.

Вправа 186. Записати твірні слова до поданих, визначити звукові зміни, що супроводять словотворення.

Наддніпрянина, молочний, гірсьокліматичний, радіотехнічний, підпушувач, приватновласницький, греко-католицький, дошкільник, доручення, рушійний, новонароджений, напівзасушливий, лірницький, кращати, ножисько, виражальний, комашня.

Вправа 187. Розподілити подані слова на групи відповідно до способу творення їх — морфологічного, морфолого-синтаксичного, лексико-синтаксичного, лексико-семантичного. Визначити словотвірний засіб кожного слова.

Лексикограф, десятикілометровий, квітникар, приватизація, громоносний, водогрязелікарня, Виноградар, манна, привітання, приймальня, привіт, відділення, ГАЗ, ІТП, військовозобов'язаний, Мінпром, "Миргородська", "Киянка", киянка, приїжджий, спецприготування, передранковий, прийом, превеликий, землезнавство, овочеконсервний, завітчати, Перкомбанк, ВР України, оборона, морфеміка, бездоріжжя.

Вправа 188. Визначити, чи в усіх словах префікс є словотвірним засобом. Окремо виписати слова, утворені префіксально, дібравши до них твірні слова, та слова, в яких префікс словотвірної функції не виконує.

Складати, складальний, зіставлення, здатися, вичитати, виріб, об'єднати, зношеність, дезактивація, проїзний, перехід, здешевле-

ний, передражник, передреформний, міжрегіональний, переклад, склад, розподілити, розв'язка.

Вправа 189. Дібрати до поданих префіксовані слова з протилежним значенням. Відзначити, чи в усіх словах протилежне значення виражається префіксом: позначити префікс — словотвірний засіб.

Зібрати, позичати, асиміляція, безмежний, вдих, увічнення, виграти, поневолення, випрямляти, відвертий, вмикати, вперед, виходити, забувати.

Вправа 190. Утворити від поданих слів за допомогою префіксів нові слова. Простежити, як змінюється при цьому значення.

Учити, співати, єднати, мирити, чудовий, довгий, діяльний, дід, ліс.

Вправа 191. Утворити за допомогою різних суфіксів нові слова від поданих, визначити, якого значення надає слову суфікс.

Веселий, мудрий, широкий, радий, думати, берегти, рятувати, наймит, обід.

Вправа 192. Утворити від поданих слів нові із пестливим значенням, виділити суфікси. Як називаються суфікси, що мають різне звучання і виражають близьке значення?

Мама, тато, син, дочка, брат, Галина, Катерина, Ольга, Марія, Леся, Юля, Михайло, Микола, Петро, кіт, птах; рідний, милий, дрібний; спати, їсти, пити; тихо, потиху, далеко, весело.

Вправа 193. Чи від усіх поданих слів можна утворити слова із пестливим значенням? Чому? Записати новоутворені слова, виділити словотвірний суфікс.

Дбайливий, байдужий, дужий, хворий, хворобливий, дивний, завзятий, завидний, мрійливий, стійкий, злий, листяний.

Вправа 194. Визначити, чи в усіх словах *-ок* виступає суфіксом, чи однакове значення виражає суфікс.

Гурток, молоток, вчинок, повзунок, димок, проміжок, пророк, строк, вилок, номерок, поясок, завдаток, шматок, уривок, дубок, сніжок, барвінок, знімок.

Вправа 195. Дібрати й записати слова із суфіксом *-ець*, що надавав би словам таких значень: назви людини за родом заняття; за властивостями, якостями; за місцем проживання, за національністю; назви істоти за біологічною статтю; назви предмета; зменшено-пестливого значення.

Вправа 196. Від поданих слів утворити нові на позначення особи жіночої статі, виділити словотвірні суфікси. Від яких іменників такий словотвір неможливий? Чому?

Вихованець, вихователь, дошкільник, учитель, учень, директор, киянин, полтавчанин, ужгородець, грек, болгарин, українець, поет, бібліотекар, лікар, продавець, стюард, агроном, декан, ткач, швець, бігун, плавець.

Вправа 197. Чи можна до поданих слів дібрати відповідники — назви осіб чоловічої статі? Чому?

Балерина, доглядальниця, прибиральниця, друкарка.

Вправа 198. Від поданих слів утворити нові на позначення ознаки за допомогою суфікса *-ськ-*. Відзначити звукові зміни, що при цьому відбуваються. Як змінюється морфемна будова слова?

Київ, Обухів, Бориспіль, Умань, Одеса, Ужгород, Буча, Золотоноша, Кагарлик, овочівник, товариш, француз, викладач, чуваш, чех, словак, Гадяч, Овруч, Кременчук, Запоріжжя, Тбілісі, Прага, Санкт-Петербург.

Вправа 199. До поданих слів дібрати нові слова із суфіксами, які виражали б збільшувально-згрубіле значення, виділити суфікси в усіх словах. Як називаються вони за вираженням значення? Чи до всіх даних слів можна дібрати визначені? Чому?

Дідусь, синочок, донечка, голівка, голубонька, серденько, горщикок, морозонько, величенький, добренький, радісінський, малесенький.

Вправа 200. Визначити спосіб творення складних слів, засіб поєднання твірних основ, словотвірний засіб.

Лісопарк, рясноцвітний, метеослужба, держмито, кашовар, двоплановий, рукоділля, металокераміка, дворогосподарство, десятикратний, музеєзнавець, звукозапис, мультфільм, навколосонячний, мопед, велосипед, всюдихід, всюдисущий, овочекартопляний, східнослов'янський, працелюб, самоутвердження, променеподібний.

Вправа 201. Пояснити, як утворено подані слова, визначити тип зв'язку між твірними словами (основами). Назвати спосіб словотвору, з'ясувати правопис слів.

Довготривалий, Іван-чай, зірвиголова, молот-риба, п'ятдесят, дев'ятсот, густонасаджений, милозвучний, швидкоплинний, ясновидючий, Вернидуб, різнокольоровий, легкопроникний, залізобетон, сніжно-білий, грубововняний, високоповажний, балетмейстер, різноглибинний, темно-синій.

Вправа 202. Визначити й записати групами складні слова, утворені морфологічним способом та лексико-синтаксичним. Назвати до кожного словотвірні слова і словотвірні засоби.

Рудоносний, рудобородий, рукодільниця, грамзапис, гірничо-прохідник, глибокодумний, грам-молекула, грамометр, гірничо-прохідний, дев'ятигранник, звітно-виборний, двозначність, шістсот, качаноочисний, гірничо-прохідницький, аерофлот, гуртожиток, густонаселений, густоволосий, самооборона.

Вправа 203. Розподілити складні слова на групи за способом творення (і словотвірним засобом — для морфологічного способу). Виділити словотвірні засоби, з'ясувати творення і правопис слів.

Сон-трава, першооснова, Котигорошко, дев'ятилітній, вельмишановний, птахорадгосп, кашоварити, легкорозчинний, рослинознавець, рудоволосий, рукошлескати, грампластинка, гіркувато-солоний, глибокоідейний, двозначний, саморозпад, гребенечесання, правозахисник, правописний, меч-риба.

Вправа 204. Розподілити складноскорочені слова на групи: часткові (частина слова і повне слово, частини твірних слів), ініціальні (поєднанням перших звуків твірних слів, поєднанням назв перших букв їх), комбіновані.

Спецкор, автостоянка, соцзабез, соцзахист, МАГАТЕ, Укрсоцбанк, Мінмашпром, ООН, РПУ, Мінюст України, МВС, сільгосппродукти, демблок, акціонерне товариство "Інтелін-вест", облуну, Ощадбанк, Нацбанк, фізкультура, самвидав, Інтерпол, комдив, ДІНАУ, РУНВіра, УНІАН.

Вправа 205. Назвати відомі вам аббревіатури, пояснити, як утворена кожна з них.

Вправа 206. Виконати морфемний і словотвірний розбори слів, визначити, чи збігаються частини, що при цьому виділяються, чим викликане розходження.

Схема і зразок розбору:

Аналізоване слово	Змінне чи незмінне	Споріднені слова	Морфемний аналіз				Словотвірний аналіз				Висновки про співвідношення частин
			Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення	Твірне слово	Твірна основа	Слово-твірний засіб	Спосіб словотвору	
Морфемія	Зм.: виявляють морфемію, прагнуть над морфемією	морф морфема, морфемний	---	морф	ем- -ік-	-а	Морфема	Морфем	-ік-	Морфол., суфікс.	Не збігаються; суфікс -ем- є частиною твірної основи

Натхненний, бездоріжний, будова, сузір'я, млявий, намір, іменувати, правобережний, омріяний, проїзний, приборкувач, зіставлення, козацький, ткацтво, передплатник, ніяково, нездійснений, відмичка, розрідженість, ошчасливити, малюнок, музикант.

Вправа 207. Визначити і підкреслити у реченнях слова, утворені на основі морфолого-синтаксичного способу, розкрити зміни, що при цьому відбуваються.

1. Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями... 2. Часом на Петруся усміхнись, щаслива, і, хоч так, як жарти, колишне згадай. 3. Сидить батько кінець столу, на руки схилився. 4. А я собі Христа в намисті, а на лиштві листя та листя, і чоботи, і підкови (*З тв. Т. Шевченка*). 5. Ще старість не прийшла, а все минуле не раз мені стає перед очима. 6. Здається, гори всі кругом кричали: "Зрада! Зрада!" 7. Жаль їй малої дитини (*Л. Укр.*). 8. Усе це, може, щастя й невелике, та більшого не вмів я досягнути. 9. Хай віджиле умира — жити юному пора! (*М. Р.*). 10. Це, бачу, матері подобається. 11. А зверху ще і ще хтось наїжджає на тебе, і вже росте отакенна купа, в якій усе регоче, верещить. 12. Навколо мене починає кружляти видіння казки (*Ст.*). 13. Екскурсанти зупинилися в кінці коси і, цікаві, розглядаються навкруги. 14. Вулицями давно вже пройшли останні прохожі (*Миц.*).

Вправа 208. Визначити, в яких висловах виділені слова є непохідними, в яких — похідними. На основі якого способу утворено похідні слова? Пояснити своє визначення.

Майбутнє жигтя. **Майбутнє** дітей непокоїть кожну матір. **Прибулі** з інших міст поступово освоювались. **Прибулі** на сесію завчасно студенти-заочники працювали у читальному залі. Під **лежачий** камінь вода не тече. Хоча **лежачого** не б'ють, але й полежать не дають. Працювали на городі **мати і дочка**. Так і в нас ведеться. **Вздовж** вулиці висаджено дерева. Сходив свій край **вздовж** і **впоперек**. **Молода** мати милувалася своїм дітям. Красива **молода**

запрошувала на весілля. **Один** син — ще не син. **Один** у полі не воїн. **Один** підлогу миє, **другий** воду носить, третій дрова рубас — кожній дитині у сім'ї є де руки докласти. **Що я тобі на це скажу?** Ось **тобі** і поїздка моя: не відпустили. **Кінець** зими наближався. **Кінець** села стояла одинока хата.

Вправа 209. Скласти речення, в яких подані слова мали б різне значення й граматичні властивості.

Край, шляхом, близько, мимо, наші, свій, рідний, тобі, здається.

Вправа 210. Визначити похідні слова серед однозвучних та зміни, що відбулися при творенні їх. Яка спільна ознака похідних слів щодо їхнього творення? На основі якого способу словотвору вони з'явилися?

Центральний столичний район, універмаг “Центральний”, побутокбінат “Столичний”; красива біла ромашка, торт “Ромашка”; молода киянка, трикотажна фабрика “Киянка”; селянський побут, хліб “Селянський”; спортивне товариство “Динамо”, футболіст із “Динамо”, торт “Динамо”, ресторан “Динамо”; озеро Світязь, вокально-інструментальний ансамбль “Світязь”; Пуша-Водиця багата на озера, санаторій “Пуша-Водиця”; абрикосове повиддю, село Абрикосове.

Вправа 211. Навести приклади словотвору на основі лексико-семантичного способу.

Вправа 212. Виписати з поданого тексту слова, утворені на основі лексико-семантичного способу, обґрунтувати своє визначення.

Як, де і під впливом яких обставин народжується мода? Вже в давні часи у кожної моди був і співавтор — людина, яка першою переймала ідею художника-кравця. Імена цих сміливців інколи зберігались у назві костюма, який з їхньої легкої руки входив у моду. Так, цупкий сірий капелюх з чорною стрічкою називається

“дербі” — за іменем англійського графа Дербі, який носив його на перегони.

Популярний сьогодні крий рукава “реглан” було розроблено спеціально для барона Реглана, який втратив руку під Ватерлоо.

На початку ХХ століття молоді люди носили зачіску “аля Титус”, наслідуючи вродливого сина Рембрандта. У 20-ті роки ХІХ ст. став популярним крилатий капелюх генерала Болівара, який очолював боротьбу проти іспанців у Південній Америці. Капелюх так і назвали “болівар”.

Був іще один шлях поширення нової моди — театр. Так, у першій чверті ХІХ століття, коли французи захоплювались п’єсами Бомарше, в моду увійшов “альмавіва” — широкий і вільний чоловічий плащ, в який був одягнутий граф Альмавіва, герой п’єси.

(Л. Троїцька)

Вправа 213. Виписати з поданого тексту а) похідні слова, виконати словотвірний аналіз їх; б) слова, які можуть бути твірними для інших, похідних, слів, записати похідні слова, виконати словотвірний аналіз.

Річка Либідь

Річка Либідь пішла від сліз Либеді, дочки якогось київського князя. Вона була чудова, як майське сонце. З усіх країв світу з’їжджались молоді лицарі, князі й королевичі просити її руки. Та княжна й знати, й чути не хотіла про весілля.

Лицарі й королевичі хотіли звабити княжну своїм багатством, хоробрістю; не один поклав голову, щоб сподобатися, та ніщо не помагало. Королевичі порадились між собою, здвигнули плечима, припоясали булатні мечі, сіли на своїх вірних вороних і роз’їхались.

Пусто й сумно зробилося в княжому палаці. Княжна, як горличка в клітці, сиділа в своєму опустілому теремі; може, й хотіла б, щоб хтось приїхав, та ніхто не показувався.

Прошло так кілька літ. Помер князь, настав другий. Княжна мусила вибратись із палацу. Вона побудувала собі хатку за Києвом на горі та й жила в ній собі одна-одненька. Сумним-сумним було

молодій дівчині чернече життя. Дні й ночі вона плакала. З цих сліз і пішов струмочок, який і називається Либіддю. Гора, на якій жила княжна, зветься тепер Дівич-горою...

(З народної творчості)

Вправа 214. Утворити й записати словотвірні ланцюжки до поданих слів, позначити твірні основи, словотвірні засоби.

Квіти, книга, малий, круглий, зелений, малювати, мріяти.

С х е м а й з р а з о к словотвірного аналізу:

Добір твірних слів до даного похідного; визначення, шляхом зіставлення цих слів, твірної основи та словотвірного засобу; визначення способу словотвору, різновиду морфологічного способу.

Запрошення — слово похідне, твірне для нього — *запросити*; твірна основа — *запрош-* (у ній відбувається чергування /с/ — /ш/); словотвірний засіб — суфікс *-енн-* — морфологічний спосіб словотворення, суфіксальний різновид.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Що вивчається у розділі “Морфеміка і словотвір”?
2. Як розуміти поняття “морфемна будова слова”?
3. Як поділяються слова за здатністю змінювати свою форму?
4. Яка спільна частина, яка відмінна у словах змінних і незмінних?
5. Якими ознаками характеризується основа? Яка основа є похідною і непохідною? вільною і зв’язаною?
6. Чи завжди непохідна основа складається з однієї морфеми?
7. Що таке морфема? Які є різновиди морфем?
8. Чим відрізняється коренева морфема від афіксальних?
9. Які різновиди афіксальних морфем вживаються в українській мові?
10. Що є спільним у визначенні префікса та суфікса? Що їх розрізняє?
11. Розповісти про кожну морфему, її роль у структурі слова як понятійної, словотвірної чи формотворчої морфеми.

12. Чим відрізняються непохідні і похідні слова?
13. Яке слово називається твірним?
14. Як розуміти поняття “твірна основа”? Чи збігаються твірне слово і твірна основа?
15. Що таке словотвірний засіб? У якому слові він має місце — непохідному чи похідному? Чому?
16. Як розуміти поняття “словотвірний ланцюжок”?
17. Чи завжди наявність у слові афіксальної морфемі визначає її як словотвірний засіб? Навести приклади, коли афікс є словотвірним і коли не виконує словотвірної функції у слові.
18. Які морфемі виступають у ролі словотвірного засобу?
19. Що складає основу визначення способів словотвору?
20. На основі яких способів словотвору виникають похідні слова?
21. Як розуміти морфологічний спосіб словотвору? Які різновиди його діють в українській літературній мові? З чим пов’язане виділення їх?
22. Охарактеризувати афіксальне словотворення — префіксальне, суфіксальне, префіксально-суфіксальне; безафіксне; осново-складання, осново-складання і суфіксацію.
23. Як творяться складноскорочені слова, які різновиди їх поширені?
24. Як розрізнити слова, утворені осново-складанням морфологічного способу та на основі лексико-синтаксичного способу словотвору?
25. Розкрити сутність лексико-синтаксичного способу словотвору.
26. У чому полягає морфолого-синтаксичний спосіб словотвору? Навести приклади.
27. Навести приклади слів, утворених лексико-семантичним способом, розкрити сутність його.
28. Що об’єднує лексико-синтаксичний і лексико-семантичний способи словотвору?
29. На основі яких способів словотвору найпродуктивніше збагачується словниковий склад української мови? Підтвердити відповідь прикладами.

§ 36. ПРЕДМЕТ ГРАМАТИКИ

Грама т и к а (від гр. *grammatikē*) — розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови, тобто систему об'єктивно існуючих і діючих у мові правил зміни слів, їх зв'язку у реченні і словосполученні. Ці правила зумовлені внутрішніми законами розвитку мови й виявляються у системі граматичних форм і граматичних категорій.

Грамати́ка тісно пов'язана з лексикологією, фонетикою і логікою (наукою про закони мислення). Зв'язок граматики з лексикологією виявляється в тому, що словниковий склад мови набуває значення для спілкування лише тоді, коли підпорядковується граматичним законам, завдяки яким кожне слово відповідним чином оформляється граматично, поєднуючись у словосполучення, речення. Так, слова *хлопець, журавель, небо, спостерігати, за, в* абсолютно ніякої думки не виражають, ні в яких смислових і граматичних зв'язках не перебувають. Якщо кожне з них оформити граматично, то вони стають засобом вираження думки: *Хлопець спостерігає за журавлями в небі*.

Речення складається із слів, слова — із звуків, які також є засобом утворення й вираження граматичних форм (*ходить, ходиш; журавель, журавля, журавлі; висока, високе*), у чому й полягає зв'язок граматики з фонетикою.

Грама т и ч н і з а к о н о м і р н о с т і мають узагальнений, абстрактний характер: вони властиві усім словам, що належать до певного лексико-граматичного класу слів, незалежно від конкретного лексичного значення кожного окремого слова. Всі іменники (крім незначної кількості) в українській мові змінюються за відмінками, прикметники змінюються за родами, числами, відмінками, узгоджуючись з іменниками у цих формах (*високе дерево, гарна квітка, до добрих людей*); дієслова у теперішньому часі змінюються за осо-

бами (*Я читаю, ти читаєш*), дієслова керують іменниками (*переглядаю книгу, розмовляю з подругою*), пояснюються прислівниками (*навчались успішно*) — ці граматичні закономірності властиві будь-якому слову із названих частин мови.

Граматика складається з двох частин: морфології і синтаксису.

М о р ф о л о г і я (від гр. *morphē* — форма і *logos* — учення: учення про форму) — частина граматики, що вивчає закономірності словозміни, утворення граматичних форм від слів, об'єднаних у лексико-граматичні класи (частини мови). **С и н т а к с и с** (від гр. *syntaxis* — з'єднання, побудова) — розділ граматики, що вивчає будову і функціонування синтаксичних одиниць (речення, словосполучення), закономірності поєднання слів у словосполучення, речення.

§ 37. ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, ГРАМАТИЧНА ФОРМА, ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Кожне повнозначне слово є носієм лексичного¹ і граматичних значень.

Г р а м а т и ч н і з н а ч е н н я виражають різні відношення слова до інших слів у висловлюванні. Граматичних значень слово має, як правило, декілька, лексичне значення у слова в певному контексті одне. Наприклад, лексичним значенням слова *хлопчик* є назва малої за віком людини чоловічої статі. Водночас це слово називає одну особу, отже, воно має граматичне значення числа, а також відмінка (називного); *читає* — лексичне значення слова — назва дії; граматичні значення числа (дія виконується однією особою), особи (третьої), часу (теперішнього), способу (дійсного), виду (недоконаного).

Граматичні значення характерні для багатьох слів водночас. Ті значення, які властиві слову *хлопчик*, є і в словах *хлопець, дід, котик, голуб, слухач, шлях, будинок* та ін.; граматичні значення, на-

¹ Лексичні значення вивчаються у розд. "Лексикологія", див. с. 86.

явні у слова *читає*, виявляються у словах *бігає*, *сидить*, *малює*, *думає*, *лікує*, *множить*, *розподіляє* і т. ін. Отже, слова, маючи спільні граматичні значення, відрізняються одне від одного значенням лексичним — однакові граматичні значення супроводять різне лексичне значення.

Граматичні значення сприймаються тому, що вони виражаються певними мовними засобами, а саме:

а) з а к і н ч е н н я м: *читаю* (значення першої особи однини), *думаєте* (значення другої особи множини), *сидять* (значення третьої особи множини), *високу гору* (значення жіночого роду, однини, знахідного відмінка), *цвітуть вишні* (значення третьої особи множини теперішнього часу (цвітуть) і називного відмінка множини (вишні)).

При цьому одне закінчення може виражати різні граматичні значення, напр.: *-і* у слові *вишні* може виражати значення родового відмінка однини (*підійшла до вишні*), давального однини (*завдячую вишні*), місцевого однини (*доспіли ягоди на вишні*), називного множини (*цвітуть вишні*), знахідного множини (*дивлюсь на вишні*).

В деяких словах закінчення як засіб вираження граматичних значень функціонує разом із наголосом. Так, закінчення *-и* виражає значення родового відмінка однини та називного і знахідного множини, при цьому змінюється місце наголосу: *підійти до гори*, *село оточують високі гори*, *ідуть у гори*.

Різні закінчення можуть виражати одне й те саме граматичне значення. Так, значення родового відмінка виражається закінченням *-а* (*-я*), *-у* (*-ю*) (*не виростили дерева, дуба; у саду немає бузку*); *-і* (*-ї*) (*купили солі; не їли каші, олії*); *-и* (*підійти до верби, до хлоп'яти*); *-ей* (*немає саней*); *-ів* (*іду до батьків*). Нульове закінчення виражає значення називного відмінка однини чоловічого (*заходить учитель, цвіте сад*) та жіночого роду (*настала осінь*), знахідного відмінка цих іменників (*іду в садок, купую сіль*), родового множини (*не чути пісень, не купила чобіт*), чоловічого роду минулого часу дієслів (*чергував, мріяв*);

б) суфіксами: *смачніший, солодший, нижчий* (значення вищого ступеня порівняння прикметників), *виховати* — *виховувати* (значення доконаного / недоконаного виду дієслів);

в) префіксами: *зробити, познайомити* (значення доконаного виду дієслів), *найбільший, найдорожче* (значення найвищого ступеня порівняння прикметників);

г) суфіксами і префіксами: *вішати* — *повісити* (значення виду);

д) чергуванням звуків: *скакати* — *скочити, набирати* — *набрати* (значення виду; цей засіб, як правило, супроводжує інший, найчастіше суфіксальний);

е) наголосом: *сестри* — *сестри* (родовий однини / називний множини), *іду до матері, скажу матері, згадують матері* (родовий, давальний однини / називний множини), *насіпати* — *насіпати, пізнають* — *пізнають* (значення виду);

є) суплетивно (змінюючи основи, кореня); *ловити* — *піймати, приходити* — *прийти* (значення виду), *великий* — *більший* (значення вищого ступеня порівняння), *я* — *мене, ми* — *нас, він* — *його* (значення відмінка);

ж) службовими словами: *ходив би, перейшли б* (значення умовного способу), *хай помріє* (значення наказового способу), *буду працювати* (значення майбутнього часу, особи, числа), *більш досконалий, найбільш досвідчений, найменш виразний* (значення вищого і найвищого ступенів порівняння), *підходжу до метро, їхала на таксі* (значення родового, місцевого відмінків), *розмовляла з Лесею* (значення орудного відмінка). При однаковому відмінковому закінченні прийменник диференціює значення відмінка: *тривають розмови, дослухаюсь до розмови; почувлось у пісні, не викинеш слів із пісні*.

Граматичне значення не віддільне від граматичної форми.

Г р а м а т и ч н а ф о р м а — це мовне вираження граматичного значення. Напр., у слові *квітка* закінчення *-а* виражає значення роду (жіночого), числа (однини), відмінка (називного) — це слово вжите у формі жіночого роду, називного відмінка, однини; слово

сходжу має закінчення *-у*, яке виражає граматичні значення особи (першої), числа (однини), способу (дійсного); префікс *с-* виражає значення виду (доконаного); названі префікс і закінчення разом виражають граматичне значення часу (майбутнього) — слово *сходжу* вжите у формі доконаного виду, дійсного способу, майбутнього часу, першої особи, однини. Отже, граматична форма — це єдність граматичного значення і мовного засобу його вираження. Кожне змінне слово має декілька граматичних форм, зберігаючи єдине лексичне значення: *квітка, квітки, квіткою, квітці, квіткі, квітками* і т. д.

Граматичні форми слова є різновидами одного слова, які відмінні між собою граматичними значеннями: *квітка, квіткою, квітці* різняться відмінками; *квіток, квітці* — числом і відмінком; *ходив, ходила, ходило* мають форми роду і числа (однини), що виражені закінченнями, а також форми часу (минулого), які виражені суфіксами *-в, -л-*.

Кожне повнозначне змінне слово у певній граматичній формі виступає як словоформа; напр., у висловах *зустрічаю друга, зустрічали гостей, зустрічайте рідних, маю мрію, живу з мрією, здійснитись моїй мрії* вжиті деякі словоформи слів *зустрічати, мрія*.

Граматичні форми виникають внаслідок словозміни.

Г р а м а т и ч н а к а т е г о р і я (від гр. *katēgoria* — судження, визначення) — це узагальнене граматичне поняття, яке об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, виражених певною системою граматичних форм¹. Ґрунтується вона на кількох (не менше двох) граматичних значеннях. Кожна граматична категорія конкретно виявляється у певному слові, у його словоформі. Так, усім іменникам властива категорія роду, конкретно вона знаходить вияв у тому, що кожен іменник належить до певного роду: чоловічого (*ясен, клен*), жіночого (*верба, осика*), середнього (*дерево*). Дієсло-

¹ Ганич Д.І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища шк., 1985. — С. 53.

вам властива категорія виду, що виявляється у формах недоконаного (*писати, робити*) та доконаного (*написати, зробити*) виду. Категорія відмінка іменників утворюється на основі об'єднання форм семи відмінків в однині і стількох же у множині. Категорія способу дієслова — на основі об'єднання форм дійсного способу (*читаю, читала, читатимуть*), умовного (*зібрав би, підійшла б*), наказового (*ходімо, працюйте*).

Вживають термін граматична категорія і в ширшому значенні, називаючи ним окремі частини мови: категорія іменника, категорія дієслова.

Вправа 215. Переписати. Визначити, які лексичні, граматичні значення мають повнозначні слова, якими засобами виражені граматичні?

З р а з о к: *Мені* — вказує на особу; давальний відмінок, виражений суплетивно: *я — мені*.

Мені відкрилась істина печальна:
життя зникає, як ріка Почайна.

Через віки, а то й через роки,
ріка вже стане спогадом ріки.

І тільки верби знатимуть старі:
киян хрестили в ній, а не в Дніпрі.

(Л. Костенко)

Вправа 216. Визначити, які спільні граматичні значення властиві поданим рядам слів, як вони виражені.

а) троянда, гвоздика, парта, стежина, вихователька; б) площею, смугою, вербою, гаєм, дібровою; в) дітей, облич, прохань, відвідувачів, майбутніх; г) ходив, бігав, очікувала, виглядало, відпочивали; д) придумувати, перепрошувати, переходити, минати; е) трудімося, заспівайте, перепочинь, хай доводять, хай підійдуть; є) оригінальніший, більш доцільно, менш переконливо, більш самостійний.

Вправа 217. Шляхом поєднання з іншими словами показати, що подані слова мають різні граматичні значення; визначити, які ці значення, як вони виражені.

Дніпро, солі, книги, слово, обличчя, ніч, зелень, трьох, пізній, запізніле, сонячні.

Вправа 218. Поставити наголос у словах, визначити, які саме граматичні значення при цьому змінюються. Проілюструвати ці зміни введенням слів у контекст.

Поля, квіточки, слова, пташки, скликати, приміряти, вслухатися.

Вправа 219. Подані у дужках слова поставити у потрібній граматичній формі. Визначити, які граматичні значення їм властиві, як вони виражаються. Назвати вжиті у висловах граматичні форми.

Старший (малий) за себе не зобидить; багато хто мріє (ловити) синього птаха; запитаю (він), більш досвідченого; (що) зайнятись; потрібно до (хтось) звернутись за порадою; поспілкуйся з (вони).

Вправа 220. Визначити, чи всі слова кожної із поданих груп об'єднані спільним граматичним значенням. Яким саме? Якщо якісь слова не мають цього значення, з'ясувати, які значення властиві їм.

Брата, онука, батька, квітка; погожі, піші, каші, цілющі; ходили, носили, шили, сани; плач, ріж, слухач; облич, облиш, діб, годин.

Вправа 221. Навести приклади слів, граматичні значення яких виражалися б закінченнями *-и*, *-і*; префіксами, суфіксами. Визначити граматичні значення у кожному наведеному слові, граматичну форму слова.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Що вивчає граматику?
2. Як ви розумієте термін “граматична будова мови”?
3. Покажіть на прикладах прояв граматичних закономірностей, узагальнюючий, абстрактний характер їх.
4. Якими термінами оперує граматику?
5. Які значення називаються граматичними?
6. Що спільного між лексичним і граматичним значеннями?
7. Чим граматичні значення відрізняються від лексичних?
8. Якими мовними засобами виражаються граматичні значення?
Проілюструвати самостійно дібраними прикладами різні засоби вираження граматичних значень.
9. Чи всі граматичні значення однакові у словах *біліший* і *білявий*? Як виражені спільні значення? Якими граматичними значеннями слова відрізняються? Як виражені ці значення?
10. Яка форма слова називається граматичною?
11. Визначити, якими граматичними формами є подані слова, як виражена кожна з них: *подумай*, *у руці*, *красунею*, *найкращий*, *приходжу*.
12. Дати визначення граматичної категорії, назвати кілька граматичних категорій, властивих іменникові, прикметникові, дієслову.

Предметом вивчення морфології є слово. Морфологія вивчає слово із граматичного погляду: особливості словозміни, характеристику граматичних форм слова, способи вираження граматичних значень. Морфологія є вченням про частини мови, їх граматичну характеристику.

§ 38. ЧАСТИНИ МОВИ, ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ ЇХ

Ч а с т и н и м о в и — це лексико-граматичні розряди слів, які відрізняються один від одного узагальненим лексичним значенням, граматичними категоріями, синтаксичними функціями.

Традиційно таких лексико-граматичних розрядів у сучасній українській літературній мові виділяють десять: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частки, вигук. В основі виділення їх лежать лексичний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний принципи.

Л е к с и ч н и й п р и н ц и п поділу слів на частини мови виявляється у тому, що слова однієї частини мови об'єднуються спільною семантикою. Таким значенням для іменників є значення предметності, для прикметників — значення ознаки предмета, для числівників — значення кількості предметів чи порядку їх при лічбі, для дієслова — значення дії як процесу. При цьому лексичне значення виявляється не в усіх частин мови. Тому за наявністю чи відсутністю лексичного значення частини мови поділяють на **п о в н о з н а ч н і** і **н е п о в н о з н а ч н і**. До **п о в н о з н а ч н и х** належать частини мови, що об'єднують слова, яким властиве лексичне значення. Такими є іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник. **Н е п о в н о з н а ч н і** частини мови об'єднують слова, позбавлені лексичного значення. Вони живаються для вираження відношень між словами, що належать

до повнозначних частин мови. Неповнозначними є прийменник, сполучник, частки. Окремо перебувають вигуки як слова, що виражають почуття, волевиявлення.

Морфологічний принцип визначає, які граматичні категорії властиві словам певної частини мови, який характер мають граматичні категорії, які граматичні значення характеризують цю частину мови, отже, які граматичні форми вона утворює. За морфологічною ознакою — здатністю утворювати граматичні форми — частини мови поділяються на з м і н н і і н е з м і н н і. До з м і н н и х належать іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово; н е з м і н н и м и є прислівник, усі неповнозначні частини мови і вигук.

Синтаксичний принцип передбачає враховувати, в ролі якого члена речення найчастіше виступають слова певної частини мови. Так, іменники найчастіше виступають підметом чи додатком, можуть бути будь-яким членом речення; прикметники, як правило, виступають у ролі означення, прислівники — обставин, дієслова — у ролі присудка (особові, родові форми). Ці функції слів різних частин мови значною мірою зумовлені тим, як синтаксично пов'язуються між собою слова різних частин мови. Одні з них виступають пояснюваними, підпорядковуючи собі слова інших частин мови, що, як залежні, поєднуються з ними зв'язком узгодження (прикметники, порядкові числівники з іменниками), керування (іменники у непрямих відмінках із дієсловами), прилягання (найчастіше прислівники з дієсловами). На основі синтаксичного принципу частини мови поділяють на с а м о с т і й н і (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник) і с л у ж б о в і (прийменник, сполучник, частки); окремо перебуває вигук. Самостійні частини мови виступають членами речення і пов'язуються між собою одним із кількох типів синтаксичного зв'язку; службові частини мови не виступають членами речення, вони служать для вираження синтаксичних відношень між членами речення, частинами складних речень.

Словотвірний принцип визначає словотвірні засоби, найбільш характерні для творення нових слів, що належать до певної частини мови.

На основі усіх чотирьох принципів поділу слів на частини мови слово *пролісок* визначаємо як іменник. На основі лексичного принципу слово є повнозначним: має предметне значення (називає рослину — квітку); на основі морфологічного принципу воно є змінним словом, якому властиві граматичні категорії роду (належить до жіночого роду), числа (може вживатися в однині й множині — утворює числові форми), відмінка (змінюється за відмінками — утворює відмінкові форми); на основі синтаксичного принципу слово є самостійним — виступає членом речення: підметом (*Розцвів перший пролісок*), додатком (*Дівчинка милується проліском*); будучи підметом, є незалежним, виступаючи додатком, пов'язується зв'язком керування із дієсловом-присудком (*милується чим? — проліском*); на основі словотвірного принципу є похідним словом, утвореним за допомогою префікса *про-* та суфікса *-ок* від слова *ліс* — обидва афікси належать до продуктивних словотвірних засобів.

§ 39. ПЕРЕХІД СЛІВ ІЗ ОДНІЄЇ ЧАСТИНИ МОВИ В ІНШУ

Частини мови не є замкнутими розрядами слів. У живому мовленні постійно наявні явища переходу слів із однієї частини мови в іншу. При такому переході слово змінює властиве йому лексичне значення, морфологічні властивості, синтаксичні характеристики — все, що характеризувало слово, коли воно належало до однієї частини мови, зникає, слово набуває нового лексичного значення, граматичних властивостей, що приводить до появи нового слова¹.

¹ Поява нових слів на основі переходів у системі частин мови визначається морфолого-синтаксичним способом словотвору — див. розділ “Морфеміка і словотвір” — морфолого-синтаксичний спосіб словотвору.

Найпоширенішими переходами у системі частин мови є такі: перехід іменників у прислівники, прийменники, вигуки (*Жужмам кинула речі, вибігла з хати. Край дороги росте каштан. Ой лишенько! Куди ж податися?*); прикметників у іменники (*І нове нас не приваблює*); дієслівної форми — дієприкметників у прикметники, іменники (*цілюща трава, згадую минуле*), іменників у займенники (*Як діждемо літа, то нажнемо жита. Всіх ми почастуєм, ще і затанцюєм* (Н.тв.); прийменників у вигуки, сполучників у вигуки, прийменників, сполучників у частки, вигуків у частки (*О батьку мій! Усе життя я доростати буду до мудрості твоєї* (Павл.); *Ніхто й не здогадувався про задумане дівчинкою*).

Вправа 222. Переписати, над кожним словом зазначити, до якої частини мови воно належить, усно пояснити своє визначення на основі принципів поділу слів на частини мови.

Рушники

І сучасну, і традиційну оселю на Україні важко уявити без рушників. Тчуть їх і вишивають досі. Для краси у домі, на щастя в ньому, просто так, для душі. Узори на рушниках — то давні забуті символи: ромб із крапкою посередині — засіяна нива, вазон чи квітка — світове дерево од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка, — знак берегині, богині хатнього вогнища. А подивіться, де висять рушники. Над вікнами і над дверима, на покуті — це обереги од усього злого, що може зайти в дім.

Широкою була сфера використання рушників: на знак згоди на шлюб дівчина подавала їх старостам; намітка, головний убір уже заміжньої жінки, — це довгий (8 м) рушник. У нього загортали маля, що з'явилося на світ. На рушниках опускали в яму домовину.

“Хай стелиться вам доля рушниками!” — казали, бажаючи людині щастя.

(Г. Бондаренко)

Вправа 223. Визначити у поданому тексті належність слів до частин мови, врахувавши явища переходу з однієї частини мови в іншу. Скласти

речення, в яких слова, що перейшли в іншу частину мови, належали б до “своїї” частини мови. Відзначити зміни, що відбуваються при переході.

Рідна мова

Все в тобі з'єдналося, злилося —

Як і помістилося в одній! —

Шепіт зачарований колосся,

Поклик із катами на двобій.

Ти даєш поету дужі крила,

Що підносять правду в вишину,

Вченому ти лагідно відкрила

Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,

Квітувать в поемах і віршах,

Бо в тобі — великого народу

Ніжна і замріяна душа.

(В. Симоненко)

Вправа 224. У поданих реченнях визначити слова, що належать до змінних і незмінних частин мови, до самостійних і службових. Поєднавши слова за допомогою питань, з'ясувати, які з них є пояснюваними, а які пояснюючими. На основі яких ознак виділяються названі різновиди частин мови? Назвати частини мови.

1. Сійся-родися, ніжне “Будь ласка”, вдячне “Спасибі”, “Вибач” тремтливе (В. Гринько). 2. Дід повільно їде степовою дорогою, а Тарасик все дивиться, жнива хоче побачити. Завиділися комбайни в степу. Покоси, мов хвилі, гойднулися вдалині. Тарасик дивиться на них і думає собі: “Оце вже починаються справжні жнива!” (Мел.). 3. Грамотний — видющий і на все тямущий. 4. Роботящі руки гори вернуть. 5. Бджола мала, а й та працює. 6. Не нагнувшись, гриба не знайдеш. 7. У вмілого й долото рибу ловить. 8. Учений іде, а за ним неук спотикається (Н.тв.).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дати визначення частин мови.
2. Якими ознаками одна частина мови відрізняється від іншої?
3. Які принципи покладено в основу виділення частин мови?
4. Як ви розумієте лексичний принцип виділення частин мови? морфологічний? синтаксичний? словотвірний?
5. Які групи частин мови виділяються на основі лексичного принципу? Які частини мови належать до повнозначних і неповнозначних?
6. Як поділяються частини мови на основі морфологічного принципу? Назвати змінні й незмінні частини мови.
7. На основі якого принципу виділяються самостійні і службові частини мови, як їх розрізнити?
8. Розповісти про перехід слів з однієї частини мови в іншу, навести приклади.

ІМЕННИК

§ 40. ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ ІМЕННИКІВ

І м е н н и к о м називається повнозначна змінна частина мови, яка об'єднує слова з предметним значенням, оформленим граматичними категоріями роду, числа, відмінка. Іменники відповідають на питання *х т о? щ о?*

Предметне значення іменників досить різноманітне і не збігається з розумінням предмета у побуті. Тому іменниками є слова, які називають істот (людей за різними ознаками — *жінка, батько, мати, онук, племінниця; киянин, кримчанин; українець, узбек; во-дій, хлібороб, школяр; товаришка, сусід*; тварин — *кінь, кіт, порося, лев, лось*; домашньої птиці, птахів — *гусак, качка, голуб, ворона, чайка*); окремі речі (*олівець, виделка, стілець*); рослин (*дерево, береза, кущ, квітка, чорнобривець, осика*); явища природи (*мороз, вітер, дощ*); ознаки, властивості (*кмітливість, доброта,*

жовтизна); дії (мовлення, біганина, хід); числові поняття (десяток, сотня); різні інші предмети і явища навколишнього світу. Поширення предметного значення на слова з абстрактним значенням здійснюється на тій підставі, що слова — назви окремих предметів є носіями різних ознак (*Дерев'яний човен пливе по річці. Розцвів розкішний куц бузку*), і якщо інше слово має таку саму властивість, то воно зараховується до слів із предметним значенням, хоч назване таким словом і сприймається лише розумом (*незвичайна доброта, творче натхнення*). До того ж граMATика не розглядає значення окремих слів і не розглядає людей, тварин, рослини або речі, а лише назви їх. Якщо ж такі слова-назви будовою, граMATичними ознаками подібні до слів — назв конкретних предметів, то вони зараховуються до одного із ними лексико-граMATичного розряду слів. Наприклад, слова *двійка, давнина, вірність, бігання* з погляду граMATичного є іменниками. Предметне значення їх виражається будовою слів та характером зв'язку зі словами інших частин мови: *приваблює сива давнина, полонить зворушлива вірність, засмутила двійка, щоденний біг корисний*.

Іменники називають опредмечені ознаки, кількості, дії — тобто те, що абстраговане від предметів, яким вони властиві, кількість яких виражають, від певного виконавця, — і називають ознаку, кількість, дію в з а г а л і. Зіст.: *свіжий хліб — приємна свіжість, п'ять книжок — одержати п'ятірку, прати білизну — ручне прання*.

Назви опредмечених ознак, кількостей, дій оформляються тими самими граMATичними категоріями, що й звичайні назви предметів, — категоріями роду, числа, відмінка, і з погляду граMATичного вони відрізняються від прикметників, числівників, дієслів. Відмінні вони від слів цих частин мови і з погляду словотвору: назви опредмечених ознак, кількостей, дій є словами похідними — вони утворені від відповідних прикметників, числівників, дієслів за допомогою певних суфіксів (*яскравість, білизна, доброта, трійка, десяток, сотня, просьба, ходіння, множення*), закінчення (*хода*) чи безафіксно (*зелень, наділ*).

Будь-який іменник предметне значення оформляє граматичними категоріями роду, числа, відмінка, які в іменника є самостійними, граматично незалежними.

Кожний іменник в однині належить до одного з трьох родів: чоловічого (*сад, Петро*), жіночого (*діврова, смуга, хата*), середнього (*дитя, крісло*); множинні іменники (на зразок *Суми, сани*) граматичного роду не мають.

Більшість іменників уживаються в двох граматичних числах — однині та множині: *зеленіє трава — зеленіють трави, приїхав родич — приїхали родичі*. Є іменники, що вживаються лише в однині (*мряка, хода*) і лише у множині (*перила, білила, вила*).

При поєднанні з іншими словами іменники мають здатність змінюватись за відмінками. Відмінкові форми іменників є виразниками синтаксичних відношень їх до інших слів, напр.:

Вулиці у нашому місті широкі. Вздовж вулиць ростуть дерева. Наша вулиця особливо зелена, затишна.

У потоці мовлення іменник може виступати і пояснюваним словом, і пояснюючим, наприклад, у прислів'ї *Роботящі руки гори вернуть* (Н. тв.) іменник *руки* є пояснюваним (прикметником *роботящі*), а іменник *гори* — пояснюючим (пояснює дієслово-присудок *вернуть*). У реченні іменник виступає найчастіше підметом або додатком, напр.: *Черешеньки ваблять (щ о?) очі (к о м у?) діточкам маленьким* (Л. Укр.); присудком: *Земля наша — як та книга, писана не пером, а шаблями та списами, овіяна легендами* (Цюпа); означенням: *Перша заповідь (ч и я?) хлібороба — зібрати урожай і подбати, щоб закласти наступний. Якось ішов тим степом козак (я к и й?) -нетяга ...* (Цюпа); обставиною: *Хто в хустині червоненькій став (д е?) у лісі між дубів?* (Позн.).

Вправа 225. Переписати, визначити іменники, їх значення, морфологічні ознаки, синтаксичну роль, наголошуючи, які іменники виступають пояснюваними (стосовно яких слів), а які пояснюючими (стосовно яких слів).

Як лягає Петрик спати,
Має добру звичку:
На порозі ночувати
Ставить черевички.

А вони, брати рипливі,
Гайда аж до бору,
Тупці правий,
Тупці лівий —
Дріботять підбори.

І до них спішать зайчата,
Білочки, лисички:
Узувати-приміряти
Гарні черевички.

В них сорока-білобока
Обійшла полянку,
Ходять скоком-перескоком
Горобці до ранку.

(Григорій Усач)

Вправа 226. Подані іменники поділити на семантичні групи, зазначити, що розрізняє іменники кожної групи.

Листя, аркуш, залізо, метал, металіст, сторіччя, обід, обід, сніданок, акварель, синь, синява, горе, борщ, хліб, зупинка, одиниця, одинак, щасливиця, пророк, переворот, райдуга, мешканець, лісовик, лісник, льодохід, переїзд, узвар, вареники, видолинка, верховина, Дунай, Альпи, зверхність, помічник, повінь, мілководдя, гудзик, хрущ, блискавка, Мироненко, надбрів'я, десятина, десяток, сержант, граблі, видумка, віхола, відгомін, Світязь, капітан, лікар, пилка, молоток, подвір'я, челядь, Трипілля, Гадяч, гуска, комбайн, тролейбус, уява, волок.

Вправа 227. Записати іменники кожної визначеної семантичної групи.

Назви людей: а) прізвища, імена, по батькові, псевдоніми, прізвиська; б) за родинними стосунками; в) за родом заняття, професією; г) за посадою; д) за місцем проживання; е) за національністю; є) за характером стосунків;

назви тварин: а) назви звірів; б) назви риб; в) назви птахів; г) назви комах;

назви рослин: а) назви дерев; б) назви кущів; в) назви квітів; г) назви трав; д) назви овочів;

назви предметів: а) назви предметів побуту; б) назви канцелярського, навчального приладдя, навчальних посібників; в) назви будівель, частин їх; г) назви знарядь праці;

назви явищ природи;
назви абстрактних понять: а) назви почуттів, психічних і фізичних станів; б) назви опредмечених якостей, властивостей, ознак; в) назви опредмечених дій;
назви опредмечених кількостей, числових понять;
назви установ, організацій, підприємств;
наукові терміни.

Вправа 228. Записати назви явищ природи, пов'язані з кожною порокою року; об'єднати їх у групи на основі спільних граматичних ознак.

Вправа 229. Визначити, що об'єднує і що розрізняє слова поданих груп. Зі словами двох-трьох груп скласти речення, відзначивши спільне і відмінне у цих словах, виявлене у контексті.

Далекий, даль, далина; пустий, пустище, пустиня, пустир; живучий, живучість, жити; високий, вись, висота, височина, вісокість; пуховий, пуховик; сім, сімка; два, двійка, двійня;
розміняти, розмін, розмінний; заробити, заробіток, заробітний; спостерігати, спостереження, спостережливий; косити, косовиця, кісьба; молотити, молотіння, молотьба, молотник.

§ 41. ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ГРУПИ ІМЕННИКІВ

На основі того, яке конкретне значення мають іменники, які граматичні ознаки властиві їм, виділяють кілька лексико-граматичних груп іменників, зокрема: іменники — власні й загальні назви; іменники — назви істот і неістот; іменники з конкретним та абстрактним значенням, збірні, речовинні та одиничні іменники.

Іменники — власні й загальні назви

Усі іменники поділяються на власні й загальні назви.

Загальні назви є узагальненим найменуванням однорідних предметів: *дівчина, місто, свято, квітка, родина, поет, думка, озеро.*

До іменників — власних назв належать усі індивідуальні назви предметів, які даються їм для виділення з ряду однорідних, подібних. Так, прізвище, ім'я людини виділяють її із загальної маси людей; назви міста, села виділяють їх із ряду населених пунктів (дівчинка *Олеся*, місто *Обухів*, стадіон "*Динамо*", масив *Нивки*).

Якщо якомусь предмету дається власна назва, то зміни змісту загального поняття не відбувається. Власні назви у багатьох випадках є умовними, хоч досить часто вони виникають на основі певного значення іменника — загальної назви або на основі якихось природних чи інших асоціацій. Напр.: *Гідропарк* (у Києві) — парк на воді — парк на березі Дніпра, з іншого боку омивається водою затоки Дніпра; *Пуща-Водиця* — така назва околиці Києва з'явилась за характером місцевості — ліс та озера; *гора Етна* — гора, що горить.

Власними назвами є:

а) прізвища, імена, по батькові, псевдоніми людей, клички тварин, назви героїв байок, казок: *Лариса Петрівна Косач*, *Леся Українка*; *Було собі Ягня, потішненьке таке ...* (Гл.), *пес Рябко*;

б) індивідуальні назви державних установ, спортивно-культурних закладів, підприємств, пароплавів, готелів, газет, журналів, творів і под.: *Кабінет Міністрів України*, *Український дім*, *Палац культури "Енергетик"*, *видавництво "Наукова думка"*, *роман "Краяни" Івана Цюпи*, *журнал "Перець"*, *газета "Освіта"*;

в) назви найвищих державних та урядових посад: *Президент України*, *Голова Верховної Ради*, *Прем'єр-міністр України*;

г) назви визначних історичних подій, свят, урядових нагород: *Велика Вітчизняна війна*, *День незалежності*, *Свято Перемоги*, *Державна премія імені Т. Г. Шевченка*;

д) неофіційні імена визначних діячів, неофіційні назви держав, одиниць територіального поділу, поетичні географічні назви: *Кобзар* (Т. Г. Шевченко), *Америка*, *Наддніпрянина*, *Прикарпаття*, *Славутич* (Дніпро);

е) індивідуальні географічні, топонімічні, астрономічні назви: *Європа, Канада, Полтава, Витачів, Дунай, бульвар Шевченка, вулиця Ярославів Вал, острів Крит, гора Говерла, планета Марс, сузір'я Чумацький Шлях;*

є) назви релігійних свят, постів, культових імен: *Великдень, Покрова, Пилипівка, Христос, Бог.*

Усі інші назви є загальними. До них належать також назви посад, чинів, титулів, почесних звань, назви людей за різними ознаками: *директор заводу, декан факультету, міністр освіти, адмірал флоту, радник юстиції I рангу, заслужений діяч мистецтв, лауреат Державної премії імені Т.Г. Шевченка.*

Межі між іменниками — власними і загальними назвами не є раз і назавжди визначеними. Власні назви переходять у загальні, на основі загальних виникають власні.

Власні назви переходять у загальні за умови, якщо прізвищем чи іменем людини називається: а) винахід або інший предмет, пов'язаний із цією людиною: *дизель* (назва різновиду мотора), *форд*, *опель* (назви марок машин), *галіфе*, *френч* (назви предметів одягу); б) певне явище, пов'язане з носієм прізвища чи імені й водночас суспільно типово: *ловелас*, *донжуан*; в) прізвище чи ім'я вживається із зневажливим значенням для характеристики людини або прояву її: *іуда* (зрадник), *хам* (груба, зухвала людина), *нарцис* (самозакохана людина).

В усіх випадках власні назви втратили суто індивідуальне значення, передають загальні назви предметів, людей і пишуться з малої літери¹.

На основі загальних назв виникають власні назви: *село Вишеньки, студентка Береза, країни Сходу.*

Власні і загальні назви відмінні за правописом: власні назви пишуться з великої літери, загальні — з малої.

Щодо граматичних властивостей, то більшість іменників — за-

¹ Про вживання великої й малої букви у таких назвах див.: Український правопис. — К.: Наук. думка, 1998. — С. 48—50.

гальних назв вживається в однині і множині (*квітка* — *квітки*, *місто* — *міста*, *стадіон* — *стадіони*). Іменники — власні назви вживаються лише в однині (*Галина*, *Микола*, *Миколайів*) чи тільки у множині (*Прилуки*, *Піренеї*). Прізвища, імена вживаються у множині, якщо потрібно назвати членів однієї родини, династії (*рід Конончуків*, *брати Руденки*) чи кількох членів колективу, які мають одне прізвище, ім'я (у групі *два Михайли*, *три Наталки*, *два Швеці*). Прізвище може набувати переносного значення і формою множини називати узагальнено ряд осіб (*Людина створила гомерів, шекспірів*; з'являються сучасні *шевченки*).

Назви істот і неістот

Іменники з конкретним значенням поділяються на дві групи: іменники — назви істот та іменники — назви неістот. Ці групи співвідносяться з назвами живого/неживого у природі, але не збігаються з ними.

До іменників — назв істот належать:

назви людей за різними ознаками, їхні імена, прізвища, псевдоніми, прізвиська: *батько*, *мати*, *онук*, *футболіст*, *односелець*, *полтавчанин*, *Снігур*, *Тамара*, *Остап Вишня*;

назви тварин, птахів, риб, комах: *лисиця*, *сокіл*, *метелик*, *щука*, *комар*;

прирівнювані до назв людей імена культових осіб та міфологічні назви: *Бог*, *Господь*; *Мавка*, *Лісовик*, *Венера*;

імена, прізвища, інші назви героїв казок, байок: *Колобок*, *Мороз*;

вжиті у переносному значенні іменники — загальні назви, що вживаються на позначення людей: *зірка естради*, *великий оригінал*, *лежиш колодою*;

іменники *покійник*, *мрець* — називають тих, що раніше були живими;

назви, що імітують людей: *лялька*, *манекен*.

Інші іменники є назвами неістот. Зокрема це назви частин організму людини й тварини, їхніх внутрішніх органів

(*око, рука, хвіст, дзьоб, серце*), іменники, що позначають сукупність істот (*група, полк, натовп, зграя, табун* — дія узагальнення, абстракції призводить до позбавлення чуттєвих, конкретних рис, ознак, властивих окремій істоті), назви світил, планет (*Марс, Юпітер*), назви страв, у тому числі приготовлених з риби, птиці (*борщ, лошина, котлети, січеники, шпроти, кальмари*), назви, пов'язані з рослинним світом (*дуб, мальва, щавель, калина, бузок, чебрець*), усі назви предметів неорганічного світу.

Іменники — назви істот відповідають на питання *х т о?*, іменники — назви неістот — на питання *щ о?*

Грамаічно іменники цих груп послідовно розрізняються у знахідному відмінку множини (у знахідному однини таке розмежування властиве лише іменникам чоловічого роду): іменники — назви істот у знахідному відмінку мають форму, співзвучну із формою родового відмінка, іменники — назви неістот співзвучні з називним відмінком: *спитати братів (брата), сестер (але сестру), подруг (подругу); доглядати синів (сина), дочок (але дочку); супроводжувати дітей; побачити вовків (вовка), орлів (орла), чайок (чайку) і розпалити вогонь, посадити дуби (дуб), клени (клен), сосни, верби (сосну, вербу), слухати пісні, вірші.*

Деякі іменники — назви істот у знахідному відмінку мають подвійні форми — подібну до родового (*пасти коней, знати корів, дивитися на мікробів*) і до називного відмінка (*пасти коні, знати корови, розглядати мікроби*). Таке ж хитання спостерігається і в окремих іменників — назв неістот: *купити зошит, олівець — купити зошита, олівця* (очевидно, родовий із семантикою частини предмета, на яку поширюється дія).

За аналогією до іменників — назв істот (птахів, риб) форму знахідного відмінка, співзвучну із формою родового, мають іменники, що називають страви (назви неістот): *з'їсти окуня, коропа, півня, курей.*

Якщо іменник — назва істоти вживається для назви неістоти, то форма знахідного відмінка у нього часто омонімічна до форми родового: *слухати кобзаря і читати "Кобзаря", збити юнкерса,*

піймати розвідника (хоча можливе: читати "Кобзар", збити розвідник (літак)).

Іменники середнього роду в знахідному відмінку омонімічні із формою називного відмінка незалежно від того, називають вони істоту чи неістоту: *засіяли поле, купила сито, посадили дерево і доглядаю котеня, теля, цуценя*. У множині іменники — назви істот вживаються із закінченнями називного й родового відмінків: *доглядаю немовлят і немовлята, купили цуценят і цуценята*.

З іменниками — назвами істот безпосередньо пов'язані іменники — *н а з в и о с і б*. До них належать іменники, що називають людей: *чоловік — жінка, студент — студентка, поет — поетеса*. Особове значення іменників оформляється найчастіше за допомогою суфіксів: *вихователь — вихователька, вихованець — вихованка, сподвижник — сподвижниця*; інші іменники особу чоловіка й жінки передають різними основами: *батько — мати, брат — сестра*; деякі іменники особу чоловіка називають непохідною (або похідною) чистою основою, особу жінки — спорідненим словом із суфіксальною основою, в якій суфікс і виражає особове значення, назву особи жінки, пор.: *онук — онучка, сусід — сусідка, земляк — землячка*. Є іменники, які постійно мають форму чоловічого роду, називаючи нею особу чоловіка й особу жінки: *директор, професор, лікар, бібліотекар, водій, бригадир*. Субстантивовані прикметники, діеприкетники вживаються в одній із родових форм — чоловічого чи жіночого роду: *лісничий, черговий і ланкова, горнична*.

Іменники з конкретним та абстрактним значенням

Іменники з конкретним та абстрактним значенням виділяються за ступенем безпосередності означуваного.

До іменників із конкретним значенням належать іменники, які називають поняття, предмети, що сприймаються органами відчуття: *орел, повітря, мороз, сніг, ліс, місто, степ, небо*.

Як правило, іменники з конкретним значенням утворюють співвідносні форми однини / множини (*ліс — ліси, аудиторія — аудито-*

торії), хоча деякі з них вживаються лише в однині (*осока*). Більшість іменників із конкретним значенням поєднується із власне кількісними числівниками: *п'ять зірок, чотири майдани, три торби*.

До іменників із конкретним значенням належать також іменники, що називають простір у якомусь обмеженні (*степ, майдан, площа, берег, поле*) чи час у певних межах (*рік, місяць, чверть, квартал, година, хвилина, урок, пара*).

До іменників із абстрактним значенням належать іменники, які є назвами понять узагальнених, позбавлених чуттєвих рис. Позначене ними сприймається розумом, уявою.

Щодо семантики іменників із абстрактним значенням, то вони називають якості, властивості (*щирість, доброта*), опредмечені дії (*прозріння, переговори*), психічні та фізичні стани (*ентузіазм, воля, страх*), почуття (*кохання, мука, смуток*), обряди, звичаї (*оглядини, сватання*), матеріальний достаток чи відсутність його (*багатство, убогство*), грошові поняття (*кошти*) і т. д.

З граматичного погляду іменники з абстрактним значенням характеризуються відсутністю співвідносних форм числа — переважна більшість їх вживається лише в однині (*фантазія, зволікання, підготовка*), значно рідше — лише у множині (*біга, будні, іменини, фінанси*). Ці іменники не можуть поєднуватися з кількісними числівниками. При деяких із них можуть уживатися неозначено-кількісні числівники та іменники з числовим значенням: *мало шуму, багато радості, безліч грошей*. Окремі іменники з абстрактним значенням можуть поєднуватись із власне кількісними числівниками та утворювати форму множини при конкретизації значення їх: *п'ять дослідів, чотири дослідження*.

Серед іменників із абстрактним значенням зовсім мало таких, що є непохідними словами: *розум, горе, побут, іго, досвід* та ін. Похідні іменники утворені від прикметників, дієслів безафіксно (*біль, блиск, лень*) чи за допомогою суфіксів, серед яких найбільш поширеними є *-ість* (*майстерність, слушність*), *-енн-* (*значення, піднесення*), *-инн-* (*терпіння, стремління*), *-ин-* (*читання, ду-*

мання), *-тт-* (підняття, завзяття), *-тв-* (убозтво, ткацтво), *-б-* (боротьба), *-от-* (доброта), рідше закінченням (перемога, ви-мога).

Межа між іменниками із конкретним та абстрактним значенням умовна: один і той самий іменник у поєднанні з різними словами виражає то конкретне, то абстрактне значення, пор.: *рій бджіл* — *рій думок*, *молодий невеликий садочок* — *садочок помислів*, *ключ від дверей* — *ключ від серця*, *смак води* — *смак слави*.

Збірні іменники

Збірними називають іменники, які означають сукупність однорідних осіб, предметів як єдине ціле: *птаство*, *коLOSSя*, *гарбузиння*, *ярина*.

Граматичними ознаками збірних іменників є те, що вони а) вживаються лише в однині; б) з ними не поєднуються власне кількісні числівники, оскільки позначуване ними не підлягає рахунку. Із збірними іменниками можуть поєднуватись неозначено-кількісні числівники: *мало городини*, *багато волосся*, *чимало залізниччя*.

За словотвірними ознаками збірні іменники є двох різновидів: безафіксні (*люд*, *молодь*, *зелень*) і такі, що мають в основі суфікс, який і виражає значення збірності. З названою функцією вживаються суфікси: *-ств-* (*людство*, *учнівство*), *-тв-* (*птаство*, *юнацтво*), *-от-* (*кіннота*, *піхота*), *-н-* (*комашня*, *дітлашня*), *-ин-* (*звірина*), *-в-* (*мошва*), *-ар-* (*мошкара*), *-ур-* (*мускулатура*, *апаратура*), *-еч-* (*малеча*), *-ій-* (*-ія*) (*братія*, *інтелігенція*), *-й-* ([*йа*]=*я*) (*верб'я*), *-ик-* (*тематика*, *проблематика*), *-ік-* (*синоніміка*). Збірні іменники обох різновидів є словами похідними, утвореними від інших на основі морфологічного способу словотвору.

До збірних не належать іменники на зразок *загін*, *полк*, *клас*, *ліс*, *сад*, які за семантикою близькі до збірних (називають сукупність осіб, предметів), але за граматичними ознаками відрізняються від них: вони утворюють співвідносні форми числа (*цвіте сад* — *цвітуть сади*, *виступає ансамбль* — *виступають ансамблі*) і можуть поєднуватись із власне кількісними числівниками: *три групи*, *п'ять загонів*.

Збірні іменники, які називають сукупність осіб, є назвами істот і відповідають на питання *х т о?* (*дітвора, парубоцтво, професура, малеча, адміністрація*); іменники, що називають сукупність предметів, речей, є назвами неістот, вони відповідають на питання *щ о?* (*картоплиння, городина, пір'я*).

Іменники з речовинним значенням

Іменники з речовинним значенням називають однорідну масу, речовину, яка піддається не лічбі, а іншому вимірові й в усякому своєму вияві зберігає однакові семантичні ознаки.

Це різні назви речовин, маси: *вода, молоко, олія, повітря; водень, залізо, магній; деревина, бетон, цемент, пісок, глина; пшениця, ячмінь, гречка, просо; полотно, ситець, бязь, штапель* тощо. За природою означуваного такі іменники вживаються лише в одному граматичному числі — переважно в однині, зрідка у множині (*дріжджі, дрова*). Іменники, що вживаються лише в однині, можуть набувати форми множини, якщо потрібно 1) показати різні сорти, види, типи названого іменником (*мінеральні води, солі; високоякісні сталі; натуральні вина; машинні масла*) чи 2) назвати велику кількість нозначуваного іменником (*піски пустелі, весняні води, дозрілі пшениці*).

Іменники з речовинним значенням не поєднуються з кількісними числівниками, крім неозначено-кількісних *багато, мало, чимало* (*багато молока, олії, кисню; мало каміння, тканини, вугілля; чимало жиру*).

Вправа 230. Прочитати текст. Переказуючи його, записати іменники — назви власні і загальні, визначивши семантику, граматичні ознаки їх, перехід загальних назв у власні.

“Сійся-родися, жито, пшениця ...”

— Я — Пшениця, а молодшу мою сестру звать Жито. Якби ви могли повернутися в глибину віків і подивитися, що сіяли найдав-

ніші люди, ви б не побачили на полях ні кукурудзи, ні картоплі, ні соняшника. А я вже сіялась-родилась, годувала стародавніх людей.

Так гордо могла б сказати про себе пшениця, бо її на нашій землі сіяли ще за три тисячоліття до нас. На інших землях вона відома ще давніше: в Єгипті — понад чотири тисячоліття, а в Азії її вирощували вісім тисяч років тому. На землях Нового Світу — в Америці, Канаді — з'явилась пшениця значно пізніше.

На землі є багато місць, де живуть дикі родичі Пшениці: це й простори Малої Азії, і гірські райони Закавказзя, і Балкани.

Вимовляєш слово “пшениця” — і уявляється широкий лан, на якому хвилями перекочуються аж ген до обрію важкі вусаті колоски, потім — добірне золотаво-брунатне зерно на чийсь долоні ...

А що про себе розкаже Жито-Житечко?

— Я — Жито, і корінь у мене той самий, що й у слова “жити”. Колись моє значення було таким же широким, як поле, засіяне житом ...

Батьківщиною жита вважають гірські райони Північної Америки та Західної Азії.

(За А. Коваль)

Вправа 231. З поданого тексту виписати окремо іменники — назви істот та назви неістот, охарактеризувати їх за семантикою та граматичними ознаками. Кожну групу доповнити новими словами з іншою семантикою.

Підводне царство

Підводне царство — це царство риб. Воно дуже давнє і дуже дивнє. Настільки давнє, що ми й не знаємо, як риби називались насправді. Кажуть, що справжнє їхнє ім'я було цівс, але у слов'ян такого слова немає.

Наші предки вважали, що коли на березі хтось скаже цівс, то якийсь товстий, неповороткий цівс — сом або зубастий прудкий цівс — шука почують своє ім'я, одразу ж здогадаються, що прийшли по них, і заховаться в глибинах на самому дні річки. Тому люди і замінили справжнє ім'я риби на несправжнє. Вони взяли

слово, яким у ті часи німці називали гусінь: руппа, руппе, пізніше з нього утворилось риба.

Виявилось, що риби — досить обдаровані створіння: вони мають зір, слух, дотик, нюх, відчують напрям води. Більше того: риби самі “розмовляють” за допомогою плавців та іншими способами. Ми по-старому говоримо “німий як риба”, а виявляється, що можна сказати: “Чого ти верещиш, як ставрида?”

Назви ридам давали ті народи, які з ними найчастіше зустрічались у сиву давнину. З грецької мови прийшли до нас назви ставрида, скумбрія, кефаль, пеламида, з фінської — салака, з естонської — кілька. Слов’янськими є назви вобла, окунь. Із давньої литовської чи німецької мови до нас прийшла назва риби осетер.

В озері Вашингтон, недалеко від американської столиці, було знайдено мертвого велетня-осетра: він важив 408 кг і був завдовжки більше як три метри.

Дослідники кажуть, що осетри бувають ще більші — до 6 метрів завдовжки. Це вже не осетер, а справжня акула!

(А. Коваль)

Вправа 232. Навести приклади використання іменників — назв риб, птахів при звертанні до людей, зокрема до дітей. Як змінюється при цьому семантика іменника, його граматичні ознаки?

Вправа 233. Виписати іменники з конкретним та абстрактним значенням, визначити семантику, граматичні ознаки їх; виділити суфікси, що виражають абстрактне значення. В яких іменниках це значення передається коренем слова?

Ти десь за білим забуттям
і навіть далі, далі.
Все важиш молодим життям
у молодій печалі.
На бережечку самоти,
на жовтому пісочку
кого лишив — не досягти:

дружину, а чи дочку.
Як вимінилося життя!
Все сніння огортає, ...
і той, хто прагне вороття, —
вже й стежки не вгадає.

(В. Стус)

Вправа 234. Скласти речення, в яких подані слова вживалися б з конкретним та абстрактним значенням.

Книга, граніт, джерело, вітер, латка, стежина, ключ, лід.

Вправа 235. Прочитати, назвати у поданих реченнях іменники, що називають збірні поняття, відзначити, як передається це значення в кожному іменнику. Виписати ці іменники, позначити суфікс, що передає значення збірності. Записати групами: збірні іменники безафіксні і з суфіксами.

1. Ми за мир, ми за труд, ми за те, щоб жив щасливо трудящий люд (*Н.тв.*). 2. Теплий камінь співає про Київську Русь, про той край, що, від ворога випивши горя, побратавши слов'янство, крилом розмахнувся до студеного дальнього моря (*Нагн.*). 3. Людство як море. Ідуть та ідуть хвиль покоління (*Павл.*). 4. Листячко дубове, листячко кленове жовкне і спадає тихо із гілок (*К. П.*). 5. Збіжжя нового врожаю в млин конвеєром в'їжджає, ллється злива золота на решета, на сита (*О. П.*). 6. Яке коріння, таке й насіння. 7. Череп'я довше живе, як цілий глек (*Н.тв.*). 8. Немає людності такої, громади жодної нема, яка б із давнини глухої ішла по всесвіту німа (*М. Р.*). 9. Іноді лебеді падали недалеко від села на прибутну воду, близько підпускали до себе дітвору і дорослих (*Ст.*). 10. Глянь на танцюриста!.. І найменша комахня, і звірина дітлашня за боки хапалися. Ну й нареготалися! (*Кол.*). 11. А я собі Христа в намисті, а на лиштві листя та листя, і чоботи, і підкови (*Т. Ш.*).

Вправа 236. З поданих речень виписати іменники з речовинним значенням, дати їм граматичну характеристику.

1. Люблю я тих, хто вмiє дивуватись (а не скептично споглядає свiт) пухкiй снiжинцi, начебто iз вати, i першiй квітцi на просоннi вiт (*Кр.*). 2. Я бачив на рiчцi в прозорiм льоду зернину пшеницi (*Павл.*). 3. Iду, скриплю по першому снiжку ... (*Кр.*). 4. Тим часом в'iхали на вершину Ай-Петрi. Це була широка рiвнина без дерев, без трави, навiть невибагливого до вологи кримського полину — й того не було на голiй, мовби навмисне вистеленiй гранiтом пустелi (*М. Ол.*). 5. Це не жито, не пшениця ген без краю, без межi — достигають паляницi, булки, сайки i коржi (*Жил.*). 6. Запахла осiнь в'ялим тютюном. I свiжi айстри над пiском рум'яним зорiють за одчиненим вiкном (*М. Р.*). 7. Колосочку, дозрiвай, зерно туго наливай (*Кол.*). 8. Розспiваний снiг, розлiнований лижами, раннiй. Летять з горобини червонi, як кров, снiгурi. 9. Недоля вже нитку сувору снує, а згадую знову i знову в камiння вмуроване серце твоє, незнаний, незвiданий Львове (*Стус*). 10. Я все життя збирався тiльки жити, дивитись, слухати i пити нектар iз келиха краси ... (*Олесь*).

Вправа 237. З поданого тексту виписати iменники, визначити, чи є кожен iз них назвою iстоти / неiстоти, власною чи загальною назвою, назвою збiрного поняття, має речовинне, конкретне чи абстрактне значення.

Вирiй

Вирiй — це теплi краi, куди вiдлiтають на зиму перелiтнi птахи. Але наші предки вiрили, що Вирiй (Буян-острiв, Iрiй) — це острiв у Всесвiтi, першоземля богiв i свiту, де перебувають також душi померлих.

Згiдно зi слов'янськими легендами, у Вирiї росло першоджерело свiту Прадуб iз молоденькими яблуками безсмертя. На вершинi дерева оселялися птахи, що злiталися сюди на зиму.

У Вирiї, за вiруваннями, є теплi криницi, де купаються хворi, зцiляючи свої недуги. Найранiше вiдлiтає у вирiй зозуля. Тричi на рiк прямує туди й сойка, проте не долiгає. Причина дуже цiкава:

коли пташка пролітає день, їй одразу хочеться дізнатись, скільки вона пролетіла, отож вона й повертається назад. Вважали також, що у Вирії панує вічне літо, буяє зелень, зберігається усіяке насіння, яке потім приноситься на землю. Люди вірили: у Вирії, окрім душ предків, живуть душі іще ненароджених.

Відлунням теми світового дерева є пушкінське “У лукомор’я дуб зелений”, опис дуба із повісті М. Гоголя “Майська ніч”. Кажуть, що є десь у якійсь землі таке дерево, що шумить верховіттям у небі, і Бог сходить ним на землю вночі саме проти Великдня.

(Календар)

§ 42. КАТЕГОРІЯ РОДУ

Рід іменника є постійною його граматичною ознакою, що забезпечує використання її для оформлення предметності.

Граматична категорія роду іменника виявляється в тому, що майже кожен з іменників належить до одного із трьох родів — чоловічого, жіночого чи середнього: *край, лан, хлопець, дядько, Сидір; веселка, мрія, цікавість, мати, Ольга, Катерина, Олеся; колосся, колесо, поле, ягня.*

Рід іменників розрізняється тільки в однині і визначається за формою однини, якщо іменник утворює співвідносні форми однини / множини: *стоять столи* — іменник *стіл* в однині чоловічого роду; *привезли парти* — іменник *парта* в однині жіночого роду; *помили вікна* — *вікно* в однині середнього роду. Якщо іменник вживається лише у множині, то він граматичного роду не має, тому іменники *сани, сіни, жнива, білила, вершки, перила* не можуть бути віднесені до будь-якого роду.

Граматичний рід іменників виявляється досить абстрактною граматичною категорією, оскільки зв’язок граматичного роду із семантикою іменника, особливо назв неістот, простежується досить слабо або й зовсім відсутній. Так, серед іменників однієї семантичної групи наявні іменники різних родів: серед назв днів тижня

понеділок, вівторок, четвер — чоловічого роду, *неділя, середа, п'ятниця, субота* — жіночого; назви житла — *будинок, хата, квартира, помешкання* — є іменниками усіх трьох родів, а серед назв складових частин їх, наприклад хати, наявні як іменники кожного граматичного роду, так й іменники, які не мають родової форми: *поріг, коридор* — чоловічого роду; *кімната, кухня, стіна, підлога, стеля* — жіночого; *вікно, перекриття* — середнього, а *сіни, двері* граматичного роду не мають. Очевидно, таку різноманітність вияву граматичного роду серед іменників близької семантики можна пояснити тим, що категорія роду формувалась протягом тривалого історичного часу, через що і відображає мислення далеких від сучасності епох, тому не завжди і не в усьому воно може бути нами зрозуміле.

Помітно відрізняється вияв граматичного роду в іменниках — назвах істот та назвах неістот: у назвах неістот граматичний рід є категорією суто граматичною, формальною, у назвах істот він пов'язується із поняттям статі і є категорією лексико-граматичною. Відповідно до цього граматичний рід у цих двох групах іменників виявляється різними ознаками.

В іменниках — назвах неістот рід визначається в основному закінченням.

До чоловічого роду належать іменники, які у початковій формі мають нульове закінчення і чисту основу на приголосний (*дім, будинок, клен, дуб, рік, шлях, колір, календар, плащ, ніж, палець, окрасць, жолудь, край*), поодинокі іменники із закінченням *-о* (*Дніпро*).

До жіночого роду належать іменники, які в початковій формі мають закінчення *-а (-я)* або чисту основу на приголосний, переважно м'який: *дума, пуща, круча, кузня, лінія; стаття, ціль, відстань, подорож, нехвороць*.

Іменниками середнього роду є такі, які у початковій формі закінчуються на *-о, -е, -а(я)*: *сито, полотно, небо, долото, свердло, поле, море, плече, сховище, видовище, відчуття, коліща, ім'я, сім'я*.

Помітно, що іменники з однаковою морфологічною характеристикою у початковій формі належать до різних граматичних родів: з чистою основою — до чоловічого і жіночого роду, із закінченням **-а (-я)** — до жіночого і середнього. Визначення граматичного роду таких іменників здійснюється з урахуванням ознак кінцевого приголосного основи (іменники з твердим приголосним у кінці основи належать переважно до чоловічого роду, із м'яким — до жіночого), інших формальних показників (так, в іменниках на **-а (-я)**, що належать до середнього роду, у непрямих відмінках з'являються суфікси **-ат- (-ят-), -ен-** (*коліщати, коліщаті, імені, племені*); в іменниках жіночого роду вони відсутні), а також закінчень у непрямих відмінках. Пор.:

	чол. р.	жін. р.	серед. р.		жін. р.
Н.	<i>колодязь</i>	<i>галузь</i>	<i>житт-я</i>	<i>ім'-я</i>	<i>статт-я</i>
Р.	<i>колодяз-я</i>	<i>галуз-і</i>	<i>житт-я</i>	<i>ім-ен-і</i>	<i>статт-і</i>
Д.	<i>колодяз-ю</i>	<i>галуз-і</i>	<i>житт-ю</i>	<i>ім-ен-і</i>	<i>статт-і</i>
З.	<i>колодязь</i>	<i>галузь</i>	<i>житт-я</i>	<i>ім'-я</i>	<i>статт-ю</i>
О.	<i>колодяз-ем</i>	<i>галузз-ю</i>	<i>житт-ям</i>	<i>ім-ен-ем</i> <i>ім'-ям</i>	<i>статт-ею</i>
М.	<i>у колодяз-і</i>	<i>галуз-і</i>	<i>житт-і</i>	<i>ім-ен-і</i>	<i>статт-і</i>

Система закінчень непрямих відмінків має істотне значення і при визначенні роду іменників на зразок *харч* (чол. р.: *харч-у, харч-ем, у харч-і*; жін. р.: *харч-і, харч-ю, у харч-і*), а також іменників на зразок *санаторій* — *санаторі-я, зал* — *зал-а*, які в початковій формі мають різне морфологічне оформлення.

В іменниках — назвах істот граматичний рід виявляється кількома ознаками, зокрема:

м о р ф о л о г і ч н о — закінченням і суфіксами: *учень* □ — *учениц-я, учитель* □ — *учительк-а, співак* □ — *співачк-а, письменник* □ — *письменниц-я*; родові форми іменників є спорідненими словами;

с и н т а к с и ч н о — однозвучний іменник виступає назвою особи чоловічої і жіночої статі, на рід таких іменників указує слово,

що має виразні родові ознаки: *прийшов листоноша — прийшла листоноша, малий Шура — мала Шура, пояснював Валя — пояснювала Валя*. Подібно розрізняється рід іменників, які, називаючи особу, вказують на якусь її ознаку: *нероба, роботяга, плакса, ехида, непосида, недоторка, роззява, причепа, нездара*;

лексично (семантично) — належність до граматичного роду виявляється словами, що мають різні основи: *дід — баба, батько — мати, дядько — тітка, син — дочка, хлопець — дівчина, корова — бугай, віця — баран, півень — курка*. Іменники, які називають малих віком тварин, належать до середнього роду без розрізнення статі: *цуценя, котеня, лоша, курча, поросля*; в іменниках середнього роду *хлопча, дівча* належність до статі виражається коренем слова.

Рід імен, прізвищ визначається на основі статі їх носія. Тому імена *Микола, Михайло, Григорій, Сергій, Владислав, Петро, Дмитро, Андрій, Мина, Лука* є іменниками чоловічого роду; імена *Галина, Юлія, Марина, Наталка, Оксана, Любов, Марія, Євдокія, Христина, Алла, Ірина* є іменниками жіночого роду. Носіями прізвищ типу *Коваленко, Прилипка, Пасічник, Радчук* і под. можуть бути і чоловіки, і жінки — рід їх визначається на основі носія, що виражається у контексті, у конкретній ситуації: *прийшла Настич Олеся — прийшов Настич Василь, виступив Шевчук Олексій — говорила Шевчук Оксана, приїхав Кирюха Віталій — приїхала Кирюха Ольга, доброзичлива Нестеренко Євгенія — доброзичливий Нестеренко В'ячеслав*.

В іменниках — назвах професій, посад, звань зберігається форма чоловічого роду для називання й особи чоловіка, й особи жінки: *інженер, слюсар, друкар, математик, фізик, юрист, директор, ректор, декан, бригадир* та ін.; як іменники чоловічого роду вони вживаються у професійному та офіційно-діловому мовленні. Пор.: *великий математик Софія Ковалевська — великий математик Віктор Глушков; прославлений снайпер Людмила Павліченко; зауважив педагог Баришполь Денис Андрійович — виступала педагог Баришполь Тамара Віталіївна*. Від частини іменників із

такою семантикою за допомогою суфіксів *-к-, -иц-, -ис-, -ес-* утворюються співвідносні форми жіночого роду, які вживаються в усіх мовних стилях, крім наукового й, особливо, офіційно-ділового: *вихователь — вихователька, робітник — робітниця, інспектор — інспектриса, стюард — стюардеса*. У розмовному стилі, просторіччі на позначення особи жіночої статі за родом заняття, званням, посадою та дружини відповідної особи поширені форми *агрономша, бібліотекарша, професорша, лікарша* і т. п., вони вживаються також у мовленні художньої літератури, виступаючи мовним засобом характеристики героя літературного твору, проте не є нормою літературної мови.

Форма або чоловічого роду, або жіночого вживається для назв деяких тварин, птахів, риб без розмежування біологічної статі: *леопард, носорог, жайворонок, карась, короп, лисиця, пантера, синиця, галка, муха*.

Деякі іменники — і назви істот, і назви неістот — вживаються у формах двох граматичних родів: чоловічого і середнього (*вовчище, лобище*), жіночого і середнього (*бабище, ножище, ручище*). Середній рід цих іменників визначається на основі закінчення *-е*, чоловічий чи жіночий — на основі роду твірного слова.

Грамматичний рід невідмінюваних іменників іншомовного походження — загальних назв визначається на основі того, кого чи що вони називають: якщо такі іменники називають особу чоловічої статі, то належать до чоловічого роду (*аташе, мсьє*); якщо називають особу жіночої статі, то вони є іменниками жіночого роду (*леді, мадам*); іменники — назви неістот належать до середнього роду (*депо, метро, таксі, фойє, комюніке, пюре*). Грамматичний рід незмінних іменників іншомовного походження — власних назв визначається на основі відповідної загальної назви: *Баку, Тбілісі* (*місто* — середнього роду), *Ріца* (*озеро* — середнього роду), *Сочі* (*курорт* — чоловічого роду), *Ай-Петрі* (*гора* — жіночого роду), *Міссісіні* (*ріка* — жіночого роду).

Рід відмінюваних абrevіатур визначається по-різному залежно від різновиду складноскороченого слова. Рід часткових абrevіатур

(медсестра, пединститут, медучилище) визначається на основі роду іменника, що повністю входить до аббревіатури; на основі морфологічного оформлення визначається рід аббревіатур на зразок *універмаг, профком* (відмінювані аббревіатури з чистою основою на приголосний — чоловічого роду), а також відмінюваних ініціальних аббревіатур на зразок *вуз, загс*. Рід невідмінюваних ініціальних та комбінованих аббревіатур визначається на основі стрижневого слова: *ООН, ФРН* (Організація, Республіка — обидві аббревіатури жіночого роду); *райвно* (відділ — чоловічого роду), *облуно* (управління — середнього роду).

Вправа 238. Визначити граматичний рід поданих іменників, його ознаки. Роботу виконати за поданими схемою і зразком.

Іменники	Рід іменника	Ознаки граматичного роду		
		Морфологічна	Семантика іменника	Синтаксичний зв'язок
Воєвода	чол.		назва особи чоловічої статі	
трудяга	чол., жін.			великий трудяга, велика трудяга

Багаття, білка, суддя, родич, зал, касир, Дмитро, гортань, горобець, дівчисько, рева, Євген, Слава, Тесленко, Лідія, лялька, Женя, пісняр, хлопець, дівчина, ведмежа, господиня, нероба, сузір'я, артист, дубище, шосе.

Вправа 239. Виписати іменники, поставити їх у початковій формі, визначити рід кожного, ознаки роду. Чому деякі іменники не мають роду?

1. Я не хочу ображати гостинності твоєї, гречний пане. Адже, по східному звичаю, гості не сміють відмовлятися від дарунків, бо то була б господарям образа? — Авжеж, такий у нас ведеться звичай. І я безмірно вдячний за уважність до мене й до звичаїв мого люду. 2. Та мати вражається, коли в її клейноди невісточка кохана не вбереться. 3. Невже там тільки й слави, що квітки? — Ні, ще й саронського жіноцтва врода. 4. Стривай, допоможеш пані зачесатись

по-римському. 5. Чи є кращі в життю літа та над молодії? (3 тв. Л. Українки). 6. А дитина! Сердешна дитина! Обідране, ледве-ледве несе ноженята ... 7. І ти не згадаєш того сироту, що в сірій свитині, бувало, щасливий, як побачить диво — твою красоту. 8. Так думав, ідучи в латаній свитині, сердега Ярема (3 тв. Т. Шевченка). 9. Куди подівся лагідний вітрець? Дужий вітрище рве тремтливі віти дерев, хилить голови золотоверхим соснам, хмару за хмарою в червоне сонце жбурляє (Письм.). 10. Добігавсь, гуляко? Ходімо ж додому. 11. Я в торбу взяв харчів для нас і ще роси в баклажку. Коли в дорогу є запас, іти не буде важко (Пр.).

Вправа 240. 1. Із поданих іменників чоловічого роду кілька ввести у контекст, щоб кожен із них називав особу чоловічої статі та особу жіночої статі.

2. Утворити від поданих іменників, де можливо, іменники жіночого роду, визначити словотвірний афікс, сферу вживання форми жіночого роду, навівши відповідні ілюстрації.

Жнець, глядач, виконавець, пацієнт, доцент, ректор, завуч, бібліотекар, читач, тренер, керівник, обранець, співець, друкар, водій, комбайнер, журналіст, дипломат, дипломник, дипломант, жартівник, режисер, терапевт, санітар, юрист, лейтенант, радник, порадник.

Вправа 241. Від іменників, поданих нижче, утворити, де можливо, іменники середнього роду. Пригадати і навести приклади вживання таких форм у народних казках, художніх творах для дітей. Визначити, як виражається родова форма.

Горлиця, лебідь, жайворонок, сова, журавель, ластівка, зозуля, качка, заєць, кріль, їжак, собака, олень, ведмідь, лисиця, вовк, тигр, слон.

Вправа 242. Пояснити, як визначається форма граматичного роду поданих іменників подвійного роду, показати на прикладах вживання обох родових форм одного іменника у мовленні, визначити рід.

Морозище, димище, ручище, носище, головище, ротище, звірище, кабанище, голосище, дідище, бабище, ножака, яворонько, багнище.

Вправа 243. Визначити рід поданих іменників, його ознаку. Кожен іменник поєднати із прикметником за змістом.

Рукопис, біль, ступінь, живопис, ярмарок, продаж, насип, накип, степ, рояль, Сибір, запис, мозоль, підпис, кір, полин, апельсин, мандарин, лимон, ретуш, тополя, пара, вугілля.

Вправа 244. Визначити рід виділених іменників, пояснити своє визначення. Навести приклади вживання цих іменників на позначення особи іншого роду.

1. Не знав, **сіромаха**, що вирости крила ... 2. Всього надбав, **роботяга**, та не надбав долі. 3. Тяжко-важко в світі жити **сироті** без роду ... Утопився б молоденький, щоб не нудить світом. 4. Дурний шию підставляє і не знає за що! Та ще й Гонту зневажає, ледаче **ледащо**. 5. І день не день, і йде не йде, а літа стрілою пролітають ... І кидають на розпутті сліпого **каліку**. 6. Село! В тому господньому селі, на нашій славній Україні, — не знаю, де вони взялись, — **приблуда** князь. Була й княгиня, ще молоді собі були ... (З творів Т. Шевченка). 7. Ой зацвіла рожа край вікна ... Ой мала я мужа **пияка** (Н. тв.). 8. Тьотя **Саша** тоді в Луцьку, як приїхала, почала вчити Лесю грати на фортепіано. 9. У студентські роки Михайло Косач познайомився з юною **Шурою** Судовщиковою (О. Косач-Кривенюк).

Вправа 245. Серед іменників кожної групи визначити іменники спільного роду, ввести їх у контекст так, щоб кожен із них називав особу різної статі. Визначити рід, ознаку роду інших іменників.

Гулянка, гуляння, гуляка; пес, псяка; ябеда, ябедник, ябедниця; ехида, ехидність, ехидство; нероба, неробство; нікчемність, нікчем-

ство, нікчема; плакса, плаксі́й, плаксу́ха; робітник, робітни́ця, робо́тяга.

Вправа 246. Розкрити дужки, вживаючи дієслово у потрібній граматичній формі роду.

На зборах (виступити) директор школи Дмитренко Олександра Миколаївна, до студентів (звернутися) керівник групи Лідія Потапівна, графік складання заліків (повідомити) заступник декана Валентина Володимирівна Щербак, конференцію читачів (провести) бібліотекар Марина В'ячеславівна Чоботарьова, довідку (підписати) секретар Алла Миколаївна Москаленко, хворого (оглянути) лікар Галина Григорівна Войтенко, проект (розробити) інженер Євгенія Михайлівна Галушко.

Вправа 247. Назвати людей за родинними стосунками, позначаючи особу жінки, чоловіка; визначити граматичний рід, ознаки роду, мовні засоби вираження його.

Вправа 248. Подані іменники поділити на групи за граматичним родом, пояснити поділ. Кілька іменників кожної групи поєднати із прикметниками. Значення невідомих слів з'ясувати за словником.

Капричіо, резюме, декольте, кольрабі, конферансьє, авізо, сомбреро, манго, маестро, мадам, шимпанзе, ательє, портьє, есперанто, есе, денді, вето, аріозо, леді, шасі, кіно, метро, Катрін, Марго, Золя, Сапфо, Софіко, Отелло, Гюго, Гейне, Аннет, Кіті, Россіні, Бізе, Мері, Генрі.

Вправа 249. Визначити рід поданих іменників, пояснити, що є його основою. На яких материках, у яких країнах знаходиться позначене іменниками? У зв'язку з якими подіями, фактами життя вам стали відомі окремі з поданих назв. При потребі використати словники, зокрема енциклопедичні.

Глазго, Бордо, Ніцца, Туапсе, Чарджоу, Чикаго (назви міст), Гельсінкі, Монтевідео, Мехіко, Баку (назви міст — столиць держав), Чилі, Перу, Марокко, Гаїті, Сомалі (назви держав), Уссурі, По, Міссурі, Хуанхе (назви рік), Ріца, Онтаріо (назви озер), Сочі, Цхалтубо (назви міст-курортів), Міссурі (назва штату в США), Гранчаке (назва області), Па-де-Кале (назва притоки), Ай-Петрі (назва гори).

Вправа 250. Розшифрувати подані абревіатури, визначити граматичний рід кожної з них, що є ознакою роду. Чи в усіх абревіатур граматичний рід визначається так, як у поданих? Які абревіатури не мають роду? Чому?

ОБСЄ, США, МАГАТЕ, ТЕЦ, ЧАЕС, АПН України, ВР, ПДВУ, ЕОМ, ВАК, АТС, інформбюро, РПУ.

Вправа 251. Записати іменники, що є музичними, педагогічними термінами (або термінами інших наук), поділити їх на відмінювані / невідмінювані; визначити рід кожного, ознаку роду.

§ 43. КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА

Категорія числа виражає кількісний вияв названого іменником. Це самостійна лексико-граматична категорія.

Розрізняють два граматичні числа — однину і множину.

Форми *о д н и н и* вживаються для називання окремої речі, предмета чи неподільної сукупності: *яблуко, мороз, вітер, птах, птаство, молоко, гречка*.

Форми *м н о ж и н и* мають іменники, які називають два і більше однакові предмети або окремий предмет парної чи симетричної будови: *літаки, яблука, птахи, вила, сани, граблі*.

Слід мати на увазі, що поняття однини і множини у граматиці та повсякденному житті не завжди збігається. Форму однини мають іменники, які називають сукупність однорідних предметів, істот (*ганчір'я, листя, товариство, комашня*) чи масу речовини (*масло,*

рис, олія). Форма множини вживається не тільки для позначення кількох предметів, а й для називання окремої речі, одного предмета (*тримаю в руках окуляри, ножиці; купила ночви, граблі*). Водночас одні й ті самі іменники вживаються і для найменування кількох предметів чи великої кількості їх (*У продаж надійшли кравецькі, садові ножиці; Діти люблять їздити на санках*).

За здатністю утворювати форми однини / множини іменники поділяються на три групи:

іменники, що вживаються в однині і множині;

іменники, що вживаються тільки в однині (однинні іменники);

іменники, що вживаються лише у множині (множинні іменники).

Переважна більшість іменників української мови є такими, що вживаються в однині і множині: *цвіте яблуня, квітка, сад — цвітуть яблуні, квітки, сади; співає артист, чоловік, жінка, птах — співають артисти, чоловіки, жінки, птахи*.

Лише в однині вживаються іменники:

а) з абстрактним значенням: *блакить, дружба, садівництво, сум, любов*;

б) збірні: *качва, ліщина, жіноцтво, учительство*;

в) власні назви: *Дніпро, Денис, Діана, Дорошенко*. Набуваючи узагальненого, метафоричного значення, власні назви вживаються у множині: *сучасні гомери, юні наші шевченки*; форма множини прізвищ позначає представників одного роду, однієї родини: *родина Кравців, Хоменків; рід Назаренків, Орлюків*; форми множини набувають власні назви також при поєднанні із числівниками, займенниками: *дві Олесі, три Дениси, наші В'ячеслави, їхні Олександрри*;

г) з речовинним значенням: *фосфор, срібло, пино, пісок*. Однак: *у продажу є різні крупи, ходити в шовках, високоякісні вина, ефірні олії*— форми множини називають велику кількість речовини чи її сорти;

д) назви деяких овочів, ягід: *редька, хрін, гречка, малина, смородина*.

До множинних іменників належать такі з них, що називають:

а) парні і складні предмети: *ворота, перила, нари, штани*. Кожен із цих іменників вживається як для назви окремого предмета, так і ряду однорідних: *Двері у кімнату були напіввідчинені — Усі двері на поверсі замкнені; тримаю граблі — продають граблі;*

б) речовину, матеріал: *білила, дрова, вершки;*

в) ігри, обряди, часові поняття: *піжмурки, шахи, оглядини, ка-нікули;*

г) окремі географічні назви: *Карпати, Піреней, Прилуки, Суми;*

д) залишки речовини: *висівки, об'їдки;*

е) дії, процеси з відтінком тривалості їх: *проводи, переговори;*

є) емоції, переживання: *радоці, гордоці, заздроці;*

ж) не визначені чітко грошові поняття: *кошти, фінанси, гроші.*

П р и м і т к а. Іменники *людина — люди, дитина — діти, курка — кури, гуска — гуси, радість — radoці, гордість — гордоці* і подібні є спорідненими словами, а не співвідносними формами однини / множини; друге слово у кожній парі є множинним іменником.

Грамагичним виявом форм однини / множини є система відмінкових закінчень, різна для кожного числа, пор.: *стоїть хата, будинок — стоять хати, будинки; підійшли до хати, будинку — підійшли до хат, будинків; горить світло у хаті, у будинку — горить світло у хатах, у будинках.* Досить часто зі зміною закінчення змінюється й місце наголосу: *(лунає пісня — лунають пісні, лежить книжка — лежать книжки, велике вікно — великі вікна)* або відбувається чергування звуків *(пасеться кінь — пасуться коні, болить палець — болять пальці, щирий друг — щирі друзі)*. В окремих іменниках форма числа виражається закінченням та урізанням основи: *княнин □ — княни, селянин □ — селяни*. Значення грамагичного числа невідмінюваних іменників виражається синтаксично — поєднанням з іншими словами: *красиве кашне — красиві кашне, стоїть кашпо — стоять кашпо.*

Вправа 252. Поділити іменники на групи за вживанням у грамагичному числі: іменники, що вживаються 1) в однині та множині, 2) лише в

однині, 3) лише у множині. До іменників першої групи дописати співвідносні форми множини, визначити засіб вираження числа; визначити семантику іменників останніх груп.

Примовка, дитина, люди, діти, людство, людина, Багдад, Олена, Піренеї, криси (капелюха), прикрощі, гордість, листок, листя, буння, курси, збирач, качка, збитки, універсал, аудиторія, збруя, вапно, кошти, қосмос, Полтава, Десна, четвірка, крейда, недремність, далина, вада, дрїжджі, таїна, стїна, придане, валїза, збирання, збори, збір, збірка, будні, дрїбнога, вальс, шахи, переджнив'я, Великдень, шана, велич.

Вправа 253. Виписати однинні іменники, визначити семантику їх.

Наснилося, з розлуки наверхлося,
з морозу склякло, з туги — аж лящить.
Над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом кров біжить.
Мов равлики, спинаються намети,
а мушля в безсоромності цноти
ніяк не знайде барви для прикмети
твоїх надсад, твоєї німоти.
І шклиться неба висліпла полуда —
тверда труна живих, як живчик, барв.
Бреде зоря — сновида і прибудла —
одержаний задурно щедрий дар.
А човен побивається об здвиги
повсталих хвиль, твердих, немов стовпці.
... Підтале чорновиддя зелен-криги
займається світанком на щоці.

(В. Стус)

Вправа 254. Прочитати. Виписати іменники, вжиті у формі множини, поділити їх на дві групи: а) іменники, що вживаються в однині і множині, записати поруч співвідносну форму однини; б) іменники множинні, визначити їх семантику. Назвати множинні іменники з іншою семантикою.

Гість з Варшави

Були жнива. Настя Трубчак прибігла з поля, щоб дати їсти свиням, курям, кролям, узяти полуденок чоловікові.

Лиш зайшла в погріб, як кури дико закричали й кинулися хто куди. Вийшла — й сама злякалася: по підвір'ї бігав якийсь рудий птах, розпустивши метрові крила, й ловив кролів, які шмигали хто в дрова, хто під тин, а хто й до сіней. За цими і погнався той страшний птах, розкривши великого, кривого хижого дзьоба. Настя підбігла й закрила за ним двері. В сінях смертельно пищало кроленя: видно, птах зловив його.

Подумавши, Настя побігла до школи й розповіла про все учителеві ... Учитель Іван Риндик узяв рушницю й пішов за Настею. У сінях птаха не застали. Заглянули до хати й побачили, що птах сидить на розі лежанки. Учитель лиш глянув і відразу пізнав у птахові орла — беркута-велетня...

Учитель залюбувався красою його. Велика голова з чорними хижими очима. А що вже крила — то як у літака. Могутні ноги були вкриті пір'ям до самих пальців, тому здавалося, що орел у шароварах. На нозі в нього була бирка, або інвентарний номер, на якому прочитали: "Варшава, 712". Стало ясно, що він утік із Варшавського зоопарку.

(В. Перепелюк)

Вправа 255. Визначити іменники, форму граматичного числа, здатність іменника утворювати числові форми, засоби вираження однини, множини. Відзначити випадки вживання форм одного числа у значенні іншого.

1. Коли забув ти рідну мову — яка б та мова не була, — ти втратив корінь і основу, ти обчухрав себе дотла. В пальті строкатім, як афіша, крикливі модні кеди взув. А мати? Де ще є рідніша? (Біл.).
2. На історичних перекатах в чаду чисісь маячні люди завжди на барикадах ... 3. Що ж, авторучка — це не шабля з піхов. Ворожа кров не бризне з-під пера. 4. Я вгрузаю в пісок. Може, десь там, в часах потопних, хтось колись пригадає і тихо позве мене. 5. Мені

сниться мій храм. Мені сняться золочені бані. 6. Ще не було ні пензля, ні мольберта і не писались мудрі письмена. Була природа гола і одверта, жили в печерах дикі племена (*З творів Л. Костенко*). 7. Жита з волошками, і луки, і гаї, і всі розкоші весняні, всю вроду, всю красу безкраю, як втілити її, не знаю, в слова, в пісні мої (*Олесь*). 8. Після теплих літніх дощів хліба налилися колосом, пополовіли, а десь за тиждень взялися бронзою (*Цюпа*). 9. Я беру з татових рук полив'яний глек, стернями виходжу на дорогу, а далі житами та пшеницями, та вівсами біжу на долинку ... (*Ст.*).

§ 44. КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА

Поєднуючись у висловлюванні з іншими словами, переважна більшість іменників змінює свою форму і цим виражає відношення до них. Напр.: *Для нашого Федота не страшна робота. Без охоти нема роботи. Роботі як не сядеш на шию, то вона тобі сяде. По роботі пізнати майстра. Хто в роботі (живе), той і в турботі* (Н. тв.) — *не страшна робота* — іменник у називному відмінку називає носія ознаки; *нема роботи* (родовий відмінок), *роботі не сядеш на шию* (давальний відмінок), *пізнати по роботі* (місцевий відмінок) — іменники називають об'єкт дії чи предмет, який служить засобом вияву іншого предмета; *(живе) в роботі* (місцевий відмінок) — виражає обставинні відношення. Різні відношення іменника до інших слів виявляються у реченні, словосполученні, тобто у синтаксичних одиницях, через що і називаються синтаксичними. У мовленні вони існують як відношення предмета до дії, стану (*читати книгу, прочитати у журналі; написати ручкою, мріяти про зустріч*), предмета до ознаки (*багатий думками, вдячний батькам*), предмета до іншого предмета (*книга В'ячеслава, куц калини*).

Для вираження різних відношень іменники змінюють свою форму, змінюючи закінчення.

Форми іменника, які виражають його синтаксичні відношення до інших слів, називаються в і д м і н к а м и. Об'єднання відмін-

кових значень іменника утворює граматичну категорію відмінка. В іменника вона є морфологічною, самостійною категорією.

Водночас у відмінковій формі міститься вказівка і на число та рід іменника, пор.: *росте трава* (називний відм., однина, жіночий рід), *рву траву* (знахідний відм., однина, жіночий рід), *зеленіли трави* (називний відм., множина). Лексичне значення іменника при зміні відмінкової форми не змінюється.

У сучасній українській літературній мові є сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. Шість перших відповідають на два питання, але кожний відмінюваний іменник відповідає на одне питання: іменники — назви істот — на питання *х т о?*, іменники — назви неістот — на питання *щ о?* Кличний відмінок на питання не відповідає.

Відмінкових форм іменник може мати менше, ніж є відмінків, оскільки деякі з них однаковим звуковим складом виражають різні відмінки. Напр., іменник *ніч* в однині має три відмінкові форми: *ніч, ночі, ніччю*; форма *ночі* співвідносна з трьома відмінковими формами множини: *ночей, ночам, у ночах*, тобто у родовому, давальному і місцевому відмінках однини вживаються однозвучні форми, але виражають різне значення: *ждати кінця ночі, завдяки темній ночі пройшли непомітними, немов прокляття лежало на тій ночі*. Така сама форма вживається у називному і знахідному відмінках множини: *настали довгі осінні ночі, слід переждати дощові осінні ночі*. Отже, йдеться про *о м о н і м і ч н і* відмінкові форми — форми, що звучать однаково, вживаючись у різних відмінках.

Деякі іменники в одному відмінку можуть мати паралельно два різні закінчення, як-от: *передати племінникові і племіннику* (давальний відмінок однини), *підійти до стола і до столу* (родовий відмінок однини), *ходити по лісу і по лісі* (місцевий однини). Ці і подібні відмінкові форми є *с и н о н і м і ч н и м и*.

Кожен відмінок може виражати кілька значень, зокрема:

на з и в н и й відмінок називає виконавця дії (*учень розмовляє; весною зацвіли сади*), предикативну ознаку, яка приписується пред-

метові (*Наше місто — сад*), чи атрибутивну, яка властива предметові постійно (*Лікар-стоматолог працював майстерно*);

р о д о в и й відмінок називає предмет, на який спрямована дія (*купити хліба, вивчення мови*), виконавця дії (*доповідь учителя, приїзд туристів*), належність (*робота учня*); значення місця дії (*повернулися до села, прилетів із Чернігова*), часу (*відпочивали до вересня*), мети (*приїхав для розмови*); призначення предмета (*альбом для креслення*);

д а в а л ь н и й відмінок називає особу, предмет, на який спрямовується дія, на користь якого вона відбувається (*передай сестрі, принеси матері*);

з н а х і д н и й відмінок називає прямий об'єкт дії (*копаю грядку, доглядаю дітей*), час дії (*прийшов під вечір*), причину (*затримались через негоду*), місце і мету дії (*пішли у ліс, на поле; прийшли на допомогу*);

о р у д н и й відмінок називає виконавця дії у пасивних зворотах (*допомога, надана товаришем*), знаряддя дії (*писати ручкою, орати трактором*), місце дії (*іти берегом, їхати степом*), час дії (*відпочивали весною, відвідувати ранками*), спосіб виконання дії (*добиратися машиною, говорити з натхненням*);

м і с ц е в и й відмінок називає місце дії (*працювати на лузі, на фабриці*), час дії (*каштани зацвіли у травні*);

к л и ч н и й відмінок називає особу, до якої звертається мовець, через що форму його мають іменники — назви істот (*Михайле, порадь; Катерино, скажи-но; соловейку, щечечи*); від іменників — назв неістот він утворюється тоді, коли вони набувають властивостей істот (у випадках персоніфікації: *іди, дощику; красива ти, земле*).

Названі значення визначаються у контексті на основі смислових відношень між іменником у певній відмінковій формі та іншими словами, що виявляється за допомогою смислових питань: *виходжу (к у д и?) — у поле, у двір; повернулись (к о л и?) — під весну, на світанку*. Ці питання, звісно, не завжди збігаються із питаннями, на які відповідає відмінкова форма, якою виражається те чи

інше значення. Пор.: *зустрілись для розмови* (з якою метою? і для чого?) — форма родового відмінка виражає значення мети дії; *пливли річкою* (де? і чим?) — форма орудного відмінка виражає місце дії.

Називний відмінок є вихідною, початковою формою іменника. Іменник у називному відмінку зберігає у реченні певну самостійність; цей відмінок називається прямим, усі інші відмінки — непрямыми. Сукупність відмінкових форм іменника становить його парадигму. Розрізняють парадигму іменника як частини мови (на відміну від прикметника, числівника) і парадигму окремого іменника.

Засобом вираження граматичного значення відмінка є насамперед закінчення. У багатьох випадках воно є єдиним засобом вираження відмінкової форми (*пишу батькам, розглядаю таблицю*). В інших іменників граматичне значення відмінка виражається поєднанням закінчення із а) наголосом: *немає книжки* — *купила книжки*, *не знаю села* — *гарні села навколо*; б) прийменником: *знанням завдячую книзі* (давальний відмінок) — *прочитала у книзі* (місцевий), *журналу виповнилось 20 років* (давальний відмінок) — *добираю матеріал із журналу* (родовий відмінок); в) закінченням і наголосом чи наголосом та прийменником: *дивлюсь у вікно* (знахідний відмінок однини) — *дивлюсь у вікна* (знахідний відмінок множини), *запитую у матері* (родовий відмінок однини) — *зібрались матері* (називний відмінок множини); г) закінченням і чергуванням звуків: *дорога* — (на) *дорозі* — *доріг*, *гірка* — (на) *гірці* — *гірок*.

З іменниками називного відмінка прийменники ніколи не вживаються; форми місцевого відмінка завжди прийменникові: *працюю в класі, в лікарні, на полі; проживає у Львові, в Україні, на Черкащині; ходжу по подвір'ю, на лузі*. З іменниками у давальному відмінку не вживаються прості прийменники (ця особливість може використовуватись як засіб розмежування однозвучних форм давального / місцевого відмінків: *нашій хаті багато років* — *живемо у старій хаті, віддати подрузі* — *бачила на подрузі*). З цією від-

мінковою формою вживаються лише похідні прийменники: *завдяки, всупереч, назустріч, услід, навперейми, наперекір, на противагу, навздогін: дивитись услід теплоходів, йти назустріч вітрові, всупереч зауваженню продовжувати*. Інші відмінкові форми можуть уживатись як без прийменників, так і з прийменниками: *підмітаю подвір'я — вийти на подвір'я* (знахідний відмінок), *задоволений зустріччю, горджуся братом — промовляю з гордістю, розмовляю з братом* (орудний відмінок).

Вживані при невідмінюваних іменниках прийменники диференціюють відмінкове значення їх: *зустрілись у кафе, зображено на панно* (значення місцевого відмінка), *йдуть до метро, запитаю в Огарко Софії* (значення родового відмінка), *ввійшли у метро, вибір припав на Цедик Олександрю, Настич Любов* (значення знахідного відмінка).

Граматичне значення відмінка виражається також порядком слів у реченні: *Гідність супроводжує гордість людини і Гордість виявляє гідність людини* (форми називного і знахідного відмінків, що звучать однаково, залежать від препозиції чи постпозиції стосовно пояснюваного слова, синтаксичного зв'язку із цим словом: препозитивний іменник має форму називного відмінка, постпозитивний — знахідного).

Вправа 256. Переписати текст, визначити іменники, відмінкові форми та значення, що виражаються цими формами.

У хаті гули мухи, мов два рої бджіл у вулику, і коли махнула руками Варка коло столу, то вони знялися і почали по вікнах дражнити сонце ...

А воно освітило хату і подушки на полу чорні розкрило, що аж дишуть, здається, важко, бо хата мала, стара і в кутках мокра: літо пройшло, а на покуті як стояв ще з зими заплаканий Микола-чудотворець, то й зараз іще сльози ті не висохли; рушник на святому старий, давно пратий і квітками з пшениці та плетеними хрестиками обтиканий ...

На сволоці, мальованому жовтою та зеленою фарбою, лежить дві-три книжки, а проти них, на поколупаній грубі, тістом примазаний, висить портрет Шевченка: Варка хотіла помазати грубу, та вмазала йому кожуха, і Опанас тоді сварився і наказував ніколи не займати, що не вміє ...

Коли всі з хати розійшлися, то Варка плакала, вмиваючи Шевченка, і приказувала:

— За вас, діду, і мені од Опанаса попало ...

(Григорій Косинка)

Вправа 257. Виписати з поданого тексту іменники разом зі словами, з якими вони пов'язані, поставити питання до іменника, визначити його відмінок, засіб вираження відмінкової форми, її значення.

Мій Україні

Україно! Не зміряти і віками
Вроду твою журавлину.
Не обезличити навіть снігами
Мову твою тополину.
Україно,
Під небом твоїм калинові
 пливуть острови,
У зелених вітрилах —
 вишневі гудуть заметілі.
Я — промінь живий
В твоїм сонячній тілі!
З твого цвіту і грому
Я на світ народивсь, Україно!
Україно! Не стань сиротою
 при дітях!
Ти — благовіст мій і воля.
Скільки надій в твоїх веснах
 розлитих,
Стільки й журби в твоїй долі.

Україно! Ім'ям твоїм не торгую,
Роду твого не цураюсь,
Вірю в тебе, як у правду святую,
Бодем твоїм я караюсь!..

(А. Демиденко)

Вправа 258. Написати пояснювальний диктант, визначити відмінки іменників.

Осінь. Високе чисте небо і голуба далечінь. Над полями запахи вистояного стернища і молодого зела, вільготної ріллі і вересового цвіту. Білими хмаринками летить за вітром відбілене павутиння, осідає на придорожних бур'янах, туго натягує довгі-предовгі струни і безголосо бринить. А втім ... не так уже й безголосо. Недарма вітер аж припадає до них, вбирає в себе ще одну свіжу мелодію і знову поспішає невідомо куди, несучи на своїх невидимих крилах музику моря, лісу і поля. Умій тільки слухати ніжні розмови і переливи його пісень, вбирати серцем і розуміти його тиху, ледь уловимую тугу.

На серці такої пори лебедіє тривога. Воно огортається терпко-солодким щемом неспокою, перемішаного з радістю буття. Хвилююча пора золотого суму ...

(П. Сиченко)

Вправа 259. Визначити відмінок виділених іменників, яким засобом виражені відмінкові форми, яке значення вони виражають. Чому ці форми називаються омонімічними?

1. Не Дніпра рокочуть **хвилі** — сплески океанові: то співають на могилі “**Заповіт**” у Каневі. То не грім хмарину вразив зблисками грозовими — “**Заповіт**” гримить Тарасів всього світу мовами (*Біл.*). 2. Тиша в морі ... Ледве-ледве колихає море **хвилі**. 3. Ні долі, ні **волі** у мене нема, зосталася тільки надія одна. 4. Час, моя пісне, по **волі** буяти. 5. Всі наші сльози тугою палкою опадуть на **серце** — **серце** запалає ... (*Л. Укр.*). 6. Із **поля** дівчина утомлена

прийшла ... (М. Р.) 7. Тільки вийду на поля: “Шу-шу-шу” — шумить здаля (Кол.) 8. Я ті зерна буду берегти — щедре поле з них заколосує... (Петр.) 9. У нас нема зерна неправди за собою (Т. Ш.). 10. А байбак спинивсь в ярузі, стиснув лапки у журбі: “Отакі бувають друзі!” — сумно мовив сам собі. 11. Чого це в долині протягнена стрічка? І зовсім не стрічка це, друзі, а річка. 12. Жовтодзьобий горобець впав серед подвір'я (Пр.). 13. Моїй сім'ї довелося розширяти подвір'я за рахунок саду (Пер.). 14. Білі мухи налетіли — все подвір'я стало біле (М.Р.).

§ 45. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Переважає більшість іменників сучасної української літературної мови є словами змінними. Відмінювані іменники утворюють кілька типів словозміни, що визначаються на основі граматичного роду, морфологічного оформлення іменника. Такими типами є: відмінювання іменників першої, другої, третьої і четвертої відмін, відмінювання множинних іменників, іменників прикметникового походження, незмінних (невідмінюваних) іменників, у т. ч. абревіатур.

§ 46. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ

Іменники першої відміни — це іменники чоловічого і жіночого роду із закінченням *-а (-я)*. Вони поділяються на тверду, м'яку та мішану групи й відмінюються за такими зразками:

Відмінки	Іменники твердої групи (з основою на твердий, крім шиплячого, приголосний і закінченням <i>-а</i> , у тому числі жіночі імена по батькові)	Іменники м'якої групи (з основою на м'який приголосний і графічним закінченням <i>-я</i>)	Іменники мішаної групи (з основою на шиплячий приголосний і закінченням <i>-а</i>)
	О д н и н а		
Н.	<i>книжка</i> <i>Петрівна</i>	<i>яблука</i> <i>мрія</i>	<i>площа</i>
Р.	<i>книжки</i> <i>Петрівні</i>	<i>яблуні</i> <i>мрії</i>	<i>площі</i>
Д.	<i>книжці</i> <i>Петрівні</i>	<i>яблуні</i> <i>мрії</i>	<i>площі</i>
З.	<i>книжку</i> <i>Петрівну</i>	<i>яблуню</i> <i>мрію</i>	<i>площу</i>
О.	<i>книжкою</i> <i>Петрівною</i>	<i>яблунею</i> <i>мрією</i>	<i>площею</i>
М. (на)	<i>книжці</i> <i>Петрівні</i>	<i>яблуні</i> <i>мрії</i>	<i>площі</i>
Кл.	<i>книжко</i> <i>Петрівно</i>	<i>яблуне</i> <i>мріє</i>	<i>площе</i>

Множина

Н.	книжки	не вживається	яблуні	мрії	площі
Р.	книжок		яблунь	мрій	площ
Д.	книжкам		яблуням	мріям	площам
З.	книжки		яблуні	мрії	площі
О.	книжками		яблунями	мріями	площами
М. (на/у)	книжках		яблунях	мріях	площах
Кл.	книжки		яблуні	мрії	площі

Особливості відмінювання

У родовому відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення *-и* (*мети, квітки, дівчини*), іменники м'якої й мішаної груп — закінчення *-і* (*пісні, конвалії¹, груші, межі*). Закінчення *-і* іменники усіх груп мають у давальному і місцевому відмінках. Перед цим закінченням кінцеві приголосні основи /z/, /k/, /x/ чергуються із /z' /, /č' /, /c' /: *подруга — подрузі, на подрузі; ріка — ріці, у ріці; стріха — стрісі, на стрісі*. У цих відмінках вживаються також буквосполучення *льц, ньц*, якщо у називному відмінку наявні *льк, ньк*, і буквосполучення *лц, нц*, якщо у називному відмінку вживаються *лк, нк*: *крапелька — крапельці, у крапельці; ненька — неньці, при неньці; голка — голці, гілка — на гілці, дівчинка — дівчинці*. В усіх словах вимовляються звуки [л'], [н']: [не'н'ц'і], [д'і'учи'н'ц'і], [кра'пел'л'ц'і], [г'і'л'ц'і].

В орудному відмінку іменники твердої групи вживаються із закінченням *-ою* (*дочкою, стежкою*), іменники м'якої й мішаної груп — із закінченням *-ею* (*яблунею, мрією, межею, кручею, площею*).

Іменники — назви істот утворюють форму кличного відмінка: іменники твердої групи мають у цьому відмінку закінчення *-о* (*ма-*

¹ В іменниках на зразок *мрія, лінія* остання буква позначає два звуки [йа], перший з яких належить до основи, другий — до закінчення. Так само буква *є* в орудному відмінку (іменник має закінчення *-ею*), буква *ю* у знахідному відмінку (закінчення *-у*), буква *ї* в родовому однини, називному й знахідному множини (іменник має закінчення *-і*).

мо, сестро, Галино, Миколо), м'якої і мішаної груп — закінчення *-е* (Маріє, Юліє, пене, Маше, мише); деякі іменники м'якої групи, переважно такі, що виражають пестливе значення, вживаються із закінченням *-у* (графічно *-ю*): мамусю, доню, Олю, Женю. При звертанні до особи на ім'я і по батькові обидва іменники вживаються у кличному відмінку: Катерино Григорівно, Олександро Миколаївно, Софіє Віталіївно, Олесю Василівно. Кличний відмінок утворюють також іменники — назви неістот у випадках персоніфікації: Мріє, не зрадь (Л. Укр.); Зоре моя вечірняя, зійди над горою ... (Т. Ш.); Я — жива! Чуши, матінко-земле! (Синг.).

У називному відмінку множини іменники твердої групи мають закінчення *-и* (книги, дочки), іменники м'якої і мішаної груп — закінчення *-і* (*-ї*) (пісні, вишні, хаці, каші, кручі). При цьому деякі іменники (переважно двоскладові) в усіх відмінках однини, крім знахідного, мають наголос на закінченні; у трискладових іменниках із повноголосними звукосполученнями, в яких наголос в усіх відмінках в однині, крім знахідного, падає на закінчення, а в знахідному — на кореневий звук першого складу, наголос змінює своє місце — із закінчення в однині переходить на основу у множині: сестра — сестри, душа — душі, голова — голови, череди — череди.

Іменники усіх трьох груп у родовому множини мають нульове закінчення: хат, осель, круч. За загальними нормами у родовому множини давні фонемі /ol/, /el/ чергуються із /il/ (бджола — бджіл, череда — черід) та /ol/, /el/ з нулем фонемі (гра — ігор, невістка — невісток, земля — земель).

У знахідному відмінку множини деякі іменники — назви істот вживаються у двох формах — співзвучній і з називним, і з родовим відмінками: пасти овець і пасти вівці, доглядати корів і доглядати корови.

Подвійні форми мають окремі іменники і в орудному множини: слъозами і слізми, свинями і свиньми.

У місцевому відмінку множини іменники мають закінчення *-ах* (*-ях*): ходити по дорогах, кімнатах, стежках, хащах, землях.

Кличний відмінок, що утворюється від іменників — назв істот (від іменників — назв неістот у випадках персоніфікації їх), має

закінчення, співзвучне із закінченням називного відмінка множини: *Жінки, берімося до роботи; Сестри, привітайте батьків; Не ллється, сльози.*

§ 47. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ДРУГОЇ ВІДМІНИ

До другої відміни належать іменники чоловічого роду з чистою основою на приголосний та закінченням *-о*, іменники середнього роду із закінченням *-о*, *-е* та *-я*, які при відмінюванні не набувають суфіксів *-ат-*, *-ят-*, *-ен*. Іменники другої відміни поділяються на тверду, м'яку і мішану групи, відмінюються за поданими нижче зразками.

Відмінювання іменників чоловічого роду

Відмінки	Тверда група	М'яка група		Мішана група		
	(з чистою основою на твердий нешиплячий приголосний, із закінченням <i>-о</i> ; більшість іменників на [р])	(з чистою основою на м'який приголосний, із суфіксами <i>-ар</i> , <i>-ир</i> і наголосом на закінченні у непрямих відмінках, зокрема у множині)		(з чистою основою на шиплячий; із наголосеним суфіксом <i>-яр</i> (називають людей за родом заняття))		
О д н и н а						
Н.	<i>батько</i>	<i>двір</i>	<i>край</i>	<i>кобзар</i>	<i>доц</i>	<i>пісняр</i>
Р.	<i>батька</i>	<i>двора</i>	<i>краю</i>	<i>кобзаря</i>	<i>дошу</i>	<i>пісняря</i>
Д.	<i>батькові.</i>	<i>двору.</i>	<i>краю.</i>	<i>кобзареві.</i>	<i>дощу.</i>	<i>пісняреві.</i>
	<i>батьку</i>	<i>дворові</i>	<i>краєві</i>	<i>кобзарю</i>	<i>дощеві</i>	<i>піснярю</i>
З.	<i>батька</i>	<i>двір</i>	<i>край</i>	<i>кобзаря</i>	<i>доц</i>	<i>пісняря</i>
О.	<i>батьком</i>	<i>двором</i>	<i>краєм</i>	<i>кобзарем</i>	<i>дощем</i>	<i>піснярем</i>
М. (на/у/по)	<i>батькові.</i>	<i>дворі.</i>	<i>краї.</i>	<i>кобзареві.</i>	<i>дощі.</i>	<i>пісняреві.</i>
	<i>батьку</i>	<i>двору</i>	<i>краю</i>	<i>кобзарю.</i>	<i>дощу</i>	<i>піснярі.</i>
				<i>кобзарі</i>		<i>піснярю</i>
Кл.	<i>батьку</i>		<i>краю</i>	<i>кобзарю</i>		<i>пісняре</i>
М н о ж и н а						
Н.	<i>батьки</i>	<i>двори</i>	<i>краї</i>	<i>кобзарі</i>	<i>доці</i>	<i>піснярі</i>
Р.	<i>батьків</i>	<i>дворів</i>	<i>країв</i>	<i>кобзарів</i>	<i>доців</i>	<i>піснярів</i>
Д.	<i>батькам</i>	<i>дворам</i>	<i>краям</i>	<i>кобзарям</i>	<i>доцям</i>	<i>піснярам</i>
З.	<i>батьків</i>	<i>двори</i>	<i>краї</i>	<i>кобзарів</i>	<i>доці</i>	<i>піснярів</i>
О.	<i>батьками</i>	<i>дворами</i>	<i>краями</i>	<i>кобзарями</i>	<i>доцями</i>	<i>піснярами</i>
М. (на/у)	<i>батьках</i>	<i>дворах</i>	<i>краях</i>	<i>кобзарях</i>	<i>доцях</i>	<i>піснярах</i>
Кл.	<i>батьки</i>		<i>краї</i>	<i>кобзарі</i>	<i>доці</i>	<i>піснярі</i>

Відмінювання іменників середнього роду

Відмінки	Тверда група		М'яка група				М'яка група	
	(із закінченням <i>-о</i>)		(із закінченням <i>-е</i> не після шиплячого, <i>-я</i>)				(із закінченням <i>-е</i> після шиплячого)	
	однина	множина	однина		множина		однина	множина
Н.	<i>сито</i>	<i>сита́</i>	<i>поле</i>	<i>знання́</i>	<i>поля́</i>	<i>знання́</i>	<i>плече́</i>	<i>плечі́</i>
Р.	<i>сита</i>	<i>сит</i>	<i>поля́</i>	<i>знання́</i>	<i>поля́в</i>	<i>зна́нь</i>	<i>плеча́</i>	<i>плечей, пліч</i>
Д.	<i>ситу</i>	<i>сита́м</i>	<i>поля́м</i>	<i>зна́нням</i>	<i>поля́м</i>	<i>зна́нням</i>	<i>плечу́</i>	<i>плечам</i>
З.	<i>сито</i>	<i>сита́</i>	<i>поле́</i>	<i>зна́ння</i>	<i>поля́</i>	<i>зна́ння</i>	<i>плече́</i>	<i>плечі́</i>
О.	<i>ситом</i>	<i>сита́ми</i>	<i>поле́м</i>	<i>зна́нням</i>	<i>поля́ми</i>	<i>зна́ннями</i>	<i>плечем</i>	<i>плечима́</i>
М. (у)	<i>ситі</i>	<i>сита́х</i>	<i>полі́,</i> <i>по поля́</i>	<i>зна́нні</i>	<i>поля́х</i>	<i>зна́ннях</i>	<i>плечі́</i>	<i>плеча́х</i>
Кл.			<i>поле́</i>		<i>поля́</i>			

При відмінюванні іменників другої відміни слід зважити на деякі складні для вживання відмінкові форми.

У родовому відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення *-а (я)* та *-у (-ю)*, вживання їх пов'язане із семантикою іменників.

Закінчення *-а (-я)* мають іменники, які означають

назви істот, персоніфікованих предметів, явищ: *студента, директора, Петренка, Мороза, Вітра*;

назви конкретних предметів: *ножа, стола, зошита, стільця*;

назви мір довжини, ваги, часу: *грама, кілометра, відсотка, тижня, дня* (але *року*);

терміни іншомовного походження, які означають конкретні предмети, геометричні фігури та

Закінчення *-у (-ю)* мають іменники, які означають

назви збірних понять: *люду*;
назви сукупності людей, які мають співвідносні форми однини – множини: *колективу, народу, ансамблю, загону*;

назви маси, речовини: *кисню, бензину, чаю* (але *хліба, вівса*);

назви установ, організацій: *інституту, музею, клубу, театру, загсу*;

назви будівель та їх частин: *вокзалу, залу, палацу, поверху, коридору* (з наголосом на закінченні – *-а*: *куреня, гаража, млина, хліва*; у назвах архітектурних деталей – *-а*: *карниза, портика*);

назви явищ природи: *дощу, вітру, граду, землетрусу* (назви зменшених, пестливих понять – *-а*: *вітереця, але дощику*);

частини їх, елементи будови чогось: *квадрата, ромба, радіуса, синуса*;

українські суфіксальні терміни: *іменника, трикутника, чисельника* (але *роду, виду*);

назви населених пунктів: *Києва, Луганська, Обухова, Борисполя, Харкова, Тернополя*;

інші географічні назви з наголосом у родовому відмінку на закінченні: *Остра, Дінця, Дніпра*;

назви місяців, днів тижня: *вересня, січня, березня, понеділка, вівторка, четверга*

Деякі іменники чоловічого роду мають закінчення *-а (-я)* чи *-у (-ю)* залежно від а) наголосу: *моста* — *мосту, стола* — *столу, полка* — *полку*; б) значення: *каменя, ременя, буряка* (назва окремого предмета) — *каменю, ременю* (назва матеріалу), *буряку* (назва збірного поняття).

Іменники середнього роду у родовому однини вживаються із закінченням *-а (-я)*: *вікна, неба, кола, сховища, віконця, поля, обличчя, відкриття*.

У давальному відмінку однини іменники мають паралельні закінчення *-ові, -еві (-єві)* та *-у (-ю)*, при цьому іменники — назви істот вживаються переважно із закінченнями *-ові, -еві (-єві)*, іменники — назви неістот — із закінченням *-у (-ю)*. У випадках, коли поруч вживається кілька іменників чоловічого роду давальному відмінку, один із них слід вживати із закінченням *-ові (-еві, -єві)*, інший — із *-у (-ю)*: *другові Аркадію, професорові Андрію Петровичу, бригадиру Петрові Михайловичу*.

назви абстрактних понять, станів, процесів, суспільних і наукових течій: *руху, мітингу, іспиту, досліду, польоту, бігу*;

назви просторових понять: *гаю, лісу, лугу, вишняку* (але *горба, хутора*; іменники із зменшеним значенням: *садка, ліска, ярка*);

назви відчуттів: *болю, жалю, страху*;

терміни іншомовного походження, що означають фізичні, хімічні процеси, частину площі, літературознавчі терміни: *імпульсу, синтезу, ферменту, журналу, сюжету*;

назви ігор, танців: *футболу, хокею, вальсу, танцю* (але *гопак, козачка*);

більшість складних безсуфіксних слів: *світогляду, газопроводу, пасажиропотоку*;

більшість префіксальних іменників: *вибою, опіку, прикладу, відгуку, запису*;

географічні назви, крім назв населених пунктів й окремих річок: *Криму, Байкалу, Кавказу, Китаю, Світязю*.

У знахідному відмінку іменники чоловічого роду — назви істот мають форму, співзвучну із формою родового відмінка (*зустрів брата, батька, друга*), іменники середнього роду, в тому числі ті, що називають малих віком істот, іменники чоловічого роду — назви неістот вживаються із закінченням, співзвучним із формою називного відмінка: *поставили стіл, відчинили вікно, доглядають дитяtko*. Іменники чоловічого роду, які називають конкретні речі, речовину, мають паралельні форми: *купили олівець — олівця, стілець — стільця, хліб — хліба*.

Форма орудного відмінка однини виражається закінченням *-ом, -ем (-єм), -ям* та *-им*: *хлібом, небом, конем, ножем, видовищем, морем, знанням, весіллям*.

Закінчення *-им* мають:

прізвища на *-ов, -ев (-єв), -ів (-їв), -ин, -ін (-їн)*: *Виноградовим, Чернишовим, Агеевим* (неслов'янські прізвища з названими суфіксами вживаються із закінченням *-ом*: *Дарвіном, Чапліном*);

географічні назви з такими самими суфіксами, якщо ці назви відмінюються як прикметники: *Горошине — Горошиним, Михайлове — Михайловим*. Якщо ж назви з такими суфіксами відмінюються як іменники, то вони набувають закінчення *-ом*: *Голосієво — Голосієвом, Лебедин — Лебедином*.

Місцевому відмінку властиві закінчення *-ові, -еві (-єві), -у (-ю), -і (-ї)*.

Закінчення *-ові* (у твердій групі), *-еві (-єві)* (у м'якій і мішаній групах) мають іменники чоловічого і середнього роду, що називають істот: *жити при чоловікові, бачити на вчителєві, у дитяtkoві, вбачати у змієві*. Ці іменники можуть вживатися і з закінченням *-у (-ю)*: *жити при батьку, бачити у дитяtko*. Іменники чоловічого роду, що називають істот, але не людей, вживаються і з закінченням *-і*: *їхати на коні, верблюді, волі, бугаї*.

Іменники чоловічого і середнього роду, що є назвами неістот, вживаються переважно із закінченням *-у (-ю)*, хоч можливе паралельне вживання із закінченням *-ові, -еві (-єві)*: *відбувається у будинку, підостає на дощу* (паралельно: *у будинкові, на дощєві, до-*

цикові). Серед іменників названої групи переважають іменники із суфіксами *-к-, -ак-, -ик-, -ок-*.

Односкладові у початковій формі іменники чоловічого роду в місцевому відмінку вживаються із наголошеним закінченням *-у (-ю)*: *побачити на снігу, у гаю*; *ходити по дощу*. Якщо наголос переходить на корінь слова, то ці іменники вживаються із закінченням *-і*: *перебувати у гаї, у краї* (але *у степу на дощі*); без зміни наголосу: *іти у лісі, по лісу*.

Із закінченням *-і* вживаються переважно безсуфіксні іменники чоловічого і середнього роду (останні тільки без суфікса *-к-*), що називають неістот: *навчатися в інституті; працювати на заводі, у дворі; написати у листі, у творі; повертатися по обіді; перебувати в теплі, на роздоріжжі*. Із прийменником *по* іменники, що називають просторові поняття, вживаються з паралельними закінченнями *-у, -і*: *плисти по Дніпру — по Дніпрі, ходити по селу — по селі*.

Перед закінченням *-і* кінцеві приголосні основи */z/, /k/, /x/* чергуються із */z'/, /tʃ', /s'/*: *поріг — на порозі, рік — у році, рух — у русі*.

Кличний відмінок вживається із закінченнями *-у (-ю), -е*.

Закінчення *-у* мають іменники чоловічого роду твердої групи із суфіксами *-к-, -ок-, -ик-, -ік* та іншомовні імена з основою на */z/, /k/, /x/*: *батьку, братику, техніку, Фрідріху, Людвигу*. З таким самим закінченням вживаються іменники мішаної групи з основою на шиплячий приголосний (*слухачу, товаришу*) та деякі безсуфіксні іменники твердої групи (*діду, сину, тату*). Іменники м'якої групи, крім тих, що мають суфікс *-ець*, утворюють кличний відмінок також закінченням *-у* (графічно *-ю*): *Віталію, Григорію, Грицію, Андрію, Василю, лікарю, учителю, добродію*.

Закінчення *-е* мають іменники чоловічого роду твердої групи, крім названих вище (*Михайле, Владиславе, голубе, студенте*), іменники м'якої групи, зокрема із суфіксом *-ець* (*кравче*), іменники мішаної групи на *[р]* (*школяре, маляре*). Перед закінченням *-е* відбувається чергування фонем */z/ — /ж/, /k/ — /ч/, /x/ — /ш/, /tʃ/ — /ч/, /z'/ — /ж/*: *друг — друже, Олег — Олеже, чумак — чумаче,*

Явтух — *Явтуше*, *хлопець* — *хлопче*, *князь* — *княже* (в іменниках із суфіксами *-ок-*, *-ень-*, *-ець-*, крім того, чергуються голосні /о/, /е/ з нулем фонемі: *синок* — *синку*, *велетень* — *велетню*).

При звертанні до людини на ім'я та по батьковій обидва іменники вживаються у формі кличного відмінка: *Миколо Григоровичу*, *Володимире Миколайовичу*. Якщо поєднуються іменники — загальна і власна назви, допускається вживання обох іменників у формі кличного відмінка (*брате Олександрє*) і поєднання кличного відмінка загальної назви та форми, співзвучної з формою називного відмінка, власної назви (*дядьку Петро*, *дідусь Степан*).

У називному відмінку множини іменники твердої групи чоловічого роду вживаються із закінченням *-и* (*вузи*, *брати*), середнього роду — *-а* (*села*, *вікна*). Закінчення *-а* мають також іменники м'якої і мішаної груп середнього роду: *поля*, *моря* (в іменниках м'якої групи воно наголошене), *сховища*.

Примітка. 1. Деякі іменники чоловічого роду у називному відмінку мають паралельні закінчення *-а*, *-и*: *вуси* — *вуса*, *рукави* — *рукава* (з однаковим значенням) і *грунти*, *хліби* — *грунта*, *хліба* (з різним значенням).

2. Іменники середнього роду, що називають парні предмети, у називному множині мають закінчення *-і*: *очі*, *плечі*, *уші*.

Іменники чоловічого роду м'якої і мішаної груп у називному множині вживаються із закінченням *-і* (*-ї*): *учні*, *хлопці*, *солов'ї*, *ножі*, *плащі*, *гусярі*, *школярі*.

Родовий відмінок множини виражається закінченням *-ів* (*-їв*), *-ей* та нульовим; *-ів* (*їв*) мають іменники чоловічого роду усіх груп (*дядьків*, *солов'їв*, *хлопців*, *доців*), іменники середнього роду на *-я*, *-е* (*морів*, *прислів'їв*). Нульового закінчення набувають майже всі іменники середнього роду (*коліс*, *вікон*, *відер*, *озер*, *місць*, *облич* — за загальними закономірностями в них відбуваються чергування голосних /о/, /е/ з /і/ та нулем фонемі); закінчення *-ей* мають поодинокі іменники чоловічого роду (*гостей*, *конеі*).

У родовому множині окремі іменники середнього роду мають паралельні форми: *відкриттів* — *відкрить*, *плечей* — *пліч*, *сердець* — *серць*.

Деякі іменники чоловічого роду, вживаючись із кількісними числівниками, можуть набувати паралельних форм: *сім днів і день, п'ять разів і раз*. При вираженні приблизної кількості препозитивний іменник має лише закінчення *-ів*: *років шість, місяців чотири*.

Давальний відмінок множини вживається із закінченням *-ам* (в іменниках м'якої групи — графічно *-ям*): *студентам, слухачам, селам, селищам; хлопцям, знанням, обличчям, морям*.

В орудному відмінку множини іменники твердої і мішаної груп мають закінчення *-ами*, іменники м'якої групи — те саме закінчення, що графічно передається *-ями*: *тролейбусами, товаришами, скрипачами, подвір'ями*. Деякі іменники мають паралельні закінчення: *крілами — крільмі, колёсами — колісьми, чоботами — чоботями — чобітьми*. Іменники середнього роду *плече, вухо, око* в орудному множини мають форми *плечима, ушійма (вухами), очима*.

Кличний відмінок множини має форму, співзвучну із формою називного відмінка множини: *слухайте, учителі, брати, відвідувачі*.

§ 48. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ

Іменники третьої відміни — це іменники жіночого роду з числою основою на приголосний та іменник *мати*. Вони відмінюються за такими зразками:

О д н и н а

М н о ж и н а

Н.	<i>суміш</i>	<i>жовч</i>	<i>мати</i>	<i>суміші</i>	не	<i>матері</i>
Р.	<i>суміші</i>	<i>жовчі</i>	<i>матері</i>	<i>сумішей</i>	вжи-	<i>матерів</i>
Д.	<i>суміші</i>	<i>жовчі</i>	<i>матері</i>	<i>сумішам</i>	васть-	<i>матерям</i>
З.	<i>суміш</i>	<i>жовч</i>	<i>матір</i>	<i>суміші</i>	ся	<i>матерів</i>
О.	<i>сумішшю</i>	<i>жовчю</i>	<i>матір'ю</i>	<i>сумішами</i>		<i>матерями</i>
М. (на)	<i>суміші</i>	<i>жовчі</i>	<i>матері</i>	<i>сумішах</i>		<i>матерях</i>
Кл.			<i>мати</i>			<i>матері</i>

У кількох відмінках (родовому, давальному, місцевому однини та називному, знахідному множини) іменники третьої відміни мають однакове закінчення — *-і*, відмінкова форма, її значення визначаються у кожному конкретному випадку синтаксично: *не вистачає суміші* (родовий однини), *виявили у суміші* (місцевий однини), *одержали потрібні суміші* (знахідний множини), *стоять суміші* (називний множини).

В орудному відмінку однини перед закінченням *-ю* подовжується кінцевий приголосний звук основи, якщо у початковій формі слова він стоїть після голосного. Графічно цей звук позначається подвоєними буквами: *сумішшю, тінню, подорожжю, галуззю*. Якщо ж у початковій формі іменника у кінці основи наявні два приголосні звуки, то подовження звука і подвоєння букв відсутнє: *жовчю, повістю, прияшню*. Після букв *б, п, в, м, ф, р* перед закінченням *-ю* вживається апостроф: *кров'ю, Об'ю, матір'ю*.

Іменник *мати* в усіх відмінках, крім називного однини, набуває суфікса *-ер-*; у знахідному однини він має форму, яка не збігається ні з називним, ні з родовим відмінками: *зустрічаю матір, турбуюсь про матір*.

Значна частина іменників третьої відміни, називаючи абстрактне поняття чи речовину, є одинними. Ті, що вживаються у множині, у родовому відмінку набувають закінчення *-ей* (*подорожей, ночей*, але *матерів*), у давальному — *-ам (-ям)* (*печам, відстаням, матерям*), в орудному — *-ами (-ями)* (*ночами, відстанями, матерями*), у місцевому — *-ах (-ях)* (*у сумішах, на матерях*).

Кличний відмінок в однині має закінчення *-е* (*Любово Петрівно, підійдіть*). Кличний відмінок іменника *мати* омонімічний із називним: *Рідна мати моя, ти ночей недоспала* (Мал.); *Матері, в усьому будьте витривалими*.

§ 49. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ЧЕТВЕРТОЇ ВІДМІНИ

До іменників четвертої відміни належать іменники середнього роду із закінченням **-а (-я)**, які у непрямих відмінках та в називному множини набувають суфіксів **-ат- (-ят-), -ен-**. Зразки відмінювання їх:

О д н и н а

М н о ж и н а

Н.	<i>лоша</i>	<i>маля</i>	<i>ім'я</i>	<i>лош-ат-а</i>	<i>мал-ят-а</i>	<i>ім-ен-а</i>
Р.	<i>лош-ат-и</i>	<i>мал-ят-и</i>	<i>ім-ен-і</i>	<i>лош-ат</i>	<i>мал-ят</i>	<i>ім-ен</i>
Д.	<i>лош-ат-і</i>	<i>мал-ят-і</i>	<i>ім-ен-і</i>	<i>лош-ат-ам</i>	<i>мал-ят-ам</i>	<i>ім-ен-ам</i>
З.	<i>лоша</i>	<i>маля</i>	<i>ім'я</i>	<i>лош-ат-а,</i> <i>лош-ат</i>	<i>мал-ят-а,</i> <i>мал-ят</i>	<i>ім-ен-а</i>
О.	<i>лошам</i>	<i>малям</i>	<i>ім'ям,</i> <i>ім-ен-ем</i>	<i>лош-ат-ами</i>	<i>мал-ят-ами</i>	<i>ім-ен-ами</i>
М(на)	<i>лош-ат-і</i>	<i>мал-ят-і</i>	<i>ім-ен-і</i>	<i>лош-ат-ах</i>	<i>мал-ят-ах</i>	<i>ім-ен-ах</i>
Кл.	<i>лоша</i>	<i>маля</i>		<i>лошата</i>	<i>малята</i>	

Іменники четвертої відміни у родовому відмінку однини мають закінчення **-и** (після суфікса **-ат- (-ят-)**) та **-і** (після суфікса **-ен-**): *колиць-ати, тел-яти, ім-ені*; іменники *вим'я, тім'я* мають співзвучні форми: *вим-ені, вим'я*.

У давальному і місцевому відмінках однини іменники вживаються із закінченням **-і**: *курч-аті, качен-яті, сімені*; на *цуцен-яті, в ім-ені*; паралельно вживаються на *вим-ені* — на *вим'ї*, на *тім-ені* — на *тім'ї*.

Форма знахідного відмінка однозвучна із формою називного: *пасу теля, гусеня, каченя*.

Без суфікса **-ат- (-ят-)** вживаються іменники в орудному відмінку однини із закінченням **-ам (-ям)**: *курчам, коліщам*; іменники *ім'я, вим'я, сім'я* і под. мають паралельні форми: *ім'ям — ім-енем, вим'ям — вим-енем*.

В усіх відмінках множини іменники мають суфікси **-ат-(-ят-), -ен-**.

Закінчення **-а** мають іменники у називному відмінку множини: *бігають курч-ата, плавають качен-ята, звучать ім-ена*.

Родовий відмінок множини має нульове закінчення: *немає гусенят, цуценят, колицат*. У знахідному відмінку іменники — назви істот мають паралельні форми: *доглядаю немовлят і немовлята, придбали гусенят і гусенята*. Усі інші іменники утворюють форму, омонімічну з називним множини: *качаю колицата, згадую імена*.

У давальному відмінку множини іменники мають закінчення *-ам*: *подарувати малятам, хлоп'ятам; дати їсти оленятам*. В орудному відмінку іменники вживаються із закінченням *-ами* (*розмовляти із хлоп'ятами, турбуватися поросятами*), у місцевому — із закінченням *-ах* (*звичай збереглись у плем-енах, позначилось на тел-ятах*).

§ 50. ВІДМІНЮВАННЯ МНОЖИННИХ ІМЕННИКІВ

Множинні іменники, тобто такі, що вживаються лише у формі множини, відмінюються за такими зразками:

Н.	<i>діти</i>	<i>канікули</i>	<i>ворота</i>	<i>ясла</i>	<i>радощі</i>
Р.	<i>дітей</i>	<i>канікул</i>	<i>ворот</i>	<i>ясел</i>	<i>радощів</i>
Д.	<i>дітям</i>	<i>канікулам</i>	<i>воротам</i>	<i>яслам</i>	<i>радощам</i>
З.	<i>дітей</i>	<i>канікули</i>	<i>ворота</i>	<i>ясла</i>	<i>радощі</i>
О.	<i>дітьми</i>	<i>канікулами</i>	<i>воротами</i>	<i>яслами</i>	<i>радощами</i>
			<i>ворітьми</i>		
М.(на)	<i>дітях</i>	<i>канікулах</i>	<i>воротах,</i>	<i>яслах</i>	<i>радощах</i>
			<i>воротях</i>		
Кл.	<i>діти</i>				

У називному відмінку іменники мають закінчення *-а, -и, -і*. Знахідний відмінок множинних іменників співвідноситься з називним, якщо іменник називає неістоту (*тримаю граблі, ножиці; купили ночви, дріжджі*), і з родовим, якщо він є назвою істоти (людей) (*доглядаю дітей, зустрічаю людей*); іменники — назви істот-тварин мають паралельні форми: *пасу гусей і гуси*. Родовий відмінок характеризується закінченнями *-ей, -ів* та нульовим, яке супроводжується чергуванням /o/ — /i/

(ворота — воріт), /e/, /o/ з нулем фонемі (коноплі — конопель, ясна — ясен, дрізки — дрізок). Окремі іменники у родовому відмінку мають паралельні форми: *приїхав із Чернівець і Чернівців, достатньо чар і чарів*.

В о р у д н о м у в і д м і н к у деякі іменники мають синонімічні закінчення *-ми* та *-ами* (*-ями*), *-има*: *воротами — ворітьми, дверми — дверима — дверями, грішми — грошима*.

У деяких іменників у відмінкових формах відбувається чергування твердого приголосного із пом'якшеним: *ворота — ворітьми, на воротях, сани — саням, саньми, у санях*.

К л и ч н и й в і д м і н о к омонімічний із називним: *слухайте, люди; гиля, гуси*.

§ 51. НЕВІДМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ ТА АБРЕВІАТУРИ

Невідмінювані іменники — це частина іменників іншомовного походження, українські жіночі прізвища на приголосний та *-ко*. При поєднанні з іншими словами у мовленні вони вживаються в одній формі, яка набуває значення будь-якого відмінка в однині чи множині, що виявляється лише у контексті. Напр.: *Метро — зручний вид транспорту* (значення називного відмінка однини); *Введено в експлуатацію метро* (знахідного однини); *Щодня користуюсь метро* (орудного однини); *Красиві станції київського метро* (родового однини); *На зборах заслухано інформацію Стадник Наталки* (родового однини); *Зустрілись із Бугайко Вірою та Схань Марією* (орудного однини); *Подякували Роговик Уляні* (давального однини); *Відвідали Ситниченко Тетяну* (знахідного однини).

Абревіатури є відмінювані і невідмінювані.

Тип відмінювання абревіатур відмінюваних визначається на основі їх граматичного роду та морфологічного оформлення: *міськдовідка* — іменник жіночого роду із закінченням *-а* належить до першої відміни, твердої групи; *вуз, загс, педфак* — іменники чоловічого роду з чистою основою на твердий нешиплячий приголосний, належать до другої відміни, твердої групи.

Не змінюють своєї форми, набуваючи у контексті значення будь-якого відмінка, абрєвіатури таких типів:

1) ініціальні: *ЕОМ, ЖЕК, РПУ, АН*;

2) комбіновані: *облвно, райвно*; часткові, якщо останньою частиною є незмінне слово: *профбюро*;

3) складноскорочені слова, що вживаються на позначення марок машин, механізмів та утворюються поєднанням ініціальної абрєвіатури і постпозитивних цифр: *ГАЗ-69, ЛАЗ-695; Ан-24, Ту-124*.

Вправа 260. Подані іменники поділити на групи відповідно до типів відмінювання: іменники першої відміни, іменники другої відміни, іменники третьої відміни; іменники четвертої відміни, множинні іменники, невідмінювані іменники, іменники прикметникової форми (невідмінювані з підгрупами: невідмінювані іншомовні іменники, українські жіночі прізвища, невідмінювані абрєвіатури). Іменники першої, другої відмін поділити на тверду, м'яку, мішану групи; назвати ознаки поділу.

Трудівник, трудящий, дитсадок, дрова, зозуля, Валя, біль, селезень, парубійко, УПА, сіножать, мито, суцвіття, листя, АСУ, побіженьки, сукня, песик, писар, обценьки, парубота, ведмежа, ведмежатко, коліща, АТС, благодать, бахча, марення, бахчові, видо-вище, кваша, цитрусові, узвар, Ковальчук (Петро, Валентина), каченя, Ведмеденко (Лариса), суфле, філе, прийдешне, родинність, сито, соло, Гаїті, колосся, лосось.

Вправа 261. Визначити й пояснити, чи належать іменники, об'єднані у поданих групах, до одного типу відмінювання.

Колос, колосок, колосся, колосина, колосіння, колосистість; миша, мишка, мишеня, мишенятко, мишва; гуслі, гусла, гусяр; гуляка, гульба, гульбище, гуляннячко, гульвіса; барва, забарвлення, різнобарв'я, барвник.

Вправа 262. Прочитати. Написати переказ, вживши у ньому якомога більше іменників, наявних у тексті. Підкреслити іменники, виділити в них закінчення, пояснити вживання його.

Наші молодші брати

Якось увечері Тиміш підійшов до Оксанки і сказав:

— Хочеш, я розкажу тобі про “братів наших менших”? Так називав тварин відомий російський поет Сергій Єсенін ...

— Хочу, — зраділа дівчинка і зручно вместилася біля брата.

Живучи серед людей з дуже давніх часів, свійські тварини всіляко допомагають людям, полегшують їм життя. Вони здавна забезпечують людину одягом, взуттям, а головне — їжею. Корова-годувальниця, вредна коза, яка так боляче б'ється, та яке ж добре у неї молоко ... Гуси, кури, качки ... Кінь — козацький товариш, собака — охоронець і друг ... Скільки їх і скільки добра вони людям зробили!

Часом тварини здатні майже на “людські” вчинки. Так, наприклад, дельфіни часто виступають у ролі рятівників. Якось біля узбережжя в Індійському океані перекинулася під натиском хвиль невелика яхта. Три члени команди, потрапивши у воду, вирішили, що прийшов їм кінець — навколо було повно кровожерних акул. Та ось з'явилися дельфіни. Вони щільним кільцем оточили яхту й людей, захищаючи їх від акул. Заспокоївшись, спортсмени підняли й поставили яхту, вичерпали воду і попливли до берега. Дельфіни проводжали їх до хвилерізу, а потім повернулися і зникли в океані. Про дельфінів можна було б довго розповідати — настільки вони цікаві.

У наших менших братів дуже високі здібності, можна сказати — таланти. Ну, чим не талант маленька срібляста акваріумна рибка, яку розводять в Японії? Вона якимось чином відчуває наближення землетрусу. Вже за кілька днів до нього рибка починає нервувати, метатися по акваріуму. Ця рибка — помічниця і великий друг людини.

Багато у тварин не лише талантів, а й незбагнених таємниць. Як знаходить дорогу додому голуб, якщо його кудись далеко відвезти? А як знаходить дорогу додому кіт? Як знаходять “свої” річки і моря лососі і вугрі?

Та чи не найбільше дивує нас і навіть лякає здатність деяких птахів розмовляти. Папугу можна навчити повторювати слова

будь-якою мовою, проте вона не розуміє того, що каже. Птахам, видно, це подобається, але покладатися на те, що вони говорять, не можна.

Природа щедро обдарувала різними талантами тварин. І хоча люди спостерігають за ними тисячоліття, раптом виявляють для себе щось несподіване або й зовсім казкові риси звірів ...

Багато нового й цікавого дізналась Оксанка про тварин ...

(За А. Коваль)

Вправа 263. Із тексту попередньої вправи виписати а) іменники другої відміни, поставити їх у родовому й орудному відмінках однини; б) іменники жіночого роду, поділити їх на відміни, поставити у давальному й орудному відмінках однини. З'ясувати відмінкові закінчення, звукові зміни.

Вправа 264. Подані іменники другої відміни поділити на групи, поставити в родовому, давальному, орудному відмінках однини, з'ясувати вживання відмінкових закінчень.

Параметр, лектор, орендатор, автор, інвентар, аптекар, лицар, архітектор, вихор, косар, ліхтар, ювелір, ретушер, кресляр, зубр, санітар, тренажер, лавр, шедевр, чоботар, жниввар, бунтар, зір, яр, плугатар, тесляр, капіляр, скляр, гусяр, дояр, календар.

Вправа 265. Подані іменники поставити у родовому й орудному відмінках однини, виділити закінчення, пояснити вживання їх, правопис відмінкових форм. Іменники яких різновидів відмінювання, крім наведених, матимуть таке саме закінчення? Навести приклади. В усіх формах поставити наголос.

Родич, ніж, параліч, хвощ, вмикач, подовжувач, рогац, копач, оповідач, м'яч, латиш, плащ, гуляш, виграш; нехворощ, річ, харч, поміч, розкіш, велич, фальш, жовч, подорож.

Вправа 266. Визначити іменники, їх відмінкові форми. Виділити закінчення, пояснити вживання його та значення відмінкової форми.

Соменя

Де рідна річечка бистрінню
Мого човна переганя,
На дні, в хатинці із каміння,
Живе маленьке соменя.

Вночі пливе на полювання
Услід за татом-вусанем.
А повернувшись до світання,
Шмигне під камінь та й засне.

Нема в хатиночці віконця,
Там тільки темінь та вода,
А над рікою сяє сонце,
В глибінь прозору загляда.

Відсуну тихо я камінчик,
Щоб не злякати соменя,
Нехай хоча б один промінчик
Холодну хатку осія.

(В. Струтинський)

Вправа 267. Визначити відмінкову форму, пояснити вживання відмінкових закінчень виділених іменників.

1. Бо наймиліше — рідне **слово**: воно із **серця** пророста (*А. Загрудний*). 2. Ти постаєш в ясній обнові, як пісня линеш, рідне **слово** (*Біл.*). 3. Хай **слово** зрощене в теплі про те, як жив ти під вітрами, як **хліб** творив ти на землі, як землю ти квітчав садами (*Синг.*). 4. **Хліб** — справді святість (*Карп.*). 5. Бо ж сенс **життя** — це орледужий лет туди, де зорі, палахкі **сонця**, де пісню нерозвіданих планет **землян** моїх наспівують **серця** (*Петр.*). 6. За **мить життя** давно я став дорослим, людської дружби скріплюю **мости** (*Синг.*). 7. **Батьку** вдалося домогтися дозволу відвідати матір в сибірському засланні (*Дрозд*). 8. **Життя** — це наш обов'язок творить ... (*Синг.*). 9. **Життя** прожить — не **поле** перейти (*Н. тв.*). 10. Я ті **зерна** буду берегти, щедре **поле** з них заколосує (*Петр.*). 11. А я завжди, мій **батьку** рідний, в твої **обійми** спрагло лину (*Чуб.*).

Вправа 268. Записати, поставивши іменники, подані в дужках, у потрібному відмінку; з'ясувати вживання відмінкових закінчень.

Стою на (поріг, стежка, стежина, дорога, доріжка, тротуар, горід, полянка, сходинка, узбіччя); купити в (аптека, магазин, універмаг, кіоск, книгарня, буфет); відпочивати на/в (берег моря, річка, санаторій, туристська поїздка, ріка); звертаюсь до вас із (приязнь, прохання); перебувати у (рух, політ, відрядження, гості); розмовляти із (друг, товариш, дитина, дитя, брат, мати, школяр); не бачити (поет, аптекар, поїзд, ураган, завірюха, метелиця, площа, груша); навчатись на четвертому (поверх, курс).

Вправа 269. Розподілити абрєвіатури на відмінювані і невідмінювані, своє виконання підтвердити введенням 3—4 абрєвіатур кожної групи у контекст. Назвати, в якому відмінку вжиті відмінювані абрєвіатури, значення якого відмінка виражають невідмінювані.

Облпрофрада, міськвиконком, медперсонал, НАН України, ЖЕК, МАГАТЕ, СТО, ДОК-3, ФРН, дит'ясла, АС, спортлото, зоопарк, педфак, СНІД, Центрвиборчком, ОБСЄ.

Вправа 270. Визначити, значення яких відмінків мають невідмінювані іменники у словосполученнях.

Музика Россіні, приїхав із Тбілісі, перебували у Токіо, виконував соло, має голос сопрано, захоплювались дотепністю конференсьє, познайомились у турне, поласували драже, зустріли прекрасну леді, приготувала рагу, звернувся до пані Софії, поставили підпис під комюніке, приємні звуки фортепіано, у зоопарку діти спілкувались із шимпанзе, ласували ескімо.

Вправа 271. Подані іменники ввести у словосполучення (речення) так, щоб кожен набув значення різних відмінків.

З р а з о к: *підійшли до таксі* (д о ч о г о? — знач. род. відм.); *їхали у таксі* (у ч о м у? — знач. місц. відм.); *діставались таксі* (ч и м? — знач. орудн. відм.).

Суфле, ательє, Перу, Баку, журі, тріо, поні, Шамрай Ірина, Дмитрук Ганна, Олексієнко Любов.

Вправа 272. Переписати, відкриваючи дужки; іменники поставити у потрібній відмінковій формі, пояснити її закінчення.

1. Все у (спочинок), тільки дихають повно легені (небо) та височить над (селище) собор, чатує зачіплянські (сон) й сновидіння.
2. Скільки (кров) та (сльоза) ввібрала ця багатостраждальна дорога земна, що (зоря) та (сузір'я) відбилася в темному (дзеркало) (небо) нічного (*Гонч.*). 3. Життя моє переплелось навек із (радоші) й (болі) (народ) (*Луц.*). 4. Ну, й кепсько, коли серце (цвіль) почне гнилою обростать!.. 5. Такий я був у (Корсунь) над (Рось) (*М. Р.*). 6. Вчуся (оптимізм) у (зерня) — впав на камінь, то і там зроди (*Чин*). 7. Ненависть не розлучиться з (любов), і не (вода) буде кров, а (кров), і (чоловік) буде чоловік (*Павл.*). 8. Народжена в (Київ), пісня розливалась по всій (Україна), звучала з голубих (екран) і хвилювала, зворушувала людські (серце) своєю (сердечність) й (задушевність) (*Цюпа*). 9. (Доля) моя, (доленька), (мрія) не згуби. 10. Ні, (надія), не зви, бо та тінь не озвучиться (слово) (*Кр.*). 11. Між (поле) під (вербиця) ми схилились над (криниця) (*Сом*). 12. Ну, діждуся (днинка), підеш на (обжинки)! (*Олесь*).

Вправа 273. Визначити відмінкову форму кожного з поданих іменників, його рід, число, відміну (групу). Відзначити, які із поданих форм вживаються у кількох відмінках.

Немовляти, дівторі, школу, величчю, ясності, узгір'ї, колосочки, світу, волошці, радощами, учителеві, оченята, доріг, стежках, дощику, нене.

Вправа 274. Іменники, подані у дужках, вжити у кличному відмінку, виділити закінчення, пояснити його вживання.

1. Ти, (синичка), ти (сестричка) моя, така ж бо ти любамилая!
2. Спи, моя (доненька), спи, моя (доленька)! Я колишу на руках (*Пч.*). 3. (Дніпро, Дніпро)! Розбивав ти мури — гори кам'яні, віз ти в землю половецьку Святослава на човні (*Олесь*). 4. Крізь сотні сумнівів я йду до тебе, (добро) і (правда) віку. 5. (Душа), світися і посвітися, ясен (біль) мій. 6. На Колимі запахло чебрецем, і рута-

м'ятою, і кропивою. Кохана (сестра), дякую (Стус.) 7. (Котик)-(воркотик), одягни сорочку! 8. (Поливалка)-(поливальниця), на вгороді (помагальниця)! Набери з криниці свіжої водиці ... 9. Не втікайте, (зайчєнята), між ожину, в гущину. 10. (Доня), (донечка), вставай! Вже ясніє неба край, півник вже давно кричить! (К. П.). 11. Будеш, (батько), панувати, поки живуть люди. 12. А де ж мої думи, рожеві квіти, доглядані, смілі, викохані діти, кому ти їх, (друг), кому передав? (Т. Ш.). 13. Ой, куди їдеш, (Явтух)? (Н. тв.).

Вправа 275. Виписати іменники, зробити повний морфологічний розбір їх за поданими нижче схемою і зразком.

Сосонка

Недалеко від лісу стояла хатка. В тій хатці жив чоловік Максим із сім'єю; було в нього четверо дітей — найстаршому хлопчикові Івасеві було десять літ.

Недалеко від Максимової хати була одна сосонка — така-то вже хороша! Зелені глици аж сяють, а молоді пагонки, як свічечки, стремлять.

Красує сосонка. Прийшла осінь сумтна, прийшла зима люта, а сосонці байдуже! Сусідки її, берези та липки, стоять такі сумні та бідні, листячко з їх геть облетіло, а сосонка мовби ще кращою здається. Отож і запишалась вона, каже берізкам та липкам:

— А що? Де ваші кучері гарні та рясні? Стоїте деркачами! Ох, що то за хороша річ, як хто шляхетного роду! Нема в світі як ми, сосни!

Величається сосонка, аж тут прилетіла сорока. Сіла в неї на гілці та й каже:

— Че-че-че! Чека! чекай!..

Сорока таки знала, що казала: вона, бачите, була на подвір'ї в дядька Максима й бачила, як Максим сани ладив; чула й те, як Максим говорив Івасеві, що поїде зрубає сосонку та повезе на продаж.

(За Оленою Пчілкою)

С х е м а морфологічного розбору іменника:

визначити іменник і слово, з яким він пов'язаний у реченні (висловлюванні), поставити від цього слова до іменника питання — відмінкове і смислове, якщо вони різні;

назвати початкову форму іменника;

зазначити: називає іменник істоту чи неістоту (бажано також назвати лексичне значення), є власною чи загальною назвою, назвою конкретного, абстрактного чи збірного поняття або назвою речовини;

визначити граматичні форми іменника: до якого роду він належить, яка ознака граматичного роду; у формі якого числа вжитий, чи має співвідносну форму іншого числа; у якому відмінку вжитий, як виражається відмінкова форма;

назвати тип відмінювання іменника;

охарактеризувати синтаксичні функції іменника: є він словом пояснюваним чи пояснюючим (а, може, і тим, і тим — стосовно різних слів), роль якого члена речення виконує;

виконати морфемний розбір іменника.

З р а з о к повного морфологічного розбору іменника:

Певно, знає з вас усяк, хто бував у полі, що червоний гарний мак там росте на волі (К. П.).

(У) *полі* (бував — у ч о м у?; д е?); початкова форма — *поле*; назва неістоти (назва просторового поняття), загальна назва, назва конкретного поняття; іменник належить до середнього роду (рід визначається морфологічною ознакою — закінченням), вжитий в однині (має співвідносну форму множини — *поля*, яка виражається закінченням і зміною місця наголосу); вжитий у місцевому відмінку — відмінкова форма виражається закінченням *-і* та прийменником *у* і виражає просторове відношення; іменник належить до другої відміни м'якої групи; у реченні він є словом пояснюючим — пояснює член речення, виражений дієсловом *бував*; виступає обставиною місця; (у) пол-і.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається іменником?
2. У чому полягає лексичне значення іменників? чи тотожні поняття “предмет” — “предметність”?
3. Чому слова зі спільною семантикою належать до різних частин мови (*п'ять* – *п'ятірка*, *п'ятак*; *розумний* – *розум*; *ходить* – *хода*)?
4. Які граматичні категорії властиві іменнику, який характер вони мають, як виявляються?
5. Які синтаксичні властивості, функції характеризують іменники?
6. Які лексико-граматичні групи вирізняють серед іменників? Чому вони так називаються — лексико-граматичні?
7. Які іменники належать до назв істот, а які є назвами неістот? Чи завжди збігаються поняття живого/неживого у навколишньому житті й граматиці?
8. Які іменники є назвами власними, які — загальними? Навести приклади переходу іменників із власних назв у загальні і навпаки.
9. На основі чого іменники розрізняються як такі, що мають конкретне чи абстрактне значення? Чи спостерігається вживання однозвучних іменників то з конкретним, то з абстрактним значенням? Чим зумовлене таке явище?
10. Що означають збірні іменники? Чи не є тотожними збірні іменники та іменники у формі множини на зразок *колосся/колоски*, *діти/ дітвора*? Якими засобами виражається поняття збірності, які граматичні ознаки властиві збірним іменникам?
11. Які іменники належать до тих, що характеризуються речовинним значенням? Які граматичні властивості їх?
12. У чому полягає і виявляється роль граматичних категорій іменника?
13. На основі яких ознак іменники поділяються за родами? Проілюструвати вияв морфологічної, семантичної та синтаксичної ознак граматичного роду прикладами. Навести приклади іменників подвійного роду, пояснити, як виявляється кожен із них.

14. Які іменники формою одного роду називають істоту (особу) чоловічої і жіночої статі? Чим пояснюється цей вияв?

15. Як визначається рід невідмінюваних іменників — українських жіночих прізвищ? іменників — загальних назв іншомовного походження? іменників — власних назв іншомовного походження? невідмінюваних аббревіатур?

16. Чи мають ознаки граматичного роду, граматичний рід іменники на зразок *сани, граблі, діти*? Чому? Якщо мають — які, якого роду?

17. Що виражає категорія числа іменників?

18. Які форми граматичного числа мають іменники? Як вони виявляються?

19. Чи завжди збігається поняття мало/багато з формами граматичного числа однини/множини?

20. На які групи за вживанням у граматичному числі поділяються іменники? Охарактеризувати кожну групу. Розповісти про стилістичне вживання форми множини від окремих одиниць іменників.

21. Для чого служить категорія відмінка іменників?

22. Навести визначення відмінка, назвати відмінки, питання, на які відповідає кожен із них. Чому кожен відмінок має два питання, а окремий іменник відповідає на одне?

23. Як визначати відмінкову форму іменника і значення, яке вона виражає? Які значення виражаються різними відмінками?

24. Назвати типи відмінювання іменників, основи визначення їх.

25. Розповісти про особливості відмінювання, відзначивши найскладніші з них, іменників першої та другої відмін (твердої, м'якої, мішаної груп); іменників третьої і четвертої відмін; множинних іменників; визначення відмінкового значення невідмінюваних іменників.

26. Виконати повний морфологічний розбір іменника, дотримуючись прийнятої послідовності, обґрунтувавши її.

ПРИКМЕТНИК

§ 52. ЗНАЧЕННЯ, ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ, СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ПРИКМЕТНИКА

П р и к м е т н и к — повнозначна відмінювана частина мови, що виражає ознаку предмета, оформляючи її змінними категоріями ро-ду, числа, відмінка. Прикметник відповідає на питання *я к и й?* (*я к а? я к е? я к і?*) *ч и й?* (*ч и я? ч и є? ч и ї?*).

Під граматичною ознакою розуміють певну характеристику, особливість предмета, властиву чи приписувану йому, що поза предметом не існує. Поняття граматичної ознаки містить найрізноманітніші значення, зокрема: назви кольорів та ознак за кольоровою схожістю (*зелене дерево, синє небо, чорна рілля; малиновий джемпер, вишневий берет, бузкова сукня*); назви форми предмета (*круглий стіл, квадратне вікно*); смакові відчуття (*солоний огірок, кисле яблуко*); зовнішні та внутрішні ознаки (*тонкий зошит, худорлявий чоловік, розумна дівчина, кмітлива дитина*); ознаку за належністю (*материн батько, братів портрет, сестрина книга*), а також ознаку за відношенням до істоти (*материнське ставлення, учительські вимоги*), до матеріалу (*дощаний поміст, порцелянова чашка*), до простору (*наддніпрянський луг, приморське місто*), до часу (*вчорашній мітинг, ранковий поїзд*) та ін.

Переважна більшість прикметників є багатозначними словами, що виявляється у здатності кожного з них поєднуватись із різними словами (іменниками з різним значенням), називаючи при цьому різні ознаки відповідних предметів. Так, прикметник *твердий* у різних словосполученнях може виражати значення: матеріальної якості предмета — *твердий ґрунт* (міцний, не мулистий), *твердий хліб* (черствий); внутрішньої якості особи, предмета — *твердий характер* (непохитний, духовно сильний), *тверда рука* (здатність підкорити своїй волі інших, управляти іншими), *тверде слово* (таке, що не розходиться з ділом), *твердий порядок* (непорушний, стійкий), *тверді ціни* (такі, що тривалий час не змінюються); ступінь засвоєння певних відомостей — *тверді знання*.

Властивість прикметників виражати різні ознаки предметів широко використовується у мовленні як засіб образного вираження думки, емоційного забарвлення мовлення і насамперед як засіб найточнішого висловлювання. Конкретне значення кожного прикметника розкривається лише у зв'язках його з іменником, у широкому контексті.

Ознака предмета може бути передана й іншими словами, не прикметниками, напр.: *шафа* (я к а?) *для книжок*, *квіти* (я к і?) *з поля*, *бажання* (я к е?) *gratis*. Слова *для книжок*, *з поля*, *gratis* подібно до прикметників називають ознаку предметів, відповідають на такі ж, як прикметник, питання, проте до прикметників не належать — вони не мають граматичних ознак, властивих цій частині мови.

Прикметникові, як і іменникові, властиві граматичні категорії роду, числа, відмінка. Та якщо в іменника ці категорії мають морфологічний характер, то у прикметника вони є синтаксичними, змінними — форми роду, числа, відмінка прикметника завжди визначаються відповідними граматичними формами іменника, прикметник завжди узгоджується з іменником. Так, прикметник *великий* у поєднанні з іменником *кімната* набуває форми жіночого роду, однини, називного відмінка — *велика кімната*; від зміни форм числа, відмінка іменника змінюватимуться й відповідні форми прикметника: *зайшли до великої кімнати* (родовий відмінок однини), *ввійшли у велику кімнату* (знахідний однини), *розмістились у кількох великих кімнатах* (місцевий множини). При поєднанні з іменником іншого роду змінюватиметься також граматичний рід прикметника: *великий будинок* (чоловічий рід), *велике приміщення* (середній рід). Лексичне значення прикметника при цьому не змінюється.

Синтаксичний характер граматичних категорій роду, числа, відмінка прикметника зумовлює і його синтаксичні функції. Прикметник, як правило, виступає словом пояснюючим, залежним, рідше пояснюваним: *І давня казка, вічно мила, зринає крізь хвиля ст и й спів* (М. Р.) — прикметники *давня*, *хвилястий* є словами пояснюючими щодо іменників *казка*, *спів*; прикметник *мила* є по-

яснюючим стосовно іменника *казка* і пояснюваним стосовно слова *вічно*. Як залежний від іменника, прикметник найчастіше виступає в реченні у ролі узгодженого означення — невідокремленого й відокремленого (у наведеному вище реченні невідокремленими означеннями є *давня (казка), хвилястий (спів)*, відокремленим — *вічно мила (казка)*), а також іменною частиною складеного іменного присудка. Напр.: *Л ю т а кривда неможною стала супроти м а т е р и н с ь к о ї любові* (Кр.) — *стала неможною* — іменний складений присудок з іменною частиною — прикметником; прикметники *люта, материнської* виступають узгодженими означеннями до членів речення, виражених іменниками *кривда, любові*.

Вправа 276. Переписати текст, підкреслити прикметники хвилястою лінією, іменники, з якими вони пов'язані, — прямою. Визначити лексичне значення прикметників, граматичні ознаки, виявивши залежність їх від граматичних ознак іменників. Відзначити синтаксичні функції прикметників.

Лілії

Це було у сиву давнину, коли в широкі степи українські залітали орди татарські. Страшний то був час. Лилась кров, лились гіркі сльози. Старих людей рубали, дівчат і хлопців забирали в полон у чужу далеку країну.

В одному селі (а скільки таких сіл на широкій славній Україні!) росли і розцвітали красиві вродою і станом, чорноокі, працьовиті красуні. Ніжні, непорочні, як білий цвіт лілії.

Одного разу на село налетіли татари. Дівчата, щоб не йти в неволю, втопились у бистрій і глибокій річці. І в тому місці, де темна вода сховала від лютих ворогів юних красунь, на світанку з'явилися білі пуп'янки невідомих квітів. Коли зійшло сонце, проміння освітило згарище на місці села, невідомі квіти розцвіли яскравим, сліпучим цвітом. Здавалось, що ніжні руки дівчат тягнуться до сонця, вітають його. А ввечері, з заходом сонця, ховалися від чорної ночі. З того часу ці чудові ніжні квіти, які прозвали ліліями, просинаються з сонцем і засинають з його заходом.

(Народна творчість)

Вправа 277. Записати, розкривши дужки. Розповісти, як змінюється лексичне значення, граматичні форми прикметника при поєднанні його з іменниками, поданими у дужках; дібрати синоніми до прикметника у кожному словосполученні.

Світлий (зорі, день, кімната, тканина, вода, звуки, настрої, туга, очі, душа, любов, пам'ять, голова); складний (реакція, ніж, система, обставини, малюнок, душа, характер, завдання); довгий (шлях, вечори, відпустка, карбованець, пісня, язик).

Вправа 278. Розкрити дужки, записавши поєднання кожного із прикметників із відповідним йому за смыслом іменником, з'ясувати відмінності у значенні прикметників. Користуватись тлумачним словником.

Гуманний, гуманітарний (ставлення; людина, мораль, допомога, вчинок, науки); громадський, громадянський (думка, робота, обов'язок, свідомість, сміливість, відповідальність, організація, вчинок); загальний, спільний (турботи, збори, праця, розмова, засідання, користування, ділянка); особовий, особистий (посвідчення, власність, щастя, справа, почуття, склад); інтелігентний, інтелігентський (людина, студент, гра, середовище, оточення, вигляд, ідеалізм).

§ 53. РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ ТА МОВНИМИ ВЛАСТИВОСТЯМИ

На основі ознаки, вираженої прикметником, та властивими йому мовними ознаками розрізняють прикметники якісні, відносні, присвійні.

Якісні прикметники, які виражають безпосередню ознаку предмета: *береза струнка, ніжна; дерево високе, степ широкий, криниця глибока; дівчина весела, чемна, чуйна.*

Якісні прикметники виражають колір предметів (*рожевий світанок, зелене листя, блакитна стрічка*), ознаку за кольоровою схожістю до інших предметів (*волошковий костюм, бурячкова спідниця, шоколадна хустина*), смакові та дотикові відчуття

(солодкий чай, смачний хліб, гіркий перець; холодний сніг, гарячий пісок, гладенька дошка), форму предмета (опукла поверхня, круглий м'яч, горбиста місцевість), розмір чи обсяг предмета (довгий шлях, глибокий став, тривалі поїздки, вузький проїзд), зовнішні та внутрішні якості і властивості (блідий хлопець, худий півень, красивий чорногуз, щирий співрозмовник, щасливий наречений), ознаку матеріальної забезпеченості (багатий сусід, убогий подорожній), фізичний чи психічний стан (глухий ведмідь, хвилююча зустріч), загальну оцінку предмета (гарна погода, поганий настрій).

Якісним прикметникам властиві такі граматичні, лексичні та словотвірні особливості:

переважна більшість якісних прикметників утворює ступеневі форми: *людина щаслива, щасливіша, найщасливіша; відповідь влучна, більш влучна, найбільш влучна;*

окремі відмінкові форми прикметника мають співвідносні форми повні нестягнені і короткі (*луг зелений — зелен, місяць ясний — ясен*), повні стягнені і нестягнені (*людина добра — добрая, хату маленьку — маленькую, небо синє — синєє, кімнати просторі — просторії*),

ці прикметники вступають у синонімічні та антонімічні відношення: *хлопець гарний, красивий, привабливий, милий, прекрасний; керівник справедливий, об'єктивний, неупереджений; людина щедра — скупа, хліб м'який — черствий, весна рання — пізня;*

серед якісних прикметників є такі, що мають непохідну основу (*мудрий, багатий*) і похідну (*здоровенний, щасливий, зручний*).

Від якісних прикметників можна утворити:

а) прикметники, що виражають різні додаткові значення: зменшено-пестливе (*маленький, малесенький, манюсінський, манісінський*); згрубіле (*страшенний, величезний*); неповний вияв ознаки (*гіркуватий, жовтуватий*);

б) прислівники з допомогою суфіксів *-о, -е*: *гарячий — гаряче, добрий — добре, далекий — далеко, мужній — мужньо*;

в) іменники, що виражають абстрактне значення: а) без допомоги афіксів: *синій — синь, далекий — даль, могутній — можуть*;

б) з допомогою суфіксів: *широкий* — *широчiнь*, *добрий* — *доброта*, *блiдий* — *блiдiсть*.

Якісні прикметники можуть поєднуватись із прислівниками міри, ступеня (*зовсім, дуже, цілком, вкрай, надзвичайно*), що посилюють значення ознаки, вираженої прикметником: *цілком доступний, дуже гарний, зовсім сумний*.

В і д н о с н и м и прикметниками є такі, що виражають ознаку опосередковано — через відношення до предмета, явища, дії, числа і т. п.; названа ними ознака зумовлена незмінними властивостями предмета, в її основі лежить вказівка на відношення до чогось. Якраз залежно від такої вказівки і розрізняють прикметники, що виражають ознаку за відношенням до матеріалу, з якого виготовлено річ (*глиняний горщик, цегляний будинок, вишневе варення*), до предмета, явища (*екзаменаційний білет*), до людини, істоти взагалі (*людське житло, студентські роботи, пташиний гай*), місця розташування предмета (*сільські вулиці, задніпровські луги, прибережні верби*), часу (*торішній сніг, літній відпочинок, вечірній факультет*), числа (*багатотисячний колектив, п'ятиденний робочий тиждень, подвійна плата*), дії (*будівельний матеріал, заробітна плата*).

Відносні прикметники, крім того, виражають ознаку за призначенням предмета (*вантажна машина*), спеціалізацією предмета (*хірургічний кабінет, трикотажна фабрика, машинобудівний завод*) та інші ознаки. Серед відносних є такі прикметники, які при поєднанні з різними іменниками виражають різні ознаки, напр.: прикметник *паперовий* у поєднанні з іменником *човен* означає прикмету за відношенням до матеріалу, а з іменником *цех* — за спеціалізацією; прикметник *хлібний* може виражати ознаку — за відношенням до матеріалу (*хлібний квас*), за спеціалізацією (*хлібний завод*), за призначенням (*хлібна діжа*), за відношенням до предмета — пов'язаний з хлібом (*хлібна проблема*), пов'язаний із зберіганням хліба (*хлібний склад*), багатий хлібом (*хлібний край*). Конкретне значення відносного прикметника визначається лише у контексті.

Відносні прикметники характеризуються такими мовними ознаками:

1) оскільки відносні прикметники є словами похідними, утвореними від слів з похідною чи непохідною основою, за допомогою афіксів, усі вони мають похідну основу: *виш-н-ев-ий сад*, *при-мор-ськ-е місто*, *по-тр-ійн-і завдання*, *тур-ист-ськ-і поїздки*;

2) виражаючи ознаку предмета через відношення до іншого предмета, відносні прикметники синонімічні до конструкцій, що не містять прикметника й утворюються з іменника з прийменником, словосполучення іменника, діеприкметника з іменником, підрядної частини складного речення: *зарічне село* — село за річкою; *яблуневий сад* — сад із яблунь (в якому ростуть яблуні; що складається з яблунь); *фанерний завод* — завод, призначений для виготовлення фанери.

Присвійні прикметники виражають ознаку за належністю предмета істоті. На відміну від усіх інших прикметників вони відповідають на питання *ч и й?* (*ч и я?* *ч и є?* *ч и ї?*): *сестрин зошит*, *материна хустка*, *батьків наказ*, *Марійн онук*.

Присвійні прикметники, що виражають належність предмета особі, утворюються від відповідних іменників першої відміни за допомогою суфіксів *-ин-*, *-ін-* (*Галина* — *Галинині черевики*, *Ольга* — *Ольжині діти*, *Софія* — *Софійна внучка*); від іменників другої відміни — за допомогою суфікса *-ів-* (*брат* — *братів сад*, *Андрій* — *Андріїв підручник*, *Андрієва стаття*, *Михайло* — *Михайлова дипломниця*). Перед суфіксом *-ин-* фонема */z/, /k/, /x/* чергуються із */ж/, /ч/, /ш/*: *подруга* — *подружин*, *Маринка* — *Маринчин*, *сваха* — *свашин*. Внаслідок чергування */o/, /e/* відкритого складу з */i/* в закритому складі виникають варіанти суфікса *-ів-* — *-ов-*, *-ев-*: *Дмитро* — *Дмитрів*, *Дмитрова*; *Сергій* — *Сергіїв*, *Сергієва*.

Від назв тварин присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів *-ач-* (*-яч-*), *-еч-*, *-ин-*, *-ін-*, закінчення та чергування звуків: *бик* — *бичачий ріг*, *засць* — *заячий слід*, *вівця* — *овеча шерсть*, *змія* — *зміїний яд*, *вовк* — *вовчий зуб*.

Присвійними прикметники виступають при поєднанні з іменниками, що називають конкретні речі; при сполученні з іменниками іншої семантики вони втрачають значення належності і виражають ознаку за відношенням до істоти, тобто переходять у відносні прикметники. Зіст.: *батькова дочка* (ч и я?) — *батькові турботи* (я к і?), *Миколин кашкет* (ч и й?) — *Миколині хвилювання* (я к і?). Набуваючи у контексті здатності виражати якісну характеристику предмета, присвійні прикметники переходять у якісні: *заяча душа* (про боягузливу людину), *овеча покірність* (про надзвичайно покірливих, слухняних), *вовча натура* (про надзвичайно жорстоких людей).

Вжиті у переносному значенні, відносні прикметники набувають здатності характеризувати предмет з погляду якісного і переходять до розряду якісних. Зіст.: *сердечна хвороба* — *сердечна людина*, *залізний дах* — *залізний характер*, *дерев'яне ліжко* — *дерев'яне обличчя*, *батьківське подвір'я* — *батьківське ставлення*. Відзначені переходи присвійних прикметників у відносні та якісні, відносних — у якісні створюють так звані проміжні розряди прикметників — присвійно-відносні, присвійно-якісні, відносно-якісні. Наявність їх свідчить, що межі між розрядами прикметників за значенням і мовними ознаками не є постійними; визначення ж розряду конкретного прикметника можливе лише на основі контексту.

Вправа 279. Визначити у тексті прикметники й іменники, з якими прикметники пов'язані; назвати розряд прикметників на основі семантики та характерних мовних ознак — лексичних, граматичних, словотвірних.

Родився він в Лук'янівській тюрмі
У Києві, — а матір до Сибіру
У прокляте Карійське заслання
Рука жандармська кинула. Відбув
Тяжку покару й батько, земський лікар, —
І дозволу “ласкавого” добився
Відвідать жінку. Він Сашка малого

Узяв з собою. В чорнім кожушку,
В ухатій шапці хлопчик гостроокий
Із батьком рушив у морозну путь,
В оббитій повстю тулячись кибитці.
Сніги, сніги та вітер крижаний,
Та чорні сосни, та печаль німотна,
Та полозків рипіння ненастанне,
Та сон-утішник, що маля кріпив ...

.....

Прийшла весна — сибірська, блискавична,
Сашко збирав дрібні якісь квітки
І матері в дарунок їх приносив,
Вона ж йому подарувала книжку —
“Кобзар” Шевченків, що сама в тюрмі
Оправила в обкладинку убогу ...

(М. Рильський)

Вправа 280. Розкрити дужки, записати групами словосполучення із відносними, присвійними, якісними прикметниками, обґрунтувавши своє визначення семантикою та мовними ознаками прикметників. Підкреслити стійкі словосполучення.

Орлиний (ніс, політ, крила, погляд, вірність, риси, очі), слізливий (очі, листи, мелодрама), службовий (одяг, обов'язки, місце, приміщення, слова), калиновий (кетяг, сопілка, уста, цвіт, міст), лебединий (пісня, крила, пух, твір, вірність, шия), сонячний (приміщення, погода, літо, сад, дорога, життя, пісні, посмішка, край, сплетіння), мистецький* (твір, молодь, фантазія, смак, спадщина, виконання, вишивання), малиновий (сік, стебло, варення, скатертина, дзвін).

Вправа 281. Користуючись тлумачним словником, з'ясувати значення прикметників; із 2—3 із них скласти речення, в яких прикметник належав би до різних за значенням та мовними ознаками розрядів.

Вишневий, поетичний, ліричний, лицарський, солом'яний, собачий, мишачий, осиковий, батьківський, ляльковий, комічний.

Вправа 282. З поданих речень виписати прикметники разом із пояснюваними іменниками, поділити на групи: якісні, відносні, присвійні. Відзначити якісні прикметники, утворені на основі переходу в них відносних. Пояснити своє визначення.

1. Шляхи широкі простяглись до Кобзарєвої могили (*М. Р.*). 2. Що це за чудо? Йде без ніг. Але чудес нема в житті: це — хлопчик в татовім пальті (*Дж. Родарі*). 3. На галяві озерце — кристалеве люстерце (*Кол.*). 4. Звичайна хмара, сіра і осіння, пропише раптом барви золоті. 5. Сади, омиті музикою згадок, ковтають пил міжселищних доріг. 6. Студентські вечори ... Танцюють чи не всі там і чардаш, і мазурку, і танці всіх планет. 7. Заводить в село степова дорога. Ні краю їй, ні межі. 8. Великі риби, виплеснуті морем, закам'яніли на гранітних сходах. 9. О, перший біль отих дитячих вражень, який він слід на серці залиша! 10. Гула земля. Сусідський плакав хлопчик. 11. Я пішла як на дно. Наді мною свинцеві води (*З тв. Л. Костенко*). 12. Розмова з Андрієвої легкої руки зайшла цього разу про великих художників (*Коз.*). 13. І не забудеться мій день вчорашній, коли настане завтрашній мій день (*Перв.*). 14. У помаранчевому лісі — листовій ... Осінні промені — суворі вістові — відвідують не тільки пізні трави. 15. Густе повітря — на меду липневої пори — котилось хвилями в саду і липло до пори (*Чин*).

§ 54. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники мають здатність утворювати форми ступенів порівняння — граматичні форми, що виявляють, якою мірою названа прикметником ознака властива предметів в різний час або у певний час у зіставленні з іншими предметами, напр.: *Чи є в світі кращі квіти та над веснянії? Чи є в житттю кращі літа та над молодії?* (Л. Укр.); *І ніжню-запашненькі, найкращі із квіток, конвалії біленькі зовуть нас у лісок* (К. П.).

Розрізняють два ступені порівняння прикметників — вищий і найвищий.

Вищий ступінь порівняння показує, що ознака, названа звичайним прикметником, властива даному предметові в певний час більшою мірою, ніж в інший, чи в будь-який час при зіставленні з іншим предметом. Напр.: *Як я хочу пострибати, вибираю глибший сніг* (К. П.); *Стає для мене ширшим синій обрій* (Кол.).

Вживаючись у вищому ступені порівняння, прикметники мають просту (синтетичну) і складену (аналітичну) форми.

Проста форма вищого ступеня порівняння утворюється від звичайного прикметника за допомогою суфіксів *-ш-*, *-іш-*.

Суфікс *-іш-* додається до основи звичайного прикметника, при цьому ніяких змін в основі не спостерігається: *тугий — тугіший, жвавий — жвавіший, зручний — зручніший, виразний — виразніший*.

При творенні форм вищого ступеня за допомогою суфікса *-ш-* слід мати на увазі:

він приєднується як до основи, так і до кореня звичайного прикметника: *товстий — товщий, високий — вищий*;

якщо в основі звичайного прикметника наявні суфікси *-к-*, *-ок-*, *-ек-*, то формотворчий суфікс *-ш-* додається до кореня звичайного прикметника: *солод-к-ий — солодший, шир-ок-ий — ширший, дал-ек-ий — дальший*;

якщо корінь звичайного прикметника закінчується приголосними звуками [г], [ж], [з], то їх поєднання із суфіксальним [ш] внаслідок фонетичних процесів чергування, асиміляції і дисиміляції змінюється на [жч]; ці зміни позначаються на письмі: *дорогий — дорожчий, дужий — дужчий, близький — ближчий*;

якщо корінь звичайного прикметника закінчується звуком [с], то внаслідок асиміляції й дисиміляції його поєднання із суфіксальним [ш] змінюється на [шч], що передається на письмі буквою щ: *високий — вищий*.

Від деяких прикметників форми вищого ступеня порівняння можна утворити й суфіксом *-іш-*, і суфіксом *-ш-*: *товстий — товщий, товстіший; гладкий — гладший, гладкіший; молодий — молодший, молодіший* і т. п. Кожна з цих форм вживається для по-

значення різних смислових відтінків або іншого поняття. Так, *старіший, молодіший* вживаються для характеристики людей за віком, а *старший, молодший*, крім того, вживаються також для характеристики службового становища; форми *гладкіший, товстіший* виступають синонімічними, виражаючи характеристику істоти за ступенем угодваності, а *гладший*, крім того, — для визначення характеру поверхні, *товщій* позначає ознаку за величиною в обхваті, за товщиною, за значною наповненістю чогось.

Від окремих прикметників прості форми вищого ступеня порівняння утворюються с у п л е т и в н о, тобто зміною основи: *гарний — крацій, великий — більший, малий — менший, поганий — гірший*.

Окремі форми вищого ступеня втратили ступеневе значення і вживаються для назви військових знань, наукових посад: *старший (молодший) лейтенант, старший (молодший) науковий співробітник*.

Складена форма вищого ступеня порівняння утворюється поєднанням звичайного прикметника і слова *більш* або *менш* (*більш* — при вираженні зростаючого вияву ознаки, *менш* — спадного): *більш грамотний, більш красивий, більш тактовний, менш зручний, менш вдалий, менш виразний*. Поєднання складного слова *більш-менш* із звичайним прикметником підкреслює помірний вияв ознаки, при цьому ступенева форма не утворюється: *більш-менш глибокий, більш-менш дотепний*.

Значення простої форми вищого ступеня порівняння може посилюватися прислівниками *значно, набагато, багато, далеко, куди, ще*; прислівник *трохи* вживається для послаблення значення вищого ступеня прикметника: *набагато серйозніший, ще завзятіший, значно присмніший, трохи нижчий*.

Найвищий ступінь порівняння показує, що ознака, названа звичайним прикметником, властива цьому предметові за певних обставин найбільшою мірою, ніж за інших обставин, чи за будь-яких обставин при зіставленні з іншим предметом: *Я поборю найтяжчі перешкоди; Найчистіші діаманти сяють ясні та прозорі* (Л. Укр.).

Розрізняють просту, складну (синтетичні) і складену (аналітичну) форми прикметників найвищого ступеня.

П р о с т а форма найвищого ступеня порівняння твориться від простої форми вищого ступеня порівняння за допомогою префікса *най-*: *дорожчий* — *найдорожчий*, *грамотніший* — *найграмотніший*, *рідніший* — *найрідніший*.

С к л а д н а форма найвищого ступеня порівняння утворюється додаванням префіксів *що-* або *-як* до простої форми найвищого ступеня: *найвіддаленіший* — *щонайвіддаленіший*, *найбезпечніший* — *якнайбезпечніший*, *найголосніший* — *щонайголосніший*, *найскромніший* — *якнайскромніший*.

С к л а д е н а форма найвищого ступеня порівняння прикметників утворюється додаванням слів *найбільш* або *найменш* до звичайного прикметника: *найбільш переконливий*, *найбільш складний*, *найбільш відповідальний*, *найменш цікавий* (слово *найменш* вживають для вияву спадного характеру ознаки, *найбільш* — зростаючого).

Найвищий ступінь порівняння може бути виражений описово — поєднанням форми вищого ступеня порівняння з відмінковими формами займенників чи іменників: *щиріший з усіх*, *старший з братів*, *досвідченіший із присутніх*, *досвідченіший з усіх*, *дотепніший із учнів*.

Деякі якісні прикметники не утворюють ступеневих форм. Це прикметники, які міру, ступінь ознаки, її відтінки виражають словотвірними засобами (*миленький*, *ріднесенький*, *малюсінький*, *червонуватий*, *превисокий*, *архіважливий*, *ультрамодиний*), називають ознаку за кольоровою схожістю (*малиновий берет*, *кремовий костюм*), означають масть тварин (*гнідий (вороний) кінь*, *рябе курча*), виражають остаточні, сталі ознаки (*німий*, *хворий*, *глухий*, *босий*), а також складні прикметники (*темно-синє пальто*, *високе-превисоке дерево*) та якісні прикметники, що утворились внаслідок переходу із відносних та присвійних (*материнська любов*, *орлиний погляд*, *качина хода*) чи діеприкметників (*цілюща трава*, *немеркнучі зорі*).

Вправа 283. Виписати з пояснюваними словами прикметники а) у формі вищого ступеня порівняння, б) у формі найвищого ступеня порівняння. Записати початкову форму прикметника, визначити засіб творення ступеневої форми, форми роду, числа, відмінка.

І. Мама

Кажуть, що на світі
Сонце найясніше,
Та всміхнеться мама —
І стає світліше.

Кажуть, що без сонця
Не розквітнуть квіти.
А хіба без мами
Є щасливі діти?

Кажуть, що на світі
Сонце найніжніше,
Та пригорне мама —
І стає тепліше.

Ні, нема нічого
На землі усенькій
Що було б рідніше
І дорожче ньеньки.

(Петро Бондарчук)

II. 1. О серце, серце, будь ширішим і делікатнішим ти будь ... *(Кр.)*.
2. Усмішка дитини — найдорожча пісня матері *(Журн.)*. 3. Найстрашніші і найпам'ятніші помилки — коли помиляєшся в людях *(Др.)*. 4. Мине скількись часу, й на моє місце прийде інший хазяїн. Мудріший, спокійніший, вченіший. І — тонший душею. Таких людей нині багато *(Ю. М.)*. 5. Щонайменші внутрішні зрушення мають вириватися назовні, надто ж коли тобі двадцять літ *(Загр.)*. 6. Час — найбільший лікар і найперший руйнівник. У світі немає нічого дорожчого за час *(Ю. М.)*. 7. Людина повністю належить тій силі, яка живе в ній і яка є найбільш значною *(Г. Флобер)*.

Вправа 284. Зробити аналіз ступеневих форм прикметників. Виписати разом з іменниками 1) якісні прикметники у ступеневій формі, визначивши її та засіб творення; 2) інші якісні прикметники й утворити від них ступеневі форми; 3) якісні прикметники, які не творять ступеневих форм, з'ясувати, чим це пояснюється.

1. Гордо палала троянда розкішна, найкраща з квіток. 2. Чом я не маю огнистого слова, палкого, чому? 3. Не дивуйтесь, що квітом прекрасним розцвілася дівчина несміла. 4. Я поборю найтяжчі це-

решкоди. 5. Але єсть на світі люди, необачні, безпорадні, що й при світі сонця бачать і хаос, і ясні зорі, кращі зорі, ніж небесні, і хаос, темніший пекла. 6. Знов весна, і знов надії в серці хворім оживають. 7. І все-таки до тебе думка лише, мій занапашений, нещасний краю ... 8. Найгірша для мене ся люта година! Не любить мене чарівниця-дівчина. 9. Замокни ж ти, пісне моя лебедина, бо хутко порветься остання струна ... 10. І мріялись мені росисті луки волинські. 11. Дощі ваші дрібненькі обернуться в перли дрібні, помляться ясененькі блискавиці ваші срібні. 12. Завжди терновий вінець буде кращим, ніж царська корона, завжди величніша путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний (3 тв. *Лесі Українки*).

Вправа 285. Переписуючи, вжити прикметники, подані у дужках, у названій ступеневій формі, у потрібних формах роду, числа, відмінка. Обґрунтувати їх.

1. Справжній учитель — (гарний, вірний — найвищий, проста ф.) друг батьків (*А. Дістервег*). 2. Учителі! Вам віддають батьки (дорогий — найвищий, пр. ф.) скарб. 3. Першою і (потрібний — найвищий, складена ф.) учителеві якістю хай буде добронравність (*О. Духнович*). 4. В організації громадського виховання кожному призначено його справу; але (важливий — найвищий, пр. ф.) член у цьому організмі, без сумніву, є викладач і (близький — найвищий, пр. ф.) вихователь (*К. Ушинський*). 5. Перший учитель... Нехай час обдарує тебе іншими (цікавий — вищий, складена ф.) і (значний — вищий, пр. ф.) вчителями, але він залишиться назавжди тим маленьким далеким вогником, що посвітив тобі на початку шляху (*С. Титов*). 6. Педагоги — (поважний — найвищий, складена ф.) працівники... (*А. Макаренко*). 7. Гнів учителя (дорогий — вищий, пр. ф.) від батьківської ласки (*Сааді*). 8. От і я тепер готую свого Трохима в педагоги, до справи (високий — найвищий, пр. ф.) мірою благородної і серйозної (*Т. Ш.*). 9. Саме вчитель для нас (дорогий, святий — найвищий, пр. ф.) слово (*М. Р.*). 10. Професія учителя — (благородний — найвищий, пр. ф.) серед усіх інших, може, ще й тому, що вона (древній — найвищий, пр. ф.) (3б.). 11. В наших руках — (великий — найвищий, пр. ф.) з усіх цін-

ностей світу — Людина. 12. У справжнього вчителя — (важкий — найвищий, пр. ф.) і (радісний — найвищий, пр. ф.) життя, трепетно хвилююча і складна творчість... 13. Я не перебільшу, якщо скажу, що (напружений — найвищий, складена ф.) години моєї науково-дослідницької роботи — це уроки (Сух.). 14. Ця посада набагато (ваговитий — вищий, пр. ф.) за (високий — найвищий, пр. ф.) посади в державі (Платон).

Вправа 286. Утворити можливі ступеневі форми від прикметників, поданих разом з іменниками. Чи від усіх прикметників вони утворюються? Якщо ні, дати відповідні пояснення.

Червоний круглий м'яч, красивий маленький хлопчик, ультрамодний новий костюм, швидкий вороний кінь, маленьке рябеньке курчатко, глибокі карі очі, старий кривий дідусь, весела світловолося дівчина, ніжна материнська ласка, цікавий художній фільм, красиве старовинне місто, чуйна молода людина, щире дружнє вітання, холодний колючий вітер.

Вправа 287. Описати одну із дитячих іграшок (ляльку, дзигу, піраміду, автомобіль), вживаючи ступеневі форми, визначити й охарактеризувати їх: спосіб і засіб творення, рід, число, відмінок.

§ 55. ПОВНІ (СТЯГНЕНІ І НЕСТЯГНЕНІ) ТА КОРОТКІ ФОРМИ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Загальноновживаними в сучасній українській літературній мові виступають повні стягнені форми прикметників жіночого, середнього родів та множини: *висока тополя, розкішне дерево, зелені луги*. Такою ж загальноновживаною виступає й повна нестягнена форма якісних прикметників чоловічого роду називного (знахідного, кличного) відмінка однини: *широкий степ, пильний погляд, чесний вчинок*.

Паралельні стягнені / нестягнені форми якісних прикметників вживаються в називному й знахідному відмінках жіночого і середнього роду однини, у цих самих відмінках множини: *видніється*

широке — *широкеє поле*, *висока* — *високая гора*, *зелені* — *зеленії луги*.

Повні нестягнені форми поширені в усній народній творчості, в поетичному та розмовно-побутовому мовленні.

В усіх непрямих відмінках, крім знахідного однини і множини, в усіх стилях літературної мови поширені повні стягнені форми прикметників: *сміх малого дитяти*, *з веселою дівчиною зустрілись*; *завдячую щасливому випадку*; *користуємось щедрими дарунками природи*. Зіст.: *Усе одбивається в пісні, як в морі: рожевая зоря, й червоная кров, і темна ненависть, і ясна любов, і племінь пожару, і місяць, і зорі* (Л. Укр.).

Деякі повні форми якісних прикметників у називному (знахідному) відмінку однини чоловічого роду мають співвідносні короткі форми: *зелений сад* — *зелен*, *рясний цвіт* — *рясен*, *дрібний дощ* — *дрібен*, *повний глечик* — *повен*.

Короткі форми якісних прикметників є незмінними. В зіставленні з повними формами вони є первинними й були основою для виникнення повних форм.

П р и м і т к а. Сучасні загальнозживані повні стягнені форми прикметників походять від давніх нечленних, що вживалися при загальному визначенні ознаки і були відмінюваними: *великъ столъ, велика стола, велику столу; добра жена, добры жєны, добръ жєнѣ, доброю жєною; велико озеро, велика озера, велику озеру, великамъ озеромъ*. Членні прикметники утворились від нечленних шляхом додавання до відмінкових форм прикметників відмінкових форм вказівного займенника *иже* (чоловічий рід), *яже* (жіночий рід), *єже* (середній рід) — без спільної частини *же*. При відмінюванні такого прикметника відмінювались обидві його складові частини: *добръ и, добра его, добру ему, добры имь; добра я, добры и, добръ и, добру ю; добро є, добра его, добру ему* і т. д. З часом відмінкові форми прикметників і займенників з'єдналися в одне слово, спростилися, стягнулись, що й послужило основою появи сучасних прикметникових форм. З давніх членних форм без стягнення, лише з фонетичними змінами збереглися форми називного (знахідного) відмінка прикметників чоловічого роду однини: *добръ и* → *добрий*; *широкъ и* → *широкий*; *синь и* → *синій*.

Короткі форми якісних прикметників вживаються в поезії, фольклорі: *За ворітьми зелен явір, там я буду та тебе ждати* (Н. тв.); *Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?..* (М. Р.).

Короткими є також присвійні прикметники у початковій формі — у називному відмінку однини чоловічого роду: *Миколин друг, сестрин підручник, Михайлів портфель, Віталіїв кашкет*. У непрямих відмінках вони набувають відповідних закінчень (на відміну від якісних коротких прикметників).

Вправа 288. Визначити й виписати прикметники разом з іменниками за поданою схемою.

Повні форми прикметників				Короткі форми
Стягнені	Рід, число, відмінок	Нестягнені	Рід, число, відмінок	

1. Однаково не вернуться знову літа молодії, веселеє слово не вернеться ... 2. І згадував літа лихії, погані, дивнії літа. 3. Люблю, як щиру, вірну дружину, як безталанною свою Вкраїну! 4. Година тяжкая настала! Настали тяжкії літа! 5. Старий згадав свою Волинь святую і волю-долю молодую, свою бувальщину. 6. Мій краю прекрасний, розкішний, багатий! Хто тебе не мучив? 7. Праведная душе! прийми мою мову не мудру, та щиру, прийми, привітай! 8. Якби-то далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла. 9. Людей не чуть, не знать і сліду людської страшної ноги. 10. І станом гнучким, і красою пренепорочно-молодою старії очі веселю (*З тв. Т. Шевченка*). 11. Що за чудовая зима, сніг, наче срібло, блищить! Вийшов веселий хлопчина, швидше з санками біжить. 12. Заграва ясная, зоря світова доню збудила мою. Світло червоне — радість денную несе! 13. Єсть у мене люба лялька, хорошая дуже! Може, в кого є ще краща, та мені байдуже! (*Пч.*) 14. Ще дивен дим, і хата ще казкова. 15. Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини, і вишні червонобокі стоять до холодів (*Кост.*). 16. Благословен той день у спільному труді (*М. Р.*). 17. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде, а хто ж мене, молодую, та сватати буде? (*Н. тв.*)

Вправа 289. Виписати якісні прикметники з пояснюваними іменниками, визначити форму прикметників і дописати, де можливо, співвідносну повну стягнену/нестягнену, зберігаючи рід, число, відмінок. Назвати якісні прикметники, що утворились на основі відносних.

1. І прудко, мов іскри з багаття огнисті, мов хвилі гірського потоку срібlistі, летять голосні пісні. 2. З високих круч луна орлиний клекіт. 3. Мій голос журливеє щось починає, а струни твої на веселім ладу. 4. Через тумани лихі, через великеє горе ти світиш мені, моя зоре, ти се була, ... шлях проклала ясний через темне, бурхливеє море і чарувала новою надією втомлені очі. 5. Не дивись на березу плачучу — на березі журливеє віття нагадає тобі лихо-ліття, нагада тобі тугу пекучу, що збрала обох нас колись. 6. Будуть сніжні зорі таночки вести з буйним вітром, мов коло дівоче ... 7. Вабить, кличе далекая муза мене. 8. Дивись: навколо нас великі перелого, і високі кручі, і темні, тихі води. 9. І в серці моім переможні співи лунають (*З тв. Лесі Українки*). 10. Так вже дивно буває на світі: друг найближчий — і ворог вже твій ... Від руки найніжнішої рани заживають в могилі одній. 11. Де взяти кольорів стобарвних і живих для трав і квітів весняних?.. Ах, я знаю де! Я в казку дивную свою усю фантазію ввіллю, зроблю усе живим, чудовим, таємності, розкошів повним, — і в казці дійсність відіб'ю (*Олесь*). 12. Вплива на сині ріки ясен вечір іздала (*М. Р.*).

Вправа 290. Записати 10—15 прислів'їв і приказок, до яких входить два і більше прикметники, визначити з-поміж них якісні, семантику їх, форму — повну стягнену чи нестягнену, коротку. Прикметники якої форми зустрічаються найчастіше?

§ 56. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Прикметники твердої і м'якої груп

Змінюючись за родами, числами, відмінками, прикметники набувають відповідних закінчень залежно від того, до якої групи вони належать — твердої чи м'якої. Група прикметника визначається за кінцевим приголосним основи початкової форми його — називного відмінка однини чоловічого роду.

До т в е р д о ї групи належать прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний, що вживається після голосного звука (*веселий, широкий, зимовий, дужий, людяний, кролячий*) або після приголосного (*злий, близький, дуплистий, ненаситний,*

розподільний, спокійний). До твердої групи належать також присвійні прикметники, які у початковій формі мають чисту основу на твердий приголосний [н] чи [в]: *Ольжин приятель, Тамарин костюм, Денисів кашкет, Андріїв олівець, сусідів город.*

Прикметниками м'якої групи є такі, основа яких у початковій формі закінчується на м'який приголосний: *літній, крайній, мужній, освітній, верхній, вечірній, довгоший, безкрай* (довгоши[йі]й, безкра[йі]й). Якщо у кінці основи прикметників твердої групи наявний будь-який твердий приголосний, то основа прикметників м'якої групи кінчається лише звуками [н'] чи [й].

Складні прикметники з другою частиною *-лиций* (круглолиций, бідолиций) утворюють окремий тип відмінювання прикметників, який можна назвати м і ш а н и м, оскільки родові, відмінкові форми їх подібні до відповідних форм прикметників то твердої групи, то м'якої. Так само відмінюється і прикметник *безлиций*.

Зразки відмінювання прикметників:

Тверда група

Однина

Чоловічий рід

Середній рід

Н. *весел-ий* сміх

весел-е дитя

Р. *весел-ого* сміху, дитяти

Д. *весел-ому* сміх $\frac{у}{ові}$, дитяті

З. *весел-ий* сміх *весел-е* дитя

О. *весел-им* сміхом, дитям

М. (на) *весел-аму* $\frac{у}{-ім}$ сміх $\frac{у}{ові}$, дитяті

Однина

Жіночий рід

Тверда гр.

М'яка гр.

Н. *весел-а* вдача

літн-я пора

Р. *весел-ої* вдачі

літн-ої пори

Д. *весел-ій* вдачі

літн-ій порі

Т. *весел-у* вдачу

літн-ю пору

О. *весел-ою*

літн-ою

вдачею

порою

М. (на) *весел-ій* вдачі

літн-ій порі

М'яка група

Однина

Чоловічий рід

Середній рід

літн-ій день *літн-е* сонце

літн-ого дня, сонця

літн-ому дню, сонцю

літн-ій день *літн-е* сонце

літн-ім днем, сонцем

літн-ому (*літн-ім*) дні, сонці

Множина

Тверда гр.

М'яка гр.

весел-і вечори

літн-і ранки

весел-их вечорів

літн-іх ранків

весел-им вечорам

літн-ім ранкам

весел-і вечори

літн-і ранки

весел-ими

літн-іми

вечорами

ранками

весел-их вечорах

літн-іх ранках

	Однина		Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.	<i>білолиць-ий</i> <i>хлопець</i>	<i>білолиць-е</i> <i>дитятко</i>	<i>білолиць-я</i> дівчина <i>білолиць-і</i> люди
Р.	<i>білолиць-ого</i> <i>хлопця,</i> <i>дитятка</i>	<i>білолиць-ої</i> дівчини	<i>білолиць-их</i> людей
Д.	<i>білолиць-ому</i> <i>хлопцеві,</i> <i>дитяткові</i>	<i>білолиць-ій</i> дівчині	<i>білолиць-им</i> людям
З.	<i>білолиць-ого</i> <i>хлопця</i>	<i>білолиць-е</i> <i>дитятко</i>	<i>білолиць-ю</i> дівчину <i>білолиць-их</i> людей
О.	<i>білолиць-им</i> <i>хлопцем,</i> <i>дитятком</i>	<i>білолиць-ою</i> <i>дівчиною</i>	<i>білолиць-ими</i> <i>людьми</i>
М. (на)	<i>білолиць-ому</i> (<i>білолиць-ім</i>) <i>хлопцеві, дитяткові</i>	<i>білолиць-ій</i> дівчині	<i>білолиць-их</i> людях

Зауваження до відмінювання прикметників

Прикметники твердої і м'якої груп чоловічого роду мають різні закінчення у називному відмінку однини (і знахідному однини, якщо прикметник виражає ознаку неістоти і вживається з відповідним іменником): **-ий** — у прикметників твердої групи, **-ій** — у прикметників м'якої групи (*яскравий, ніжний, відчайдушний, приміський; ближній, дальній, городній*). Голосними фонемами /u/ — /i/ розрізняються також закінчення орудного відмінка однини: прикметники твердої групи мають закінчення **-им** (*лісовим, білосніжним, сільським*), м'якої — **-ім** (*дальнім, всесвітнім, безкраїм* — [бе"зкра'йім]). В інших відмінках у прикметниках обох груп закінчення однакові, але вживаються після різних приголосних — твердого чи м'якого (у т.ч. і в знахідному відмінку, якщо прикметник поєднується з іменником — назвою істоти й, отже, омонімічний із родовим). Зіст: *хлопця веселого, дорослого — присутнього, незабутнього; допомогти чоловікові хворому, немічному і самотньому, сторонньому; взяти участь у поході туристському, завтрашньому (туристським, завтрашнім)*.

Закінчення прикметників середнього роду збігаються з відповідними відмінковими закінченнями прикметників чоловічого

роду в усіх відмінках, крім називного і знахідного, якщо він співзвучний із називним: *підійшли до крайнього будинку і крайнього вікна, плями на синьому костюмі і синьому полотнищі*. У називному відмінку прикметники твердої і м'якої груп мають закінчення *-е*, яке на письмі позначається буквами *е, є*: *вільне місце, порожнє відро, житнє поле*.

У місцевому відмінку прикметники чоловічого й середнього родів вживаються із закінченням *-ому* та його варіантом *-ім*: *у батьковому (батьковім) зауваженні, на нижньому (нижнім) поверсі, на безкрайому (безкраім) просторі*.

Прикметники твердої і м'якої груп жіночого роду мають однакові (фонетичні) закінчення в усіх відмінках, але в називному й знахідному вони позначаються різними буквами: *а, я, у, ю*: *холодна осіння погода; порожня дерев'яна діжа; купили модну синю спідницю*. В інших відмінках однакові закінчення для прикметників твердої і м'якої груп не відрізняються й у графічному зображенні: *віддала книгу знаомій дівчині — колишній приятельці; працюю з братовою дружиною — над домашньою вправою*. Прикметники обох груп мають спільне закінчення *-ій* у давальному й місцевому відмінках: *завдячувати добрій щирій людині, незабутній зустрічі — перебувати у тривалій подорожі, у сусідній кімнаті*.

У множині однакові закінчення для прикметників твердої і м'якої груп у називному відмінку і знахідному, якщо прикметник вживається з іменником — назвою неістоти: *стоять теплі літні дні, відвідали древні поліські ліси*. В інших відмінках закінчення різні і відрізняються вони вживанням фонем */u/* у закінченнях прикметників твердої групи, фонем */i/* — у закінченнях прикметників м'якої групи: *працювали довгими осінніми вечорами, милувались безкраїми кримськими степами, немає кінця щоденним домашнім справам, шануємо справжніх щирих друзів*.

Присвійні прикметники належать до твердої групи. Їх закінчення специфічне лише у називному відмінку однини чоловічого роду — воно нульове: *прийшов добрий батьків друг*. В усіх інших формах воно таке саме, як у прикметників твердої групи: *чекаємо*

на щирого братового друга, пов'язала голову блакитною материною хусткою, не знайшла сестриної хутрянної шапки, братового шкiряного кашкета; відвідали материних рідних сестер; задоволені постійними синовими успіхами.

Складні прикметники з другою частиною *-лиций* мають форми, спільні з прикметниками твердої і м'якої груп. Із прикметниками твердої групи співзвучні форми називного та орудного відмінків однини чоловічого й середнього родів (*красивий блідолиций чоловік, мале білолице дівча; розмовляли з красивим блідолицим хлопцем, із малим білолицим дівчам*), а також усі відмінкові форми множини (*зустріли красивих білолицих дівчат, співали з красивими білолицими дівчатами, дякували красивим білолицим дівчатам*).

Як і в інших прикметників, форма знахідного відмінка однини середнього роду цих прикметників однозвучна з формою називного відмінка (*сидить мале білолице дитя, доглядаю мале білолице дитя*). Співзвучні форми давального й місцевого відмінків жіночого роду однини (*завдячую білолицій дівчині, зупинили погляд на білолицій дівчині*). Форма називного відмінка множини має закінчення *-і* (*проходять білолиці дівчата*). Усі інші форми прикметників спільні з відповідними формами прикметників м'якої групи: *стоїть довгошия білолиця жінка; зустріли блідолицього мужнього чоловіка, справжню білолицю красуню; немає білолицього тутешнього хлопця, самотнього блідолицього дитяти* і т. п.

Вправа 291. Поділити подані прикметники за типами відмінювання: прикметники твердої, м'якої та мішаної груп, поставивши кожен прикметник у початковій формі й поєднавши його з іменником.

Сусідські, Галині, Софіїні, повнолиці, солов'їні, весняні, зимові, передранішні, ранкові, волошкові, здорові, довколишні, довговії, рожеволиці, гостролиці, босі, подружні, чорнолиці, вузьколиці, доччині, древні, синові, справжні.

Вправа 292. Провідміняти кілька словосполучень з іменниками різного роду. Пояснити, виділивши, відмінкові закінчення прикметників. За

тлумачним словником з'ясувати значення прикметників *дружний, оружній*.

Дружний колектив, дружній шарж, дружна родина, дружня порада, темнолиций хлопець, темнолице дитя, майбутнє життя, майбутні події, синові друзі, присутні студенти, суботня зустріч, недільна прогулянка, довговія дівчина, довговії дівчата, свіжа груша, гаряча каша.

Вправа 293. Виділити, переписавши, прикметники й іменники, пояснювані ними; визначити групу, рід, число, відмінок прикметника, пояснити вжите закінчення.

1. Після дощів смарагдова діброва, на білій ріні річка говірка. І смужка сонця тонко пурпурова далекий обрій пензликом торка. Лежить городів гарбузова Мекка. У тихе небо струменить тепло. І над стареньким комином лелека після дощу прощупує крило. 2. В старім гнізді танцюють лелечатка, і, одірвавши ніжки від землі, немов малі русалоньки, дівчатка гойдаються в зеленому гіллі. 3. Там, за віками, за гірким туманом, де трубить вічність у Роландів ріг, любов була єдиним талісманом, а талісман ще звався — о б е р і г. 4. Цей ліс живий. У нього добрі очі. Шумлять вітри у нього в голові. Старезні пні, кошлаті поторочі, літопис тиші пишуть у траві. Дубовий Нестор дивиться крізь пальці на білі вальси радісних беріз. І сонний гриб в смарагдовій куфайці дощу напився і за день підріс. 5. Немов чарівні декорації — жасмин, троянди і бузок. Кузини мамині, три грації, як три принцеси із казок. Які ж були вони вродливі, три Лади-Либеді тоді! І трішки-трішки вередливі, і дуже-дуже молоді. 6. Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому. За тих лісів просвітлений Едем і за волошку в житі золотому (*З тв. Л. Костенко*).

Вправа 294. Переписати, обравши необхідний варіант правопису й дописавши замість крапок погрібні закінчення. Підкреслити прикметники, визначити їхні граматичні форми, з'ясувати вживання закінчень.

Цвіте в лузі калина

Заясніло в барвист... травнев... вінку біл... оксамитов... мереживо — це значить, що весна красеневі/червню чародійн... ключі до щедр... літа передає. Кучеряв... діброви, смарагдов... левади й змолоділ... поля мліють від радісн... барв велик... свята природи.

У густ... верболозах поміж плакуч... верб, що замріяно полощуть у тих... плесах довг... віти, вдень і вночі не втихають закохан... солов'ї. Мирно воркують лагідн... горлиці, тривожно голосять поодинок... зозулі. На тоненьк... галузці крислат... осокара легенько гойдається округл... ремезов... колисочка.

У тінист... вільшанику, у вінку крилато/ажурн... папороті, яскраво/жовт... букетом пишається болотян... верболіззя.

Пишн... левади пропахли медов... ароматом. Барвляться на них у весел... танці біл..., салатів... й голубеньк... метелики, з/досвітку й до/смеркання заклопотано гудуть огрядн... джмелі й трудівниці/бджоли. Кому не хочеться поласувати духмян... медом з розмаїт... левадн... травозілля!

Не скласти ціни скарбам, щедро розсипаним на річкових левадах! Колискою цивілізації, золот... земельн... фондом планети звуть учені річков... долини.

І нині ваблять до себе мальовнич... левади щедр... душею прихильників дик... природи, любителів розважитися на дозвіллі з вучкою або мисливськ... рушницею. Не втратити б не/обачно цей безцінн... дарунок матері/природи!

(За М. Яненком)

Вправа 295. Визначити й виписати прикметники, зробити повний морфологічний розбір їх за поданими нижче схемою і зразком. Окремою групою записати субстантивовані прикметники.

Серпень втоми не знає

Серед багатьох місяців серпню належить особлива роль. І це цілком природно. Протягом року хлібороб, якщо можна так висловитися, працював на останній місяць літа. Від того, як защедрив урожай, залежали статки селянина, його добробут і майбутнє. Від-

так із серпнем — вінцем року — люди пов'язували свої найсокрівніші надії.

Але одна справа виростити урожай, а інша — вчасно зібрати збіжжя. Не випадково в народі казали: “Один серпневий день рік годує”. Тому хлібороби відкладали всі нагальні справи, намагалися зосередити зусилля лише на жнивах. Зрання і до пізнього вечора селяни не мали найменшого перепочинку, бо, як мовиться в прислів'ї, “серпень втоми не знає — все збирає, припасає”.

Кожен місяць мав свої “перепочинкові дні”. До таких належали більш чи менш значущі свята. Лише для серпня народно-обрядова структура їх майже не передбачала. Традиційний агрокалендар свідомо зробив виняток місяцеві жнив. До цієї пори року існувало золоте правило, що опрідметнилось у народному прислів'ї: “У хліба короткі ноги, — як утече, то й довгими не наздоженеш!”

Останній літній місяць прибрав і назву, пов'язану із жнивами, — од назви знаряддя, яким у давнину жали зернові.

(За В. Скуратівським)

С х е м а морфологічного розбору прикметників:

Виписати із тексту прикметник та слово, з яким він пов'язаний; назвати початкову форму (форму називного відмінка однини чоловічого роду), розряд за значенням та мовними ознаками; для якісних — ступінь порівняння, форму — повну (стягнену/нестягнену) чи коротку; тип відмінювання; граматичні форми роду, числа, відмінка; визначити синтаксичну роль, є словом пояснюваним чи пояснюючим, морфемну будову.

З р а з о к морфологічного розбору прикметника:

Панувало над селом лагідне серпневе надвечір'я (В. Козаченко).

Лагідне (надвечір'я) — п. ф. *лагідний*; якісний, повна стягнена форма, тверда група, вжитий у формі однини, середнього роду, називного відмінка, узгоджується у цих формах з іменником *надвечір'я*; прикметник виступає означенням, є словом залежним; основа *лагідн-*, закінчення *-е*, корінь *лагід-*, суфікс *-н-*.

Серпневе (надвечір'я) — початкова форма *серпневий*; відносний прикметник, виражає ознаку за відношенням до місяця; тверда група; вжитий у формі однини, середнього роду, називного відмінка — як і іменник

надвечір'я, з яким узгоджується; у реченні виступає словом пояснюючим, виконує роль означення; основа *серпнев-*, закінчення *-е*, корінь *серп-*, суфікси *-н-*, *-ев-*.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається прикметником?
2. Який зміст поняття “граматична ознака предмета”?
3. Які граматичні ознаки властиві прикметнику? Які синтаксичні функції він виконує? Чим відрізняються категорії роду, числа, відмінка прикметника й іменника?
4. На які розряди за значенням та мовними ознаками поділяються прикметники?
5. Яке значення виражають якісні прикметники, які лексичні, граматичні та словотвірні особливості їх?
6. Яка семантика властива відносним прикметникам? Які словотвірні ознаки їх? Які інші мовні ознаки властиві їм?
7. Яке значення виражають присвійні прикметники? Від яких іменників, за допомогою яких суфіксів вони утворюються?
8. Яка основа виникнення присвійно-відносних, відносно-якісних, присвійно-якісних прикметників?
9. Які граматичні форми називаються ступенями порівняння? Які є ступеневі форми?
10. Що означають і як утворюються форми вищого ступеня порівняння — проста, складна? найвищого ступеня порівняння — проста, складна, складена?
11. Які якісні прикметники не утворюють ступеневих форм?
12. Розповісти про повні (стягнені і нестягнені) та про коротку форми прикметників.
13. Які типи відмінювання прикметників розрізняються, як вони визначаються?
14. У яких відмінках прикметники твердої і м'якої груп мають однакове закінчення, а у яких — різне у чоловічому роді? середньому роді? жіночому роді? у множині?
15. Як відмінюються складні прикметники з другою частиною *-лиций*?

ЧИСЛІВНИК

§ 57. ЗНАЧЕННЯ ЧИСЛІВНИКА

Числівником називається повнозначна змінна частина мови, що об'єднує слова із значенням кількості або порядку предметів при лічбі або абстрактно-математичної кількості. Числівники відповідають на питання *скільки?* *котрий?* *котра?* *котре?* *котрі?*

Називаючи кількість чи порядок предметів при лічбі, тобто характеризуючи предмети з погляду кількісного, числівники у мовленні найчастіше пов'язуються з іменниками: *три дороги, п'ять доповідей, четверо дітей, дві третіх відстані, перший клас, двадцятий рік*. Числівники можуть уживатись для назв абстрактних чисел або без назв предметів, тоді числівники набувають значення граматичного предмета: *три помножене на п'ять дорівнює п'ятнадцятьом; із двадцяти не з'явилося трое*.

Виникнення і розвиток числівників тісно пов'язується із виникненням і розвитком поняття числа. А поняття числа з'явилося на тому етапі розвитку пізнання, коли людина при лічбі предметів могла абстрагуватися від усіх їх властивостей, крім кількісних. Первісне значення числа було тісно пов'язане з уявленням про перелічувані предмети і лише поступово відокремилось від нього. Залишки такої конкретності збереглися й нині в різних мовах, зокрема в українській, і характеризуються наявністю так званих нумеративних слів, тобто слів, що вживаються з числівниками при перерахуванні різних предметів: *штука, душа, особа: у групі двадцять осіб студентів, зібралось десять душ дітей, купили двадцять штук кавунів*.

Відомі різні системи позначення кількості й рахунку. Рахували четвітками (чотири пальці), п'ятітками, шестітками (п'ять пальців і один), десятками (десять пальців), рахували копами (копа — 60 снопів), міряли ліктями. Проте не всі слова, що вживаються при рахунку, належать до числівників. Не є числівниками *душа, копа,*

половина, чверть, третина, десяток, сотня, п'ятірка, п'ятак і т. п. Позначаючи кількість чи порядок предметів, слово повинне мати граматичні характеристики, що відповідають числівнику.

§ 58. РОЗРЯДИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ ТА ГРАМАТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ

За значенням та граматичними ознаками числівники поділяються на кількісні і порядкові.

Кількісними є числівники, які називають кількість предметів при лічбі і відповідають на питання *скільки?*

Залежно від того, як саме числівник виражає кількість, кількісні числівники поділяються на семантичні групи: власне кількісні, кількісно-збірні, кількісно-дробові та неозначено-кількісні.

Власне кількісні числівники називають точно визначену кількість у цілих одиницях: *п'ять будинків, шістнадцять курчат, сто двадцять олівців*.

Кількісно-збірними (чи просто збірними) є числівники, які означають певну кількість одиниць, предметів як неподільну сукупність. Вони вживаються з іменниками множинними (*трос дітей, четверо саней*), з іменниками середнього роду — назвами неістот (*п'ятеро вікон*), назвами малих віком істот (*шестеро пташенят, десятеро цуценят*), з іменниками чоловічого та спільного роду — назвами істот (*десятеро студентів, двоє сиріт*).

Кількісно-збірні числівники утворюються від власне кількісних від *двох* до *двадцяти* включно та від числівника *тридцять* за допомогою суфіксів *-ой-* (*двоє, трос*), *-ер-* (*четверо, п'ятеро, дванадцяттеро*); від окремих збірних творяться пестливі форми: *двійко, трійко, двоєчко* — ці слова є незмінними. Для вираження парності вживаються збірні числівники *обидва, обидві, обоє*: *обидва сини, обидві дочки, обоє дітей*.

Кількісно-дробові (чи просто дробові) числівники називають частину від цілого, що виражається відповідним імен-

ником: *двадцять сотих запасу, дві третіх присутніх*. У дробових числівниках поєднуються кількісні числівники, що називають кількість частин, і порядкові, що визначають, яку саме частину від цілого взято (*двадцять сотих, дві третіх*). До таких числівників можуть приєднуватись і назви цілих чисел: *дві цілих і три десятих площі, два з половиною кілограми* — слово “половина” у такому поєднанні втрачає предметне значення.

Неозначено-кількісні числівники — такі числівники, які називають неточно визначену кількість: *кільканадцять, кількадесят, кількасот, декілька, стільки, скільки, мало, чимало, багато*. Числівники *скільки, стільки, мало, чимало, багато* поєднуються не лише з іменниками, що називають конкретні поняття, предмети, що піддаються рахунку, а й з іменниками, які називають масу, речовину, збірні поняття, та з іменниками, що мають абстрактне значення: *мало молока, чимало олії, багато дітвори, стільки турбот*.

Неозначені числівники *стільки, скільки* співзвучні із займенниками, числівники *мало, чимало, багато* — із прислівниками, належність їх до частини мови визначається на основі контексту.

Зіст.:

Числівники

Займенники,
прислівники

Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане снаги мені й хисту (Л. Укр.);

Багато літ перевернулось, води чимало утекло (Н. тв.).

Навколо, скільки оком кинеш, плюскосять на вузьких нивах остисті й безості пшениці (Ст.);

Хто хоче багато знати, тому треба мало спати (Н. тв.).

Усім кількісним числівникам властива граматична категорія від-мінка. Числівник *один* має категорію роду, числа. Родові форми його залежать від роду іменника: *один урок, одна лекція, одне заняття*. Форма множини виражає кількість лише із множинними іменниками: *одні сани, одні вила* — *одні*, а не *декілька*. Числівникові *два* властива категорія роду: з іменниками чоловічого і серед-

нього роду вживається форма *два* (*два ясени, два дєрева*) та *дві* з іменниками жіночого роду (*дві берези*). Родова диференціація його наявна тільки у формі називного та знахідного відмінків з іменниками — назвами неістот: *росте два клени і посадили два клени; розцвіли дві ромашки — зірвала дві ромашки*.

Починаючи з числівника *два*, кількісні числівники не мають граматичної категорії числа, оскільки своїм значенням кожен такий числівник називає кількість предметів більшу, ніж один.

Кількісні числівники при поєднанні з іменниками виступають словами пояснюваними і пояснюючими, чим зумовлені різні синтаксичні функції їх. У формі називного відмінка числівник разом з іменником виконує роль підмета: *Виглядають із травички дві повнесенькі сунички; У бору грибів багато* (К. П.). У формі знахідного відмінка таке поєднання виконує роль другорядного члена речення — додатка, означення чи обставини: *Я викопав собі по-грибець глибиною в п'ять метрів, засипав туди картоплі, кілька головак капусти, три відра буряків, моркви* (Пер.). У формі інших непрямих відмінків вони виконують роль узгодженого означення: *З багатьма (с к і л ь к о м а?) людьми зводила Максима Рильського примхливо-винахідлива доля подорожніх* (Ю. М.); *Подарунки вручали п'ятьом (с к і л ь к о м?) дітям*. Коли ж поєднання іменника з числівником у формі непрямого, крім знахідного, відмінка виражає логічно неподільне поняття, то це поєднання виступає в ролі одного члена речення: *Хто трьома зубами (я к?) їсть сіно?* (Н. тв.).

П о р я д к о в и м и називаються числівники, що означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання *к о т р и й? к о т р а? к о т р е? к о т р і?*: *перша вистава, десятий будинок, тисяча дев'ятсот дев'яносто третій рік*.

Граматичні властивості порядкових числівників подібні до граматичних ознак прикметників: порядкові числівники змінюються за родами, числами, відмінками, узгоджуючись у цих формах з іменниками: *третій клас, третьа година, третє відділення, треті півні*. Подібно до прикметника порядкові числівники виступають у ролі узгодженого означення, рідше — іменною частиною складе-

ного присудка: Друга (к о т р а?) зустріч команд закінчилась перемогою наших футболістів; На фініші киянка була другою (Газ.). Називаючи дати, порядкові числівники разом з відповідними іменниками виконують роль обставини: Навчальний рік у вузах, школах, інших навчальних закладах розпочинається (к о л и?) першого вересня (Газ.); І. П. Котляревський народився (к о л и?) 29 серпня 1838 року у місті Полтаві.

Поєднання іменника з порядковим числівником може виконувати роль будь-якого другорядного члена речення, якщо виступає синтаксично неподільним словосполученням: Цієї осені до першого класу йдуть діти (я к і?) тисяча дев'ятсот вісімдесят шостого року народження (Газ.); На третій парі (к о л и?) у нашій групі — семінар із психології.

Вправа 296. Визначити, до якої частини мови належать слова. Виписати числівники, поєднати їх з іменниками, визначити семантику.

П'ятнадцять, п'ятеро, п'ятак, вп'яте, п'ятий, п'ятилітній, п'ятнадцятий, п'ятнадцятиденний, два, подвійний, подвоїти, подвоєний, двійня, двоє, двійко, двічі, вдвох, другий, вдруге, половина, три четвертих, чверть, кількадесят, півтора, півтораста, мільйон, мільйонний, мільйонер.

Вправа 297. Пояснити, чому споріднені слова належать до різних частин мови. До яких саме?

Один — одинокий, перший — першість, мільярд — мільярдний, мільярдер, десять — десятеро, десятий, десятка, десятина, десятковий.

Вправа 298. У поданих реченнях визначити числівники, їх розряд за значенням та граматичними ознаками, семантичні групи кількісних числівників.

1. Десять, п'ятнадцять, двадцять хвилин безупинно ллється пісня жайворонка без найменшої перерви. 2. У полях чимало ожередів

соломи, у них жайворонки знаходять собі їжу й захисток від холоду. 3. Збігає кілька днів, сонце ще більше пригріває, сніги не витримують, збігають водами. 4. Усього лиш за два місяці мишки-шкряботушки з восьми головок капусти зробили саму труху. З чотирьох відер картоплі, трьох відер столових буряків, двох відер моркви зробили купу жому. Я подумав, що їх тут сотня, а було їх тільки дві. От скільки шкоди від цих ненажерливих гризунів. 5. Підходжу й бачу під листком мальви двоє ледь живих мокрих пташенят. Гніздо розмочило, перекилилося на бік, а в ньому ледь тримаються ще четверо пташенят. 6. Милі, безмежно симпатичні пташата поселилися в нашому дворі весною тисяча дев'ятсот сімдесят п'ятого року. І ось уже четверту весну прилітають до нас. 7. Шнаків не лякають морози в чотири-п'ять градусів.

(З тв. В. Перепелюка).

§ 59. ГРУПИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА БУДОВОЮ

За будовою числівники поділяються на прості, складні і складені.

Простими називаються однослівні числівники, що мають один корінь: *два, три, десять, сорок, десятий, четвертий, другий, сотий*.

Складними є однослівні числівники, що складаються з двох коренів: *дв-а-на-дцять, шість-десят, сім-сот, шість-десятий, дев'ят-и-сот-ий*.

Примітка. Частина *-дцять*, що наявна у числівниках, виникла на основі *десять* внаслідок фонетичних явищ — чергування /о/ з нулем фонемою та прогресивної асиміляції за способом творення між [d] і [c].

Складеними називаються числівники, що складаються з кількох простих і складних числівників: *сто чотирнадцять, вісімсот сорок чотири, тисяча чотиреста дев'яносто перший*.

Вправа 299. Поділити подані числівники на три групи: прості, складні, складені; доповнити кожен групу самостійно дібраними прикладами.

Двісті, сто, мільйон, мільярд, мільйон двісті тисяч, сто сорок перший, двісті вісімдесят один, сімнадцять, двадцятий, тридцять п'ятий, дев'ятнадцять, триста, вісімнадцять, дев'яносто шість, сто дев'яностий, тисяча дев'ятнадцятий, два мільйони п'ять тисяч дев'ятсот один, три четвертих, восьмеро, нуль цілих п'ять десятих.

§ 60. ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ. СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ

Відмінювання кількісних числівників

Числівник *один* відмінюється за відмінками, числами, в однині — за родами.

Числівник *один* узгоджується з іменником у роді, числі, відмінку.

У непрямих відмінках він має спільні форми для чоловічого і середнього роду. Форма знахідного відмінка чоловічого роду співзвучна із називним чи родовим відмінком залежно від того, з яким іменником вживається числівник — назвою істоти чи неістоти.

У жіночому роді числівник має паралельні форми в родовому та орудному відмінках (*одної, однієї — одною, однією*).

	Однина		Множина
	Чолов. рід	Середн. рід	
Н. <i>один друг</i>	<i>одне (одно) життя</i>	<i>одна мить</i>	<i>одні канікули</i>
Р. <i>одного друга, життя</i>		<i>однієї (одної) миті</i>	<i>одних канікул</i>
Д. <i>одному другові, життю</i>		<i>одній миті</i>	<i>одним канікулам</i>
З. <i>одного друга</i>	<i>одне (одно) життя</i>	<i>одну мить</i>	<i>одні канікули</i>
О. <i>одним другом, життям</i>		<i>однією (одною) миттю</i>	<i>одними канікулами</i>
М. <i>(на) одному другові, життю (житті)</i>		<i>одній миті</i>	<i>одних канікулах</i>

Числівник *два* змінюється за відмінками, родово розрізнення наявне лише у називному й знахідному відмінках.

Однакові закінчення в усіх відмінках, крім орудного, мають числівники *три, чотири* (див. зразок відмінювання):

	Чолов. рід	Середн. рід	Жін. рід			
Н.	<i>два роки</i>	<i>два заняття</i>	<i>дві лекції</i>	<i>три</i>	<i>чотири</i>	<i>сестри</i>
Р.	<i>двох років, занять, лекцій</i>			<i>трьох</i>	<i>чотирьох сестер</i>	
Д.	<i>двом рокам, заняттям, лекціям</i>			<i>трьом</i>	<i>чотирьом сестрам</i>	
З.	<i>два роки</i>	<i>два заняття</i>	<i>дві лекції</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох сестер</i>	
О.	<i>двома роками, заняттями, лекціями</i>			<i>трьома</i>	<i>чотирма сестрами</i>	
М.	<i>(на) двох роках, заняттях, лекціях</i>			<i>трьох</i>	<i>чотирьох сестрах</i>	

Із формою називного відмінка числівників *два, три, чотири* живляються іменники у формі називного відмінка множини: *два столи, три учні, чотири хлопці*. Проте в іменниках наголошується той склад, що й в однині, якщо у формах однини й множини в іменниках наголос змінює своє місце, тому *дві сестри, два брати, три гори, чотири книжки, три хати, дві сосни, два ясени*.

Окремий різновид відмінювання утворюють числівники від *п'яти* до *двадцяти*, а також числівники *тридцять, п'ятдесят — вісімдесят*.

Н.	<i>п'ять</i>	<i>сім</i>	<i>вісім</i>	<i>одинадцять</i>	<i>п'ятдесят</i>	<i>трьома</i>
Р.	<i>п'яти</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>одинадцяти</i>	<i>п'ятдесяти</i>	
	<i>п'ятьох</i>	<i>сімох</i>	<i>восьмох</i>	<i>одинадцятьох</i>	<i>п'ятдесятьох</i>	<i>трьома</i>
Д.	<i>п'яти</i>	<i>семи</i>	<i>восьми</i>	<i>одинадцяти</i>	<i>п'ятдесяти</i>	
	<i>п'ятьом</i>	<i>сімом</i>	<i>восьмом</i>	<i>одинадцятьом</i>	<i>п'ятдесятьом</i>	<i>трьома</i>
З.	як Н. або Р. (з іменником <i>трьома</i> — як Н.)					
О.	<i>п'ятьма</i>	<i>сьома</i>	<i>восьма</i>	<i>одинадцятьма</i>	<i>п'ятдесятьма</i>	
	<i>п'ятьома</i>	<i>сімома</i>	<i>восьмома</i>	<i>одинадцятьома</i>	<i>п'ятдесятьома</i>	<i>трьома</i>
М.	<i>(на) п'яти семи восьми одинадцяти п'ятдесяти</i>					
	<i>п'ятьох</i>	<i>сімох</i>	<i>восьмох</i>	<i>одинадцятьох</i>	<i>п'ятдесятьох</i>	<i>трьома</i>

Усі названі числівники в непрямих відмінках, крім знахідного, мають паралельні форми. Від закінчення непрямого відмінка у числівників *одинадцять — дев'ятнадцять* залежить місце наголосу: при закінченні *-и* наголошується друга складова частина *-на-* (*двадцяти, чотирнадцяти*), при вживанні іншого закінчення воно і

наголошується (*тринадцятьох, чотирнадцятьом*). Форма орудного відмінка завжди має наголошене закінчення: *дванадцятьма і дванадцятьома*. В інших числівниках названої групи постійно наголошується закінчення: *шести, двадцяти, сімдесяти і сімдесятьох, двадцятьом, дев'ятьма, шістьома*.

Закінчення *-и* властиве омонімічним формам родового, давального, місцевого відмінків, при визначенні відмінка певного числівника слід зважати на контекст: *не вистачає (ч о г о?)*. — *книг (с к і л ь к о х?)* — *п'яти* — форма родового відмінка; *віддати книги (к о м у?) студентам (с к і л ь к о м?)* — *семи* — форма давального відмінка; *з'явився цвіт (н а ч о м у?)* — *на яблунях (н а с к і л ь к о х?)* — *на десяти* — форма місцевого відмінка.

У складних числівниках на позначення десятків змінюється лише друга частина: *п'ятдесяти, п'ятдесятьма, вісімдесятьох, сімдесятьом*.

При числівнику у формі називного відмінка вживається форма родового відмінка множини іменника (проявляє себе зв'язок керування): *п'ять сестер, одинадцять вихованців, п'ятдесят учителів*. Такий самий зв'язок зберігається і в знахідному відмінку, якщо він збігається з називним. В усіх інших непрямих відмінках числівник узгоджується з іменником: *дев'ятьом дітям, п'ятнадцятьма вихователями, шістдесятьох абітурієнтів*.

Н. двісті	вісімсот	квіток
Р. двохсот	восьмисот	квіток
Д. двомстам	восьмистам	квіткам
З. двісті	вісімсот	квіток
О. двомастами	вісьмастами	квітками
М. (на) двохстах	восьмистах	квітках

У складних числівниках на позначення сотень змінюються обидві складові частини: *трьохсот, чотирьомстам, на шестистах*.

Форма називного відмінка числівника вимагає форми родового відмінка множини іменника: *двісті автомобілів, триста мотоциклів* (зв'язок керування). Такий самий синтаксичний зв'язок і у формі знахідного відмінка (*списано двісті листків, прочитано триста книжок*). В інших непрямих відмінках числівник узгоджу-

ється з іменником: *трьохсот мотоциклів, на трьохстах мотоциклах, сьомастами (сімомастами) велосипедами*.

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* мають дві відмінкові форми — названу в називному і знахідному відмінках (*бігає сорок курчат, виростили дев'яносто курей*) та *сорока, дев'яноста, ста* в усіх інших відмінках (*розмовляли з дев'яноста студентами, дипломи вручили ста випускникам*).

Числівник *тисяча* відмінюється як іменник першої відміни мішаної групи (*круча*), числівники *мільйон, мільярд* — як іменники чоловічого роду другої відміни твердої групи (*клен, дуб*).

У складених кількісних числівниках відмінюється кожна складова частина, синтаксичний зв'язок числівника з іменником визначається останнім компонентом.

Н. <i>тисяча</i>	<i>сімсот</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>чотири</i>	<i>підручники</i>
Р. <i>тисячі</i>	<i>семисот</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>чотирьох</i>	<i>підручників</i>
Д. <i>тисячі</i>	<i>семистам</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>чотирьом</i>	<i>підручникам</i>
З. <i>тисячу</i>	<i>сімсот</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>чотири</i>	<i>підручники</i>
О. <i>тисячею</i>	<i>сьомастами</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>чотирма</i>	<i>підручниками</i>
	<i>сімомастами</i>			
М. (на) <i>тисячі</i>	<i>семистах</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>чотирьох</i>	<i>підручниках</i>

Кількісно-збірні числівники у непрямих відмінках мають такі самі форми, як і відповідні власне кількісні числівники: *два, двоє* — *двох, двом* і т. д. Вирізняється з-посеред них числівник *обидва*, що має інші форми: *обидва, обоє, обидві* — *обох, обом, обома, на обох*.

Неозначено-кількісні числівники відмінюються так: числівники *багато, кілька* — як числівник *три* (*багатьох, багатьом, багатьма*); числівники *кількадесят, кільканадцять, стонадцять* — як числівник *десять* (*кількадесяти, кількадесятьох, кількадесятьом, кількадесятьма (кількадесятьома)*); числівник *кількасот* має такі форми: *кількохсот, кількомстам, кількомастами, на кількохстах*. Неозначені числівники *мало, чимало* є незмінними.

Кількісно-дробові числівники поєднують два типи відмінювання: чисельник відмінюється як кількісний числівник, знамен-

ник — як порядковий, іменник при цьому в усіх відмінках вживається в одній формі — родового відмінка однини.

Н. одна друга	відстані	два цілих три п'ятих	гектара
Р. однієї(одної) другої	відстані	двох цілих трьох п'ятих	гектара
Д. одній другій	відстані	двом цілим трьом п'ятих	гектара
З. одну другу	відстані	два цілих три п'ятих	гектара
О. однією другою	відстані	двома цілими трьома п'ятими	гектара
М. (на) одній другій	відстані	двох цілих трьох п'ятих	гектара

Числівники *півтора* (з іменниками чоловічого і середнього роду), *півтори* (з іменниками жіночого роду) не відмінюються, з ними поєднується іменник у родовому відмінку однини: *півтора місяця, півтори хвилини*.

Порядкові числівники відмінюються подібно до прикметників — за родами, числами, відмінками. Числівник *третій* — як прикметник м'якої групи, усі інші — як прикметники твердої групи. У складених порядкових числівниках відмінюється тільки остання складова частина.

	Чоловічий рід, однина		
Н. третій курс	тисяча вісімсот дев'яносто	четвертий	кілометр
Р. третього курсу	тисяча вісімсот дев'яносто	четвертого	кілометра
Д. третьому курсу	тисяча вісімсот дев'яносто	четвертому	кілометру
З. третій курс	тисяча вісімсот дев'яносто	четвертий	кілометр
О. третім курсом	тисяча вісімсот дев'яносто	четвертим	кілометром
М. (на) третьому курсі	тисяча вісімсот дев'яносто	четвертому	кілометрі

Порядкові числівники перебувають з іменниками у синтаксичному зв'язку повного узгодження: *працюю п'ятий рік, минає п'ята річниця, п'яті роковини, зібралися на п'яту зустріч, навчається у п'ятому класі*.

Вправа 300. Переписати, підкреслити числівники, назвати розряд їх за значенням, граматичну форму, групу за будовою.

Дуби-велетні

На Тернопільщині росте чимало дерев-довгожителів. Тут є сто тридцять лип віком від ста п'ятдесяти до п'ятисот років, сто десять дубів, що вже давно відсвяткували своє століття. Серед дерев-довгожителів є також буки, ясени, груші. Одне з дерев-пам'ятників росте на околиці міста Бережани. Це шістсотрічний дуб. Його висота сягає двадцяти п'яти метрів, в обхваті він має більше семи метрів. У Заліщицькому лісництві є Довбушів дуб. Йому більше чотирьохсот п'ятдесяти років. За легендою, під ним у тисяча сімсот сімдесят четвертому році відпочивав Олекса Довбуш — славетний ватажок повстанців-опришків. У Суразькому лісництві можна побачити три велетенські дуби. Кожному з них — більше гр'охсот п'ятдесяти років. Вони носять ім'я Тараса Шевченка на честь перебування поета у цих краях у тисяча вісімсот сорок шостому році.

(З газети)

Вправа 301. 1) Виписати числівники разом з іменниками, що з ними пов'язані, та слова, які пояснюються ними. 2) Визначити граматичну форму числівників, тип синтаксичного зв'язку їх з іменниками.

1. Доберемся за три години за стонадцять верст до родиночки (Кост.). 2. Двигтять місточок у дві дошки (Кост.). 3. Висока гідність і низька покора в одній душі, в однім листку живуть — і цю огидну єдність проклинаю. 4. Сто тисяч коней жально заіржало (Павл.). 5. Скільки треба вміння і терпіння, а чимало треба теж і літ, щоб дало коричневе насіння цей чудовий, цей медовий плід! (М. Р.). 6. Ранком двоє ми йшли по лузі, де хлюпоче Сула в береги. 7. Ми обидва сильні й живі. 8. Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок ... 9. Є такі, що тихо вміють жити ... В двадцять років душі їх сивіють, тільки не сивіє голова. 10. Лесик, Толя й два Володі сумували на колоді (З тв. В. Симоненка). 11. Дві сестрички невеличкі нерозлучні всюди — де одна хоч на хвилинку, там і дру-

га буде. 12. Це словечко — коротеньке: двоє “ем” і двоє “а”. Я пишу його гарненько ... 13. У бору грибів багато — сиріожки, маслюки ... (К. П.).

Вправа 302. Провідміняти числівники з іменниками, записуючи цифри словами.

398 шкіл, 1814 стільців, 1741 лінійка; 4,75 гектара, двадцяттеро каченят, півтори години, 628-й відвідувач, кільканадцять горобенят, кількасотий будинок.

Вправа 303. Розкрити дужки, поставити іменники у потрібній грамати́чній формі, пояснити зв'язок числівників з іменниками. Цифри писати словами.

479 (газета), 382 (журнал), $4/5$ (робочий день), п'ятнадцяттеро (ведмежа), 3 (ведмідь), 0,5 (садиба), $3/4$ (село), 7-й (річниця), 125 (завдання), 125-й (завдання), кільканадцять (пташеня), 14-й (березень), двадцять шість (січень), ста двадцятьма (автобус); п'ятисот сімдесяти двох (пароплав), тисячі шестистам п'ятдесятьом дев'яти (вихованець), на трьох четвертих (ділянка), із тисячею сімдесятьма сьома (пасажир), трьомстам шістдесяти вісьмом (водій), півтора (рік).

Вправа 304. Подані числівники поставити у формі родового, давального, орудного відмінків, ці форми ввести у висловлювання.

Чотири, вісім, одинадцять, чотирнадцять, п'ятдесят, вісімдесят, сто, триста, п'ятсот, двадцять п'ять, двісті сорок один, чотириста вісімдесят шість, тисяча дев'ятсот п'ять, вісімсот вісімдесят три, сімсот тридцять два, шістсот шістдесят сім, тисяча дев'ятсот чотирнадцять, тисяча дев'ятсот чотирнадцятий, вісімдесят дев'ятий, сімсот п'ятдесят перший.

Вправа 305. Розкрити дужки, цифри записати словами, поставити наголос в іменниках і числівниках.

2 (студент, студентка), 4 (учень, учениця), 3 (вихователь, вихователька), 2 (ясен), 3 (поверх), 4 (двір), 3 (ручка), 3 (море), 4 (озеро), 3 (хата), 2 (свічка), 4 (олівець), 4 (сестра), 2 (брат), 3 (подруга).

Вправа 306. До поданих граматичних форм числівників дописати іменники у відповідній формі, визначити граматичні форми обох слів.

Трьох, двом, чотирма, дві, один, двадцять п'ятий, ста п'ятдесяти п'ятьом, чотириста сорок першим, тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого, вісьмастами вісімдесятьма чотирма, тисячі трьомстам шістдесяти одній, тисячу дев'ятсот дев'яносто дві, двома третіми, на чотирьох п'ятих, кількадесятьма, стонадцятьох.

Вправа 307. У поданих загадках визначити числівники, їх відмінок, зв'язок із іменником. Відгадати загадки.

Хто вранці ходить на чотирьох, вдень на двох, а ввечері на трьох ногах? Четверо братів через дорогу живуть — один одного не бачить. Плету хлівець на четверо овець, а на п'яту окремо. У двох матерів по п'ять синів, у кожного своє ім'я. Хто трьома зубами їсть сіно? Дванадцять братів один за одним ходять, один одного не бачать. Повзун повзе, сімсот голок везе. Дванадцять орлів, п'ятдесят дві галки, триста шістдесят п'ять шпаків у гніздо залізли. Семеро соколят на одній гілці сидять. Двох рідних дітей межа розділила. Брат і сестра рідні: його всі чують, але не бачать, її всі бачать, але ніхто не чує.

(Д л я д о в і д к и. Людина. Стіл. Рукавичка. Руки і пальці. Вила. Місяці року. Їжак. Місяці, тижні, дні року. Дні тижня. Очі. Грім і блискавка.)

Вправа 308. Розкрити значення фразеологізмів. Чи зумовлене воно вжитими числівниками? Назвати інші фразеологізми, у складі яких є числівники.

Грати першу скрипку; без'сЬомої клепки; в один голос; в три дуги зігнути; десятому заказати; десятою дорогою обійти; сім

потів вийде; сидіти на двох стільцях; сьома вода на киселі; п'яте колесо до воза; сім п'ятниць на тиждень; на сьомому небі; на один копил; під одну гребінку стригти; за двома зайцями; семеро одного не ждуть; одним махом; один як палець.

Вправа 309. Прочитати текст. Скласти розповідь про життя тварин (тварини) з використанням матеріалу поданого тексту. Охарактеризувати житті у ньому числівники, правильно прочитати й записати їх форми.

— Як довго хто живе

Недавно у США знайдено черепаху, вік якої обчислено майже 130 роками. Це дуже довгий вік, але людина може прожити значно більше. Років 10 тому на Кавказі померла жінка 180 років. Це, мабуть, найдовший вік людини, досі зареєстрований.

Американське географічне товариство опублікувало цікаві дані про те, як довго живуть люди й інші істоти, якщо доживають до повного свого віку. Згідно з цими матеріалами найдовше живе людина — від 70 до 100 років.

З тварин найдовше живе слон — від 45 до 70 років; друге місце за носорогом — від 30 до 50 років. Кити, великі морські тварини-ссявці живуть до 30 років. Із свійських тварин найдовше живе кінь — від 20 до 35 років. Корова рідко коли доживає до 25 років. Вік собаки — від 5 до 15 і рідко до 20 років. Коти живуть від 7 до 15 років.

Серед риб найдовший життєвий вік має короп. Деякі з коропів доживають до 60 — 70 років. Форелі й окуні — до 15—20 років.

Серед птахів найдовше живуть папуги й орли — до 60 років. Канарки живуть до 25, а вільшанки — до 12 років.

(Із газети)

Вправа 310. Переписуючи, записати цифри словами. Визначити числівники, виконати повний морфологічний розбір їх за поданими схемою і зразком.

Чи відомо вам, що ...

територія сьогоднішньої України простяглася з заходу на схід на 1316 кілометрів, із півночі на південь — на 893 кілометри; площа України дорівнює 603,7 тисячі км²;

найвищою вершиною на Україні є гора Говерла (Карпати), висота якої сягає 2061 метра; найвище розташованим населеним пунктом є Синевирська Поляна (Карпати) — на 1000 метрів над рівнем моря;

у сьогоднішній Україні площа лісів майже у 6 разів більша, ніж у Великобританії, й у 15 — ніж у Бельгії;

протягом 70 років життя людина з'їдає майже 100 тонн їжі, протягом доби вдихає близько 13 000 літрів повітря; протягом дня вона робить в середньому від 10 000 до 20 000 кроків, а за рік — до 7 000 000 кроків. Тобто за своє життя людина могла б дійти до Місяця або 9 разів обійти Землю навколо екватора. Із 70 років життя людина спить 23 роки, на розмови витрачає 13 років, на їжу 6;

людське волосся надзвичайно міцне. На волосині можна утримати предмет вагою до 40 кілограмів, в той час як на платиновому дроті такого ж діаметра — біля 13 кілограмів, на цинковому — до 15; немовля починає розрізняти кольори у віці 6—7 місяців; доросла людина розмежовує до 1000 відтінків різних кольорів;

найвидатнішим поліглотом, вважають, був Расмус Кристьян Раск, професор Копенгагенського університету (жив у 1787—1832 роках), — він володів 250 мовами.

(Журнал)

С х е м а повного морфологічного розбору числівника

Виділити числівник із тексту, а також те слово, з яким він пов'язаний; поставити його в початковій формі; визначити розряд за значенням, семантичну групу кількісного числівника; назвати групу за будовою; визначити граматичні ознаки числівника, його синтаксичну роль у реченні.

З р а з о к повного морфологічного розбору числівника:

Одну фразу з першого диктанту я й досі пам'ятаю дуже добре (Остап Вишня).

Одну (фразу нам ятаю) — початкова форма *один*; кількісний числівник, власне кількісний; простий за будовою, вжитий у формі однини, жіночого роду, знахідного відмінка — у цих формах узгоджується з іменником *фразу*; разом з цим іменником виступає у ролі додатка.

Першого (з диктанту нам 'ятаю) — початкова форма *перший*; порядковий числівник, простий за будовою, вжитий у формі однини, чоловічого роду, родового відмінка (як і іменник *диктанту*); виступає у ролі узгодженого означення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається числівником?
2. Що означають слова, які належать до числівників?
3. Якими ознаками відрізняються слова, що виражають значення числа, але належать до інших частин мови (іменників, прикметників, прислівників, дієслів), від числівників? Проілюструвати прикладами свої пояснення.
4. Як поділяються числівники за значенням? Чому серед кількісних числівників виділяються підгрупи? Які саме? Що означають числівники кожної підгрупи?
5. Які граматичні ознаки властиві кількісним числівникам? Якими граматичними ознаками розрізняються числівники *один і три*? *два і кілька*? *півтора і багато*?
6. Які синтаксичні функції виконують кількісні числівники?
7. Як відрізняються різні прості кількісні числівники? складені кількісні числівники? Як відрізняються складні числівники на позначення десятків? сотень?
8. Якими типами синтаксичного зв'язку поєднуються різні кількісні числівники у різних відмінках з іменниками? Як впливає тип синтаксичного зв'язку числівника з іменником на синтаксичні функції числівника?
9. Чим відрізняються значення й граматичні ознаки порядкових і кількісних числівників?
10. Чим порядкові числівники подібні до прикметників?
11. Як відрізняються порядкові числівники?
12. Яка різниця у відмінюванні складених кількісних і складених порядкових числівників? Пояснення підтвердити прикладами.

§ 61. ЗНАЧЕННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

З а й м е н н и к — це повнозначна змінна частина мови, яка об'єднує слова, що вказують на предмети, ознаки, кількості чи порядок предметів при рахунку, не називаючи їх. Напр.: 1. *Як тебе не любити, Києве мій?! (Луц.)* — займенник *тебе* вказує на предмет (граматичний), названий іменником *Київ*, цим іменником визначається лексичне (предметне) значення займенника. 2. *Скільки підросло й полетіло нас в молодій весні, в колосистім полі, а у тебе знов та ж доріжка в клас, той же явір наш під вікном у школі (Мал.)* — займенник *нас* вказує на осіб — учнів, що навчалися у школі; займенник *скільки* — на кількість осіб, на які вказує займенник *нас*, точна кількість осіб не названа; займенник *(у) тебе* вказує на особу — *вчительку* (на основі змісту твору), не називаючи її; займенники *та, той* указують на ознаки предметів: *та ж доріжка*, що й раніше була, *той самий явір*, що й раніше ріс під вікном школи, не інша доріжка, не інший явір. 3. *Петрик купив три зошити, Миколка — стільки ж* — займенник *стільки* вказує на кількість предметів, названу у першій частині речення числівником *три*.

Щоб встановити лексичне значення займенника, треба знати, з яким саме словом контексту співвідноситься займенник, оскільки цим словом зумовлюється зміст займенника. У першому реченні займенник *тебе* вказує на назву міста, у другому — на особу, ще в іншому вислові вказуватиме на інші назви (напр.: *Ти течеш в віки, Дніпре, серцю милий ... (Мал.)* — займенник *ти* вказує на назву річки, цією назвою визначається його смисл; *Обступи мене, ліс ... Я побуду з тобою (Кост.)* — значення займенника *тобою* зумовлюється словом *ліс*). Отже, на відміну від інших частин мови займенник не має свого конкретного лексичного значення — лексичне значення кожного займенника визначається лише в контексті й тим словом, на яке займенник вказує.

Звичайно, один і той самий займенник залежно від контексту набуває різного значення, через що лексичне значення займенника узагальнене, абстрактне, конкретизується лише в контексті. Причому одні займенники завжди співвідносяться в тексті зі словами, що мають предметне значення, інші — зі словами, що виражають ознаку предмета чи кількість їх, тому займенники набувають відповідного значення: вказують на предмет, його ознаку чи кількість.

Вправа 311. Визначити займенники, лексичне значення їх.

І спливають в моїй пам'яті спогади Діани Гнатівни Петриненко про далеку юність — криницю її натхнення:

— Уявіть мою Сазонівку Оржицького району, що на квітучій Полтавщині, — таке звичайне і таке незвичайне село серед просторого степу. Великий став, біля нього гайочок, сповнений щебетливого гомону птаства. І сади, вишневі, яблуневі, на кожному подвір'ї, красиві квітники коло кожної біленької чепурної хати з призьбою, підведеною рудою глиною. Наша хата трьома вікнами дивиться на широку вулицю, що вливається у великий вигін. Там, на вигоні, починалися мої щедрівки, колядки, веснянки. Найулюбленіше моє свято — свято Івана Купала. Ми, дівчатка, пасли корів. Готуючись до проводів Івана Купали, заздалегідь збирали волюшки, сокирки, нагідки, ромашки, плели з них вінки, а потім увечері несли їх до ставу, пускали на воду й співали біля розпаленого багаття купальських пісень. То незабутньо!

На тому вигоні, як тільки сніг із землі, і починалося наше мистецтво. І зараз мені буває така туга за селом — отак хочеться сісти й поїхати туди. І бажання свої виконувала ...

А ще любила й люблю я лежати в снізі і вдихати його м'які пахощі, блукати гайком або полем, збирати всілякі квіти й плести з них віночки. І сьогодні найдорожчі для мене волюшки, ромашки, духмяний горошок, васильки ... Як пам'ять мого далекого дитинства ...

(За М. Кагарлицьким).

§ 62. ПОДІЛ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ ТА ГРАМАТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ. СПІВВІДНЕСЕНІСТЬ ЗАЙМЕННИКІВ З ІНШИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Займенники за значенням та граматичними ознаками поділяються на кілька розрядів, зокрема, особові, зворотний, питально-відносні, неозначені, заперечні, присвійні, вказівні, означальні.

О с о б о в і займенники: *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*. Кожен із них вказує на предмет чи особу, при цьому займенники *я, ми* називають того, хто говорить чи виконує дію, займенники *ти, ви* вказують на співрозмовника, займенники *він, вона, воно, вони* — на особу чи предмет, про які говорять, які участі у розмові не беруть: *Вийду я гриби збирати — знаю, де вони й які; Ой, ти, вітер-вітерець ще й буйнесенький, не ламай ти квіток, будь добресенький* (К.П.).

У мовленні займенник *ми* може вживатись у значенні *я* з метою не виставляти свого “я”, налагодити тісніший зв’язок з аудиторією. Це характерно, зокрема, для наукового стилю, ораторського мовлення: *Внаслідок проведених дослідів ми дійшли висновку...; Раніше ми зазначали ... і под.* Займенник *ми* вживається і в значенні займенників *ти, ви*, коли мовець хоче підкреслити свою причетність до стану, справ, дій, властивих співрозмовникові (співрозмовникам): *“Як ми себе почуваємо?”* — звертається лікар до хворого; *“Що ми тут робимо?”* — запитує учитель учнів (учня). Займенник *ви* може вживатися в узагальненому значенні, втілюючи вказівку на узагальнену особу чи узагальнених осіб (*“Ви відчиняєте двері, заходите до класу, вітаєтесь ...”*), а також при звертанні до однієї особи для вираження пошани (*“Миколо Григоровичу, Ви прийшли дуже вчасно”*).

З в о р о т н и й займенник *себе* вказує на предмет будь-якого роду і числа, завжди має відношення до виконавця дії: *я купив собі книжку; ти купив собі книжку; вона купила собі; ми купили собі* і т.п.

П и т а л ь н о - в і д н о с н і займенники: *хто? що? який? чий? котрий? скільки?* Займенники *хто? що?* вказують на предмет

(що?), на особу (хто?): *Ой, що ж ти нам, веснонько, принесла? Я не знаю, мамо мила, що тобі і побажати* (К. П.). Займенники який? чий? котрий? вказують на ознаку предмета: *Я ж киця маленька, ой, яка бідненька* (К. П.); *Яку дружбу заведеш, таке й життя проживеш* (Н. тв.). Займенник скільки вказує на кількість предметів: *Скільки олівців купити? — Скільки і ручок*. Названі займенники вживаються як питальні при оформленні питання (*Яке село за горою?*) і як відносні, виступаючи засобом поєднання підрядної частини з головною у складнопідрядному реченні (*Скажи мені, хто твій товариш, тоді я скажу, хто ти* (Н. тв.)).

За пер е ч н і займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки* (утворені від питально-відносних префіксом *ні-*) га *жодний* (*жоден*) виражають заперечення, відсутність предметів (*ніхто, ніщо*), ознак (*ніякий, нічий, нікотрий*), кількостей (*жодний, ніскільки*): *Дружній громаді не страшна ніяка сила; Ніхто не зможе наш народ подолати* (Н. тв.).

Н е о з н а ч е н і займенники утворюються за допомогою суфіксів, префіксів від питально-відносних. Утворені від займенників *хто? що?* вказують на предмети (*хто-небудь, що-небудь, хтось, щось, дехто, казна-хто, казна-що, абихто, абищо, будь-хто, хтозна-що, будь-що, невідь-що, невідь-хто*); утворені від який? чий? котрий? за допомогою тих самих афіксів займенники вказують на ознаки предметів (*який-небудь, чийсь, декотрий, казна-який, абичий, будь-котрий, невідь-чий, невідь-який* та ін.), займенники *скільки-небудь, скількись, хтозна-скільки, казна-скільки, абисільки, будь-скільки*, вказують на кількість: "*За що ж, — хто-небудь попитає, — Зогуля Півня вихваляє?*" (Гл.); *Роботу любим більше мелодійну, але не проти будь-яку творить* (Бр.).

П р и с в і й н і займенники *мій, твій, свій, наш, ваш, їхній* вказують на ознаку предмета за належністю. Займенники *мій, наш* виражають зв'язок ознаки з першою особою, займенники *твій, ваш* — з другою, займенник *свій* — з будь-якою особою: *Моя хата небом крита; Своя сорочка ближче до тіла; Густенька каша, та не наша, а наш несолений куліш — як хочеш, так його і їж!* (Н. тв.).

У значенні присвійних вживається форма родового відмінка займенників, що вказують на третю особу, — *його, її, їх*, зіст.: *зустрів* (к о г о?) — *його, її, їх*; *немає* (к о г о?) — *його, її, їх* — особові; *книга* (ч и я?) — *його, її, їх*; *досягнення* (ч и ї?) — *його, її, їх* — присвійні.

В к а з і в н і займенники *той, цей, такий* (*отой, оцей, отакий*), *стільки*.

Займенники *той, цей, такий* вказують на ознаки предметів, причому займенники *той, цей* виражають виділення окремих предметів з-поміж інших подібних, займенник *такий* виражає узагальнення ознаки. Займенник *стільки* вказує на кількість предметів. Напр.: *А ці діти пережили такі страхоття, що декому і не снилось* (Цюпа). У мовленні займенники *той, цей* можуть набувати здатності вказувати на особу, предмет: *Не той ворог, що перед тобою, а той, що за спиною* (Н. тв.); *Цей усе знає*.

О з н а ч а л ь н і займенники *весь* (*увесь*), *сам, самий, всякий, інший, кожний* (*кожсен*) вказують на ознаку предмета, відрізняючись один від одного семантичними відтінками: займенники *всякий, кожний* набувають відтінку розділовості, займенник *інший* — відтінку протиставлення, займенник *весь* — значення сукупності. Займенник *сам* виражає кілька значень: виділення особи, предмета із чогось (*Саме тільки місцеперебування не змінює людини*), позначення діючої особи (*Ти сама напиши*), підкреслення значущості, особливої ваги особи, предмета (*Сам голова просив вийти на ділянку*), значення обмежувального (*Дома були самі діти*), посилювального (*Що відповісти — і сам батько не знав*), вживається у значенні “уособлений, втілений” (*Сьогодні ви — сама делікатність*), без сторонньої допомоги виконаний (*Я сам це зробив*), характеризує стан — щось комусь дається легко (*Вислів сам якось запам’ятався*).

Значенням і граматичними ознаками займенники подібні до інших частин мови, а саме: до іменників (узагальнено-предметні), прикметників (узагальнено-якісні), числівників (узагальнено-кількісні).

До узагальнено-предметних займенників належать займенники особові, зворотний, питально-відносні *хто, що*, неозначені, утворені від *хто, що*, заперечні *ніхто, ніщо*. Їм властиве предметне значення — у мовленні вони вказують на особу, предмет. Усім цим займенникам властива категорія відмінка, займенники *він, вона, воно* мають родові форми. Особові займенники вживаються в однині і множині: *я — ми, ти — ви, він, вона, воно — вони*. Проте це не співвідносні форми однини/множини, оскільки займенник у формі множини містить вказівку на особу, названу займенником у формі однини, і ще на одну чи кількох осіб (*ми — це і я, і ти, і ви, і хтось інший*), тобто ці форми відрізняються семантикою.

Узагальнено-предметні займенники у реченні виступають підметом чи додатком: 1. *Ми синенькі, як дзвіночки, нас сокирками зовуть*. 2. *І такі вони несмілі, налякав їх хтось, мабуть* (К. П.).

Узагальнено-якісними займенниками є питально-відносні *чий, який, котрий*, утворені від них неозначені, заперечні *ніякий, нічий, нікотрий, жодний*, присвійні, вказівні (крім *стільки*), означальні. Їх лексичне значення — вказівка на ознаку предмета. Граматичними ознаками вони подібні до прикметників: їм властиві категорії роду, числа, відмінка, що мають синтаксичний характер. Ці займенники завжди узгоджуються з іменниками у формах роду, числа, відмінка. Подібно до прикметника у реченні вони найчастіше виступають означенням. Напр.: *Кожна людина є сином свого віку* (Цюпа); *Всі людські казки — це таке ж життя, як і те, що реально бачать наші очі* (Шевч.). Рідше ці займенники є іменною частиною присудка.

До узагальнено-кількісних займенників належать заперечні *жодний, ніскільки*, вказівний *стільки*, питально-відносний *скільки* та неозначені, утворені від нього. Займенник *жодний* змінюється за родами, числами, відмінками, усім іншим займенникам властива лише категорія відмінка. Займенник *жодний* виступає у реченні означенням, інші займенники, подібно до числівників, — підметом (у називному відм.), додатком, обставиною (у

знахідному відм.), означенням (в інших непрямих відм.): *Скільки ніг у гадюки, стільки правди в брехуна* (Н. тв.). *Скільком людям нашим завдала лиха війна!?*

Вправа 312. Переписати. Підкреслити займенники і слова, з якими вони пов'язані, визначити, до якого розряду займенники належать, з якою частиною мови співвідносні й до якої групи за цією ознакою відносяться.

1. Ранком ви виходите з хати, і перед вами мало не казкове явище: великий кущ бузку біля вашої хати весь обвішаний червоними та сірими кульками, від чого став подібний до ялинки. Хто їх почіплював? Та це ж снігурі! І прилетіли вони поснідати насінням бузку, яке дуже люблять. Таке враження, що вони сидять за столами. 2. Ніхто з нас уже й не думав, щоб зрізати стару сливу. Від тих птахів і їхніх пісень вона ніби помолоділа. 3. Щиглики в'ють свої гнізда на самій вершині дерева. 4. Миші та інші дрібні гризуни — звірята нічні: весь день сплять, а вночі виходять на промисел. 5. Я сів під вербою, яка розпустила свої довгі коси аж до самої води. 6. Наївшись, куличок полетів до траси, котру обступили віковічні липи. Я за ним. 7. Жоден хижак не підходить близько до пришляхової смуги. 8. Сіра чапля, коли на неї дивитися спереду, схожа на якусь модницю (*З тв. В. Перепелюка*). 9. Посадив наш заєць густо не що-небудь, а капусту. 10. Дуже зранку, на світанку, шпарить котик на рибалку. До полудня просидів, а нічого не зловив (*Ст.*). 11. Пісенька про гнома кожному відома. 12. Що воно за дивина? Оцього ніхто не зна (*Кол.*).

Вправа 313. Визначити, з якими частинами мови співвідносні однозвучні займенники, вжиті у поданих реченнях.

Хоч чоловік убогий, та слово його чисте. У його грошей, як у жаби пір'я. Не шукай правди в других, коли в тебе її нема. Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі. По горі не треба йти за море — його й дома вистачає. Гірше його життя, як полин. Бідний піт лле, а багатий його кров п'є. Хліб у пана мужик косить, жінка його снопи

носить, їх діти їсти просять. Просились злидні на три дні, та їх довіку не викишкаєш. Кожний правду знає, але не кожний її розуміє. Кожна пригода — до мудрості дорога. Розумний всякому лад дає. Всякому городу нрав і права. Поганий той учень, що не переросте свого вчителя. Хто питає, той і розум має (З народної творчості).

§ 63. ВІДМІНЮВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ

Узагальнено-предметні займенники відмінюються за відмінками, змінюючи при цьому основу (утворюють граматичні форми сушлетивно):

Н. я	<i>ми</i>	<i>він, воно</i>	<i>вона</i>	<i>вони</i>
Р. мене	<i>нас</i>	<i>його, нього</i>	<i>її, неї</i>	<i>їх, них</i>
Д. мені	<i>нам</i>	<i>йому</i>	<i>її, їй,</i>	<i>їм</i>
З. мене	<i>нас</i>	<i>його, нього</i>	<i>її, неї</i>	<i>їх, них</i>
О. мною	<i>нами</i>	<i>ним</i>	<i>нею</i>	<i>ними</i>
М. (на) мені	<i>нас</i>	<i>ньому, нім</i>	<i>ній</i>	<i>них</i>

Н. —	<i>будь-хто</i>	<i>абищо</i>	<i>ніщо</i>
Р. себе	<i>будь-кого</i>	<i>абичого</i>	<i>нічого</i>
Д. собі	<i>будь-кому</i>	<i>абичому</i>	<i>нічому</i>
З. себе	<i>будь-кого</i>	<i>абищо</i>	<i>ніщо</i>
О. собою	<i>будь-ким</i>	<i>абичим</i>	<i>нічим</i>
М. (на) собі	<i>будь-кому,</i> <i>будь-кім</i>	<i>абичому,</i> <i>абичім</i>	<i>нічому, нічим</i>

Узагальнено-якісні займенники відмінюються за відмінками, числами, в однині — за родами; узагальнено-кількісні займенники відмінюються тільки за відмінками. Зразки відмінювання:

Однина		Множина	
чол. р.	серед. р. жін. р.		
П. кожний (кожен)	<i>кожне</i> <i>кожна</i>	Н. кожні	<i>стільки</i>
Р.	<i>кожного</i> <i>кожної</i>	Р. кожних	<i>стількох</i>
Д.	<i>кожному</i> <i>кожній</i>	Д. кожним	<i>стількам</i>
З. кожний, кожного	<i>кожне</i> <i>кожну</i>	З. кожні, кожних	<i>стільки, стількох</i>
О.	<i>кожним</i> <i>кожною</i>	О. кожними	<i>стількома</i>
М. (на) кожному (кожнім)	<i>кожній</i>	М. (на) кожних	<i>стількох</i>

Зворотний займенник не має форми називного відмінка.

Займенники *він, воно* та всі узагальнено-якісні займенники чоловічого й середнього роду у непрямих відмінках, крім знахідного, мають спільні форми.

Займенники *він, вона, воно, вони* у непрямих відмінках вживаються зі звуком [н] і без нього. Форми орудного й місцевого відмінків завжди мають [н], у давальному відмінку — завжди без [н], у родовому і знахідному наявні паралельні форми: якщо займенник вживається із прийменником, наявність [н] обов'язкова, тому *чекав на нього, на неї, на них; їздив до нього, до неї, до них*, але *бачив його, її, їх; зустрів його, її, їх*.

Наявність чи відсутність прийменника при особових, зворотному займенниках у непрямих відмінках змінює також місце наголосу: за відсутності прийменника наголошується другий склад (*спитай мене, його, себе; чекали тебе, мене, його, її*), за наявності його — перший (*подивись на мене, на себе, на нього; говорили про себе, про тебе*).

Заперечні займенники *ніхто, ніщо* у непрямих відмінках мають подвійне наголошення: *нікого, нічого, нікому, нічому, ніким, нічим* (у значенні: *немає когось, чого; немає кому, чому; немає ким, чим*) і *нікого, нічого, нікому, нічому, ніким, нічим* (зі значенням абсолютної відсутності). Різне наголошення зберігається залежно від значення і при вживанні прийменників між складовими частинами цих займенників, зіст.: *ні до кого, ні до чого — ні до кого, ні до чого* і под.

Подвійне наголошення у непрямих відмінках має неозначений займенник *декілька* без зміни значення: *декількох, декільком, декількома*.

Узагальнено-якісні займенники відмінюються як прикметники твердої групи, лише займенники *весь, їхній, чий* — як прикметники м'якої групи *всім, всіма, на всіх*, причому займенник *чий* у жіночому роді має своєрідні форми: *чия, чієї, чією*.

Неозначені й заперечні займенники при відмінюванні змінюють лише частину, що збігається з питально-відносним займенником: *будь-який, хто-небудь, будь-якого, кого-небудь, якому-небудь, комусь, деkim, абичим*.

У місцевому відмінку однини узагальнено-якісні займенники чоловічого і середнього роду, займенники *він* та *хто*, що й утворені від них (*ніхто, ніщо, абихто, хто-небудь* і т. п.) мають паралельні закінчення — *-ому, -ему (-ім)*: *на всякому, на всьому, на твоєму, на каму, на будь-чому* і *на всякім, всім, твоїм, кім, будь-чім*.

Вправа 314. Прочитати. Виписати займенники разом зі словами, що з ними пов'язані. Визначити розряд займенників, їх граматичну форму.

Сідаймо снідати!

Розпочнемо з хліба. Адже хліб — усьому голова. Хліб ... Таке м'яке, пахуче, тепле слово, а ще й яке таємниче! Є воно лише у слов'янських мовах, а колись було ще у готській і давньонімецькій. У давнину ті народи, які володіли цими мовами, були нашими сусідами по Дніпру та Віслі. Проте деякі вчені вважають, що усі ці народи запозичили назву хліба з якоїсь ще більш давньої і більш гаємничої мови. Може, від неї тільки це слово й залишилося.

Хліб печуть здавна. Як свідчать розкопки, сім тисяч років тому люди вже пекли хліб із розтовченого у ступі зерна; у стародавньому світі вже користувалися дріжджами, які робили хліб пухким і м'яким. У Римі було триста пекарень, у яких випікали всілякі сорти хліба. Мистецтво випікання хліба надто піднялося у середні віки. З того часу хліб у Європі майже не змінився ні за смаком, ні за формою. Змінювалася лише техніка його випікання.

Яке слово йде завжди поряд із словом хліб? Сіль. Недарма ж кажуть: "Зустрічати хлібом-сіллю", "Подякувати за хліб, за сіль".

Але між хлібом і сіллю значно глибший зв'язок, про нього люди давно забули. Стародавні люди, приручивши тварин, розводили худобу, їли м'ясо і пили молоко. Сіль їм не дуже потрібна була, бо в м'ясі вона є, а до молока її зовсім не треба. Про сіль тоді ніхто не знав. Та коли люди осідають на одному місці, займаються рослин-

ництвом, а рослинна їжа була їм прісною, несмачною, на сцену виходить сіль. У ті віддалені часи, про котрі ми оце розмовляємо, існувало одне цікаве слово, щось на зразок сольд. Спочатку воно означало “з сіллю”, “солоний”, потім — “приправлений чимось”, а далі просто смачний. Таким чином з одного кореня виросло два слова, протилежних за значенням.

(За А. Коваль)

Вправа 315. Записати, розкривши дужки, з’ясувати наявність чи відсутність [н] у відмінкових формах займенників. Визначити й охарактеризувати інші форми займенників, значення їх.

Та все ж піснею пісень були в Катерини Білокур квіти. А через те беззастережно віриш тому життєвому й художницькому кредо, яке вона так пристрасно сповідує у листі: “Та як же (вони) не малювати, як вони ж такі красиві?.. Як глянеш кругом, то та гарна, а та ще краща, а та ще чудовіша! Та начебто аж схиляються до мене та як не промовляють: “Хто ж нас тоді буде малювати, як ти покинеш?” То я все на світі забуду — та й знов малюю квіти ...”

Поза квітами не було б художниці. (Вони) вона звитяжила як унікальна особистість. Вони були для (вона) першою й останньою любов’ю. Всім найдорожчим офірувала заради (вони) — коханням, одруженням, материнством, а отже, й родинним вогнищем, терпіла насміхи й кпини односельців, прокльони матері, суворі докори батька. Де їм, рідним, родичам, близьким і знайомим, було збагнути, що без малювання вона зів’яне, пропаде, як зірвана билина в полі? Де їм, простим смертним хліборобам, які повнили одвічний селянський обов’язок — дбали про хліб і до хліба, про продовження себе в родоводі, — де їм було додуматися, що серед (вони) живе геній — незвичайна жінка, дикувата, саможертвна, з явними відхиленнями від норм буденного сільського життя?! Замість зрозуміти, підтримати малярку, з (вона) насміхалися в очі й позаочі, а дехто навіть цурався (вона), як нечистої сили... То — від духовної сліпоти, забобонності ...

(За М. Кагарлицьким)

Вправа 316. Визначити граматичні форми займенників, з 5—7 (за вибором) скласти речення.

Іншому, її, з ними, хтозна від чого, їхніми, біля неї, казна про що, у нього, декому, жодним, чого, чого-небудь, абичим, казна про що, хтозна до кого, невідь-чим, ні про що, ні до кого, дечийми, абияким, нас.

Вправа 317. Прочитати фразеологізми, розкрити їх значення, визначити займенники, їх розряд за значенням, граматичну форму, поставити наголос, як пов'язане значення фразеологізму із вжитим у ньому займенником.

Видати себе з головою, вірний собі, скрутити собі в'язи, забивати собі голову, зарубати собі на носі, землі під собою не чути, знайти себе, кусати собі лікті, собі на умі, переломити себе, пробивати собі дорогу, не по собі, і на тобі, не до мене п'ється, за кого мене приймаєте, бери його лиха година, брати своє, взяти в свої руки, як свої п'ять пальців, куди твоє діло, за моєї пам'яті, за всяку ціну, і ніякої гайки, нічого сказати, нічого собі.

Вправа 318. Прочитати. Визначити, чи чітко висловлено думку поданими реченнями. Якщо ні — перебудувати речення.

1. Дід попросив онука прочитати свого листа. 2. Сусід розмовляв із батьком про його справи. 3. Агроном звелів водієві під'їхати до своєї хати. 4. Батько взяв у руки торбу, вийняв з неї хлібину, поклав її на стіл. 5. Брат порадив другові віднести книжки до його кімнати. 6. Це був водій автомобіля, який перший проїхав новою трасою. 7. Мати послала сина до сусідки по її сито. 8. Ми піднялися на вершину гори, яка заросла лісом.

Вправа 319. Прочитати, визначити займенники. З якою частиною вони співвідносний кожен займенник? Чи всі виділені слова є займенниками? Які слова вжиті у значенні займенників?

1. І то **нічого**, що чигали круки, що проминуло так багато літ.
2. А скільки в нас поезій випадкових з **нічого й ні** для **чого** виника!

3. Щось мені так сумно, аж лякаюсь. 4. Час — він мудрий, фікції скасує, а, між іншим, я таки зостанусь. 5. Хіба ж кого-небудь ми опечалимо тим, що пливемо там, де пливемо? 6. Все це — доля поета. 7. До побачення. Все. Я вертаюся в долю свою. 8. Отут нам і сіяти. Може, зійде яка стеблина. 9. І кажуть, що один убив таку співучу (пташку), що зааніміли всі, і змовкли ті ліси. 10. І кажуть, що я вродлива. Ти знаєш, чому я вродлива? (З тв. Л. Костенко). 11. Щось летить і співає мені ... 12. Хочу я купави. Їй я розкажу, чом я над сагою цілу ніч ходжу (Олесь). 13. І все це диво зробило літо за одну-однісіньку ніч та й пішло собі далі. 14. Скочивши на долівку, взяв із мисника гранчасту склянку і, холонучи, почав на печі наміряти насіння — дві склянки в одну кишеню, дві — в другу (Ст.). 15. Пливе човен по Дунаю один за водою (Т. Ш.).

Вправа 320. Прочитати, виділити займенники. Написати переказ тексту, вживаючи наявні у ньому займенники, виконати морфологічний розбір займенників за поданими схемою і зразком.

Премудра приповідь

Оповідив раз премудрий Соломон¹, що буде казати мирові своє казання-навчання. Людей посунуло — сила! Подумайте тільки: сам премудрий Соломон навчатиме! Певне ж, мовляв, там щось дуже мудре можна почути. Зійшовся мало не весь мир, вийшов премудрий Соломон.

І Господи! Кожне хоче ближче доступитися, щоб не впусти-ти жодного слова з того премудрого казання. Така штовхотнява та сварка!.. Аж ось втихомирились. Почав премудрий Соломон казати:

— Слухайте, люди добрі, що я вам казатиму: як маєте що-небудь шити, то перше вузлика зав'яжіте!

Повернувся і пішов — кінець науці!

Ви, певне, думаєте: “Отсе! Що ж це таке? Оце тільки й всього сказав премудрий Соломон? Та що ж тут такого мудрого?” Отже,

¹ Соломон — цар Ізраїльсько-Іудейського царства в 965—928 рр. до н.е., сла-вився надзвичайною мудрістю.

вам так здається! А воно й тут мудрої науки багато: ось нуте лишень почніте шити та не зав'яжіть вузлика, то що з того шиття буде?.. Та й не тільки в житті, в кожній справі — як не зав'яжеш перше вузлика, то нічого й не буде!..

Чи то ж не мудра була Соломонова наука, хоть і коротенька?

(За Оленою Пчілкою)

С х е м а морфологічного розбору займенника:

Займенник і слово, з яким він пов'язаний; початкова форма займенника, його розряд за значенням; з якою частиною мови співвідносний за значенням та граматичними ознаками; граматичні форми роду, числа, відмінка займенника; синтаксичні функції його — виступає пояснюваним чи пояснюючим словом, роль якого члена речення виконує.

З р а з о к морфологічного розбору займенника:

Я в людей попрошу тільки віри в кожне слово, почуте від мене ...
(Л.Костенко)

Я (попрошу) — початкова форма *я*; особовий, співвідносний з іменником; вжитий у називному відмінку, є словом незалежним, виступає у ролі підмета; *мене* (почуте від мене) — початкова форма *я*; всі ознаки, як у попередньому, лише вжитий у родовому відмінку і має інші синтаксичні функції: виступає залежним словом (*почуте* — *в і д к о г о?* — *від мене*), виконує роль додатка; *кожне* (*в слово*) — початкова форма *кожний*; означальний; співвідносний з прикметником; однина, середнього роду, знахідного відмінка — у цих формах узгоджується з іменником *слово*, пояснює його, виконує роль узгодженого означення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається займенником?
2. Які особливості лексичного значення займенників? Чим воно відрізняється від лексичного значення іменників, прикметників, числівників?
3. У чому виявляється абстрактний, узагальнюючий характер лексичного значення займенників?
4. На які розряди за значенням, граматичними ознаками поділяються займенники? Які займенники належать до кожного розряду? Між якими розрядами виявляється подібність у лексичному значенні, граматичних ознаках?

5. Зі словами яких частин мови співвідносні займенники на основі лексичного значення, граматичних ознак?

6. Якими ознаками займенники подібні до іменників? прикметників? числівників? Які займенники співвідносні з кожною із названих частин мови?

7. До яких розрядів належать займенники, співвідносні з іменниками? прикметниками? числівниками?

8. Чому саме займенники виявляють подібність із іменниками, прикметниками, числівниками, а не зі словами інших частин мови?

9. Як відмінюються узагальнено-предметні займенники? узагальнено-якісні? узагальнено-кількісні?

10. Які особливості відмінювання мають особові займенники? Як впливає на відмінкові форми особових займенників прийменник? Які саме особові займенники особливо чутливі до наявності прийменників?

11. Чим відзначається відмінювання зворотного займенника?

12. Розповісти про наголошення відмінкових форм займенників.

13. Розповісти про правопис заперечних, неозначених займенників.

ДІЄСЛОВО

§ 64. ЗНАЧЕННЯ, ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ ДІЄСЛОВА. СИСТЕМА ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ

Дієслово — змінна повнозначна частина мови, що об'єднує слова зі значенням дії або стану предмета як процесу й оформляє його граматичними категоріями виду, перехідності/неперехідності, стану, способу, часу, особи.

Поняття граматичної дії різноманітне: це назва і фізичної дії предмета (*молотити, рубати, бігати*), і дії емоційної та інтелектуальної сфери (*пізнавати, рахувати, мислити*), фізичного і психічного стану (*хвилюватися, веселитися, кохати*), становлення — переходу з одного стану в інший (*розквітати, зеленіти, світати*),

вияву різних відношень між предметами навколишнього світу (*належати, межувати, суперечити, коштувати*) та ін.

Маючи різну семантику, дієслово завжди називає дію або стан предмета, тому в мовленні пов'язується зі словами, що називають діяча, носія стану. Таке поєднання виступає предикативною основою речення, виявляє конструктивний вплив на побудову одиниць мовлення: *Рече та стогне Д н і п р широкий, сердитий в і т е р завива...* (Т. Ш.); *Стояла я і слухала весну ... В е с н а мені про тес говорила ...* (Л. Укр.).

Назва дії, стану як процесу оформляється специфічними граматичними категоріями виду (адже кожна дія відбувається у певних часових межах або вона не обмежена часом), перехідності/неперехідності (залежно від того, чи спрямована дія безпосередньо на об'єкт, чи такого спрямування вона не виражає), стану (стосунок дії водночас до суб'єкта та об'єкта), способу (називає дієслово, реальну чи нереальну — бажану або можливу за певних умов дію), часу (кожна реальна дія відбувається в певний момент стосовно часу мовлення про неї), особи (що виражає стосунок дії до виконавця її).

Серед дієслівних категорій є загальнодієслівні — такі, що властиві всім чи більшості дієслівних форм (категорії виду, перехідності/неперехідності, стану) і частководієслівні — категорії, що властиві певним граматичним формам (категорії способу, часу, особи (роду), числа).

Якраз різне граматичне оформлення слів із однією семантикою визначає належність їх до різних частин мови. Так, *ходжу, рухаюсь* є дієсловами, *хода, ходіння, ходьба, рух, рухливість* — іменниками. Дієслова називають дію як процес, оформляючи цю назву дієслівними категоріями, що виявляються у формах недоконаного виду, неперехідності, нульового стану, дійсного способу, теперішнього часу, першої особи, однини. Іменник називає абстрактну дію, що не має вияву в часі, способі, не виявляє відношення до виконавця та об'єкта, це назва дії взагалі, й оформляється вона граматичними категоріями роду, числа, відмінка — категоріями, що властиві сло-

вам із предметним значенням. Споріднені із названими словами *ходовий, рухливий* — прикметники, вони називають ознаку предмета за відношенням до дії: *ходовий товар, рухлива дитина*.

Дієслово являє собою сукупність кількох граматичних форм, зокрема інфінітива, особових, родових форм, дієприкметника, дієприслівника, безособових (на *-но, -то*).

І н ф і н і т и в (або неозначена форма — лат. *modus infinitivus* — неозначений спосіб) передає найбільш узагальнену назву дії безвідносно до особи, числа, часу, способу її здійснення. Інфінітив виступає об'єднуючою формою для всіх інших дієслівних форм, є початковою формою дієслова. Йому властиві загальнодієслівні категорії виду, перехідності/неперехідності, стану. Інфінітив характеризується наявністю суфікса *-ти (-ть)*, після якого може вживатися суфікс *-ся*: *чита-ти, дума-ти, спереча-ти-ся, смія-ти-ся*.

У мовленні інфінітив виступає і пояснюючим, і пояснюваним словом, у реченні виконує роль будь-якого члена речення, зокрема підмета і присудка (*Вік ізвікувати — не пальцем перекивати!* (Н. тв.), самостійно чи в поєднанні з іншими словами є головним членом односкладних речень (*Не бувати б щастю — так нещастя помогло* (Н. тв.); *Вдасться чи ні сього разу повернутись додому?* (В. Стус), другорядними членами (*Як синичка прилетіла (з якою метою?) поїсти, горобчик, кричав їй: “Не смій! сюди (щ о?) лізти!* (Пр.), *Бажання (я к е?) читати у дитини було велике*).

О с о б о в і форми властиві дієсловам наказового способу, теперішнього і майбутнього часів дійсного способу: *читай, читаймо, пишіть, напишу, ходиш, співають, думатимуть, будеш підрівнювати*. **Р о д о в і** форми характерні для дієслів умовного способу та минулого і давноминулого часів дійсного способу: *летів би, побачила б, сміялося б, сказав, скочила, був приніс*. Обидві ці форми виражають дію суб'єкта, у реченні виступають головним членом — присудком, є завжди пояснюваним словом: *Я в людей не проситиму сили, я нічого в житті не просила* (Кост.). Особові форми можуть не називати, а вказувати на виконавця, виступаючи

головним членом односкладних речень: *Навчай інших — і сам навчишся; Учителя і дерево пізнають по плодах* (Н. тв.).

Дієприкметник, або іменна форма дієслова, виражає ознаку предмета за дією, відмінюється за родами, числами, відмінками, узгоджуючись у цих формах із іменником; у реченні виступає означенням чи іменним присудком: *Настане день, (який?) обтяжений плодами* (Кост.); *Не хвали кашу, коли просо не посіяне* (Н. тв.).

Дієприслівник — форма дієслова, що називає дію, додаткову до тієї, що виражена особовою чи родовою формою дієслова, у мовленні є словом, що пояснює іншу дієслівну форму і пояснюваним у більшості випадків прислівниками, іменниками у непрямих відмінках; у реченні виконує роль обставини: *Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, неначе іскри, пустив хмарки, мов кільця диму, і, проскрипівши чобітьми, шепнув морозам, щоб готували вікна* (Сим.).

Безособові форми на *-но, -то* виражають дію безвідносно до діяча, названого формою називного відмінка іменника, у реченні є словами незалежними, виконують роль головного члена безособового речення: *Що написано пером, не виволочиш і волом; Ой, у полі жито копитами збито* (Н. тв.).

Розрізняють дієслівні форми незмінні (інфінітив, дієприслівник, безособові) та змінні — дієвідмінювані (особові, родові), відмінювані (дієприкметник).

Дієслівні форми творяться від основи інфінітива чи основи теперішнього часу. Основу інфінітива визначають за формою інфінітива шляхом відкидання інфінітивного суфікса *-ти*: *носи-ти, нес-ти, чита-ти, велі-ти, гої-ти*. Основу теперішнього часу визначають за формою третьої особи множини теперішнього часу шляхом відкидання особового закінчення: *нос-ять, нес-уть, читають*: *чита[йу]ть — чита[й-у]ть*.

Вправа 321. Переписати, підкреслити дієслова. Визначити їх семантику та форму, змінна вона чи незмінна; з якими словами за смислом по-

в'язане дієслово, є воно пояснюваним чи пояснюючим словом, яку синтаксичну роль виконує.

Володимир дивився на ті листки дерев, сидячи біля розчиненого вікна, і в серце йому наливалось тихої, трохи сумної, але напрочуд погідної музики. Під цю хвилю йому дивно ставало, що ще недавно чулися над цією землею вибухи і розрізали повітря кулеметні черги. Йому дивно було відчувати й легке зудіння в нозі — світ перед ним був такий прозорчастий і так гарно уладнований! Йому хотілося заплющитися, щоб перенестися у якусь іншу сферу: ця тиша і цей спокій по-своєму вражали його й бентежили. За спиною лежала порожня школа, стіни її було побілено, підлоги вимито, парти розставлено, в порожніх класах приємно пахло не до кінця просохлою фарбою та глиною. Він полюбив заходити туди і щодня вдихати цей запах: ще зовсім трохи — і в ці чисті, сонні й такі запашні класи ввірветься весела і завзята гурба.

Поки що він насолоджується цим настроєм, тим більше, що побіч із цим живе в ньому й інше почуття, і він намагається затлумити його, але воно весь час виплескується з нього — погляд його нестримно тягся туди, на гору, куди він забрався тільки раз і де так незвичайно було пригостено його водою.

Думав про це, сидячи біля вікна й дивлячись на ті горби з першими жовтими листками.

(В.Шевчук)

Вправа 322. Визначити основу інфінітива та основу теперішнього часу поданих дієслів. У яких дієсловах вони збігаються, у яких — різні, чим відрізняються?

Переходити, вступати, подивитись, засміятися, нагадувати, стояти, косити, жати, сіяти, впізнавати, повертатися, трепетати, конспектувати, плисти, плести, відбиватися, тоншати, прощати, клеїти, витирати, стояти, колоти, дихати, хотіти, робити, чути, плакати, садити.

§ 65. КАТЕГОРІЯ ВИДУ

К а т е г о р і я в и д у — граматична категорія, що передає характер тривання дії у часі, виражає відношення дії до її внутрішньої часової межі.

Розрізняють форми доконаного і недоконаного видів.

Дієслова н е д о к о н а н о г о виду виражають дію, тривалість якої не обмежена часом. Ці дієслова вживаються у теперішньому (*ходиш, обмірковуємо, звіряють*), минулому (*приходив, працювала, перечитували*), давноминулому (*був приходив, була читала*), майбутньому складному (*розв'язуватимемо, співатимуть*) та складеному (*буду готувати, буде лікувати*) часах.

Дієслова недоконаного виду виражають тривалість дії без вказівки на додаткові відтінки (*носити, ходити, бігати*), довготривалість дії (*списувати, вичитувати, вичікувати*), ритмічну повторюваність дії, багатократність її (*постукувати, почитувати, пописувати, поскубувати*).

Дієслова д о к о н а н о г о виду означають обмежену часом дію у якийсь момент її здійснення. Дієслова доконаного виду мають форми минулого часу (*прийшов, склала, віддали*), давноминулого (*був заснув, була задрімала*), майбутнього простого (*напишу, прийдеш, заскриплять, забудете*).

Дієслівні форми доконаного виду можуть означати початок дії (*заговорити, засміятись*), завершеність її, досягнення результату (*приїхати, надіслати, продумати*), багатократність обмеженої часом дії (*поперемивати, поперекладати*), раптовість дії (*стукнути, смикнути*), тривалість обмеженої часом дії (*просидіти, простояти*).

Форми обох видів мають вияв у наказовому та умовному способах: *відвідуй, чекаймо, хай літають, ходив би, сиділи б — посидь, хай перевірить, зуміла б, здійснили б*.

Переважна більшість дієслів сучасної української літературної мови має співвідносні форми доконаного/недоконаного виду — це форми одного слова, вони не мають відмінностей у лексичному значенні й різняться між собою лише тим, що одна форма називає

дію, не обмежену часом, інша — дію, обмежену часом. Початковою у цьому співвідношенні вважають форму недоконаного виду, від неї твориться форма доконаного виду.

П р и м і т к а. Від творення видової форми слід відрізнити префіксальне утворення дієслів на зразок: *писати* — *переписати*, *дописати*, *списати*, *підписати*, *відписати* і т. п. Кожне новоутворене дієслово відрізняється від твірного новим відтінком лексичного значення, тому і є новим словом, а не граматичною формою твірного. Від таких дієслів непрефіксальним засобом утворюється співвідносна форма недоконаного виду: *спис-а-ти* — *спис-ува-ти*, *відпис-а-ти* — *відпис-ува-ти*.

Співвідносні видові форми утворюються такими засобами:
префіксами: *писати* — *написати*, *робити* — *зробити*;
суфіксально: *привчити* — *привчати*, *звільнити* — *звільняти*,
грюкати — *грюкнути*, *виховувати* — *виховати*;
чергуванням фонем (воно, як правило, супроводжує суфіксальне утворення видової форми): *збирати* — *зібрати*, *заплітати* — *заплести*, *скакати* — *скачати*;
зміною місця наголосу: *засипати* — *засипати*, *переносити* — *переносити*, *розрізати* — *розрізати*;
суплетивно: *брати* — *взяти*, *ловити* — *спіймати*.

Певна кількість дієслів є одновидовими — такими, що завжди живаються як дієслова недоконаного виду (*поважати*, *розмовляти*, *нездужати*, *вимагати*, *ледарювати*, *переслідувати*, *потребувати*, *гордувати*, *подорожувати* та ін.) чи доконаного (*схамінутися*, *стрепенутися*, *зурочити*, *наврочити*, *натерпітися*).

Наявні дієслова і двовидові — такі, що однією формою називають у різному контексті то дію, обмежену часом, то дію, не обмежену часом. Це переважно дієслова, утворені від іншомовних слів за допомогою суфікса *-ува-* (на зразок: *інформувати*, *організувати*, *телеграфувати*, *гарантувати*), небагато дієслів власне українських (*веліти*, *вінчати*). Не маючи видової форми, вони мають видове значення.

Вправа 323. Переписати, підкреслити дієслівні форми, визначити вид кожної з них, видове значення.

В одній із гіпотез про походження океанів та морів розповідається, що наша планета колись була розплавленою вогняною кулею. Минуло багато років, і поверхня кулі охолола й затверділа, але всередині куля залишалася розжареною. Там весь час утворювалися гази й пара, які виходили на поверхню крізь щілини, що розчахували Землю.

Минув якийсь час, і над планетою зібралось пари так багато, що вона вкутала Землю густими хмарами. Рясні дощі тоді йшли день у день не одне тисячоліття, аж поки на поверхні не захвилювалися моря й океани.

Та найцікавіша інша гіпотеза. Колись був суцільний континент — суходіл. З Європи, Азії, Африки, щоб добратися в Америку, не треба було пливти на кораблі — ці материки з'єднувалися так, як зараз Європа з Азією. Майже триста мільйонів років тому цей величезний континент тріснув у кількох місцях, і частини суші — теперішні материки — почали віддалятися одна від одної. Тріщини поступово заповнила вода. Так утворилися океани й моря.

Подивись на карту півкуль, і ти побачиш, що берегові лінії Євро-Азійського й Африканського континентів збігаються з береговою лінією Американських континентів.

(За Г. Карпенком)

Вправа 324. Від поданих дієслів утворити співвідносні видові форми, визначити мовний засіб творення. Чому вони утворюються не від усіх дієслів?

Пригорнутись, належати (до якоїсь організації), прибирати, звиватися, жаліти, милувати, перелити, мліти, непритомніти, схамінутися, нездужати, усміхатися, чекати, відшуміти, приходити, телефонувати, витирати, поперемивати, задумувати, заробляти, передавати, учити, занедужати, приміряти, досипати.

Вправа 325. З поданого тексту виписати у дві колонки дієслова недоконаного виду і доконаного; до кожного, де можливо, дописати співвідносну видову форму. Чи до всіх дієслів можна її дібрати? Чому?

Батьківські поради

Жив у одному селі чоловік, і був у нього син. Якось батько каже йому:

— Слухай, сину! Живи так, щоб ти мав у кожному селі хату, на кожний день нові чоботи і щоби тобі всі люди кланялися.

Задумався син над батьковими словами і питає:

— Як це, батьку, я міг би поставити в кожному селі хату, купувати щодня нові чоботи і примусити всіх мені кланятися?

Засміявся старий і говорить:

— Дуже легко, сину! Матимеш у кожному селі доброго товариша — будеш мати і свою хату. Щоб на кожний день були нові чоботи, треба їх щовечора чистити, і на ранок вони будуть як нові. І вставай, сину, рано — раніше всіх — і йди на роботу, і роби, а йтимуть на роботу люди, то всі будуть тобі кланятися і вітатися.

(З народної творчості).

§ 66. КАТЕГОРІЯ ПЕРЕХІДНОСТІ / НЕПЕРЕХІДНОСТІ

Це загальнодієслівна категорія, яка виражає відношення дії до об'єкта.

Розрізняють дієслова перехідні і неперехідні.

П е р е х і д н і дієслова називають дію, яка безпосередньо спрямована на об'єкт: *викопати картоплю, купити хліба, придбати дров*. Серед перехідних дієслів є такі, що називають конкретну дію, яка, будучи спрямованою на предмет, видозмінює його чи створює: *написати реферат, пошити сукню, склеїти сторінки, підстригти волосся*. Інші дієслова, називаючи процеси мовлення, мислення, чуттєві сприйняття, таких змін не викликають і не передбачають: *говорити правду, замислити поїздку, відчувати радість, зазнати горя*.

Назва об'єкта при перехідних дієсловах виражається формою а) знахідного відмінка іменників без прийменника (*їсти кашу, готувати доповідь, ремонтувати взуття*); б) родового відмінка без прийменника, якщо дія поширюється на частину предмета (*з'їсти каші, привезти вугілля, заробити грошей*) чи при дієслові наявна

шперечна частка *не* (*не прочитати книги, не виконати вправи, не підготувати доповіді*). Наявність частки *не* при дієслові змінює характер керування дієслова: без частки дієслово вимагає форми знахідного відмінка (*переходжу вулицю, купую хліб, продаю квасолі*), із часткою *не* — родового відмінка (*не переходжу вулиці, не купую хліба, не продаю квасолі*).

Н е п е р е х і д н і дієслова називають дію, яка або зовсім не переходить на об'єкт, або переходить на побічний об'єкт: *цвіте сад, росте дерево, пишу батькам, турбуватися про дітей*. Така особливість неперехідних дієслів зумовлена їхньою семантикою: вони виражають вияв предмета у навколишньому світі, оточенні (*квітка цвіте, трава зеленіє*), називають фізичний, психічний стан (*зупинятися, працювати, хворіти, радіти, веселитись, сперечатись*).

При неперехідних дієсловах іменник, що називає побічний об'єкт дії, вживається у формі будь-якого непрямого відмінка без прийменника чи з ним, крім безприйменникових знахідного та родового у двох випадках, названих вище: *писати ручкою, повідомити матері, турбуватися про хворого, іти з подругою*.

Якщо перехідні дієслова завжди вживаються без суфікса *-ся*, то неперехідні — і без суфікса *-ся*, і з ним.

Деякі дієслова, залежно від контексту, виступають то перехідними, то неперехідними.

Зіставте: *виконувати арію, читати повість, вишивати скатерть* — *виконувати задушевно, читати багато, вишивати хрестиком*.

Вправа 326. Прочитати. Визначити дієслова, записати їх двома колонками (перехідні, неперехідні) разом зі словами, що називають об'єкт дії (якщо такі наявні). Пояснити свій поділ.

Чайки віщують весну

Вдень на острові Білому вже світило сонце. Сніг став податливий, покриття сріблистою плівкою. Верхівки пагорбів місцями

оголилися і жовтіли пожухлою травою. Пара маленькими цівочками струменіла над ними.

Петро Олександрович востаннє подорожував по острову. Звозив звідусіль капкани — мисливський сезон закінчувався. Завтра сюди прилетить вертоліт і — додому. Приємно буде доповідати керівництву звіро-оленьярського радгоспу “Ямальський”: виконано декілька річних планів.

Собаки натужно тягли нарти, на ходу лизали снігову скоринку.

Повсюди чути переклик морських чайок. Ширяють над островом, щось вишукують. В останні дні їх налетіло сила-силенна, ранише стільки ніколи не бачив.

“Що це з птицями трапилось?” — Петро Олександрович здивовано стеноу плечима. Але коли помітив у деяких дзьобах стеблинки, то відразу збагнув: чайки почали гніздитися. А тому і позлітались сюди з Карського моря. Ні, не треба ставати їм на заваді, саме час залишити острів.

А чайки ширяли і ширяли навкруги. В їхніх криках вже не чути тужливих нот, а лише радість. Чайки вішували весну.

(За М. Яненком)

Вправа 327. Відповідаючи на запитання, вміщені у дужках, утвори й запиши словосполучення, визначити у них перехідні і неперехідні дієслова.

Говорити (хто? що? про що? з ким?), говоритися (про що? про кого? в чому? кому? до кого?), обговорювати (що? кого? з ким?), обговорюватися (хто? що? ким? з ким?), міркувати (хто? над чим? про що?), обмірковувати (що? з ким?), сповістити (кого? кому? про кого? про що?), оповіщати (кого? про що?), боліти (що? хто? у кого? кому?), уболівати (за ким? за чим? за кого? за що?), хворіти (на що? хто? чим?), платити (кому? за що?), оплатити (що? кому?), сплатити (що? кому?), заплатити (за що? кому? чим?), розплатитися (за що? з ким? чим?).

§ 67. КАТЕГОРІЯ СТАНУ

Категорія стану дієслів — це загальнодієслівна категорія, що виражає відношення дії до суб'єкта та об'єкта.

Такі відношення можна виявити лише на основі встановлення смислових і граматичних відношень між дієсловом (назвою дії) та іменниками (чи словами у їх значенні), що називають суб'єкт (виконавця) дії та її об'єкт (предмет, на який дія спрямована). Напр.: *Дівчина щодня причісує волосся*: *дівчина* — назва виконавця дії (суб'єкта), у реченні підмет; *причісує* — назва дії; *причісує* (щ о?) — *волосся* — назва предмета, на який спрямована дія (об'єкта), у реченні виконує роль додатка. *Дівчина щодня причісується* — дія названа дієсловом *причісується* (дієслово попереднього речення + *-ся*), *дівчина* — іменник називає виконавця дії й водночас об'єкт дії (*причісує себе, себе* — назва прямого об'єкта дії). *Волосся щодня причісується дівчиною* — дія виражена дієсловом *причісується*, виконавець дії названий іменником *дівчиною* — у формі орудного відмінка він виконує роль додатка (*причісується к и м?*), об'єкт дії передається іменником *волосся*, що вжитий у формі називного відмінка і виконує роль підмета.

Є в українській мові і дієслова, які називають дію лише стосовно суб'єкта її: *машина їде, сонце світить, дитя сміється*.

Залежно від характеру відношень між дією та суб'єктом і об'єктом її категорія стану знаходить свій вияв у таких різновидах стану: активного, пасивного, зворотно-середнього, нульового. Виділення їх тісно поєднується з розмежуванням перехідних і неперехідних дієслів.

Дієслова **активного стану** виражають дію, що від суб'єкта переходить безпосередньо на об'єкт, назва якого виражена іменником у формі знахідного відмінка без прийменника або у формі родового відмінка, якщо при дієслові вжито частку *не* чи дія поширюється на частину предмета: *читач підбирає літературу, випускник знайшов роботу, студент не підготував доповіді, я не написала листа, батько нарубав дров*.

Дієслова активного стану — це перехідні дієслова, вони завжди вживаються без суфікса *-ся*.

Від дієслів активного стану за допомогою суфікса *-ся* утворюються дієслова пасивного та зворотно-середнього станів.

Дієслова п а с и в н о г о с т а н у виражають такі відношення дії до суб'єкта та об'єкта, при яких назва суб'єкта виражається формою орудного відмінка (іменник, що називає суб'єкт, виступає у реченні додатком), а об'єкта дії — формою називного відмінка (іменник, що називає об'єкт дії, виконує у реченні роль підмета): *доповідь готується студентом, пісня виконується артистом, передплата преси проводиться працівниками пошти*. Конструкції з дієсловами пасивного стану співвідносні з конструкціями з дієсловами активного стану. Зіставте: *Батьки й учителі виховують дітей — Діти виховуються батьками й учителями; Студенти обирають старосту групи — Студентами обирається староста групи*.

Дієслова з в о р о т н о - с е р е д н ь о г о стану виражають такі відношення між дією та суб'єктом і об'єктом, при яких дія виконується суб'єктом і на нього ж спрямовується — суб'єкт є водночас і об'єктом дії: *дівчина причісується, вмивається; поїзд зупиняється, мати хвилюється*.

Дієслова зворотно-середнього стану досить різноманітні за семантикою. Вони називають процеси туалету особи (*вмиватися, одягатися, фарбуватися*), дію, що рівномірно виконується кількома співучасниками (*змагатися, зустрічатися, боротися, цілуватися*), фізичні та психічні прояви суб'єкта (*пересуватися, рухатися, веселитися*), дію, що виконується особою в своїх інтересах, для себе (*готуватися до екзамену, збиратися в дорогу*), дію як постійну властивість предмета (*собака кусається, кропива жалиться*), дію як таку, що виникає під впливом іншого предмета (*гілля гнеться, палиця ламається*).

Дієслова зворотно-середнього стану, будучи утвореними від дієслів активного стану, співвідносні з ними, пор.: *дівчина наряджається — дівчина наряджає себе, хлопець збирається в дорогу — хлопець збирає речі в дорогу, гілля гнеться — вітер гне гілля*.

Названі три стани дієслів охоплюють перехідні дієслова і ті неперехідні, які утворені від перехідних з допомогою суфікса *-ся*. Поза ними перебувають дієслова нульового стану — такі дієслова, що називають дію, яка стосується лише діяча, суб'єкта. Вони передають вияв предмета у навколишньому світі (*людина йде, хлопці бігають, човен пливе, сад цвіте, стіл стоїть*), фізичні та психічні стани (*діти хворіють, болить вухо, дитина посміхається, хлопчик сміється*). Серед дієслів нульового стану є такі, що без *-ся* не існують (*сміятися, усміхатися, спілкуватися, журитися, схаменутися* та ін.), і такі, що вживаються без цього афікса (*літати, мчати, ходити, рости*).

Вправа 328. Переписати. Підкреслити дієслова (—) і слова, що називають суб'єкт дії (—) та її об'єкт (— —), визначивши відмінок цих слів, стан дієслова. Обґрунтувати своє визначення.

Ще в Петербурзі мріяв Тарас, як тільки повернеться на Україну, відразу ж побувати у рідному селі. Склалося інакше. Ось уже й травень минув, і червень догоряє, а він усе в колясці, усе по чужих людях. А до Кирилівки все ще далеко ...

У Києві тепло вітали його в університеті, особливо ректор Максимович, про вчені праці якого Шевченко чув ще в Петербурзі. Студенти полонили його своєю ширістю і любов'ю. Дехто з них знав його "Кобзар" напам'ять. Тарас познайомився з студентами, які ще на університетській лаві бралися за наукові дослідження і не боялися сміливо виступати на різних зібраннях і висловлювати нові, небажані для начальства думки.

Шевченко багато розповідав студентам про Петербург, своїх друзів та вчителів. Особливо затягувались ці розмови під час прогулянок Дніпром на човні. Чудовою видалася прогулянка до Межигір'я біля Києва. Йому пощастило застати на Дніпрі проти Межигір'я плотарів, які перестоювали тут, чекаючи на свого хазяїна з Києва. Засвітла Тарас малював олівцем з плотів Межигірський монастир, а вночі слухав пісень плотарів і записав кілька собі в альбом.

(За Л. Смілянським)

Вправа 329. Записати, визначити стан дієслів. Речення із дієсловами активного стану перебудувати на речення з дієсловами пасивного чи зворотно-середнього стану, а речення з дієсловами пасивного і зворотно-середнього стану — на речення з дієсловами активного стану. Які зміни при цьому відбуваються? З якими дієсловами вислови більш поширені?

1. Діти виготовляють іграшки і тішать себе ними. 2. Вихованці старшої групи дитсадка майстерно виконують “Козачок”. 3. На муззанятті діти розучували веселі пісеньки. 4. Юні артисти з захопленням готували концерт для батьків. 5. Гостей радо зустріли господарі. 6. Друзі щиро привітали один одного. 7. Нива обробляється рільниками. 8. Проект забудови міста розробляється архітекторами. 9. Згадується дівчинці мамина казка. 10. Небо затягувалося хмарами. 11. Котик невеликий, а дряпається. 12. Від сильного вітру рвуться електропроводи.

§ 68. КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ

Категорія способу — частководієслівна категорія, яка служить для вираження відношення дії до дійсності, встановлюваного мовцем.

Такі відношення є трьох різновидів: мовець говорить про дію як про реально існуючу, таку, що здійснюється фактично у певний час; він говорить про дію неіснуючу, але закликає до її здійснення, висловлюючи побажання, прохання, наказ та інші модальні значення; повідомляє про нереальну дію, але можливою за певних умов. Для вираження названих трьох типів відношень вживаються форми трьох способів: дійсного, наказового, умовного.

Д і й с н и й спосіб виражає реальну дію, яка відбувалася (відбулася), відбувається чи відбуватиметься (відбудеться). Дієслова дійсного способу вживаються у часових формах — теперішнього, минулого, давноминулого, майбутнього часів. Названа ними дія може бути стверджувальною і заперечною (якщо при дієслові вживається частка *не*). Напр.: *Котик миттю всівсь на грудку — закидає в річку вудку. До полудня просидів, а нічого не зловив* (Ст.)¹.

¹ Див. наступний параграф “Категорія часу”.

Наказовий спосіб, називаючи нереальну, бажану дію, вживається для вираження прохання, побажання, наказу, заклику. Напр.: *Просить Дбайко Вітерця: “Вітеречку мій, невтихайку! Похитай квітучу калину, погойдай співучу пташину ...”* (Кол.).

Дієслова наказового способу змінюються за числами та особами. При цьому форми першої особи однини вони не мають — мовець не може висловити собі наказу, побажання, а якщо він це робить, то вживає частку *хай* та особову форму майбутнього часу: *хай я прочитаю, хай я зроблю*. Особові форми другої особи однини, першої та другої особи множини мають відповідні закінчення *-и*, нульове у другій особі однини, *-мо*, *-імо* у першій множини, *-те*, *-іте (-ить)* у другій особі множини. Третя особа однини і множини утворюється поєднанням частки *хай* (*нехай, бодай*) із дієсловом третьої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу:

О д н и н а		М н о ж и н а	
1 ос. —		1 ос. <i>сид-імо</i>	<i>малюй-мо сядь-мо</i>
2 ос. <i>сид-и</i>	<i>малюй сядь</i>	2 ос. <i>сид-іте</i>	<i>малюй-те сядь-те</i>
			<i>сид-ить</i>
3 ос. <i>хай</i>	<i>сид-ить малю-є сяд-є</i>	3 ос. <i>хай</i>	<i>сид-ять малю-ють сяд-уть</i>
	<i>(нехай)</i>		<i>(нехай)</i>

Форми першої, другої особи творяться від основи теперішнього часу додаванням особових закінчень.

Умовний спосіб називає нереальну дію, можливу за якихось певних умов: *От аби у добру пору закотилась грушка в нору, мав би кріт собі обід* (Ст.); *І риба співала б, коли б голос мала* (Н. тв.).

Дієслова умовного способу мають форми числа, в однині — родові форми:

	О д н и н а		М н о ж и н а	
чол. р.	жін. р.	серед. р.		
<i>знав би</i>	<i>знала б</i>	<i>знало б</i>	<i>знали б</i>	
<i>думав би</i>	<i>думала б</i>	<i>думало б</i>	<i>думали б</i>	

Форми умовного способу утворюються поєднанням дієслова минулого часу та частки **би** (**б**). Це аналітична форма, в якій значення умовного способу виражається часткою **би**, значення роду, числа — тим самим дієсловом, яке виражає лексичне значення. Частина **би** може вживатись як безпосередньо біля дієслова, так і поряд з іншими словами речення, але стосується дієслова: *Сказав би словечко, так вовк недалечко* (Н. тв.); *Якби свині роги, то вона б усіх людей поколола* (Н. тв.).

У мовленні спостерігаються випадки, коли форма одного способу вживається у значенні іншого, зокрема:

1) форми дійсного способу вживаються у значенні наказового за умови, коли наказ не викликає жодних заперечень (*Ти сидиш рівно, візьмеш ручку і в зошиті запишеш ...; Ви працюєте, а я займусь своїми справами*), з метою пом'якшення наказу (*Давай прочитаємо*). З цією ж метою у значенні наказового вживається форма умовного способу: *Чи не сходить би ти в магазин, синку?*;

2) форми наказового способу вживаються у значенні умовного: *Звернись я вчасно по допомогу — нещастя можна було б уникнути*;

3) форми наказового способу вживаються у значенні дійсного, коли йдеться про несподівану минулу дію: *А я й скажи під гарячу руку...*

4) у значенні наказового способу вживають інфінітив для підкреслення категоричності наказу: *Стояти струнко! Підрівняти всім носки!*

Вправа 330. Переписати, підкреслити дієслова, визначити, у формі якого способу вони вжиті, характер дії, названої ними. Чому у деяких дієсловах форма способу не визначається?

1. Кажуть хлопці: я сама наче квіточка, що пливають мої слова, як та річечка, що душа моя співає, мов сопілочка (*Дем.*). 2. Знову день спливає за водою, ти ж не йди за швидкоплинним днем. Дай мені набутися з тобою, дай мені надихатись весною, що, зникаючи,

горить вогнем (Ос.). 3. Квіти куплю в переході, ніжну, забуту красу, радість у теплих долонях в дім свій внесу (О. Ч.). 4. Будь щедрою, хай плаче твоє листя, роздай плоди і знову зацвітай. Хай попліткує наволоч тілиста. Що є душа? — у неї не питай. 5. А що поробиш — хай воно згорить, сміятись краще все-таки, ніж плакати. 6. Де хтось би плакав, а Марко заграє. 7. Не забувайте незабутнє, воно вже іншим взялось! 8. Мабуть, людину десь на чужині отак би жодна пташка не зустріла (З тв. Л. Костенко). 9. Серце здушили мені — мовчи! О майбутнє моє прекрасне! Чуло серце тебе вночі, що ж — нехай собі серце гасне! (Є. Пл.). 10. Сонце сяє, вабить душу, усміхаючись, земля, — ти ж керуй туди спокійно, де горить мета твоя (Б. Гр.). 11. Квітки вертаються, бо знають: яким не був би інший світ, а квітка мальва спочиває, коли схиляється на пліт (Чуб.).

Вправа 331. Списати, визначити дієслова умовного способу, їх грама-тичну форму, яку дію вони виражають.

1. Чому з тобою ми не хвили? Удвох за руки б ми взяли і в край шасливий полетіли, де ждала нас любов колись. 2. Коли б сказав я: "Пташко! Мені без краю важко — спасеш єдина ти ... Побудь же, не лети!" — Ти полетіла б? 3. Воля в житті найдорожча, але мені ти миліш: сам я приборкав би крила, тінню своєю б я став. Тільки б на тебе дивитись ... 4. Хотів би вітром південним стати, щоб під лікном твоїм вічно ридати. 5. "Кинув, пішов і забув, наче приснився і не стало, о, коли б сльози почув!" — так її серце стогнало. 6. Даремно б ви упали на коліна, об землю бились би в тенетах каяття: о, не простить вас гнівна Україна за вік ганебного життя. 7. Коли б ми плакати могли, які б річки з очей незрячих, які б річки із сліз гарячих по Україні потекли б! (З тв. О. Олесь). 8. Та й сон же, сон, напрочуд дивний мені приснився — найтверезіший би упився. 9. Якби мені, мамо, намісто, то пішла б я завтра на місто (Т. Ш.).

Вправа 332. Переписати, підкреслити дієслова наказового способу; назвати виражений ними відтінок волевиявлення, форму, виділити закінчення.

1. Учіться, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь. Бо хто матір забуває, того Бог карає. 2. Нехай стара мати навчається, як дітей тих нових доглядати (*Т. Ш.*). 3. О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! Вгорі спинися, осяй мій край і розлетися дощами судними над ним. 4. Не слів мені, о ні! Не слів, а ніжних хвиль! Хай плещуть хвилями пісень моїх слова, хай кожна рима рани обмива, хай кожний спів уйма народний біль ... 5. О мово, наче коліскова! Прийми мій радісний привіт (*Олесь*). 6. Як парость виноградної лози, плекайте мову (*М. Р.*). 7. Мово рідна, квігуй і шануйся, любов'ю воздай всім народам і мовам (*Дем.*). 8. Хай не розбудить смутку телефон. Нехай печаль не зрушиться листами. Хай буде легко. 9. Нехай смакують почуття гурмани, а ти стихія — любиш, так люби! (*Кост.*). 10. Вслухайтесь, земле і небо, у рокіт моїх страждань. 11. Говоріть, кричіть, щоб всі узнали, втямили на решті до пуття: смертні нам безсмертя дарували, смертні нам продовжили життя (*Сим.*). 12. Ходім лишень в малу хату ...(*Т. Ш.*).

Вправа 333. Записати подані дієслівні форми двома групами: дієслівні форми дійсного і наказового способів, виділити в усіх закінчення, з'ясувати різницю в характері названої дії.

Шануймося, вчимо, навчаємо, дзвениш, вертайся, вертаєшся, звучить, підводиться, підведіться, підходь, підійде, виводьмо, вивозимо, прочитаймо, зберімо, малюємо, виконуємо, зупиніте, прийдете, хай скаже, поважаєте, стежмо, учіте, учите, зачаруєтесь, кохайтесь, ростіть, виростайте, перечитуємо, прибираєте, ходить, ходіте, хай висловлює, мудрішаймо.

Вправа 334. Переписати, підкреслити дієслова, над кожним надписати, у формі якого способу, особи чи роду вжите кожне із них, над дієсловами дійсного способу зазначити час. Відзначити випадки вживання форм одного способу у значенні іншого.

1. Поспішав у темний бір Дбайко по стежині. Стрів його вухатий звір в сірій одежині. Попросив: “Допоможи! Не скупись для зайця — на стежині положи цілого окрайця”. — “Охо-хо! Що тут

розмовляти... Не вклоняйся, не проси, на ось дітям віддаси”. 2. “Ану обідать, щоб росли!” — Це ж іменинник наш Тарас — він пригощати буде нас (*Кол.*). 3. Із води вилазить рак та й говорить зайцю так: “Раки взимку спочивають і замовлень не приймають. От згадав би влітку нас, зшили б чоботи ураз”. 4. Ну, а мама — так, як мама сипле в миску борщ з грибами, крає хліб, несе кисіль не до столу, а в постіль та й говорить до дитини: “Ти б хоч вмився, любий сину, хоч промий свої очиці, я подам тобі водиці не з криниці, а тепленької з горнятка, вмийсь хоч лапкою, дитятко...” 5. І всі троє дружно, любо буряка беруть за чуба. Потягнули вгору, вбік, смик уліво, вправо смик, а буряк з землі — ніяк (*З тв. М. Стельмаха*). 6. Подумай зайчик про зиму влітку — замовив би чобітки, не мерзли б ніжки в холоди (*За М. Ст.*). 7. Часом і досі ще мені здається, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувся до роботи (*Довж.*). 8. “Ти б пройшлася на базар та, заодно, принесла мені склянку тютюну”, — іншого разу просить батько матір (*П. Малєєв*).

§ 69. КАТЕГОРІЯ ЧАСУ

К а т е г о р і я ч а с у виражає відношення дії до моменту мовлення про неї.

Такі відношення є трьох різновидів: а) дія відбувається під час розмови про неї; б) дія відбувається раніше від розмови про неї; в) дія відбувається після розмови про неї.

Для вираження названих відношень вживаються три часові форми: теперішнього, минулого, майбутнього часів.

Т е п е р і ш н і й ч а с вживається для позначення дії, що збігається з моментом розмови про неї: *Ходить вітер ген в ярузі, гріє сонце білий світ. Навпростець мандрують друзі, витирають у носа ніт* (Пр.). Форми теперішнього часу вживаються і для назви дії як постійної властивості предмета (*Дніпро впадає в Чорне море*), дії повторюваної (*Учасники гуртків художньої самодіяль-*

ності, що працюють у школі, виступають перед жителями села), дії, що триває якийсь проміжок часу (Більше тижня чарує нас прекрасне бабине літо).

У теперішньому часі дієслова змінюються за числами та особами. Особові форми утворюються від основи теперішнього часу шляхом додавання особових закінчень. За характером голосного в особових закінченнях розрізняють дієслова першої та другої дієвідмін.

До першої дієвідміни належать дієслова, які у третій особі множини мають закінчення *-уть (-ють)*, а в закінченнях першої особи множини, другої особи однини і множини — голосну фонему /e/: *ідутъ, ідемо, ідеш, ідете; розмовляють, розмовляємо, розмовляєш, розмовляєте*.

До другої дієвідміни належать дієслова, які у третій особі множини мають закінчення *-ать (-ять)*, а в закінченнях першої особи множини, другої однини і множини — голосні /и/чи/i/: *біжать, біжимо, біжиш, біжете; стоять, стоїмо, стоїш, стоїте*.

У першій особі однини дієслова обох дієвідмін мають закінчення *-у (-ю)*: *несу, читаю, сиджу, стою*.

Зразок словозміни дієслів у теперішньому часі:

Перша дієвідміна

Однина			Множина		
1 ос. <i>везу</i>	<i>жну</i>	<i>малюю</i>	1 ос. <i>веземо</i>	<i>жнемо</i>	<i>малюємо</i>
2 ос. <i>везеш</i>	<i>жнеш</i>	<i>малюєш</i>	2 ос. <i>везете</i>	<i>жнете</i>	<i>малюєте</i>
3 ос. <i>везе</i>	<i>жне</i>	<i>малює</i>	3 ос. <i>везуть</i>	<i>жнуть</i>	<i>малюють</i>

Друга дієвідміна

1 ос. <i>бачу</i>	<i>ходжу</i>	<i>стою</i>	1 ос. <i>бачимо</i>	<i>ходимо</i>	<i>стоїмо</i>
2 ос. <i>бачиш</i>	<i>ходиш</i>	<i>стоїш</i>	2 ос. <i>бачите</i>	<i>ходите</i>	<i>стоїте</i>
3 ос. <i>бачить</i>	<i>ходить</i>	<i>стоїть</i>	3 ос. <i>бачать</i>	<i>ходять</i>	<i>стоять</i>

При словозміні в основі дієслів відбуваються чергування приголосних.

У дієсловах першої дієвідміни приголосні [з], [к], [х] послідовно змінюються на [ж], [ч], [ш]: *могти* — *можу, можеш, може, можемо, можуть*; *кликати* — *кличу, кличеш, кличе, кличемо, кличете, кличуть*; *колихати* — *колишеш, колише, колишемо, колишите, колишуть*; в усіх особових формах чергуються [з] — [ж], [с] — [ш]: *мазати* — *мажу, мажеш, мажемо, мажуть*; *чесати* — *чешу, чешеш, чешемо, чешуть*.

У дієсловах другої дієвідміни чергування приголосних відбувається лише у першій особі однини:

[т] — [ч]: *світити* — *свічу, платити* — *плачу*;

[з] — [ж]: *лазити* — *лажу, возити* — *вожу*;

[с] — [ш]: *носити* — *ношу, косити* — *кошу*;

[д] — [дж]: *ходити* — *ходжу, сидіти* — *сиджу, бродити* — *броджу, садити* — *саджу*;

[зд] — [ждж]: *їздити* — *їжджу*;

[ст] — [шт] (орфографічно *ш*): *пустити* — *пушу, мастити* — *мащу*;

губні [б],[п], [м], [в], [ф] — губний + [л']: *любити* — *люблю, ловити* — *ловлю, графити* — *графлю, купити* — *куплю, ломити* — *ломлю*.

Останнє чергування відбувається і в третій особі множини:

робити — *роблять, ловити* — *ловлять, графити* — *графлять, спати* — *сплять*.

Дієслово *бігти* — другої дієвідміни, але в його основі в усіх особових формах чергується [з] із [ж]: *біжу, біжиш, біжить, біжимо, біжете, біжать*.

П р и м і т к а. Дієвідміну дієслова можна визначати і за формою інфінітива. За основою інфінітива до першої дієвідміни належать дієслова: з односкладовою основою інфінітива на *-и-*, *-у*, що зберігаються в усіх особових формах: *шити, мити, чути* (*шию, шиєш, шиемо, шите, шють*); з основою на *-і-*, що зберігається в усіх особових формах: *синіти, зеленіти*; з основою на *-а-* не після шиплячого, після шиплячого ті, у яких [а] зберігається в усіх особах: *писати* — *пишу, пишеш; знати* — *жenu, женеш; мішати* — *мішаю, мішаєш, мішають*; дієслова з основою на *-ну-* (*кинути, блиснути*), на *-ува-* (*будувати, руйнувати, намалювати*), на *-оро-*, *-ало-* (*полоти, колоти, побороти* — *полють, колючь, поборють*),

на **-ота-** (*булькотати, воркотати*), на приголосний (*нести, терти, везти, брести*); окремі дієслова: *жати, іржати, ревіти, слати* (в значенні і *посилати, і стелити*), *хотіти*.

До другої дієвідміни належать дієслова, основа інфінітива яких закінчується на голосні [и], [і] та [а] після шиплячих, а в особових формах вони втрачаються: *бачити, летіти, гоїти, кричати* (*бачу — бачать, лечу — летять, гою — гоять, кричу — кричать*). До цієї дієвідміни належать дієслова з основою інфінітива на **-оті-** (*булькотіти, цокотіти*), з основою на **-а-** не після шиплячого (*спати, стояти*), дієслово *бігти*.

Афікс **-ся**, наявний в інфінітиві, зберігається в усіх особових формах після закінчення, причому у III особі однини дієслів першої дієвідміни між закінченням і **-ся** з'являється /т'/ (графічно *ть*): *сміятися — сміюся, смієшся, сміється, сміємося; боятися — боюся, боїшся, боїться, боїтеся, бояться*.

Окрему групу словозміни становлять дієслова *дати, їсти, бути* і префіксовані дієслова на **-вісти**, при цьому особові форми дієслова *їсти* вживаються в теперішньому часі, інших дієслів — у майбутньому.

О д н и н а			М н о ж и н а		
1 ос.	<i>дам</i>	<i>їм розповім</i>	1 ос.	<i>дамо їмо розповімо</i>	
2 ос.	<i>даси їси розповіси</i>	2 ос.	<i>дасте їсте розповісте</i>		
3 ос.	<i>дасть їсть розповість</i>	3 ос.	<i>дадуть їдять розповідять</i>		

Дієслово *бути* утворює єдину для всіх осіб форму — *є*. У поетичному мовленні у другій особі однини вживають іноді застарілу форму *еси*, у третій множини — *суть*; у першій і третій особах однини в розмовному мовленні може вживатись *єсть*.

М а й б у т н і й ч а с називає дію, яка виконуватиметься після розмови про неї: *До дитячого садочка йдуть веселі діточки, будуть вчитися ліпити, малюватимуть хатки. Зроблять квіти для віночка, вивчать віршики, пісні* (К. П.).

У майбутньому часі дієслова змінюються за числами та особами.

Від дієслів доконаного виду утворюється п р о с т а форма: *прийти — прийду, прийдеш, прийде, прийдемо, прийдете, придуть; зробити — зроблю, зробиш, зробить, зробимо, зробите, зроблять*. Проста форма майбутнього часу має всі особливості сло-

визміни дієслів теперішнього часу: ті самі особові закінчення, ті самі чергування приголосних.

Дієслова недоконаного виду утворюють дві структурні форми майбутнього часу — складну і складену.

Складна форма утворюється додаванням до інфінітива *-му, -меш, -ме, -мемо, -мете, -муть* — частин особових форм дієслова *ійняти* без спільної для них частини *й-*: *приходитиму, приходишеш, приходитиме, приходитимемо, приходитимете, приходитимуть*.

Складена форма утворюється поєднанням особових форм дієслова *бути* та інфінітива: *буду йти, будеш йти, будемо йти, будуть йти*.

Проста і складна форми майбутнього часу є синтетичними граматичними формами: лексичне і граматичні значення їх виражаються нерозчленовано, одним словом. Складена форма є аналітичною граматичною формою: її лексичне значення виражається незначеною формою, граматичні значення особи, числа — особовими формами дієслова *бути*.

Зразки словозміни дієслів майбутнього часу:

О д н и н а		
1 ос.	<i>вивчу</i>	<i>їтиму буду чекати</i>
2 ос.	<i>вивчиш</i>	<i>їтимеш будеш чекати</i>
3 ос.	<i>вивчить</i>	<i>їтиме буде чекати</i>
М н о ж и н а		
1 ос.	<i>вивчимо</i>	<i>їтимемо будемо чекати</i>
2 ос.	<i>вивчите</i>	<i>їтимете будете чекати</i>
3 ос.	<i>вивчать</i>	<i>їтимуть будуть чекати</i>

М и н у л и й ч а с вживається для позначення дії, яка відбувалася чи відбулася до розмови про неї: *По рецепту на базарі дятел вибрав окуляри, натягнув собі на ніс, полетів трудитись в ліс* (Ст.); *Прийшла осінь, люба, мила, дітям на потіху, груші всі позолотила у годину тиху* (Підг.).

Дієслова минулого часу змінюються за числами і в однині за родами: чол. р. — *думав*, жін. р. — *думала*, серед. р. — *думало*, множ. — *думали*.

Утворюються форми минулого часу від основи інфінітива за допомогою суфікса *-л-*, форма чоловічого роду — суфікса *-в*: *малюва-ти* → *малюва-* + *-в* → *малював*, *малюва-* + *-л-* → *малювала*, *малювало*, *малювали*. Значення минулого часу в цих дієслівних формах виражають суфікси *-л-*, *-в-*, значення роду і числа — закінчення: нульове для чоловічого роду, *-а* — для жіночого, *-о* — для середнього, *-и* — для множини.

Якщо суфікс неозначеної форми *-ти* вживається після приголосного, то форма чоловічого роду не має формотворчого суфікса *-в*: *нести* — *ніс*, *пекти* — *пik* (давні голосні [o], [e] чергуються з [i]).

Форми минулого часу вживаються з суфіксом *-ся*, якщо їх утворено від інфінітива з цим суфіксом: *сподіватися* — *сподівався*, *сподівалася*, *сподівалося*, *сподівалися*.

Для позначення минулої дії, яка передувала дії, названій дієсловом у формі минулого часу, в українській мові вживаються форми **д а в н о м и н у л о г о ч а с у**. Вони утворюються поєднанням форм минулого часу дієслова, що називає відповідну дію, та форм минулого часу дієслова *бути*: *був ходив*, *була приходила*, *були подумали*.

У мовленні спостерігаються явища вживання форм одного часу в значенні іншого. Найпоширеніші з них такі:

1) форми теперішнього часу вживаються у значенні минулого з метою пожвавлення розповіді, минулого: *На екзамені так перехвилювався я. Заходжу в аудиторію, беру білет і боюсь читати його;*

2) форми теперішнього часу — у значенні майбутнього, коли названі дії видаються мовцеві обов'язково здійсненими: *Після закінчення школи я вступаю до інституту, здобуваю професію педагога і працюю в школі;*

3) форми майбутнього часу вживаються у значенні минулого, позначаючи раптові дії чи дії повторювані: *Донька було перегляне фотографії в альбомі і зупинить погляд на милому обличчі батька;*

4) форми минулого часу вживаються у значенні майбутнього, називаючи дії, що обов'язково відбудуться: *Ви залишаєтесь на своїх місцях, працюєте, а я пішла.*

У значенні дієслів, називаючи раптові дії, вживаються вигуки, утворені від дієслів, на зразок *ляп, хап, тук, шмиг, блим*: *От і виліз кріт на світ, крадькома на сонце — глип, та й очицями кліп-кліп і від променя осліп* (Ст.). *А Голуб бачить та сміється ... Аж гульк — і сам піймався в сільце ...* (Гл.).

Вправа 335. Записати подані дієслова двома групами: дієслова першої і другої дієвідмін, визначаючи її за особовими формами та інфінітивом, грое дієслів кожної групи поставити в усіх особових формах теперішнього часу дійсного способу, наказового способу.

Розводити, вирощувати, мовчати, жевріти, дорожити, пробиратися, шкодувати, перетворюватися, гризти, нарікати, засуджувати, колоти, тривожити, жити, повзти, гнутися, прощати, простити, зупинятися, світити, різати.

Вправа 336. Записати, вставляючи пропущені літери, з'ясувати вживання їх. Визначити форму способу, часу, особи дієслова. Назвати чергування фонем в основі дієслів.

1. Не знаю, хто ти, де жив..ш, кого милу..ш і голуб..ш. А знаю — ти чека..ш теж, тривожно вгаду..ш і люб..ш. 2. Моєму серцю сн..шся ти, як морю сн..ться урагани. 3. Ще над Дніпром клубоч..ться задуха, і пахне степом сизий деревій. Душа моя, знайдибіда! Знайди біду... Яку біду надибала? Сто..ш і не одверн..шся. 4. Мене скуплять і спродувать не раджу. Моя душа не ход..ть на базар. Я не клянусь, тому що я не зраджу і вже не раз це в битвах доказав. 5. Ми мовч..мо — поезія і я. Ми одна одній див..мось у вічі (*З тв. Л. Костенко*). 6. Чому ж ви чужими сльозами плач..те, на мислях позичених чому скач..те? — Хотілось би знати все ж! 7. Гей, нові Колумби й Магеллани, напн..мо вітрила наших мрій! (*Сим.*). 8. Ти до мене прийд..ш рано, коли зійде тільки сонце.

9. Вітре, вітре, нащо ві..ш, нащо ліс зелений гн..ш? Нащо стріли половецькі в військо Ігоря нес..ш? 10. Не спиняй думок крилатих, хай лет..ть в світи: безліч дивних див углед..ш їх очима ти (3 *тв. О. Олеся*). 11. Доля ку..ться у боротьбі. 12. Барвінок стел..ться в траві... 13. Жив..мо ж всі, поки життя дає нам світлі почуття. 14. О Україно! О рідна ненько! Тобі вірненько присягн..м! (3 *тв. М. Вороного*).

Вправа 337. Переписати, визначити дієслова дійсного і наказового способів, виділити в них закінчення, з'ясувати вживання його.

1. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй. 2. А потім довго будуть затихати десь на печі дитячі голоси. 3. Іду назустріч долі. Ітиму, доки вистачить снаги. 4. Будь щедрою, хай плаче твоє листя, роздай плоди і знову зацвіти (3 *тв. Л. Костенко*). 5. Я співатиму про сонце і про жайворонка в небі. 6. Але цілу ніч до ранку мені буде снитись сонце, чути жайворонка пісня і ввижатимешся ти. 7. Ллється сяйво смарагдове. 8. Хай сурми сплять і ждуть ясного дня обнови ... 9. Чому ж ти, лицар мій, на герць не виступаєш, а вітром жалібно голосиш на ріллі?! 10. Я блукатиму весь день, не любуючись квітками (3 *тв. Олеся*). 11. Спада мені дощем на груди, пустелю-душу ороси — я стану жить. Я мріять буду, як мріють ранками ліси. 12. Не вимучуйте з себе сміху, коли серце стогне від мук (*Сим.*). 13. Ярій, душе! Ярій, а не ридай. У білій стужі серце України. А ти шукай — червону тіль каліни, на чорних водах — тіль її шукай (*Стус*).

Вправа 338. Переписати, підкреслити дієслова минулого часу дійсного способу та дієслова умовного способу, назвати граматичні форми. Що між дієсловами обох способів спільне і відмінне?

1. Не одні хани у полон мене брали, били-вбивали, на чужину гнали. А я не скорилася, із сльози відродилася, українкою я народилася! (*Дем.*). 2. Торжествують: він не помилявся, не змочив — ні разу! — подошов, проти вітру — жоден раз! — не пхався. Але ж він нікуди і не йшов! (*Сим.*). 3. Повне святої розлуки, серце музики

стискалось, далі — не стерпіло муки і розірвалось! (Вор.). 4. І якби на те моя воля, написала б я скрізь курсивами: “Так багато на світі горя, люди, будьте взаємно красивими”. 5. Шматка землі немає під ногами, в яку б ще міг упертися Антей (Кост.). 6. Дні стоять погожі і привітні — розтопилося б і серце кам’яне. 7. Ні, я не став би тебе вогнем палити, з тобою розквитався б без жалю: я б побажав тобі когось отак любити, як я тебе люблю (Сим.). 8. Одвіку земля народжувала прозірливців, що своїм словом, ба навіть смертю, утверджують істину, в якій би одежі вона не з’являлась, якому богу не молилась би (Р. Іванченко).

Вправа 339. Переписати, підкреслити дієслова, визначаючи їх спосіб, час, особу чи рід, число. Відзначити випадки вживання форм одного часу у значенні іншого.

1. Україно! Доки жити буду, доти пізнаватиму тебе! (Сим.).
2. Снилось мені ясне сонце, що в хаті світило, — а то лиш так моя мама дивилася мило. 3. Колишися, калинонько, колишися, зеленими листочками розпишися (Підг.). 4. З горя лине горобчик до мами, плаче мама гіркими сльозами. Тато каже: “Тікай, лобуряко! Бо коли б ще і ти не заплакав”. І поплентавсь горобчик із дому. 5. Шпак бурчить: “З ним водитись негоже! Він шпачат зіпсувать мені може”. 6. В нас є розбійник у дворі: он він цвірінькає вгорі. Ну, хай би кривдив він малят, але й мене він просто зо світу жене. З-під носа вихопить шматок. “Це не про твій, — кричить, — роток!” А сам мерщій на гілку — скік! 7. Вся малеча дріботить, знявши писк і галас. Рантом хтось як закричить: “Утікайте зараз!” Жовтодзьобий горобець впав серед подвір’я та й стрибає навиростець, розпустивши пір’я. “Це моє пшоно, моє! Хто вхопив зернинку?” — Та курчатко як штовхне, та як дзьобне в спинку. 8. Гуси крильми важкими лопочуть, на льоту між собою гелгочуть. Хоч би хто по порозі спитався: “А куди ж це ти, хлопче, подався?” 9. І раптом де не взявся шпак. “Хапайся за крило! Коли літати вмієш так, куди ж тебе несло?” (З тв. М. Пригари).

§ 70. КАТЕГОРІЯ ОСОБИ

К а т е г о р і я о с о б и виражає відношення дії та її суб'єкта до мовця.

Суб'єктом дії може бути сам мовець, або його співрозмовник, або особа, яка участі у розмові не бере. Звичайно, справжнім творцем дії може бути лише істота, особа. Проте здатність слова (в тому числі дієслова) вживатись у переносному значенні забезпечує можливість поєднати слово, наприклад *біжить*, як з іменниками — назвами істот (*хлопчик біжить, людина біжить*), так і з назвами неістот найрізноманітнішого значення (*вода біжить, молоко біжить, час біжить, думка біжить* і т.п.). Тому в граматиці виконавцем дії, носієм її може виступати будь-яке слово з предметним значенням. А через це граматична категорія особи охоплює ширше коло мовних фактів, ніж логічне поняття особи.

Розрізняють три особові форми в однині і три у множині. Форми першої особи показують, що творцем дії є сам мовець (*я розповідаю, ми говоримо*), форми другої особи називають співрозмовника як творця дії (*ти розповідаєш, ви говорите*), форми третьої особи визначають творцем дії особу чи предмет, які участі у розмові не беруть (*він пише, дівчина слухає, дівча розповідає, вони обговорюють, студенти відпочивають*).

Особові форми властиві дієсловам теперішнього й майбутнього часу дійсного способу та дієсловам наказового способу.

Кожна особова форма має мовне вираження у відповідних особових закінченнях:

О д н и н а

- 1 ос. -у (-ю)
- 2 ос. -еш (-еш), -иш, -іш (-іш), -и,
нульове закінчення
- 3 ос. -е (-є), -ить, -іть (-іть)

М н о ж и н а

- 1 ос. -емо (-емо), -имо (-імо), -імо, -мо
- 2 ос. -ете (-єте), -ите (-іте),
-іть, -іте
- 3 ос. -уть (-ють), -ать (-ять)

О д н и н а

1 ос.	<i>несу</i>	<i>читаю</i>	<i>ходжу</i>	<i>стою</i>
2 ос.	<i>несеш</i> <i>неси</i>	<i>читаєш</i> <i>читай</i>	<i>ходиш</i> <i>ходи</i>	<i>стоїш</i> <i>стій</i>
3 ос.	<i>несе</i> <i>хай несе</i>	<i>читає</i> <i>хай читає</i>	<i>ходить</i> <i>хай ходять</i>	<i>стоїть</i> <i>хай стоїть</i>

М н о ж и н а

1 ос.	<i>несемо</i> <i>несімо</i>	<i>читаємо</i> <i>читаймо</i>	<i>ходимо</i> <i>ходімо</i>	<i>стоїмо</i> <i>стіймо</i>
2 ос.	<i>несете</i> <i>нес^{іть}_{іте}</i>	<i>читаєте</i> <i>читайте</i>	<i>ходите</i> <i>ход^{іть}_{іте}</i>	<i>стоїте</i> <i>стійте</i>
3 ос.	<i>несуть</i> <i>хай несуть</i>	<i>читають</i> <i>хай читають</i>	<i>ходять</i> <i>хай ходять</i>	<i>стоять</i> <i>хай стоять</i>

Дієслова минулого часу дійсного способу та дієслова умовного способу, вживаючись у родовій формі, зберігають особове значення, яке виражається за допомогою особових займенників (лексично): *я працювала, ти працювала, вона працювала, ми працювали, ви працювали, вони працювали* — одна й та сама родова форма, поєднуючись із займенниками, що називають різні особи, називає дію різних осіб, отже, набуває значення різних особових форм.

Особові форми першої, другої осіб однини вживаються як із особовими займенниками, так і без них: вказівка на діяча особовим закінченням дуже виразна (*чекаю, прийду, ідеш, перестойш, ходи*). При другій особі однини наказового способу часто вживають звертання, яке називає діяча: *співай, козаче; не поспішай, хлопче*. Форми третьої особи однини дійсного способу частіше поєднуються з іменниками, що називають діяча (*косить чоловік, пливе човен*), хоч можливі поєднання їх і з займенниками (*він косить, він пливе*). Та зважаючи на абстрактність, узагальнений характер лексичного значення займенників, потрібен контекст, щоб знати, хто такий (шо таке) *він*; у наведених висловах займенник *він* указує на різних діячів (*косаря, човен*).

Крім основного значення, закріпленого за особовими формами, кожна з них може виражати ще й інші значення або вживатись у значенні іншої особової форми, зокрема:

1) форми другої особи однини, першої особи множини вживаються в узагальненому значенні: *Друга шукай, а знайдеш — тримай; Що маємо — не дбаємо, а втративши — плачемо* (Н. тв.). Рідше з узагальненим значенням вживаються форми третьої особи множини: *Дарованому коневі в зуби не дивляться;*

2) форми третьої особи множини вказують на невизначеного діяча: *Буряки сіють навесні; Збирання зернових закінчують у середині серпня;*

3) форми другої особи однини вживаються у значенні першої особи однини: *Говориш, говориш тобі, а ти своє знаєш;*

4) у значенні другої особи однини вживаються форми третьої особи однини: *Ну, читай же. А то сидить і тільки дивиться в книжку;*

5) форми третьої особи множини вживаються у значенні першої особи однини: *Тобі говорять зробити. Скільки вже разів я нагадую;*

б) у значенні другої особи однини чи множини вживається форма першої особи множини для вираження співучасті, співпереживання: *Як ми себе почуваємо? — звертається лікар до хворого; Що ми так зосереджено обмірковуємо? — запитує мати дитину за певних обставин; Як будемо розв'язувати задачу? — звертається вчитель до учнів.*

Особові форми можуть втрачати особове значення і переходити у безособові дієслова — такі дієслова, які називають дію саму по собі, без участі діяча. При цих дієсловах не може бути слова з предметним значенням, яке виступало б у ролі підмета: *Роботи стане на тиждень; Щастить-таки людям на землі!* (Горд.).

Безособові дієслова співзвучні з дієсловами особовими, вжитими у формі третьої особи однини дійсного способу або у формі середнього роду минулого часу. Проте особові дієслова (і в особовій, і в родовій формах) називають дію, створювану діячем, безособові — дію, безвідносну до діяча, названого формою називного відмінка. Порівняйте: *світить сонце — світає, вухо боліло — у вусі боліло, м'ята пахне — м'ятою пахне.* При деяких безособових

дієсловах (найчастіше особових, вжитих у безособовому значенні) наявна вказівка на діяча, виражена орудним чи давальним відмінком: *снігом мете* — *сніг мете*, *пахло опале листя* — *пахло опалим листям*; при інших вона взагалі неможлива: *сутеніє*, *похолодало*.

Безособові дієслова називають явища природи (*смеркає*, *світає*, *вечоріє*), фізичний чи психічний стан істоти (*трусить*, *морозить*) чи стан, що створюється незалежно від волі людини (*мені не читається*, *не спиться*).

Безособові дієслова є незмінними, вони вживаються у формі теперішнього часу третьої особи однини дійсного способу (*вечоріє*, *розвидняється*) або середнього роду минулого часу дійсного способу (*поталанило*) чи умовного способу (*потепліло б*).

Вправа 340. Переписати. Підкреслити дієслова, визначити особу, в якій вжите кожне з дієслів, як виражена особова форма. Виділити особові закінчення, пояснити вживання їх.

Горобина

Буйна горобино,	Коли їх насилию
Ти шумиш зелено,	Лялечці на шию,
Ти цвітеш біленько,	Така гарна буде —
Родиш червоненько.	Здивуються люди.
Дай ягід у іронах,	Будуть споглядати
Пишних і червоних,	І мене питати:
З них зроблю коралі	— А чия то ляля
Для своєї лялі.	Прибрана, мов краля!?

(Марійка Підгірянка).

Вправа 341. Переписати. Визначити дієслова. Прямою лінією підкреслити дієслова, у яких збігаються особова форма й особове значення, хвилястою — дієслова, які мають особове значення, не маючи особової форми. Як виражена особова форма? особове значення?

1. На відкритій палубі незатишно, але ви не поспішайте спускатися в теплу каюту. Уважно придивляйтесь у прибережжя остро-

ва. Ви неодмінно углядите невеличку хатинку, зроблену з дерева, що почорніло від часу. В ній жив відомий на Півночі мисливець Петро Мірошников (*М. Яненко*). 2. Ні! Не пішов би я з ганьбою шукать ганьби на чужині... 3. Мовчу... Іду шляхом зневіри, тернами, кручами іду... (*Олесь*). 4. Опустила в криницю відерце, зачерпнула з пісочком води. Рідний дім залишається в серці, як далеко від нього не йди (*Чуб.*). 5. Будемо з тобою ми рости обоє, — ти люби мене. Виростеш за роки, підеш в світ широкий, — не забудь мене (*П. В.*). 6. Поспішайте, любі діти, вибирайте гарні квіти! (*К. П.*).

Вправа 342. Переписуючи, підкреслити безособові дієслова, визначити їх семантику та з якою дієслівною формою співвідносне кожне з них, чи наявна вказівка на діяча у реченні, як вона виражена.

1. В небі тривожно гриміло, сонце в димах не цвіло. 2. Заснув орел. І снилося йому, що вкрали гори з-під гнізда дракони, що раз орли вернулися додому, а гір — нема ... 3. Ще не було травневого дощу, до перших грав джмелі не говорили. 4. Усі дороги мої тут, усі світи мої біліють. А ти ідеш ... На тебе ждуть. Я зупиняти не посмію. Ну що? іди! Нехай щастить? 5. Той чоловік, якого я не знала, минув усі дороги і вокзали, втопив у морі весла і вітрила, та, щоб мені жилося неспокойно, приніс в дарунок ... лебедині крила. 6. То на тихих причалах тягне цвіллю води. 7. В грубці не займається, тільки так — димить. 8. "Чорні очі наврочать, карі очі зведуть", — переказую доньці. Їй не хочеться чуть (*З тв. Г. Чубач*). 9. Не вірилося, що це сон. 10. Звідки найшло на нього і де взялося? Такого з ним ще не траплялося (*В. Ш*).

§ 71. ДІЄПРИКМЕТНИК

Дієприкметник — це іменна форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією і поєднує ознаки дієслова і прикметника.

Подібно до прикметника дієприкметник виражає ознаку предмета, відповідає на таке саме питання — *я к и й ?*, має синтаксичні

категорії роду, числа, відмінка, отже, граматичні форми дієприкметника визначаються відповідними формами іменника: *розквітлий навесні сад, розквітла навесні квітка, розквітле навесні дерево, розквітлі навесні квіти*. У реченні дієприкметник, як слово переважно залежне, виступає означенням або іменним присудком: *Сонце зараз було схоже на згасаюче в осиротілім полі багаття* (Ст.); *Швидкість світла була поки що неперевершеною* (Куч.).

У таких самих аспектах проявляється й подібність між дієприкметником та дієсловом. В основі семантики ознаки, що виражається дієприкметником, лежить назва дії — це назва ознаки-предмета за дією. Дієприкметнику властиві дієслівні категорії виду, причому дієприкметник завжди зберігає вид того дієслова, від якого утворюється: *згоріти — згорілий* (докон. виду), *бажати — бажаний* (недокон. виду); стану, але дієприкметники вживаються лише у формі активного стану, що виражає ознаку діючого предмета (*співаючий на сцені артист, зів'ялі на сонці рослини*), та пасивного, що виражає ознаку предмета, на який діє інший предмет, створюючи названу дієприкметником ознаку (*намальована (к и м?) майстром картина, керований (ким?) диригентом оркестр*). Іменній формі дієслова властива також категорія часу — дієприкметники вживаються в теперішньому та минулому часах: *згасаюче в лісі вогнище, понівечені морозом квіти*. У мовленні дієприкметники можуть вживатися з відносним часовим значенням, що виражається зв'язкою *бути*. Зіставте: *Перерва була оголошена кілька хвилин тому і Перерва буде оголошена через кілька хвилин*.

Дієприкметник має здатність керувати іменниками у непрямих відмінках і пояснюватися прислівниками: *робота, виконана (я к?) охайно (к и м?) студентом*.

А к т и в н і дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу перехідних і неперехідних дієслів за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*): *бажати — бажачий, дрижати — дрижачий*. Такі дієприкметники завжди недоконаного виду, як і дієслова, від яких їх утворено. Вживаються вони рідко. Виражене ними значення частіше передають іншими мовними за-

собами на зразок: *командуючий армією генерал* — *командувач армії, головуючий на зборах працівник* — *голова зборів* (іменниками); *виступаючий на семінарі студент* — *студент, який виступає на семінарі* (підрядною частиною складнопідрядного речення).

Активні дієприкметники минулого часу утворюються від основи інфінітива префіксованих неперехідних дієслів, що виражають перехід із одного стану в інший; формотворчим є суфікс *-л-*: *помолоді-ти* → *помолоді+л-ий*, *зачерстві-ти* → *зачерстві+л-ий*.

Якщо в основі інфінітива є суфікс *-ну-*, то формотворчий суфікс *-л-* додається до частини основи, яка залишається без цього суфікса: *розквіт-ну-ти* — *розквіт-л-ий*, *згірк-ну-ти* — *згірк-л-ий*. Активні дієприкметники минулого часу утворюються виключно від дієслів доконаного виду і зберігають, отже, їх вид.

П а с и в н і дієприкметники творяться від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфіксів *-т-*, *-н-*, *-ен-*.

За допомогою суфікса *-т-* творяться пасивні дієприкметники від дієслів, корінь яких складається з одного фонетичного складу: *по-ши-ти* — *поши-т-ий*, *ви-ми-ти* — *вими-т-ий*.

Суфікс *-н-* вживається, коли основа інфінітива закінчується голосною фонемою /а/: *написати* — *написаний*, *розпиляти* — *розпиляний*. Якщо в основі інфінітива є суфікс *-ува-*, то /у/ в ньому замінюється під наголосом на /о/: *збудувати* — *збудований*, *намалювати* — *намальований*, але: *запрошувати* — *запрошуваний*, *вирощувати* — *вирощуваний*.

За допомогою суфікса *-ен-* пасивні дієприкметники утворюються за умови, що основа інфінітива закінчується приголосним звуком (*принести* — *принесений*, *спекти* — *спечений*) чи голосними фонемами /и/, /і/, причому вони в основі дієприкметника не вживаються (*посилити* — *посилений*, *розліні[йі]ти* — *розліні[йе]ний* (графічно: *розлініти* — *розлінієний*). Перед суфіксом *-ен-* в основі дієприкметника відбуваються такі чергування приголосних:

- /г/ — /ж/: *зберегти* — *збережений*, *постригти* — *пострижений*;
- /к/ — /ч/: *приректи* — *приречений*, *спекти* — *спечений*;
- /з/ — /ж/: *знизити* — *знижений*, *вразити* — *вразжений*;

/с/ — /ш/: оголосити — оголошений, запросити — запрошений;
/т/ — /ч/: скоротити — скорочений, оплатити — оплачений;
/д/ — /дж/: погодити — погоджений, дослідити — досліджений;
/зд/ — /ждж/: об'їздити — об'їжджений, виїздити —
виїжджений;

/ст/ — /шч/: вимостити — вимощений, очистити — очищений;
губний — губний + /л/: зробити — зроблений, купити —
куплений, зловити — зловлений, розграфити — розграфлений,
повідомити — повідомлений.

Від дієслів, в основі яких наявні сполучення фонем /оло/, /оро/,
пасивні дієприкметники творяться за допомогою суфіксів *-т-* (*роз-*
пороти — *розпоротий*, *прополоти* — *прополотий*) та *-ен-*, що до-
дається до основи без другої фонемі /о/ *розпороти* — *розпорений*,
поколоти — *поколений*.

Обидва названі суфікси виступають формотворчими для тво-
рення пасивних дієприкметників і від дієслів, в основі яких є су-
фікс *-ну-*. При цьому *-т-* приєднується до інфінітивної основи в
цілому, а *-ен-* — до тієї її частини, що залишається без кінцевої фо-
неми /у/: *розгорнути* — *розгорнутий*, *розгорнений*, *висунути* —
висунутий, *висунений*.

Усі дієприкметники творяться лише від дієслів, які вживаються
без афікса *-ся*.

Дієприкметники активно переходять у прикметники, втрачаючи
при цьому ознаки дієслова і набуваючи здатності виражати зви-
чайну (не за дією) ознаку предмета. Серед них є такі, що повністю
перейшли у прикметники: *відомий*, *знайомий*, *невмирущий*,
тямущий, *цілющий* (із давньоруської і старослов'янської мов),
балакучий, *ревучий*, *стиглий*, *спілий*. Інші дієприкметники вжи-
ваються у своєму значенні та в значенні прикметників. Частина
таких слів абсолютно однозвучні (*смажений*, *колотий*), інші роз-
різняються: а) наголосом (*варений у печі борщ* — *варений гарбуз*,
учений в університетах — *учений земляк*) — дієприкметник має
наголошений корінь, керує відмінковими формами іменників);
б) наголосом і будовою основи (*блиск-уч-ий* — *бліск-а-юч-ий*,

пал-юч-ий — пал-а-юч-ий, підпис-н-ий — підпис-а-н-ий); в) наголо-
сом і суфіксами (*нездійсн-ен-ий — нездійсн-енн-ий, невблаг-ан-ий —*
невблаг-анн-ий). Втрачаючи й дієслівні, й прикметникові ознаки,
дієприкметники переходять в іменники: *думка ученого, прийшли*
знайомі, вимоги трудящих.

Безособові форми на -но, -то. Активно вживаються в сучасній українській літературній мові форми на зразок *сказано, написано, пошито, помито, побито*. За походженням це форми називного відмінка однини пасивних коротких дієприкметників середнього роду минулого часу. Вони зовсім втратили здатність виражати ознаку предмета.

У сучасній українській мові вони мають співвідносні видові форми (*шито — пошито, писано — написано*), керують відмінковими формами іменників (*пошито* (щ о?) *костюм*, *пошито* (к и м?) *майстром*), пояснюються прислівниками (*пошито* (я к?) *гарно, оголошено* (к о л и?) *вчасно*), у безособовому реченні виступають головним членом: *Під білою березою козаченька вбито* (Н. тв.); *Заорано. Рілля переді мною* (Павл.); *Все вирішено безповоротно* (Довж.).

Такі форми утворюються від будь-якого пасивного дієприкметника: *сконструйовано, переселено, перебрано, підживлено* і т. п. Кожна безособова форма може вживатись у значенні будь-якого часу: *зроблено, було зроблено, буде зроблено*.

Вправа 343. Переписати, підкреслити дієприкметники і слова, з якими вони пов'язані. Назвати дієслівні і прикметникові ознаки кожного дієприкметника, виділити формотворчий суфікс, пояснити вживання його.

1. Дуби в крижаній кольчuzі, одягнуті в сині шовки. 2. Берези, в снігу занімилі, іній на вітах слізьми, про що ви мрієте, білі? 3. Очі, наповнені горем, очі сумні мої, чому ви блукаєте зором? 4. Вона прийшла, непрохана й неждана, і я її зустріти не зумів (*З тв. В. Симоненка*). 5. Вже як Київ був залитий вишневим білим цвітом, прийшов до Шевченка у номер новий його знайомий, Гулак Микола.

6. Майбутній професор був смаглявий, з вусами та бородою-баками, одягнений охайно й вишукано. 7. За кілька днів Тарас нагрів до Костомарова сам. Із зошитом іще ніде не надрукованих віршів. 8. Вони пішли у бік Старого міста, й Тарас завів одну з пісень, почутих ним і вивчених серед нещасних, які жили в Убогих Хрестах. 9. Тарас дістав з кишені соняшнику, яким учора він був пригощений, і висипав його на стіл (З *тв. Василя Шевчука*). 10. Колись здавався ти мені орлом підтягим і в полі кинутим в агонії сконать... 11. В країні мертвій і безплідній, забутий Богом і людьми, сумує жертвеник народний. 12. Я стояв в саду розквітлим, на колінах я стояв. 13. Так шепоче серед ночі вітром збуджена грава (З *тв. О. Олеся*). 14. В серці, пополотнілий, шлю тобі привіт (Стус). 15. Натертий сіллю грав Чумацький Шлях (Стус).

Вправа 344. Від поданих дієслів утворити можливі форми дієприкметників, виділити формотворчий суфікс, пояснити вживання його.

Настояти, виливати, спустити, зомліти, знепритомніти, чарувати, випросити, виїздити, приголомшувати, перевіряти, перевірити, зрадити, страждати, зазеленіти, шанувати, зрадіти, квітувати, заквітчати, зберегти, виховати, змужніти, купити, розкроїти, приклеїти, заощадити, подовжити, перешити, припаркувати, закупити, вдосконалювати, моргати.

Вправа 345. Переписати, підкреслити дієприкметники, записавши у дужках дієслівну форму, яка була основою утворення їх. Відзначити, які дієприкметники перейшли у прикметники.

1. І чим справжніше, глибше живе людина, тим більше сторінок залишається з книги, написаної її життям (Др.). 2. Але Грицько не покорився: він просто-таки не міг задля панських жнив кинути свій власний, кривавою працею политий хліб висипатись. 3. Йти було дуже тяжко: раз по раз мандрівці збочували з шляху, і тільки нерушений сніг на ріллі давав їм знати про це та направляв на дорогу. 4. А спогади, спогади в'їдливі, пекучі, йшли без краю, без кінця.

5. Темним огнем горіли корчаги смерек, відбиваючись на стіні лісу тремтячою луною.
6. Коні весело бігли по холодку, і візок легко точився по виїждженій, скропленій свіжим дощиком дорозі (З тв. М. Грушевського).
7. Заводи, причали, каскади будинків по міжгір'ю правого берега — все було повите димами, млою полудневої спеки.
8. Аж трохи страшнувато стає Тоні, що вони опинилися так далеко, що вже відділені від берега такою відстанню.
9. Після смерті Ягорихи ніхто цієї хати не чепурич, стояла, дощами оббита.
10. Розбуджений гуркотом літака, схопився на ноги Віталій (З тв. О. Гончара).
11. Із поля дівчина утомлена прийшла... (М. Р.).
12. Григорій сів на ліжкові і вдивився у ледь бовваніючу постать.
13. Митуса розправив закостеніле тіло і звів догори очі (В. Ш.).
14. І став, зажурився, аж весь похилився козак, скам'янілий неначе (Ворон.).
15. А яка то була радість, коли брач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба й казав, що він од зайця (См.).

Вправа 346. Переписати, підкреслити безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*, визначити їх синтаксичну роль, з'ясувати походження.

1. Моє оповідання було прихильно оцінено, прийнято, і я вже відчував себе твердо на своїх літературних ногах (Груш.).
2. Все розтрачено, розгублено, бо воно було людьми не шановано, не люблено (Олесь).
3. Я вмю дорожити усім, що в пам'яті не стерто.
4. Сотні літ на землі пережито.
5. А то ж де воно видано: дівчині серед самого білого дня людську мову рядками калічити...
6. Стою берізкою край шляху, край шляху втомлено стою (З тв. Г. Чубач).
7. Незабаром винесено пожитки, батько став на порозі, високий, випрямлений...
8. Утома валила Григорія з ніг, він випустив вуглик і довго засмучено дивився на витвір рук своїх (В. Ш.).
9. Давні стежки переорано, дороги дитинства засаджені кукурудзою (Стус).
10. Хай буде все небачене побачено. Хай буде все пробачене пробачено.
11. Багато слів написано пером. Несказане лишилось несказаним.
12. Одгородила доля шматочок поля. А на ньому давно вже й не орано — як заклято, як заговорено... (З тв. Л. Костенко).
13. Дух не закуто — хочеться жити! (Вор.).

§ 72. ДІЄПРИСЛІВНИК

Дієприслівник — незмінна форма дієслова, що виражає дію або стан як ознаку іншої дії або стану і поєднує ознаки дієслова і прислівника. Напр.: *Відходив серпень, запаливши наостанку білі вогні пізніх гречок* (Цюпа) (*відходив* (я к?) — *запаливши* — дієприслівник виражає спосіб виконання дії, названої родовою формою дієслова); *Наблизившись, ловлю зміст розмови* (*ловлю зміст розмови* (к о л и?) — *наблизившись* — дієприслівник називає час дії, позначеної дієсловом *ловлю*). Обидві дії (названа родовою чи особовою формою і названа дієприслівником) завжди стосуються одного виконавця: *серпень відходив, запаливши*; (*я*) *ловлю, наблизившись*.

Подібно до прислівника дієприслівник є незмінним словом і виступає у реченні обставиною: у першому з наведених вище речень дієприслівник *запаливши* разом із залежними від нього словами виступає обставиною способу дії, у другому дієприслівник *наблизившись* є обставиною часу.

З дієсловом дієприслівник поєднують, крім лексичного значення, граматичні категорії виду (вживаючись у формах недоконаного й доконаного виду, дієприслівник завжди зберігає вид дієслова, від якого утворюється), перехідності/неперехідності (пор.: *слухаючи розповідь, зустрічаючи друзів і замислившись сидів, розмовляв, дивлячись в очі*), стану. Морфологічно вираженого часу дієприслівник не має, але названа ним дія перебуває у певному співвідношенні з дією, яка названа пояснюваною дієслівною формою: вони можуть збігатися в часі (*співають ідучи, читаючи розмірковуую*), названа дієприслівником дія відбувається до дії, вираженої особовою чи родовою формою дієслова (*прочитавши, зробив висновки*).

Дієприслівники недоконаного виду утворюються від дієслівної основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи (-ючи), -ачи (-ячи)*: *співати* → *співають* → *співаючи, замислюватися* → *замислюються* → *замислюючись*.

Дієприслівники доконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-ши* (після приголосного основи), *-вши* (після голосного основи): *привезти* → *привізиши*, *прочитати* → *прочитавши*.

Вправа 347. Переписати, підкреслити дієприслівники однією лінією, дієслова, які ними пояснюються, — двома. Назвати, хто виконує обидві дії, як ці дії співвідносяться в часі, яке значення виражає дієприслівник.

1. Сонце, спадаючи з денного жару неквапливо, плавно осідало в пухкі бузкові хмарки далеко-далеко в степу (*Коз.*). 2. У тому закутку, схилившись над ручаєм, цвіте над кручею полум'яна квітка, чарівна чарнамай-зілля (*О. Д.*). 3. Тут ліс кінчився, дорога розбивалася надвоє, і на роздоріжжі стирчала, похилившись низько на бік, стара корчма. 4. Хазяйка сіла коло віконечка, щось латаючи. 5. В тій хвилі Ганна рада була побалакати щиро, пригорнутися до кого-небудь, та й почала докладно розказувати, відповідаючи на питання хазяйки. 6. Грицько, поспішаючи, вернувся на село (*З тв. М. Грушевського*). 7. Чабани, зійшовшись, спокійно будуть перемовлятися про нічну роботу льотчиків, що, мов громовержці, гуркотіли над полігоном (*Гонч.*). 8. Женька, спираючись на зазубні в ракушнику, спустився в ущелину першим, а ми за ним. 9. Чоловік, примруживши очі і низько схилившись над папером, що аж волосся торкалося столу, вивів великими, схожими на друковані, буквами: ПРОТОКОЛ (*О. Міц.*). 10. Іще не назвавшись людиною, росла я між грушами-дичками колючою деревиною з терпкими дрібними кисличками. 11. З країни Каруселії, весняної, веселої, подзенькуючи в дзвоники, притупотіли коники (*Кол.*).

Вправа 348. Утворити від поданих дієслів можливі форми дієприслівників, записати їх двома групами: дієприслівники а) доконаного виду, б) недоконаного виду; виділити формотворчий афікс. З двома-трьома дієприслівниками кожної групи скласти речення.

Розповісти, розказати, розказувати, перебирати, прокинутися, сміятися, маскуватися, перебороти, переборювати, мережити, вишити, доїхати, слухати, сприйняти, перебрати, зривати, досягати, листуватися, вижати.

Вправа 349. I. Записуючи, утворити від одного із дієслів, поданих у дужках, дієприслівник, від інших — родову чи особову форми дієслів — відповідно до змісту речення. Визначити вид дієприслівників, з'ясувати творення їх. Поставити потрібні розділові знаки.

1. І знову Орися голосно (кликати) гриби, (розмахувати) палицею, (шурхотіти) нею по кущах, по траві. 2. Батько (ступати) мовчки, довгою тичкою (розгрібати) листя, уважно (заглядати) під кожний кущик (Ом.). 3. (Розкинутися) сад, (зметнутися) гіллям угору (Цюпа). 4. Сашко нічого не (відповісти), (повернутися) і почав збирати розсіпані квіти. 5. Вони (розкланялися), (розійтися). Олександр знав, що назавжди (Др.). 6. Щось (шелестіти) проз мене, я (розсувати) темінь перед очей, (придивлятися) (Бл.). 7. Я своєї пісні зроду не (цуратися), (відкривати) серце для чужої (Синг.). 8. Надія (накидатися) на історичні романи й повісті і (ковтати) їх за день-два (Цюпа). 9. (Спливати) літо з теплого осоння, (лишити) під кущем дві шапки печериць (Кр.).

II. Записуючи дієприслівники, поряд дописати дієслівну форму, від якої утворений кожен із них; визначити видову співвіднесеність між ними, формотворчий афікс.

I. Ураховуючи, зваживши, зважившись, вводячи, установивши, погоджуючись, приймаючи, прийнявши, розповідаючи, розповівши, ввозячи.

II. Оглянувшись довкола і переконавшись, що матері ніде немає, малюк, підійшовши до міліціонера, запитав:

— Дядьку, не бачили ви жінки, яка йшла без мене? (Н. тв.).

Вправа 350. Записати текст, утворюючи від дієслів, поданих у дужках, дієприслівники; визначити їхні граматичні ознаки, пояснити творення.

Із глибини золотих плантацій білою часчкою виринула чиясь косинка ... За нею з'явилась друга, третя ... Дівчата рухалися між-ряддяма, повільно (наближатися) до шляху. Там, де вони проходили, з соняшниками творилося щось дивовижне. (Втрачати) свій царський дрімотний спокій, вони зненацька оживали, золоте тарілля, здавалось, само (розігнатися), летіло стрімголов назустріч одне одному і, (з'єднатися) на мить в поцілункові, знову розліталось вріз-нобіч, і вже знову вільно сміялося, пустотливо (погойдуватися), (ся-яти) розімлілим золотом сонця.

... В передній із дівчат скульптор впізнав Меланію. Так ось яка вона, справжня! Щось майже величне було зараз в її поставі, в по-гляді, в руках. Не йшла, а ніби напливала із золотого духмяного моря, гордо (випростатися), легко й ритмічно (подзвонювати) у свої золоті литаври. Захоплена роботою, вона, видно, зовсім не помічала скульптора, їй було не до нього, в неї була своя творчість. Обличчя натхненно розшарілося і, (освітитися) якимись новими думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим, у ньому з'я-вилася сила нових несподіваних відтінків. Де і взялася і врода, і характер, і чиста ідеальна чарівність ліній!

(Олесь Гончар)

Вправа 351. Переписати, утворюючи від дієслів, поданих у дужках, діє-прикметники чи дієприслівники. Пояснити свій вибір дієслівної форми, тво-рення її, назвати її граматичні ознаки.

1. Ні про що я, коханий, просити тебе не посмію. Та нехай моя ніжність, (спопеляти) горе і війни, переллється в твої, у невмілі си-нівські обійми. 2. З фрески, (написати) в давнину, глянули в душу коханого очі — сиві й жагучі, мов осінь густа. 3. Так пломенить коротка радість яру, (вкорінити) в мою любов-покару ... 4. Бажання кожне, думку, відсвіт думки я наперед збагну і угадаю, (стирати) бентегу, і тривогу, і піт солоний з твогого чола. 5. Вони твої — і

існя, й сад, і літо, (народити) на сонячних орбітах ласкавості твоєї, доброті. 6. Без тебе я — (остудити) планета, (приректи) кружляти вічним летом у мертвій порожнечі без мети. 7. Бачу тебе у безсонності ночей, мовби велику і добру дитину, сонячну, добру, од світла (примружити) і безборонну. 8. Мені б хоч раз твою маму побачити, хай здалеку, мовчки, не (мовити) й слова. 9. Над Либіддю, що (сховати) в бетон, почувалась так, немовби сірі брили од мене цілий світ одгородили, (згасити) днини золотистий тон. 10. Невже й свою любов найщасливішу я сподівалась пригасити ніршем, (обрати) давній кований канон? 11. Невидимий кордон тебе, здається, віддала навічно. Так вересень (віддалити) від січня дощем, туманом, зграями ворон (З тв. Н. Кашук).

Вправа 352. Виконати повний морфологічний розбір дієслівних форм та поданими схемою і зразком.

С х е м а р о з б о р у: дієслівна форма з тексту і слова, з якими вона безпосередньо пов'язана (назви суб'єкта, об'єкта дії), назва дієслівної форми; початкова форма; визначення форм дієслівних категорій виду, перехідності/неперехідності, стану, способу, часу, особи (роду), числа, дієвідмінни (для дієприкметника: виду, стану, часу, роду, числа, відмінка); синтаксична роль; морфемна будова.

Летять сніги пречисті та урочі, змерезуючи мрево золоте (Н. Кашук).

Зразок розбору:

Летять (сніги) — особова форма; початкова форма *летіти*; недоко-ншого виду, неперех., нульового стану, дійсного способу, теперішнього часу, третьої особи, однини: виконує роль присудка; *лет-ять*;

змерезуючи (мрево летять) — дієприслівник; недоко-ншого виду, на-виває перехідну дію, активного стану; названа дієприслівником дія відбу-вається одночасно з дією, названою дієсловом в особовій формі (*летять*); пояснює дієслово *летять* і пояснюється іменником *мрево*, виконує роль обставини способу дії: (*летять* (я к?) — *змерезуючи мрево золоте*); *-мерез-у-ючи*.

Вижницю вони покинули наступного дня. Віз брався вгору, з пра-вої руки плив Черемош; коли проїздили повз нього, його хвилі, зда-

валося, назавжди змили роздратування, яке тяглося за Осипом із Чернівців. Тут був спокій. Був наче зачарований, а йдучи пообіч з повозом, відчувався мандрівником, котрий добирається до рідної домівки після десятиліть блукань. Над головою лепетало листя, дерева дивилися йому вслід, а він думав уже про зустріч із Сокольським. Розрубана гора, мов який велет чеснув її шаблею, — там треба стати й затамувати подих. Прикласти вухо до теплового каменя й обійняти його. Дивитися, хай аж очі заболять, щоб розм'якла непрозора кам'яна твердь, поріділа, як туман, і поступово почала танути. Вже й зараз бачив: сидів у тій скелі гуцульський король. Колись давно снувався над ним тихий сестрин голос чи, може, то так листя йому нашіптувало, — колись давно захотів той відчай духа втрутитись у бійку богів, і вони, обурені, замкнули його в цю скелю. Осипові і справді очі болять, так пильно дивиться він уперед, гак пильно наслуховує і вбирає в себе шкарубкий шеліт. Он де він, он! Сидить за мармуровим столом, і сон його довгий та важкий. Голова опущена, а могутні п'ястуки лежать безцільно на білій, глянсованій поверхні столу. Довкола сілять, порозкидавшись, десятки його легінів, і тільки він не може лягти: чекає, доки з'явиться на небі безліч птиць, що звістять йому звільнення ...

(За В. Шевчуком).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається дієсловом? Яке лексичне значення дієслів, якими граматичними категоріями воно оформляється?

2. Які граматичні форми об'єднує дієслово? Яке місце інфінітива у системі дієслівних форм? Які синтаксичні функції властиві дієслівним формам?

3. Яке значення виражає категорія виду? Які видові форми має дієслово? Яка відмінність у значенні видових форм? Як утворюються співвідносні видові форми? З'ясувати значення терміна "одновидові дієслова" та "дієслова, що виражають значення обох видів", навести приклади дієслів цих груп.

4. Які відношення дії виражає категорія перехідності / неперехідності? Що означають перехідні дієслова? неперехідні дієслова?

Назвати дієслова, що, залежно від контексту, називають то перехідну дію, то неперехідну.

5. Які відношення дії виражає категорія стану дієслів? Які форми стану наявні? Що означають дієслова активного стану? пасивного? зворотно-середнього? нульового? Який морфемний показник дієслів активного стану? пасивного і зворотно-середнього? Як співвідносяться категорії перехідності/неперехідності і стану?

6. Які відношення дії виражає категорія способу?

7. Яке значення мають дієслова дійсного способу? У яких формах вони вживаються?

8. Яке значення дієслів наказового способу? У яких формах вони вживаються? Як ці форми утворюються? Чим відрізняються форми другої і третьої осіб наказового способу?

9. Яке значення мають дієслова умовного способу? У яких формах вони вживаються? Як утворюються? Яким засобом виражається значення умовного способу?

10. Визначити, у формах якого способу вжито дієслова в реченні. Чи в усіх дієсловах форма і значення способу співвідносні: *Довгохвоста, білобока, на тинку сидить сорока, поглядає до воріт — рибку там смакує кіт. До голівки вже доїв! "Ти б хоч це мені лишив!"* (К. П.)?

11. Яке значення має категорія часу? Форми яких часів вживаються в українській мові?

12. Яке значення виражають, які форми утворюють дієслова теперішнього часу?

13. Чим зумовлена різниця у закінченнях дієслів теперішнього часу? Як визначити дієвідміну за особовими закінченнями? за формою інфінітива?

14. Розповісти про значення і форми дієслів минулого часу.

15. Що означають, які форми утворюють дієслова давноминулого часу?

16. Розповісти про значення, форми майбутнього часу. Як співвідносяться структурні форми майбутнього часу з категоріями

виду? Як утворюються різні форми майбутнього часу — проста, складна, складена?

17. Навести приклади вживання форм одного часу у значенні іншого.

18. Що виражає категорія особи? Які особові форми вживаються? Якими мовними засобами виражаються особові форми? З якими категоріями дієслова вони співвідносяться?

19. Як виражається особове значення дієслів минулого часу? умовного способу?

20. Розповісти про безособові дієслова, їхнє значення, форми.

21. Яке лексичне значення, граматичні ознаки має дієприкметник? Які ознаки спільні і які відмінні між дієприкметником — дієсловом? прикметником?

22. Розповісти про значення й творення активних, пасивних дієприкметників.

23. За яких умов дієприкметники переходять у прикметники? Якими ознаками розрізняються дієприкметники і прикметники?

24. Яке значення мають безособові форми на *-но*, *-то*?

25. Яке значення має дієприслівник? Які ознаки спільні між дієприслівником — іншими дієслівними формами? прислівником?

26. Розповісти про творення дієприслівників.

ПРИСЛІВНИК

§ 73. ЗНАЧЕННЯ ПРИСЛІВНИКА, ЙОГО ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ

П р и с л і в н и к — незмінна повнозначна частина мови, яка об'єднує слова зі значенням ознаки дії, стану чи іншої ознаки або зі значенням стану: *працюють* (я к?) *наполегливо*, *старанно*; *надзвичайно приємна людина* (*приємна* я к о ю м і р о ю? — *надзвичайно*), *сказано досить влучно* (*сказано* я к? — *влучно*, *влучно* в я к і й м і р і? — *досить*); *надворі холодно*; *дівчатам весело*.

Виражаючи ознаку дії чи стану, прислівники в мовленні найчастіше виступають як слова, що пояснюють дієслівні форми: *Тополі кхляться* (я к?) *низенько, нагомонівшись* (я к о ю м і р о ю?) *досхочу* (Ю. П.); *Київ не відразу* (к о л и?) *збудований* (Н. тв.). Вживаючись для вираження ознаки іншої ознаки, прислівники погднуються з прикметником чи іншим прислівником — виразниками ознак. *Такі ночі бувають, мабуть, тільки у Таврії. Тихі та ясні, по-літньому теплі й по-степовому духмяні* (Міщ.) — *теплі* (я к?) — *по-літньому, духмяні* (я к?) — *по-степовому*; *Трохи вище входу в дупло вишня була розділена на два стовбури* (Пер.) — *була розділена де?* — *вище, вище* (на скільки?) — *трохи*.

Значно рідше прислівники вступають у смислові зв'язки з іменниками — словами із предметним значенням. У мовленні поширені числови: *обід по-домашньому, локишина по-полтавськи, кава по-турецьки, зовсім дитина, читання вголос* і под. Неважко помігити, що у них іменник називає страву, прислівник — спосіб приготування (*судак по-польськи, котлета по-київськи*) або іменник називає опредмечену дію, а прислівник — її ознаку (*розмова* (я к а?) *пошепки, плавання* (я к е) *наввипередки*). У словосполученнях на зразок *ліс узимку, шлях направо, зовсім старик*, у яких іменник має конкретне значення, прислівник виражає ознаку відповідного предмета у певний час його сприймання, у певній місцевості і т. п.: *Люблю ліс узимку* — *такий, яким він є у цю пору року* (ліс я к и й? — *uzimku, зимовий*). За відсутності безпосереднього сприймання предмета людина уявляє його з відповідними ознаками, які спостерігала у цього предмета в певній ситуації, у певний час.

Прислівники, які виражають стан природи, оточення чи стан істоти, у мовленні є словами незалежними, пояснюваними іншими: *З цього часу всі учні стали називати мене поетом. Мені й приємно* (Міщ.); *Безвітряно, і коксохімівського диму сьогодні не чути* (Гонч.).

Прислівники є словами незмінними, чим відрізняються від інших повнозначних частин мови. Прислівники на *-о, -е* утворюють форми

ступенів порівняння, які також є незмінними: *приходить швидше, прийде швидше, біжимо швидше; найкрасивіше написав, найкрасивіше причесаний*.

За походженням і семантикою прислівники співвідносні з усіма змінними частинами мови: *вдень, раптом* (з іменниками); *по-сусідськи, нашвидку, високо* (з прикметниками); *ввічливо, по-своєму, як, коли* (із займенниками); *тричі, вдвох* (із числівниками); *пошепки, всупереч, крадькома* (з дієсловами).

У реченні прислівники найчастіше виконують роль обставини: *Ополудні йду до моря і здаля бачу, що воно сміється* (Куч.) — *йду коли?* — *ополудні, бачу звідки?* — *здаля*; *Його величність Здоров'я навдивовижу самовпевнене й легковажне* (П. Б.) — *самовпевнене і легковажне якою мірою?* — *навдивовижу*. Пояснюючи іменник, прислівник виступає у ролі неузгодженого означення: *Карлос вибрав шлях направо, Гвідо вибрав шлях наліво, а Бертольд подався прямо* (Л. Укр.) — *шлях який?* — *направо, шлях який?* — *наліво*. Виступаючи незалежним словом і виражаючи значення стану, прислівники виконують роль головного члена односкладного речення: *Тепер стало відчутніше, як далеко вони від степу ...* (Гонч.); *У великій неприбраній кімнаті зимно* (Р. С.). Рідше вони виступають присудками двоскладного речення: *Зелений ряст іще нівроку!* (Петр.). Деякі із прислівників членами речення не є, вони надають певних відтінків мовленню: *Проте в батька була ще, певно, якась крихітка надії* (Довж.); *Газету, щоправда, назвала, але що то за газета?* (Загр.) — прислівник *певно* надає висловленню відтінку припущення, прислівник *щоправда* — відтінку ствердження.

Вправа 353. У поданому тексті підкреслити прислівники і слова, пояснені ними; поставити до прислівників питання, визначити, яке значення вони виражають, яким членом речення виступають, якою частиною мови є пояснюване слово.

1. Дні нашого життя часом бувають подібні до осінніх. Зранку весело гріє сонце, веселить землю, голубить поля й діброви, щедро

сіє радість на серці. А під обід, гляди, війне холодний вітер, нахмариться, засіче в шибки косим дощем, почне періщити дрібними крупинками. А там — сніг, надвечір розхристану землю ще й нагло обценьками стисне мороз.

Погода змінилася. Можна тільки зітхати за літнім теплом. По небу мчали наввипередки низькі сірі хмари, по-осінньому важкі, холодні. Лише інколи в провітках між хмарами з'являлось на мить небо, але воно вже було не те — низьке й вицвіле. Гуділи й хилились донизу вершечки дерев, навіть ліс не міг спинити настирливих поривів північного вітру.

(За Ю. Збанацьким)

§ 74. ПОДІЛ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Серед прислівників виділяються такі розряди за значенням: обставинні, означальні, предикативні, модальні. Кожен із них підтверджує і більш чітко характеризує визначення прислівника як частини мови.

Обставинні прислівники виражають різноманітні взаємозв'язки між явищами навколишнього світу — предметами й умовами їх існування (місце, час), дії та її стимулу (причина, мета). Обставинні прислівники поділяються на прислівники місця, часу, причини, мети.

Обставинні прислівники *місця* називають місце або напрям дії та відповідають на питання *де? куди? звідки?*: *недалеко, зліва, попереду, здалеку, зблизька, звисока, догори, вниз, вправо, прямо, наперед, спідсподу*.

Обставинні прислівники *часу* вживаються для вираження часових меж початку, проходження та закінчення дії; вони відповідають на питання *коли? відколи? як довго? доки?*: *замолоду, здавна, віддавна, завидна, надовго, навічно, невдовзі, сьогодні, знову, зрідка, щодня, щороку, щорічно*.

Прислівники *причини* називають причину виникнення дії, відповідають на питання *чому? через що? з якої причини?*: *зопалу, спросоння, згарячу, знічев'я, здуру*.

Для вираження *мети* дії вживаються прислівники мети, які відповідають на питання *для чого? на що? навіщо? з якою метою?*: *наперекір, напоказ, ненароком, навмисне, зумисне*.

Примітка. Слід відрізнати прислівники *вже, ще*, які виражають час дії, і прислівники *там, де*, що передають місце дії, від однозвучних часток: *ще не виконав, уже розвиднілось, де живеш, там зібрались і вже ж і скажеш, ще чого не було, та де там виконати сьогодні*.

Означальні прислівники характеризують дію або ознаку предмета за якістю, кількістю чи способом прояву ознаки, способом виконання дії. Серед них виділяються якісно-означальні, кількісно-означальні та прислівники способу дії.

Якісно-означальні прислівники виражають якісну ознаку дії, відповідають на питання *як?* Вони утворюються найчастіше від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о, -е*: *високий — високо, мудрий — мудро, гарячий — гаряче; зачудовано, широко, мило, вдячно, лагідно*.

Подібно до якісних прикметників якісно-означальні прислівники утворюють форми вищого і найвищого ступенів порівняння: *нижче спуститись, ближче підійти, найсердечніше подякувати, більш досконало розібратись, найбільш сердечно поставитися*.

Примітка. Ступеневі форми прислівників творяться так само, як і ступеневі форми прикметників, зберігаючи всі особливості творення.

Прості форми вищого і найвищого ступенів порівняння прислівників однозвучні із відповідними формами прикметників середнього роду. Для розмежування їх слід зважати на те, до якого слова стосується ступенева форма — іменника чи дієслова. Зіставте: *село (як е?) найкраще — намалювати (як?) найкраще; виконання (як е?) гірше — не буде (як?) гірше; залізо (як е?) важче від води — нести (як?) важче*.

Кількісно-означальні прислівники передають кількісний вияв дії, ступінь, міру вияву дії, ознаки, відповідаючи на питання *скільки? як багато? якою мірою?* Якщо прислівник не виражає точної кількості, то він сполучається переважно з прикметником, дієприкметником, іншим прислівником; пе-

редаючи точну кількість, він поєднується, як правило, з дієслівними формами. Пор.: *надзвичайно* вдалий, *вкрай* стомлений, *занадто* переобтяжений і прийшли *втрюх*, *повторили двічі*. Можливі також поєднання на зразок *трохи* стомився, *складений учетверо*.

Прислівники способу дії вживаються для вираження способу виконання дії і відповідають на синонімічні питання *як? яким способом?*: *по-новому*, *по-товариськи*, *вплав*, *напоготові*, *жартома*, *крадькома* і т. д.

Предикативні прислівники служать для вияву стану природи, стану оточення, психічного чи фізичного стану істоти, а також стану з модальним значенням можливості, необхідності та ін. Від інших розрядів прислівників вони відрізняються і тим, що утворюються внаслідок переходу у цю групу прислівників якісно-означальних (*дітям приємно*, *боляче все бачити*, *холодно надворі* і т. п.), окремих іменників на зразок *сором*, *жаль*, *час*, *пора*, *шкода*, *слід*, *лінь*, *досада*, *гріх* (*пора* збиратись у дорогу, *сором* за той вчинок, *лінь* руку підняти). Лише невелика група предикативних прислівників не має співзвучних серед інших частин мови: *можна*, *можливо*, *треба*, *потрібно*, *немає*, *видно*, *відрадно*, *необхідно*, *варто*, *важливо* та ін. Зважаючи на семантику, синтаксичну роль у реченні, предикативні прислівники слід відрізняти від однозвучних слів. Зіст.: *сумно на душі* — *сумно* дивилась, *тепло надворі* — *тепло* пригріває сонце, *лінь* розбирає — *лінь* поворушитись, *сором* пік обличчя — *сором* за сказане.

Модальні прислівники відрізняються від прислівників усіх названих розрядів: вони не виражають певного значення, а вживаються для того, щоб надати окремому із членів речення чи всьому реченню модальних відтінків — ствердження, заперечення, вірогідності, можливості/неможливості, виразити зв'язок думок, їх послідовність: *звичайно*, *безумовно*, *очевидно*, *певно*, *напевно*, *можливо*, *видно*, *отже*, *нарешті*, *навпаки*, *наприклад*, *по-перше*, *по-друге* та ін. Із членами речення ці прислівники не пов'язані ні за смислом, ні граматично. В усному мовленні вони виділяються інтонацією, а на письмі — розділовими знаками (комами).

Більшість модальних прислівників є однозвучними із предикативними чи означальними, зіст.:

модальні:

І вже не знаю, а чи впізнав би на човні новім свій давній берег. Ні, напевно, ні ... (Стус).

Батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромився (Довж.).

означальні, предикативні:

Я знав (якою мірою?) майже напевно, що він обікрав моїх друзів (Стус).

Тоді видно було навіть, як по воді бігають якісь павучки (Гонч.).

Завжди як модальні вживаються прислівники на зразок *поперше, по-друге, отже, щоправда* та ін.

Вправа 354. У поданому тексті визначити й підкреслити прислівники і слова, ними пояснювані, назвати розряд прислівника за значенням. Назвати прислівники, що не залежать від інших слів.

Дивні думки почали відвідувати Григорія віднедавна. Ще коли розписував він одну з церков, відчув, як гіркота починає оволодівати його еством. Архімандрит був невдоволений з тої роботи, і всі прийшли тоді до думки, що він уже старіє і йому варто покинути пензель для звичайного чернечого життя. Він тоді нічого не сказав, але коли спинився на горі і побачив, як сідає за овид сонце, зрозумів, що все говорене йому — дурниця. Бо він побачив сонце раптом так, як не бачив ніколи. Це було велике, неймовірно сумне обличчя. Воно плакало зовсім так, як плаче за вмерлим сином мати, а доколя танцювали молоді веселі духи. Він довго дивився на те чудове, неземне видиво, і йому стало ще гіркіше на серці. В глибині душі він відчував, що в нього вливається якась інша сила, зовсім відмінна від тої, яку знав, працюючи над іконами чи розписами церков. Ця сила витісняла ту, стару, і ... він справді уже не чувся здатним на якусь роботу при розписах.

(В. Шевчук)

Вправа 355. З поданих речень виписати прислівники разом з пояснюваними словами, поділивши на розряди й групи за значенням, поставити питання до кожного прислівника. Які прислівники є словами незалежними?

1. Любов на власному суді така мала, така безсила, немов не варто їй і жить. 2. Світ — не без добрих людей, раз розділився надвоє (*Чуб.*). 3. За все доводиться платити, ніщо безслідно не мине; життя ж у кожного одне, і гідно слід його прожити (*Лук.*). 4. Вдармо ж об землю лихом-журбою, щоб стало всім веселіше (*Н. тв.*). 5. Їхня Центральна, що вдень її звідси було майже не видно, зазорила вечірніми вогнями (*Гонч.*). 6. Що робилося тоді в нашому донедавна тихому госпітальному помешканні! 7. Мабуть, неабияк вірив тому, що спадало на думку, — ставало боляче (*Миц.*). 8. Коли-не-коли заходив до Житників, щоб не дуже-то набридати. 9. Під кленом залишилися вдвох віч-на-віч Легкоступ з Твердохлібом (*Цюпа*). 10. Ми часто похапцем живем, все відкладаючи на потім. 11. І вітер напоказ листком пожовклим має. 12. Тут сон навшиїньки ходить і зорі кличе з висоти (*Кр.*). 13. Ми з вами йдемо навпростець. Веселий хлопчик-вітерець за нами взявся навздогін (*Петр.*). 14. Є уроки, які треба пережити наодинці (*Мушк.*). 15. Наступного дня вранці мав Андрій знову від'їжджати до Москви, мав знову, але тепер уже востаннє й ненадовго, розлучатися з мамою (*Коз.*). 16. Де-не-де озветься пташина несміло, немов перед бурею в темному гаю, і знову замовкне (*Л. Укр.*). 17. День гасне потроху, кругом вечоріє. 18. Вовк здуру одяг овечу шкуру (*Гл.*). 19. І ось вже літа оддзвеніли, немов перелітний той рій (*Петр.*). 20. Люблю чернігівську дорогу — весною, влітку, восени (*Кост.*). 21. Вже колос виник на ячмені, отже, здавалось би, пора пісні покинути шалені (*М. Р.*). 22. Втриматися на ногах для неї, видно, було вельми важливо, і Карналь стояв тихо, боявся схитнутися, гак, ніби підтримував якусь коштовну вазу (*Загр.*). 23. По-перше, наша коняка була здирцею, по-друге, ніяк не можна її було пустити в галоп (*Ст.*).

Вправа 356. Переписати, підкреслити ступеневі форми прислівників, поставити до них питання від пояснених ними слів, з'ясувати творення їх.

1. І сонце світило ласкавіше й тепліше, і повітря було бархатистіше і живлючіше, і вся природа дивилася на нього усміхнено й весело. 2. Найчастіше краще того не чути, якої про тебе думки найближчі друзі. 3. Весною працювалося легше, радісніше. 4. Вихователька кожного разу атестувала їх якнайкраще (*З тв. Ю. Збанацького*). 5. То буде вельми оригінальна стаття, вона ще вище піднесе Тараса в очах редактора (*Є. К.*). 6. І те, що біль у нас пульсує з роками гостріше, — це природно, це справедливо. 7. І чим справжніше, глибше живе людина, тим більше сторінок залишається з книги, написаної її життям. 8. Чим довше дивився у зоряне небо, тим глибше і неосяжніше відкривалося воно (*Др.*). 9. Вчіть скоріше нас співати гарну пісеньку легку (*Заб.*). 10. Є такий біль, Миколо, з яким живеться легше і більш осмислено (*П. Б.*). 11. Частіше стали перепадати дощі. Нижче, якимось безладніше, закрубилися над землею тумани (*Сир.*). 12. Григорій намагався пильніше вглядіться у прояву, запам'ятати риси обличчя й поставу (*В. Ш.*). 13. Розмахніться дужче, теслі, дзвінко бийте, ковалі! 14. Тугіше напружуйтесь, руки! Ритмічніше дихайте, груди! (*М. Р.*). 15. “Мама! — крикнули малі якнайголосніше. — На усій-усій землі слово наймиліше!” (*Кол.*).

Вправа 357. Прочитати казку “Калинова сопілка” (іншу — за бажанням), написати переказ її, вживаючи відповідні прислівники, з'ясувати їх значення.

Вправа 358. Скласти речення, в яких подані прислівники виступали б такими, що належать до різних розрядів за значенням.

Яскраво, холодно, жарко, гаряче, світло, сонячно, замилувано, спокійно, безсумнівно, очевидно, навпаки, нарешті, природно.

§ 75. МОРФОЛОГІЧНІ ТИПИ ПРИСЛІВНИКІВ

Як самостійна частина мови прислівники сформувалися на основі інших частин мови, тому за походженням прислівники поділяються на відприкметникові, відіменникові, відзайменникові, відчислівникові, віддієслівні, відприслівникові. Окрему групу утворюють складні прислівники.

Чи не найбільше в сучасній українській мові прислівників від прикметникового походження. Вони активно утворюються від якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е* (*тихо, тепло, задумливо, замріяно, гаряче, дуже, байдуже*), а також від різних родових і відмінкових форм прикметників за допомогою прийменників-префіксів (*звисока, спроста, нарізно, заново; вручну, згарячу; напевне, востаннє; наготові, помалу; по-материнському*), за допомогою префікса *по-* та суфікса *-и* (*помолодецьки, по-сусідськи*).

Серед відіменникових прислівників наявні такі, що походять від давніх іменників у певній відмінковій формі (*рантом, притьмом, нишком, підтюцем, прямцем, ненароком, пішки, рачки, верхи*), від відмінкових форм сучасних іменників (*часом, світом, ранком, миттю*), а також утворені поєднанням прийменників із відмінковими формами іменників (*доволі, зверху, зозла, знадвору; вголос, навіки, надвечір, осторонь, навхрест; вкупі, надворі, напередодні, попідтинню, опівночі*).

Відзайменникові прислівники об'єднують такі, що утворені в досить віддалені часи на основі різних давніх займенників (*там, тут, доки, звідки, звідти, доти, тоді, іноді, туди, куди, сюди, скільки, стільки*) — такі прислівники в сучасній мові багатьма сприймаються як первісні; на їх основі за допомогою різних суфіксів і префіксів утворюються нові прислівники: *де-небудь, кудись, подекуди, казна-звідки, будь-коли, ніколи, нізвідки, аби-як, будь-де*; прислівники, утворені від сучасних відмінкових форм займенників і прийменників-префіксів (*притому, причому, почому (притім, причім, почім), нащо, навіщо, передусім, по-моєму, по-своєму*).

Невелика кількісно група від числівникових прислівників. Вони утворені від власне кількісних числівників *два, три* суфіксом *-чі* (*двічі*), від кількісно-збірних і порядкових у знахідному відмінку і прийменника-префікса (*втрое, натрое, вдруге, спершу*), поєднанням відмінкової форми власне кількісних числівників із прийменником-префіксом (*удвох, уп'ятьох*).

Віддієслівних прислівників досить незначна кількість. Серед них є утворені суфіксом *-ки* (*мовчки, пошепки*), суфіксами *-ма, -ома* (*лізма, сидьма, крадькома*), без спеціального суфікса (*сторч*), поєднанням форми наказового способу з префіксами (*навперейми, всупереч*).

Прислівники, утворені поєднанням відмінкових форм різних частин мови з прийменниками-префіксами, слід відрізнити від однозвучних поєднань прийменників і відмінкових форм твірних слів. Зіставте:

Прислівники

прийшов востаннє
приготувати звечора
працюю вдень
нащо (навіщо) сперечатися?
поділити надвоє

Однозвучні з прислівниками
слова інших частин мови:

зайшов в останнє купе
поверталися з вечора відпочинку
в день повернення з відпустки
на що ти сподіваєшся?
зробити грати на двоє вікон

Спостерігається творення прислівників від інших прислівників — не лише від відзайменникових за допомогою суфіксів і префіксів, а й префіксально від інших прислівників: *надалі, відтепер, задовго*; вони виступають однозвучними до поєднання прислівника, що вживається у значенні іменника, і прийменника, пор.: *зроблю наавтра — не відкладай на завтра* (тобто *на інший день*).

Складні прислівники утворюються подібно до утворення складних іменників і прикметників, зокрема поєднанням двох іменних основ єднальним звуком або без нього (*силоміць, водночас, натщесерце, запанібрата*), поєднанням форми непрямого відмін-

ки іменника з чистою основою іншого іменника (*горілиць, рукопаш*), поєднанням займенникової основи з іменниковою чи прикметниковою (*мимохідь, самохіттю, насамперед, чимраз*), поєднанням числівникової та іменникової основ (*водносталь, обабіч*), повторенням того самого слова чи споріднених слів самостійно або з допомогою службового слова між ними (*далеко-далеко, сила-силенна, віч-на-віч, але раз у раз*), поєднанням синонімічних чи антонімічних слів (*тишком-нишком, більш-менш*).

Від якісно-означальних, окремих обставинних прислівників утворюються прислівники з пестливим значенням: *недалечко, павненько, смачненько, нищечком, змалечку*.

Вправа 359. Поділити прислівники на групи за морфологічними типами, з'ясувати правопис складних прислівників. Поставити наголос.

Всмак, взнаки, донедавна, досита, наперед, повік-віки, наприкінці, по-простому, задаремно, попросту, втричі, задовго, як-небудь, тричі, післязавтра, коли-не-коли, мовчки, внічию, навсидячки, ось-ось, велично, крадькома, раптом, разом, вдесятеро, справа, жужмом, вздовж, чимдуж, досхочу, ридма, самохіть, по-дружньому, по-нашому, вчотирьох, ліворуч, вп'яте, по-солдатськи, навколішки, вряди-годи, любо-дорого, загадково, кудись, щороку, щоденно, надвоє, босоніж, по-своєму, навсебіч, незбагненно, звичайно, поперше, по-друге, наприклад, очевидно.

Вправа 360. Переписати, знімаючи похилу риску; вставити, де треба, пропущену букву; визначити, до якого морфологічного типу належить кожний прислівник.

1. Признатися, на музиці я розуміюся не/глибоко, щиро кажучи, до сьогодні взагалі не надавав їй особливого значення в житті людському. 2. Не/вдовзі вийшли на набережну. Перед ними хлюпалась по/осін..ому безбарвна затока. 3. Думка сяйнула не/сподіван..о, і дідусь вирішив, що не/одмін..о передасть її онукові (Зб.). 4. Та не/ждан..о/ не/гадан..о після голодного року з'явився в селі, наче злодій, уночі і відійшов у/ніч (Ст.). 5. Малий Василько не/всипущо

працював кілька днів і таки домігся свого. 6. А Твердохліб все ще стояв на зеленому килимі пшениці, не/в/силі зрушити з місця, ніби вріс ногами в/землю (*Цюпа*). 7. Штурмові групи безборо..но полишили свої на/швидку/руч вириті окопи (*Миц.*). 8. Що/ ден..о ворони летять, що/ден..о ворони кричать... (*Олесь*). 9. Але батькові все не/гаразд. 10. Відійшли ми зо/всім не/багато (*О. Миц.*). 11. Пада сніг холодний і лапятий і не/чутно крутиться (*Сос.*). 12. Раптом ліс-верболіз буслу став на/переріз. Жабеня на/в/прош-ки в лозняки та до/ріки (*Кол.*). 13. Попідстін..ю, мов тінь, я снуюсь (*Вор.*).

Вправа 361. Переписати, пояснити правопис слів, частини яких відділені похилими рисками; виділити з-поміж них прислівники, з'ясувати їх значення, творення.

1. Хто це з/вечора до/ранку грає зорям цілу ніч колисанку?
2. Курчата всі на/в/тікача від півня з/переляку.
3. Ні, шляхи не близькі в Жабунця — в'ється стежка без/краю/кінця.
4. А високий очерет аж подався на/перед (*3 тв. Т. Коломієць*).
5. Шукайте цензора в собі. Він там сидить, як чортик у трубі, і тихо вилучає вам сумління. З/середини, по/троху, не/за/раз.
6. Світ незбагненний з/далеку і з/близька.
7. Гукніть сусідам і родині, що ми уже по/середині. Та вдарте в бубон з тої прикрості. Де страшно так, то гра на/в/присядки.
8. Я по/волі випростуюсь.
9. А тиша, як в соборі! з/давним/давно загубленим ключем (*3 тв. Л. Костенко*).
10. Кличте калік і дітей понесіть, станьте в/горі на зруйнованих мурах...
11. На/вік пройшла пора безславна.
12. На/що ж ти віченьки з/нову розкрив?! Спи, моя пташко, то вітер завив.
13. Я і сам ходжу, як смуток, з серцем, змученим у/край (*3 тв. О. Олеся*).
14. Я чую у/ночі осінні, я марю крізь синій сніг: вростає туге коріння у землю глевку із ніг.
15. Він ладен з себе шкуру здерти, аби як/небудь виправити зло (*Сим.*).
16. В/край далекий я долину (*Н. тв.*).
17. Посада помічника, оче/видно, де/сь потрібна, але іноді й смішна (*Загр.*).
18. Для нього візит Ярославни, без/сумнівно, приемний (*Гонч.*).
19. Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. На/в/паки, він тоді трусився від гніву (*Довж.*).

Вправа 362. Виписати прислівники з пояснюваними словами, виконавши повний морфологічний розбір їх, назвавши розряд за значенням і групу цього розряду, морфологічний тип, форму ступеня порівняння (якщо воно є), синтаксичну роль, визначити морфемну будову.

Зразок:

Влітку тепло й без чобіт ... (Ст.).

тепло — предикативний прислівник, відприкметниковий, у реченні є словом незалежним, виступає присудком; *тепло*;

влітку (тепло — коли?) — обставинний прислівник часу, відіменниковий, пояснює присудок, виконує роль обставини часу; *влітку*.

Поснідали похапцем, майже не розмовляючи. Батько поспішав на службу, а мати жила вже клопотами, які чекали її в Путилові. В неї були червоні очі, мабуть, плакала вночі, й Осип відзначив це подумки. Він швидко проковтнув сніданок і вибіг на ганок подивитися, як візниця запрягає коні. Незабаром винесено пожитки, батько став на порозі, високий, випрямлений, а очі його дивилися незвично сумно. Осипові захотілося втягти голову в плечі, бо цей чоловік завше примушував боятися себе; він і собі випростався і вів голову. Мати кинула на них оком і вразилася від дивної поміж них схожості. Хлопчик різко повернувся й пішов до воза, а батько навіть не завважив його негречності. Мати поцілувалася з батьком і поспішила до воза й собі, а візниця повільно забрався на сидіння, вмоєвся зручніше ... У шлейфі куряви, що знявся за возом, пропав раптом і батьків будинок, і сам батько, котрий нерухомо стояв на ганку. Вони їхали повз будиночки, траплялися їм по дорозі чернівецькі міщани, але місто для Осипа було вже там, за шлейфом куряви. Попереду стелилася дорога, він почував її закличний погук ...
"Як мені хочеться в гори, — думав Осип. — Там мені найкраще ..."

(За В. Шевчуком).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається прислівником?
2. Які ознаки частин мови відображені у визначенні? Яке значення виражає прислівник? Які морфологічні ознаки властиві йому? Які синтаксичні?

3. Якими ознаками прислівник подібний до вивчених частин мови? Якими відрізняється?

4. На які розряди за значенням поділяються прислівники?

5. Яке значення мають означальні прислівники? Які семантичні групи серед них виділяються?

6. Яке значення обставинних прислівників? Які групи серед них наявні?

7. У чому сутність предикативних прислівників? На основі слів яких частин мови вони формуються? Які предикативні прислівники не мають співзвучних серед інших частин мови? Яка різниця між прислівниками у висловах: *Весело співають діти і весело усім на святі?*

8. Які є морфологічні типи прислівників, чим вони зумовлені? Як створюються прислівники кожного типу?

9. Зіставити правопис, значення прислівників, утворених від різних частин мови прийменниками-префіксами, та однозвучних слів, що належать до інших частин мови.

Завдання. Написати диктант (самодиктант), визначити належність повнозначних слів до частин мови, виконати повний морфологічний розбір трьох-чотирьох слів кожної із частин мови, орфографічний аналіз тексту.

Квіти в житті українців

Споконвіку наші предки з шанобою ставились до рослинного світу, у тому числі й до квітів.

Квіти використовували не тільки з практичною, лікувальною, цілющою, а й задля окраси, до якої здавна були небайдужими українці. Квіти зображені на давніх предметах побуту, і це свідчить про те, що красиві рослини вирощували на садибах. Квітник був неодмінною частиною садиби українського селянина. Він розміщувався неподалік від причілку хати і виходив на вулицю. Іноді квітники огорожували рядочком квітів чи низькорослих кущів. Такі квітники й зараз прикрашають хати українців у селах та балкони міських жителів.

Які ж квіти найбільше до вподоби українцям?

Чи не найбільш поширеною й улюбленою в Україні є рожа, або мальва. Розповсюдилася вона по всьому Середземномор'ю, а прийшла до нас із Південної Азії. Відомо понад півтори тисячі різновидів її. Високі стебла, густо вкриті яскравими ніжними квітками та великими лапатими листками, живою стіною закривають майже кожна сільську хату. Квіти мальви з безліччю відтінків — від рожевого до густо-червоного, що створює дивовижну веселку навколо оселі.

У лісах, лісосмугах, на узбіччі доріг ростуть так звані дикі мальви. Вони білого або блідо-рожевого кольору, використовуються як лікувальні й кормові рослини. З культурних мальв темних кольорів робили природні барвники.

Майже біля кожної хати знаходилося місце і для пахучих яскравих чорнобривців, жовтогарячих нагідок, червоної рути, барвінку і любистку, м'яти і матіоли. Не перелічити нині всіх назв квітів, які прикрашають садибу сучасного українця, до того ж виведено багато нових сортів, що ввійшли в побут і звичаї народу. Проте магичну силу мають лише ті з них, що здавна прижилися в народі як священні, як невід'ємна частина його життя.

(За Г. Лозко)

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Повнозначним частинам мови протиставляються неповнозначні, або службові, частини мови. До них належать прийменник, сполучник і частка, які об'єднуються в один клас на основі спільних ознак: 1) вони позбавлені номінативної функції, тобто не називають ні предметів, ні ознак, ні дій, ні кількості; 2) не мають граматичних категорій; 3) не виступають членами речень.

§ 76. ПРИЙМЕННИК

П р и й м е н н и к и — це службові слова, які в сполученні з формою непрямого відмінка повнозначного слова виражають за-

лежність його від інших повнозначних слів, диференціюючи значення відмінкової форми. Не маючи самостійного лексичного значення, вони разом з відмінковими формами іменників, числівників, займенників виражають різні смислові відношення:

а) місця: *Із-за лісу, з-за туману місяць випливає* (Т. Ш.); *Між коморою і будиночком ворота і хвіртка. Біля воріт дві тополі* (Довж.);

б) часові: *З давніх часів український народ шанував вербу і опіював у ліричних піснях, думках, билинах* (Журн.); *У неділю, годині о дев'ятій, коли сонце почало вже підійматися над кронами дерев, Варя вийшла в садок* (Сенч.);

в) мети: *Я дуже сміливий: я не боюсь нікого слабого; за правду битися готов я до загибелі..* (В. Сам.);

г) причинові: *Народе мій, се ти!.. Закаменілий в болю дрімаєш від віків, як вигаслий вулкан. Ти все-усе втертяв — зберіг лиш сні про волю і пам'ять гордих дій та скарб незгойних ран* (Карм.);

д) умови: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний* (Л. Укр.);

е) допустовості: *Всупереч тим віщуванням проходили грози* (М. Р.); *А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір* (Цюпа).

Прийменники завжди вживаються з непрямыми відмінковими формами й мають визначене коло зв'язку з відповідними відмінками: "зв'язки прийменника з тим чи іншим відмінком зумовлені відповідністю значень прийменника і відмінкової форми. При цьому прийменник розвиває, доповнює, посилює значення відмінкової форми, уточнює, спеціалізує, ускладнює її"¹. Прийменники виражають певні смислові відношення тільки з відповідною формою. Вони можуть вживатися з формою одного непрямого відмінка (напри-

¹ Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1972. — С. 478.

клад: *від, до, з-за, з-під, серед, без, біля* вживаються тільки з родовим) або можуть сполучатися з двома і більше відмінками (наприклад: *перед, під, над* — із знахідним і орудним). Сполучуваність прийменників з відмінковими формами можна представити так:

Відмінки	Прийменники	Приклади
Родовий	без, біля, вздовж, від, всередині, для, з, задля, замість, з-за, з-над, з-перед, з-під, з-поміж, коло, край, мимо, між, наприкінці, побіля, після, поблизу, поверх, позаду, попереду, поруч, поряд, посеред, просто, протягом, проти, серед, стосовно, шляхом, під час, у напрямку, на відміну від, за допомогою	<i>біля тину, вздовж дороги, від криниці, для сестри, з переляку, з-за груші, з-під землі, коло річки, край села, мимо школи, між нив, наприкінці казки, поряд міста, посеред озера, серед ступу, під час канікул, за допомогою товаришів</i>
Давальний	вслід, всупереч, навздогін, навперейми, назустріч, наперекір, напереріз, на противагу	<i>вслід їй, всупереч бажанню, навздогін машині, назустріч сонцю, наперекір йому, на противагу сказаному</i>
Знахідний	у (в), за, крізь, між, на, над, о, перед, під, по, повз, про, через, поза, поміж, понад, попри, незважаючи на, у відповідь на	<i>у квітник, за село, крізь жита, між волошки, на зошит, над зірки, перед тебе, під вечір, по воду, повз нас, через поранення, незважаючи на негоду, у відповідь на запитання</i>
Орудний	з, над, поза, понад, поперед, поміж, між, перед, згідно з, одночасно з, під, порівняно з, поряд із, у зв'язку з	<i>з дітьми, над полями, поза хатою, понад деревами, між книгами, перед школою, згідно з законом, одночасно з подіями, під вербою, поряд із калиною, у зв'язку зі святом</i>
Місцевий	у (в), на, о (об), по	<i>у столі, на стежині, о першій годині, по волі</i>

§ 77. ПОХОДЖЕННЯ ПРИЙМЕННИКІВ І ЇХ СКЛАД

За походженням прийменники поділяються на дві групи: первинні й вторинні (похідні). До первинних належать найдавніші прийменники, походження яких встановити неможливо (*без, в (у, уві), від (од), для, до, з (із, зі, зо, ізо), за, крізь, між, на, над (наді, надо), о (об), під, по, при, про, через*).

До вторинних належать прийменники, що співвідносяться з повнозначними частинами мови, від яких вони походять, тобто: а) відіменні — *кінець, край, коло, круг, кругом, внаслідок, перед, протягом, шляхом, за рахунок, з приводу, в галузі, з метою, в інтересах, на чолі, на випадок* і под.; б) віддієслівні — *включаючи, виключаючи, зважаючи на, незважаючи на*; в) відприслівникові — *близько, довкіл, всупереч, вздовж, вслід, довкола, мимо, навкруги, навколо, неподалеку, поблизу, поверх, після, поруч, поряд, спереду, уздовж, напередодні, осторонь*.

За морфологічною будовою прийменники поділяються на прості, складні й складені. До простих належать усі первинні прийменники (*без, від, по, в, з, до, для, за, на, при, під, через, між*). Складні прийменники утворюються з двох або кількох простих (*з-за, з-під, понад, попід, поміж, з-поміж, поперед, посеред, заради, проміж*). Складені прийменники складаються з прийменника та іменника (*у справі, на випадок, на адресу, на користь, на честь, в інтересах, за винятком, у вигляді, за допомогою, на відміну від, у зв'язку з, у разі, з огляду на*) або прислівника і прийменника (*поруч з, згідно з, незалежно від, одночасно з, близько від, праворуч від, подібно до, нарівні з, разом з*).

Вправа 363. Прочитати текст, знайти в ньому прийменники; визначити, які смислові відношення вони виражають (часові, причинові, місця, мети тощо).

Історія кожного народу має свій соціальний символ і ототожнюється з життєдіяльністю його найхарактернішого прошарку, який

вважається ознакою нації. Скажімо, для США — це бізнесмени, Японії — самураї, Німеччини — бургери, Польщі — шляхта. Для України таким символом є козаччина. Без неї немає української національної історії.

“Козак” — тюркомовне слово. Воно означає “вільна людина”. Як же виникла в Україні ця генерація, з ім’ям якої пов’язані найславетніші сторінки нашого минулого? Уявімо собі нашу землю кінця XV століття. Північ і захід знемагають під владою литовських і польських панів. На південь від Києва, як писав Михайло Грушевський, “вичистили татари цю велику країну, як скло”. Майже сто років тут був дикий безлюдний степ. От і почали втікати селяни і міщани сюди від панів “на волю”. Влітку ловили рибу у Дніпрі, полювали на звіра, закладали пасіки, вступали у двобій з татарами. Протягом XVI ст. з цих “вільних людей” сформувалося славне українське козацтво. На території впливу Війська Запорізького утворилася Козацька республіка — перша українська держава. То була і перша демократична держава в світі ... (За М. Руденком).

Вправа 364. У текстах знайти прийменники й вказати, з яким відмінком кожний із них уживається і які смислові відношення виражає.

I. Несла віками хрест,
ішла у даль вогненну,
Де корчився від мук пожежно небокрай ...
Їй присуд був і суд: довічно — у геєну,
У пекло, у смолу! катів її — у рай ...
Брунатний дим пливе до обрію
над нами ...
Зіщулилась вона від атомних хмарин,
Лягає і встає із ядерними снами ...
Завис дамоклів меч:
Чорнобиль ... Чигирин ...

(В. Міщенко)

II. Горів, гримів і розривався обрій,
Лишавсь позаду батьківський поріг.
І вітер гнав сумних, сумних мелодій
У знівечених вербах край доріг.
Ішли солдати днями і ночами
Похмурими, гвинтівки не в усіх,
А в небі літаки із чорними хрестами ...
І біль ламав надбрів'я, скроні сік.
Де друзі падали, там хоронили їх
І, як могли, могили їм копали,
Прощались мовчки,
Залпів не давали — патрони берегли
І крем'яні чуття,
Щоб вибороть і сонце, і життя.

(Д. Луценко)

Вправа 365. Утворити прийменниково-іменникові сполучення, використавши прийменники *перед, біля, під, посеред, поміж, над, у зв'язку з, на противагу*. Встановити, з якими відмінками іменників уживаються ці прийменники.

Вправа 366. Перекласти подані словосполучення українською мовою. З'ясувати особливості прийменникових конструкцій в обох мовах.

I. Работать по выходным дням, экзамен по украинскому языку, идти по берегу, тетрадь по истории, ехать по полю, работа ему по силам, прочитать с первой по десятую страницу, по истечении срока, добрый по характеру, смотря по погоде, пришлось по вкусу, я к вам по делу, корабль плыл по течению, по направлению к городу, воспитатель по профессии, комиссия по составлению резолюции, по отношению к нему, по предложению, по обыкновению, родственник по матери.

II. Обучать на родном языке, одежда к празднику, к вашему сведению, с общего согласия, к вечеру, к моему стыду, годный к употреблению, говорить на украинском языке, на худой конец, изо

дня в день, готуватися к екзаменам, на наличные деньги, к началу года, быть к восьми часам, прибежать к хитростям.

Вправа 367. Скласти речення з похідними прийменниками. Визначити, які відношення вони виражають та з якими відмінками вживаються.

Залежно від, у міру, на шляху, на чолі, з метою, в ім'я, згідно з, поряд з.

Вправа 368. Скласти речення, в яких подані слова виступали б то як прийменники, то як прислівники чи іменники.

Коло, круг, збоку, назустріч, край, близько.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які частини мови належать до службових?
2. Які основні ознаки службових частин мови?
3. Чому прийменник належить до службових частин мови?
4. З якими частинами мови вживається прийменник? Навести приклади.
5. На які розряди поділяються прийменники за морфологічним складом?
6. Які є прийменники за походженням?
7. З якими відмінками вживаються прийменники? Навести приклади.
8. Виписати з книги К. Мотрич "Перед храмом любові і болю" речення з прийменниками й охарактеризувати їх (*Мотрич К. В. Перед храмом любові і болю: Повість та оповідання. — К.: Молодь, 1989*).

Вправа 369. Зробити повний морфологічний аналіз прийменників.

С х е м а морфологічного аналізу:

1. Речення з прийменником для аналізу.
2. Прийменник.

3. З якою частиною мови вживається?
4. Значення в реченні (просторове, часове, причинове, мети тощо).
5. Група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний).
6. Група за морфологічною будовою: простий, складний, складений.
7. Значення якого відмінка уточнює в реченні?

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Над хриплим повсякденним криком, над злом, що гупає й сичить, над всім нікчемним та безликим — хай музика душі звучить! (В. Крищенко).

Над (криком) — прийменник, уживається з іменником, вказує на місце дії у сполученні з іменником (*криком*), за походженням первинний (непохідний), за будовою простий, вжитий з формою орудного відмінка іменника.

Над (криком) — прийм., ужив. з імен., вказує на місце дії, первин. (непохідн.), простий, із О. відм.

1. На Чорнобиль журавлі летіли. З вирію вертались навесні (Павл.). 2. Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини (Довж.). 3. Шле день услід хмаркам патлатим проміння сонця з верховин (Сос.). 4. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі (Коц.). 5. Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ — нацією, країна — державою (Журн.).

§ 78. СПОЛУЧНИКИ

С п о л у ч н и к и — це службові слова, за допомогою яких здійснюється зв'язок однорідних членів речення та частин складного речення: *Мова і література — це пам'ять народу, його генетичний безсмертний код, це колективна совість суспільства, увічнена в слові* (Ю. Ш.); *Не обов'язково бути великим знавцем, щоб відчутти глибину маминої пісні* (Ск.).

Поєднуючи однорідні члени або частини складного речення, сполучники лише виражають смислові відношення між ними й

не виступають членами речення. Вони не мають самостійно вираженого лексичного значення.

§ 79. ПОДІЛ СПОЛУЧНИКІВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ, СКЛАДОМ ТА СПОСОБОМ УЖИВАННЯ

За походженням сполучники неоднорідні й поділяються на дві групи: 1) непохідні (первинні); 2) похідні (вторинні). До непохідних належать сполучники, які не співвідносяться з іншими частинами мови (*а, але, і (ї), та, чи*): *Я вірю в диво! Прийде час, — і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз* (Олесь); *Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісиш вгору білі долоні* (Донч.). До вторинних належать сполучники, які утворилися з інших частин мови, зокрема поєднанням займенників чи прислівників з прийменниками чи частками (*якщо — як + що; якби — як + би; проте — про + те*): *Висиха душі криниця, і життя як не було, якщо раз чи два на місяць не поїду у село* (Дем.); *Якби я турбувався завжди про себе, вже б онімів давно від самоти* (Павл.).

За морфологічною будовою сполучники поділяються на прості, складні й складені. Прості сполучники не членуються на окремі частини, до них належать: *а, і (ї), та, бо, чи*.

Складні сполучники морфологічно поділяються на частини, до них належать: *зате, проте, або, якщо, якби, щоб, ніби, нібито, неначебто, немовбито*.

Складені сполучники складаються з двох і більше слів: *тому що, через те що, так що, для того щоб, незважаючи на те що, в міру того як, як тільки, дарма що*.

За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані й парні.

Одиничні сполучники, поєднуючи однорідні члени або частини складних речень, не повторюються при них: *Без верби і калини нема України* (Н. тв.); *Давним-давно одкорчилась війна, лишила обеліски та кургани ... Під кулями ворожими сповна за тищу заплатили ветерани* (Луц.).

Повторювані сполучники вживаються при кожному однорідному членові речення або перед кожною частиною складного речення: *Пахне рідне село тишиною лугів, і роздоллям небес, і піснями гаїв, і полями, де сонячне світить чоло* (Дем.); *То як же нам жити на рідній землі, щоб люди довіку щасливі були, щоб мова народу в повазі була, від роду до роду між нами жила* (Ф. Т.).

Парні сполучники складаються з двох частин, які розподіляються між членами речення або його частинами. Парними є сполучники *не тільки ... а й, не тільки ... але й, як ... так і, не лише ... а й, як не ... так, хоч ... але, якщо ... то, чим ... тим*: *Буквар — це не тільки букви, але й мова з її пахощами і красою* (Чер.); *Казки О. Олесья приваблюють читача не лише своїми захоплюючими сюжетами, а й високою художністю і поетичністю* (Фещ.).

§ 80. СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ СПОЛУЧНИКІВ

Сполучники оформляють два типи синтаксичних зв'язків — сурядний і підрядний, залежно від чого поділяються на сурядні та підрядні.

Сурядні сполучники поєднують між собою однорідні члени речення або частини складносурядного речення. За характером вираження смислових відношень між однорідними членами речення або частинами складносурядного речення сполучники сурядності поділяються на єднальні, протиставні й розділові.

1. **Єднальні** *і, й, та* (в значенні *і*), *ні ... ні, ані ... ані*: *Піснями щедро перемита, пішла у спогад сіножать, і перестоялося літо, і тині втомою лежать* (Тал.); *Шануймося, друзі, на довгій віку та щедрими будьмо ми завше в коханні, хай діти всміхаються нам в сповитку, літаючи в снах на світанні* (Ткач).

2. **Протиставні** *а, але, та* (в значенні *але*), *проте, зате*, однак: *Любов до народу — це служіння народові, а не ідея служіння* (Довж.); *"Брехнею, — кажуть люди, — світ пройде, та назад не вернешся"* (Кв.-Осн.).

3. Розділові або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то, хоч ... хоч, не то ... не то, чи то ... чи то: *От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені куці верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки (Н.-Л.); Мій синочок розбишака: чи то кіт, чи то собака — він нічого не боїться — лізе биться (Олесь).*

Підрядні сполучники поєднують підрядну частину складнопідрядного речення з головною. За значенням вони поділяються на:

а) з'ясувальні (що, щоб, чи, як, немов, ніби, наче): *Хіба не бачите, що небо голубіє, що сонце ранками всміхається ніжніш, що вся земля в якімсь чеканні дивнім мліє і легше дихає, і дивиться ясніш (Олесь); Наваживсь Вовк у Лева попросити, щоб стариною до овець наставили його служити ... (Гл.);*

б) часові (як, після того як, як тільки, тільки-но ... як, ледве, скоро, коли, поки, доки): *Як ішла додому в житньому вінку, радо всі вітали дівчину струнку (П. В.); Коли досягають чорниці — починай косити жито (Н. тв.);*

в) мети (щоб, для того щоб, з тим щоб): *Великих саможертвних зусиль має докладати творча інтелігенція, щоб піднести самосвідомість наших сучасників, пробудити глибинне життя душі, національну гідність і честь ... (Гонч.);*

г) причинові (бо, через те що, тому що, зтим що): *Доки мені Бог сил дасть і доки буду жити, буду робити... Наша доля працювати, тому що й відпочинок наш потім без кінця (Коб.); Хай їм грець, тим літам, що будуть непрожиті. Тож бери собі останній шлюб, бо не зійде на камені жито, і сухий не розів'ється дуб (Стус); Ой не шуми, луже, з дібровою дуже, не завдавай серцю жалю, бо я в чужім краю (Н. тв.);*

д) умовні (якби, якщо, коли, як, аби, коли б): *Якщо ви вдало виберете працю і вкложите в неї всю свою душу, то щастя само вас знайде (Уш.);*

е) допустові (хоч, дарма що, незважаючи на те що): *Хоча стояла тільки перша половина травня, сонце пекло немилосердно, по-літньому (В. М.);*

є) порівняльні (мов, мовби, немов, немовби, наче, меначе, неначебто, ніби, нібито, як, що): Душа моя розкрита для любові, як нива — для солодкого зерна ... (Сев.).

У функції сполучників можуть уживатися повнозначні слова, які називаються сполучними словами: *хто, що, чий, котрий, де, куди, звідки*. На відміну від сполучників, які не виступають членами речень, сполучні слова виконують роль головних або другорядних членів підрядної частини складного речення. Наприклад: *І тим, що згинули в зорі весінніх літ, хрестів поставити в свій час ми не зуміли. Одна вечірня вітає їх могили, одна вечірня віта їх заповіт* (Філ.); *І сама вона зсутулилась, чого ніколи не було з нею раніше* (Гонч.). У першому реченні виділене сполучне слово виступає підметом, а в другому — додатком.

Вправа 370. Знайти в тексті сполучники; визначити, які вони за походженням і будовою. Записати їх у таблицю:

Сполучники	Первинні	Вторинні	Прості	Складні	Складені
Сурядні					
Підрядні					

Мови рідної слово

Кожен народ, що дбає про своє сьогодишнє і майбутнє, знає, до чого веде руйнування чи зрікання рідної мови. Це деградація, виродження, занепад. Тому люди завжди берегли свою живильну крилицю — мову, з якої черпали силу для духовного здоров'я та насаги.

Слово надто багато важить у людському житті. Як відомо, може впливати навіть на долю. Воно вмить змінює настрій, робить щасливим, радісним чи пригніченим.

Оскільки мова — це концентрація мудрості й досвіду, то втрата її веде до порушення суспільної гармонії, законів людської еволюції. Вона неповторна гілка на дереві людства, з понищенням якої хиріє й зубожіє все дерево. Якщо народ втрачає мову, то губиться і весь попередній досвід, зафіксований у ній. Культура змінює свій генетичний код, а народ відчужується від традицій, звичаїв, духу пред-

ків, потрапляє в іншу духовну атмосферу і свідомо чи несвідомо страждає (За К. Мотрич).

Вправа 371. Переписати речення, підкреслити сполучники сурядності й підрядності; визначити їх групи за значенням.

1. Старші люди мовили мені, що коли з листочка навесні можна спити росяні краплини, незабаром соловей прилине (Біл.). 2. На свято Купала, в день літнього сонцестояння, велику силу мають вогонь і вода, а ще більшу — дерева, зілля і трави (Зол.). 3. Можна знайти в природі півтони. Можна життя спинити на півслові, але нема в житті напівціни! Але нема в житті напівлюбові! (Дем.). 4. Посадіть на своєму обійсті калину, і вона не тільки милуватиме зір красою, а дасть цінну харчову і лікарську сировину та ще запобігатиме руйнуванню ґрунту (Журн.). 5. Не роби того іншому, чого не хочеш, щоб робили тобі (Н. тв.). 6. Вічнозелена красуня, або, як її називає населення Карпат, смерека, належить до родини соснових (Підр.). 7. Підсумками референдуму Україна засвідчила перед усім світом, що, незважаючи на жорстоке і послідовне викорінення генетичного коду, в менталітеті українця державницька ідея — незнищенна (Газ.). 8. Чого ж ти, калино, на світ зажурилась: чи сонця замало. Чи грона згубила? (Дем.). 9. Душа — єдина на землі держава, де є свобода чиста, як озон. Кордон душі проходить над світами, а там нема демаркаційних зон (Кост.). 10. Благословенна ти в віках, як сонце наше благовісне, як віщий білокрилий птах, печаль і радість у серцях, коли над краєм хмара висне (М. Р.). 11. Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу ... (Л. Укр.). 12. Ми мусимо знову навчитися називати речі своїми іменами, щоб осмислити себе у світі — щоб знайти у ньому нових друзів (Сверстюк).

Вправа 372. Скласти речення з поданими сполучниками й однозвучними з ними сполученнями. Пояснити правопис.

Проте — про те, якже — як же, щоб — що б, причому — причому, теж — те ж, притому — при тому.

Вправа 373. Дописати речення, використовуючи різні сполучники; визначити їх групи за значенням, походженням і складом.

1. У серці в мене благодатна осінь ... 2. Нап'юсь джерельної води з криниці ... 3. Ходить по землі літо ... 4. Я люблю своє рідне місто ... 5. Сіє зорі неба сине жито ... 6. Рано розпочалася цього року осінь ... 7. Село мовчало ... 8. Я вас розумію ...

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке сполучник? Чому він належить до службових частин мови?

2. Яку службову функцію виконує сполучник?

3. Які бувають сполучники за походженням? Навести приклади.

4. Навести приклади сполучників, які різняться морфологічною будовою.

5. Які є сполучники за способом уживання? Навести приклади.

6. Які бувають сполучники за смисловими відношеннями?

7. Назвати усі різновиди сурядних і підрядних сполучників.

8. Що таке сполучні слова?

9. Які частини мови вживаються у ролі сполучних слів?

10. Із книги Василя Скуратівського "Місяцелік" виписати 10 речень з різними сполучниками (*Скуратівський В. Місяцелік: Український народний календар. — К.: Мистецтво, 1993. — 208 с.*).

Вправа 374. Зробити повний морфологічний аналіз сполучників.

С х е м а морфологічного аналізу:

1. Речення зі сполучником для аналізу.

2. Аналізований сполучник.

3. Службова функція (сполучає однорідні члени речення чи частини складного речення).

4. Група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний).

5. Група за морфологічним складом: простий, складний, складений.

6. Група за вживанням: одиничний, повторюваний, парний.

7. Група й підгрупа за значеннями: сурядний (єднальний, протиставний, розділовий); підрядний (причинний, мети, умови, допустовий, часовий, з'ясувальний, порівняльний).

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Хрещений приголубив мене, побажавши щастя і здоров'я в новому році, аби я радував батьків своїх гарними оцінками та слухняністю (В. Скуратівський).

I — сполучник, з'єднує однорідні додатки (*щастя і здоров'я*), за походженням первинний (непохідний), за складом простий, за вживанням одиничний, сурядний (єднальний).

I — сполучн., з'єднує однорідні додатки (*щастя і здоров'я*), первин. (непохід.), простий, одиничний, суряд. (єдн.).

1. В житті горю... життя люблю — і лоскіт сміху й терпкі сльози, і кожну радощинку п'ю, як сонце п'є ранкові роси (*Елл.*). 2. Пригорни мене до себе, пожалій на старість, щоб пізнала душа моя, що то в світі радість... (*В. Заб.*). 3. Коли цвітуть ромашки й волошки, дівчатка люблять ходити в поле — нарвуть квітів та й плетуть собі віночки. То ромашку завивають, то волошку (*Чер.*). 4. Ніколи не забути, як з прадавніх, запашних, прозорих літ дитинства дихав я не тільки теплим житнім духом спеченої вдосвіта хлібини, а й полиним щемом споконвічних українських, російських пісень, терпким, дзвінким повітрям казки (*Ільч.*). 5. Не беріть із зеленого лугу верби ні на жовті піски, ні на скелі. Бо зів'яне вона від жаги і журби по зеленому лузі в пустелі ... (*Олесь*).

§ 81. ЧАСТКИ

Ч а с т к и — це службові слова, які надають словам, словосполученням і реченням додаткових семантичних відтінків або служать для творення слів та їх форм: *Як же тут гарно, як же тут тихо, в таку годину забудеш лихо* (Л.Укр.); *На щастя, на долю, на все дороге нам до болю хай зозулі віщують літа і збувається наша мета* (Ткач).

За виконуваними функціями частки поділяються на: 1) формотворчі; 2) словотворчі; 3) модальні.

Ф о р м о т в о р ч і частки *хай, нехай, би(б)* утворюють граматичні форми наказового та умовного способів: *Хай не розбудить смутку телефон, нехай печаль не зрушиться листами, хай буде легко ...* (Кост.); *Розказав би про те лихо, та чи то ж повірять!* (Т. Ш.).

Частки *най-, як-, що-* використовують для творення найвищого ступеня порівняння прикметників та прислівників: *найкращий, якнайкращий, щонайкращий*.

С л о в о т в і р н і частки *будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь, аби-, де-, не-, ні-, -би, -б* утворюють слова з новим значенням і виступають лише в складі слова: *будь-хто, хто-небудь, казна-де, хтозна-хто, хтось, абищо, дехто, ніякий, ніде, мовби, немовби*.

М о д а л ь н і частки можуть надавати а) різних смислових відтінків окремим словам і б) виражати відношення мовця до змісту висловлення. Відповідно серед перших виділяють:

а) вказівні (*ось, осьде, он, онде, от, оце*): *Аж справді йде весна. Ось стала біля ставу. Всміхнулася ясна і кинула купаву* (Олесь);

б) підсилювальні (*і, й, та, навіть, аж, таки, уже, ж, бо, ой*): *Голос криниці — чого ж ти замовк* (Кост.);

в) обмежувально-видільні (*тільки, лише, лиш, хоч, хоча, навіть, уже*): *Лише перед світанком противника вдалось-таки зламати* (Гонч.);

г) означальні (*якраз, саме, точно, дійсно, власне, майже, ледве*): *Пошана до слова у народі виховувалася з дитинства. Засуджувалося всяке лихослів'я, особливо прокльони. Вважалося, майже завжди здійснюються батьківські прокльони, через те діти боялися прогнівити батьків* (Журн.).

Частки, що виражають ставлення мовця до висловлюваного, поділяються на:

а) власне модальні, які вносять у висловлення впевненість або сумнів, припущення (*мов, мабуть, ледве чи, мовби, навряд чи*): *Галя, мов не чула ...* (П. Мирн.);

б) стверджувальні (*так, еге ж, атож, аякже, авжеж*): *Авжеж, такий у нас ведеться звичай* (Л. Укр.);

в) заперечні (*не, ні, ані*): *Не любов, не примха й не пригода — ще не всьому зватися дано! Ще не завжди у глибоких водах відшукаєш непорушне дно* (Тел.); *Слово чесного бійця — ні краю, ні кінця* (Вирг.);

г) модально-вольові (*хай, нехай, бодай, ну, давай*): *Хай слово чесне грім кує* (Мал.);

д) питальні (*невже, чи, хіба, що за*): *Хіба не чуєте, про що вітри шепочуть і як з зітханнями зливається їх сміх ... Хіба не чуєте, як голуби туркочуть, як краплі котяться і падають із стріх* (Олесь).

Вправа 375. Виписати з поданих речень частки, визначити, до якого розряду вони належать.

1. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата, нехай мати усміхнеться, заплакана мати (*Т. Ш.*). 2. Як мало ненавидіти й любити! І як багато жить, щоб тільки жити (*Вінгр.*). 3. І тільки б знати, що немарно в світі цім топтав дорогу, сиву од століть (*Б. Ол.*). 4. Чи зумієш ти кохати, щоб за все, про все забути, щоб усі зірвати нути, щоб усі зламати ґрати? (*Вор.*). 5. Сонячне світло — найбільш потужне і найменш опановане людиною джерело енергії (*Газ.*). 6. Ось від назви тієї трави — чигира — і пішла нібито назва Чигирин (*Журн.*). 7. Лише небо гуде неокрає, та сім'я журавлина на крилах весну підіймає, та ясними ночами зорі світять мечами на Дону, на Дніпрі, на Дунаї (*Мал.*). 8. Так ось яка вона, та таємнича смерть (*Баж.*). 9. Ні, не випадок нас рятує, веде до перемоги! Усім серцем я відчуваю закономірність перемоги добра над злом (*Мал.*). 10. Як страшно відкриватися добру (*Стус.*). 11. Ген килим, витканий із птиць, летить над полем (*Кост.*). 12. Хотів би я всі мови знати ... (*Павл.*).

Вправа 376. З наведених часток вибрати лише формотворчі й записати всі можливі граматичні форми, які утворюються з допомогою цих часток.

Тільки, хай, лише, ось, нехай, ж, бо, би, майже, бодай, ні, най, саме, б, авжеж, хоч, ся.

Вправа 377. Прочитати речення, виписати слова, утворені за допомогою часток. Визначити, до яких частин мови вони належать.

1. Ми ненавидимо чекання — і все життя чогось ждемо (*Лет.*).
2. Пробуджувати думку — то, напевно, найголовніше в процесі навчання (*М. С.*).
3. Ніяка сила наш ріст не може зупинить (*Підс.*).
4. Дороги нізвідки не починаються і не кінчаються ніде (*Гонч.*).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке частка?
2. Яка службова функція часток?
3. Які є розряди часток?
4. Які частки належать до формотворчих і які граматичні форми вони утворюють? Навести приклади.
5. Які частки належать до словотворчих? Навести приклади різних частин мови, утворених за допомогою часток.
6. Які частки належать до модальних? Навести їх приклади.
7. Виписати з книги К. Мотрич “Досвіток” речення з частками, охарактеризувати їх (*Мотрич К. В. Досвіток. — К.: Рад. письменник, 1987*).

Вправа 378. Зробити повний морфологічний аналіз часток за схемою.

С х е м а морфологічного аналізу:

1. Речення з часткою для аналізу.
2. Частка.
3. Група за функціонально-семантичними особливостями (модальна, словотворча, формотворча).
4. Підгрупа модальних часток.

5. Якщо словотворча, то яку частину мови утворює?
 6. Якщо формотворча, то яку граматичну форму утворює?

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Чи відчуваєш ти спрагу в степу? (Панас Мирний).

Чи — частка, за функціонально-семантичними особливостями модальна, питальна

Чи — частка, модальна, питальна.

1. Ні, не питають віку у лісовій криниці, а, радо розвівши віти, припасти спішать до водиці (*Сок.*). 2. Яка ж вона чудова, ця Ярина! (*Зб.*). 3. Тільки-но я народилася — почалася та, перша, війна (*Зб.*). 4. І ось, нарешті, вершина (*Гонч.*). 5. Лише мох вкриває собою оте віковічне, ніким не займане каміння (*Шиян*). 6. Хоч би артисту руки відрубати, він все-таки творить не перестане (*Л. Укр.*). 7. Хай віщий зір в людські зіниці ллється (*Жил.*).

Вправа 379. Переписати текст, підкреслити службові частини мови, усно охарактеризувати їх.

I. Прапор України

Вже скільки закривавлених століть
 Тебе, Україно, імені лишали ...
 Тож встаньмо, браття, в цю урочу мить:
 Внесіте прапор вільної Держави!

Степів таврійських і карпатських гір
 З'єднався колір синій і жовтавий.
 Гей, недругам усім наперекір —
 Внесіте прапор вільної Держави!

Повірмо в те, що нас вже не збороть,
 І долучаймось до добра та слави.
 Хай будуть з нами Правда і Господь —
 Внесіте прапор вільної Держави!

(В. Крищенко)

II. Український народний костюм

Кожен народ вкладає в своє національне вбрання чимало вигадки, майстерності й винахідливості. Саме український костюм радує око розмаїттям барв, крою, оздоблення. Неодмінним складником як чоловічого, так і жіночого вбрання українців є вишита сорочка — вишиванка. Візерунок вишивки й дібрані кольори ниток можуть бути різними. Наприклад, у вишиванках Середньої Наддніпрянщини переважають чорний та червоний кольори. Сорочки на Волині вишиті червоними, жовтими й жовтогарячими нитками, а у вишивках Буковини вирізняються чорний, жовтий, червоний та зелений кольори.

Крім вишиванки до складу жіночого українського костюма входила плахта — спідниця, зроблена з двох зшитих до половини полотнищ вовняної картатої тканини. Підперізували плахту крайкою — поясом з грубої тканини з китицями. Заміжні жінки носили очіпок — головний убір у вигляді шапочки, під яким ховалося волосся. Поверх очіпка голову зав'язували наміткою — покривалом з тонкого серпанку.

Чоловіки й жінки (особливо на Буковині, на Волині та в Карпатах — на Гуцульщині) носили кептар — верхній одяг із сукна або хутра з багатою вишивкою та оздобами. На ноги взували чоботи, а також плетені з лика постолі — м'яке шкіряне взуття, яке прив'язували до ніг мотузками-волоконками. До вбрання жінки та дівчата добирали яскраві стрічки, намиста, гудзики, квіти. Чимало елементів українського народного костюма використовується для моделювання й сучасного одягу (*З журналу*).

§ 82. ВИГУК

В и г у к и — це слова, які служать для вираження різних емоцій, почуттів, не називаючи їх.

Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови. Вони не називають предметів, ознак чи дій і не виконують службових функцій, а лише виражають почуття: *О, які були великі*

зори, як синіло й склилось навкруги (М. Р.); — *Ох*, якби тільки можна, то я б сама те горе одвернула! (Л. Укр.).

За походженням вигуки поділяються на первинні (непохідні) і вторинні (похідні).

Первинні вигуки не співвідносяться з іншими частинами мови, вони утворені з одного, двох чи кількох звуків: *а! о! ей! ой! тю! фе! гей! пхе! ану! люлі!*

Вторинні вигуки утворилися з інших частин мови, найчастіше повнозначних: *матінко! нене! жах! страх! дурниці! лишенько! слава! біда! рятуйте! геть! годі!*

За значенням вигуки поділяються на емоційні та вигуки, які виражають різні волевиявлення людини (спонукальні).

Емоційні вигуки виражають різні почуття: радість, здивування, горе, сум, захоплення, жаль, рішучість, сумнів, похвалу, переляк, зневагу, незадоволення, обурення (*ой! ах! ов-ва! ого! еге! жах! ой лишенько! фу! ех!* та ін.).

Другу групу вигуків становлять вигуки, які передають *різні волевиявлення людини* (спонукальні): наказ (*геть! годі! цить! марш! гайда! гей! соб! цабе!*); оклик, звертання, бажання привернути чиюсь увагу (*ей! алло! гей! гов! агей!*); спонукання до дії (*ану, ну, нумо*).

До вигуків належать також слова, словосполучення, що виражають привітання, подяку, прощання, пробачення (вигуки етикету): *Добрий день! На добраніч! Дякую! Вибачте! Будь ласка!*

Близькими до вигуків є звуконаслідувальні слова, за допомогою яких відтворюються звуки живої й неживої природи — шум вітру, води, гуркіт грому, сигнали тварин, птахів: *тук-тук, хлюп-хлюп, му-у, бух-бух*.

Вправа 380. Прочитати речення, знайти вигуки й визначити, що вони виражають.

1. О, що за даль ясна, що за цвітінь чудова. Співучий Києве, дитя живих століть! (М. Р.). 2. — Ай! — застогнав Орлюк і глянув по палаті, а в палаті самі тільки поранені на білих койках (Довж).

3. Ах! Стій! Він пригадав, де чув сей мотив (*Хотк.*). 4. Тьху! Куди його чорти несуть проти ночі (*Ст.*). 5. Обов'язковим було вітатись з усіма. В кожному з традиційних українських вітань — побажання добра і здоров'я: Доброго ранку! Добридень! Здрастуйте у вашій хаті! Помагай боже! На добраніч! (*Журн.*) 6. — Ви, товаришу, ще не мисливець? — Як же це так! Ай-ай-ай-ай-ай! (*Вишня*). 7. Ой, журавлі, журавлики, так вони жураються, як летять у вирій. — Кру, кру-у, кру-у-у... (*Підр.*) 8. Гей, хто хоче всім свободи. Поєднаймо, як брати (*Сам.*) 9. — О-о, комп'ютер, — зрадив Мурчик (*Кам.*) 10. — Ой леле! Там ціле підземне місто спорудили (*Гонч.*) 11. О, скільки буде вас без краю та без ліку таких хороших днів, як то було колись ... (*Сос.*) 12. Ледащиця та й годі!.. Пхе! (*М. В.*) 13. Люлі-люлі моїй доні Юлі, трохи полюляю та й заколисаю (*Н. тв.*) 14. Ой вишеньки-черешеньки, червонії, спілі, чого ж бо ви так високо вирости на гіллі? (*Л. Укр.*) 15. — Е-е-е, — каже дід Петро. — Хто не має коріння, той як перекотиполе. Куди вітер подме, туди й котиться (*Чер.*).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке вигук?
2. Чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови?
3. На які групи за значенням поділяються вигуки?
4. Які вигуки належать до первинних? Навести приклади.
5. Які вигуки належать до вторинних? Навести приклади.
6. Виписати з художньої літератури речення з вигуками.
7. Зробити повний морфологічний аналіз вигуків.

Схема морфологічного аналізу:

1. Речення з вигуком для аналізу.
2. Вигук.
3. Група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний).

4. Група за значенням (емоційний, спонукальний, вигук етикету, звуко-наслідувальне слово).

Зразок аналізу:

Усного

Письмового

Ах, скільки радості, коли ти любиш землю (П. Т.).

Ах — вигук, за походженням первинний (непохідний), за значенням емоційний, виражає радість, захоплення.

Ах — вигук, первин. (непохід.), емоційний.

1. Ой Морозе, Морозенку, ой ти славний козаче, гей, гей! За тобою, Морозенку, вся Україна плаче (*Н. тв.*). 2. Геть з моїх очей (*Коц.*). 3. Та ось із темних вільх долітає знову: “Ку-ку, ку-ку, ку-ку!” (*Цюпа*). 4. Русалка: Ой, лишечко, як страшно! Ха-ха-ха! (*Л. Укр.*). 5. Які зустрічі, які прощання за Дніпром та Бугом! — Здрастуйте! — Прощайте! (*Довж.*). 6. Дзелень, дзелень!.. — забило на вежі, видко, дев’яту годину (*Гол.*).

СИНТАКСИС

§ 83. ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ

С и н т а к с и с — це розділ граматики, в якому вивчають особливості будови, семантики й функціонування синтаксичних одиниць.

Синтаксис — грецьке слово (*syntaxis*), яке означає *складання, впорядкування*. Якщо морфологія вивчає слова як носії лексико-граматичних значень і форми слів з властивими їм морфологічними значеннями, то синтаксис розглядає функціонування слова і його форми у синтаксичній конструкції, у зв'язку з іншими словами й формами. Отже, в синтаксисі словоформи розглядаються як елементи побудови синтаксичних одиниць. Із словоформ будуються словосполучення: *яскраве сонце, писати листа, тихо розмовляти*. Словоформи й словосполучення використовуються для побудови простих речень: *Найвищого рівня розвитку народна усна поезія досягає в історичній пісні* (Г. Булашев). У складі речення словоформи виступають як члени речення.

Прості речення служать будівельним матеріалом для складних речень: *Хто цурається рідної мови, той у саме серце раниць рідний народ* (З газети). Із простих і складних речень утворюється складне синтаксичне ціле: *До землі український народ, як народ передовсім землеробський, почуває глибоку повагу, яка подекуди межує з обожненням. Землю величають звичайно святою і матір'ю, бо з неї створено першу людину, і вона годує всіх людей і тварин. Нею клянуться, причому цілують її або з'їдають жменьку землі, — і ця клятва вважається найстрашнішою* (Г. Булашев). Отже, основними одиницями вивчення синтаксису є словосполучення, речення (просте і складне), складне синтаксичне ціле. Це одиниці різного рівня. Словосполучення виконує номінативну функцію, воно є складним найменуванням явищ об'єктивної дійсності. Речення — найменша комунікативна оди-

ниця, яка виражає думку, тобто якесь повідомлення про предмет і явище дійсності.

Оскільки синтаксис вивчає закони функціонування взаємозв'язаних і взаємозумовлених одиниць різних рівнів, його зміст як наукової дисципліни включає такі розділи: 1. Синтаксис словосполучення. 2. Синтаксис речення (простого і складного). 3. Синтаксис складного цілого.

§ 84. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Смислово-граматичне об'єднання двох і більше повнозначних слів на основі підрядного синтаксичного зв'язку, що служить для позначення розчленованого поняття, називається **с л о в о с п о л у ч е н н я м**. Подібно до слова, словосполучення виконує номінативну функцію, воно називає предмети, дії, їх ознаки; на відміну від слова, словосполучення є конкретизованою назвою. Якщо порівняти назви *вода* і *джерельна вода*, *писати* і *писати твір*, то перші назви є назвами предмета, дії, а другі, утворюючи словосполучення, дають їм розгорнуте, конкретніше й точніше визначення.

Як і окреме слово, словосполучення виступає елементом структури речення; і слово, і словосполучення має систему форм: *слово, слова, слову, словом* і *щедре слово, щедрого слова, щедрому слову, щедрим словом*. Але порівняно зі словом словосполучення має складнішу структуру: воно утворюється на основі підрядного зв'язку між повнозначними словами, одне з яких головне, а інше залежне: *людина* (я к а?) *спокійна*; *шануй* (к о г о?) *батьків*; *вдячний* (к о м у?) *товаришеві*; *ставитися* (я к?) *прихильно*.

Залежно від ступеня семантичного злиття компонентів словосполучення можуть бути *синтаксично вільні* й *синтаксично нечленовані*. *С и н т а к с и ч н о в і л ь н і* словосполучення складаються зі слів, кожне з яких є окремим членом речення. В таких словосполученнях можлива заміна одного з компонентів іншим словом: *писати акуратно, писати швидко, писати дрібно, писати нерозбірливо*. У реченні: *А над осінь прилітає птиця із*

північних сивих чагарів (М. Р.) можна виділити такі синтаксично вільні словосполучення: *чагарів* (я к и х?) *північних (сивих)*; *прилітає* (з в і д к и?) *із чагарів*; *прилітає* (к о л и?) *над осінь*.

Синтаксично нечленовані словосполучення (цілісні словосполучення) становлять граматичну єдність: складаються зі слів синтаксично несамостійних і виконують роль одного з членів речення: *багато дітей, один із учнів, кілька годин*.

Вони можуть складатися:

а) з числівника й залежної від нього форми іменника: *четверо учнів, тисячі листівок, п'ятнадцять років*;

б) з неозначено-кількісного числівника або прислівника з кількісним значенням і залежною від них формою іменника: *кілька років, багато студентів, чимало цукру*;

в) з іменника в називному відмінку, що набуває значення міри, з залежним від нього іменником у родовому відмінку: *частина кімнат, пляшка молока*;

г) іменника або займенника в називному відмінку й іменника в орудному відмінку: *ми з сином, мати з батьком, сестра з братом*;

д) іменника, числівника (або займенника) в називному відмінку та іменника (або займенника) в родовому відмінку з прийменником з: *троє з групи, ніхто з вас, хтось із присутніх, будь-хто з них*.

До цілісних словосполучень відносять складені (і складні) присудки¹: *почати прощатися, хотіти співати, продовжувати працювати, перестав бути байдужим, радий буду зустрітися*.

Синтаксично вільні й синтаксично нечленовані (цілісні) словосполучення слід відрізняти від сталих словосполучень (фразеологічних): *з доброго дива; землі під ногами не чути; викинути з голови*.

До словосполучень не належать предикативні сполучення слів, тобто підмет і присудок. У предикативних сполученнях слів, наприклад, *діти малюють, ніч була темною, студенти працю-*

¹ Плиско К. М. Синтаксис української мови з системою орієнтирів для самостійного вивчення: Навч. посіб. — Х.: Основа, 1992. — С. 12.

ватимуть про щось повідомляється, вони мають модально-часовий план: перше сполучення передає теперішній, друге — минулий, третє — майбутній час, вони характеризують дію як реальну. Поза словосполученнями розглядаються й сурядні сполучення слів; слова, які входять до їх складу, поєднані між собою сурядним зв'язком. Так, у реченні *Я з тобою навпіл все життя поділю: хліб і сіль, і краплину гіркого жалю, і краплину щастя* (Мал.) однорідні додатки *хліб і сіль* синтаксично незалежні один від одного.

Не є також словосполученнями: а) сполучення повнозначних слів зі службовими: *поблизу лісу, біля лісу, попід лісом, понад лісом*; б) аналітичні (складні) форми слів: *буду малювати* (форма майбутнього часу), *більш уважний, більш спокійно* (форма вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників); *найбільш досконалий, найбільш точно* (форма найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників); в) сполучення іменних частин мови з дієсловами-зв'язками: *буду вихователем, будеш хоробрим*.

За будовою словосполучення можуть бути *прости ми і складними*. Більшість простих словосполучень утворюється з двох повнозначних слів: *підготовка до гри, зимові розваги, осінній день, навчання дітей*. Простими також вважаються й ті словосполучення, що складаються з трьох і більше повнозначних слів, в яких залежна частина семантично неподільна, тобто синтаксично не членується: *людина лагідної вдачі, дівчина років шістнадцяти, жінка похилого віку*.

Усі складні словосполучення утворюються з простих різними способами, наприклад: поширенням компонента простого словосполучення (*зустрітися з вихователем — зустрітися з вихователем підготовчої групи, аналіз слова — звуковий аналіз слова, розповіді дітей — творчі розповіді дітей*). Вони передають нове, більш розчленоване й конкретизоване, але єдине значення.

Граматициними засобами вираження синтаксичних відношень у словосполученнях є: форми слів, службові слова й порядок слів. Найпоширенішим засобом є форма слова, бо всі змінні слова по-

єднуються в словосполученні закінченням: *мрія дитини, четвертий день, рухливі ігри, середньої групи, подякувати вихователеві*. Включення в словосполучення залежних незмінних слів зумовлюється їх лексичним значенням: *вчинив благородно, трохи згодом, надзвичайно голосно*.

Разом з формами слів прийменники (службові слова) диференціюють значення відмінкових форм і служать засобом вираження синтаксичних відношень у словосполученні: *бесіда за картиною, слухати по радіо, спускатись до ріки, червоніє в полі*.

Показником синтаксичних відношень у словосполученні в деяких випадках є порядок слів: а) якщо збігаються форми двох різних відмінків: *дні змінюють ночі, ночі змінюють дні*; б) якщо до складу словосполучення входить іменник із залежним від нього прикметником: *гриби мариновані і мариновані гриби*; в) якщо словосполучення складається з іменника й числівника: *шість годин і годин шість, п'ять днів і днів п'ять*. Інверсія зумовлена необхідністю надати словосполученню значення приблизної кількості.

§ 85. ТИПИ СЛОВСПОЛУЧЕНЬ ЗА МОРФОЛОГІЧНИМ ВИРАЖЕННЯМ ГОЛОВНОГО СЛОВА

Залежно від того, до якої частини мови належить головне слово, словосполучення поділяються на такі типи:

1. Іменникові (субстантивні) — з іменником у ролі головного слова, який сполучається: а) з прикметником (*сучасне життя, рухливі ігри, вступна бесіда, погожі дні*); б) з іменником у непрямих відмінках без прийменника та з прийменником (*перемога народу, мрії про волю*); в) з займенником (*цей день, твоя увага, наша радість*); г) з діеприкметником (*пожовкла трава, зів'ялі квіти, посивіле волосся*); ґ) з прислівником (*читання вголос, їзда верхи*); д) з інфінітивом (*уміння говорити, бажання вчитися*).

2. Дієслівні (вербальні) словосполучення, в яких головним словом виступає дієслово, що сполучається: а) з іменником у непрямих

відмінках без прийменника та з прийменником (*виконати доручення, шанувати бабусю, навчатися мови, вірити людині, писати на папері*); б) з інфінітивом (*учитися малювати, просити привітати*); в) з прислівником (*жити чесно, відповідати чітко, читати вголос*); г) із займенником без прийменника та з прийменником (*поважати її, турбуватися про нього*).

3. Прикметникові (ад'єктивні) словосполучення — з прикметником у ролі головного слова, який сполучається: а) з іменником у непрямих відмінках з прийменником і без прийменника (*потрібний людям, вдячний дітям, рожевий від сонця*); б) з прислівником (*дуже цікавий, надзвичайно вдалий, напрочуд вродливий*); в) із займенником без прийменника та з прийменником (*відомий всім, залежний від мене*); г) з інфінітивом (*здатний працювати, змушений залишити, готовий допомогти*).

4. Числівникові (нумеральні) словосполучення — з числівником у ролі головного слова, що найчастіше сполучається: а) з іменником у непрямих відмінках (*двоє курчат, обидві дівчинки, кілька кварталів*); б) з числівником (*один з п'яти*).

5. Займенникові (прономінальні) словосполучення — з займенником у ролі головного слова, який сполучається: а) з іменником (*хтось із малюків, когось із класу*); б) з прикметником (*щось цікаве, хтось у білому*); в) з займенником (*щось інше, кожного з нас*).

6. Прислівникові (адвербіальні) словосполучення — з прислівником у ролі головного слова, який сполучається: а) з іменником (*високо в небі, далеко від міста*); б) з прислівником (*зовсім добре, пізно ввечері, досить повільно*).

До прислівникових словосполучень належать також і словосполучення з предикативними прислівниками (словами категорії стану) в ролі головного слова (*цікаво послухати, мені холодно, темно в лісі*).

§ 86. ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА СМИСЛОВИМ ВІДНОШЕННЯМ МІЖ ГОЛОВНИМ І ЗАЛЕЖНИМ СЛОВАМИ

Кожне словосполучення характеризується певними семантичними відношеннями, що встановлюються між головним і залежним словами. За характером цих відношень виокремлюють такі три типи словосполучень:

1. *А т р и б у т и в н і* словосполучення, в яких називається предмет і його постійна чи змінна ознака: *місячна ніч, свіжі пелюстки, рідна мова, обдарована дитина, перші заняття, вода з криниці, наша перемога, мої думки, виконане завдання, мрії подорожувати.*

Головним словом в атрибутивних словосполученнях виступає іменник чи інше субстантивоване слово, а залежним — усі інші повнозначні частини мови.

2. *Об'єктні* словосполучення, в яких головне слово позначає дію (також і опрідметнену) або стан, а залежне — об'єкт, на який переходить ця дія: *доручити справу, бажати щастя, читати доньці, розмовляти з товаришем, розповідати казку, орати трактором, схвалений урядом, захоплюватися грою.*

Отже, об'єктні відношення виражають залежність предмета від дії, спрямованої на нього, або від стану, з яким пов'язаний цей предмет.

3. *Обстaвннi* словосполучення, в яких головне слово називає дію, стан чи якість, а залежне — різні обставини, за яких реалізується дія чи ступінь якості: *написати чітко, розмовляти пошепки, повернутися вночі, нагримати зопалу, значно кращий, з'їхати з гори, увійти в групу.*

Головним словом в обставинних словосполученнях переважно виступає дієслово, прикметник, прислівник та слова категорії стану.

Багато словосполучень можуть поєднувати кілька значень, на семантику компонента нашаровується значення відношення. Нерідко поєднуються атрибутивні й об'єктні значення (*мрія про щас-*

тя, ваза з квітами), атрибутивні й обставинні значення (*мандрівка в ліс, теремок на галявині*), об'єктні й обставинні значення (*летіти над морем*).

§ 87. ГРАМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СЛІВ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

У словосполученні між головним і залежним словами завжди встановлюється підрядний зв'язок. Розрізняють три способи зв'язку слів: узгодження, керування, прилягання.

У з г о д ж е н н я — це такий тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово уподібнюється граматичним формам головного слова. У словосполученнях *життєрадісна дівтора, наш дім, п'ятий день, написаний лист* залежні слова — прикметник, займенник, порядковий числівник і дієприкметник — узгоджуються в роді, числі, відмінку з головним словом — іменником. Зміна форми головного слова потребує відповідної зміни залежного слова: *життєрадісні́й дівторі, в нашому́ домі, п'ятого́ дня, написаного́ листа*.

Залежно від того, повністю чи частково узгоджується залежне слово з головним, розрізняють узгодження *повне* й *неповне*. При повному узгодженні всі форми залежного слова відповідають формам пояснюваного слова: *далеке минуле* (узгодження в роді, відмінку й числі), *яскраві квіти* (узгодження у відмінку й числі); *замерзлі ріки* (узгодження в числі). При неповному узгодженні залежне слово уподібнюється головному тільки у формах відмінка і числа (*козир-дівка, місто Київ*) або тільки відмінка (*місто Суми*).

К е р у в а н н я — це такий тип підрядного зв'язку, за якого головне слово вимагає від залежного певної відмінкової форми: *переборювати втому, переборення втоми, купувати квіти, приходить до рідних, радісно дітям, розмовляти з вихователем*.

Керування може бути безпосереднім (безприйменниковим) і опосередкованим (прийменниковим): *цінити доброту, хазяїн землі, співати пісню і передаю через знайомого, жити для народу, розповідати з натхненням*.

Розрізняють *сильне* і *слабке* керування. При сильному керуванні семантико-граматичні особливості головного слова вимагають обов'язкової появи залежного слова: *зустрів товариша, копав криницю, виконав завдання, написав на папері*. При слабкому керуванні семантико-граматичні особливості головного слова не потребують обов'язкової появи залежного слова: *сидіти і сидіти за столом, подарунок і подарунок на іменини, їхати і їхати машиною, їхати в поїзді*. У цих словосполученнях головне слово не вимагає від залежного обов'язково певної відмінкової форми. Наявність залежного слова тут зумовлена семантикою словосполучення. Головні слова *сидіти, подарунок* можуть сполучатися з іншими відмінковими формами залежних слів: *сидіти на столі, сидіти біля столу, подарунок від мами*.

П р и л я г а н н я — це такий тип підрядного зв'язку, за якого залежне слово є невідмінюваним (незмінним), а головне може бути як відмінюваною частиною мови, так і невідмінюваною. Підпорядковане слово визначає свою залежність від головного тільки за змістом та інтонаційно, для їх зв'язку не використовуються ні флексії, ні службові слова: *читати вголос, розповідав хвилюючись, готовий працювати, дуже жаль, старанно вчитися*.

Як видно з наведених прикладів, прилягають прислівники, дієприслівники та інфінітив.

Вправа 381. Прочитати тексти, виписати синтаксичні одиниці (словосполучення, прості й складні речення) та охарактеризувати структурні й семантичні особливості їх.

І. Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них — мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього упродовж віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами в усій красі, глибині й неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що вивищує людину над

світом, робить її нездоланною в пошуках істини. Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наш учитель — мова (*І. Вихованець*).

II. Довгими журавлиними ключами літо вже одлетіло у вирій. Рожевоцока осінь, як справжня господиня, почала наводити лад: позолотила гаї й діброви, запросила в гості ранкову прохолоду з густими туманами та крихкою памороззю.

Але варто виглянути з-над осель крадькуватому сонечкові, як на душі розвидняється. Саме під цю пору припадає “молоде” бабине літо. Довкола пливе безліч срібних павутинок. Їхні тендітні ниті немовби нагадують — милуйтеся останнім справжнім теплом. Лише тиждень-другий — і осінь перебере свої законні повноваження.

Традиційно осінь вважається порою статків. Недаремно ж мовиться: “Хто цілий рік не байдикує, той навіть у вересні не голодує”. Воно й справді так, адже засіки наповнені новим врожаєм, удосталь свіжих овочів і фруктів. Але якою багатою не була б осінь, зима та весна її осиротять. Тому завбачливі господарі нагадували: “Восени будь щедрим, а взимку — ошадливим”. Та все ж найточніше таке прислів'я: “Берися, бо як зима прийде, хоч і схочеш узятися, то не візьмеш!” (*В. Скуратівський*).

Вправа 382. Підібрати з художніх текстів по п'ять прикладів різних синтаксичних одиниць; охарактеризувати їх.

Вправа 383. Подані словосполучення виписати в три колонки: синтаксично вільні, синтаксично нечленовані (цілісні) й фразеологічні. Усно пояснити диференційні ознаки кожного словосполучення.

Багатство мови, ловити рибу, літньої пори, листуватися з товаришем, бити байдики, зустрітися з дітьми, ми з матір'ю, маємо право спростувати, замилювати очі, сотні людей, читати голосно, щира людина, тримати язик за зубами, поважати старших, задоволені відпочинком, турбуватися про дітей, зайти до брата, збити з пантелику, виростити урожай, зелене листя, краса мови, троє з гру-

ли, дивитися крізь пальці, о п'ятій годині, цвіт яблуні, кожний з нас, значно кращий, говорити посміхаючись, навчати дітей, ні пари з уст.

Вправа 384. Визначити, чи всі з поданих сполучень слів є словосполученнями. Пояснити, чому деякі з них не можна вважати словосполученнями: а) предикативне сполучення; б) сурядне сполучення; в) сполучення повнозначних слів зі службовими; г) аналітичні форми слів; г) сполучення іменних частин мови з дієсловами-зв'язками.

Поважати старших, мрія про щастя, навколо столу, кімната відпочинку, будемо вивчати, найбільш досвідчений, буду вихователем, книга товариша, більш обґрунтовано, біля річки, любити Україну, батько й мати, діти граються, малювати картину, сидіти тихо, діти й батьки, більш зрозумілий, проти вітру, вивчати мову, рідна мова, написав би, через дорогу, чарівні мелодії, назустріч святу, найбільш свідомо, край вікна, діти старшої групи, хмари пливуть, понад лісом, малюнок дитини, більш врівноважений, буду космонавтом, вийти в поле.

Вправа 385. Виписати окремо прості й складні словосполучення.

Вияв великої поваги, почуття великої радості, писати з великої літери, нагорода за сумлінну працю, хлопець з карими очима, жінка років сорока, глянути щасливими очима, дитина з радісною усмішкою, час великих тривоги, полонина ніжною зелені, дівчина з довгою косою, картина відомого художника, музика нових поколінь, глянути вдячними очима, хатка на курячих ніжках.

Вправа 386. Утворити словосполучення, в яких наведені слова виступали б у ролі головних.

Говорити, краса, осінь, піклуватися, ходити, мрія, подяка, ігри, вивчати, діти, сніг, пісні, мова, початок.

Вправа 387. Переписуючи приклади, вибрати правильний варіант.

Думки (про, від) зустріч(і), враження (про, від) зустріч(і), (за, з) участю представників організацій, реакція (з, за) участю хімічного елемента, вступати (до, в) інститут(у), згідно (з) наказ(-у, -ом), відповідно (до) постанов(-і, -и), заступник директора (з, по) науков(-ої, -ій) робот(-и, -і), усунути (від, з) роботи, ліки (проти, від) ревматизму, підручник (під, за) редакцією, рекомендації (щодо, з) поліпшення навчального процесу, перебувати (на, в) Україні.

Вправа 388. Виписати з поданих речень словосполучення; визначити типи їх за морфологічним вираженням стрижневого слова.

1. Зазолотила осінь навкруги розгонисті дніпровські береги, рівняє блиски власних кольорів до золота печерських куполів (*Кр.*).
2. Михайло Васильович подумав, що, може, оця дорога через ліс і є отой шматочок щастя, який подарувала йому його складна, нелагідна доля (*К. М.*).
3. А в другій половині дня наступило, нарешті, омріяне, довгождане (*Гонч.*).
4. Сонце тим часом піднялося дуже високо (*См.*).
5. Я таким лишився, як колись і був. Наших днів дитинства я ще не забув (*Олесь*).

Вправа 389. Згрупувати подані словосполучення за смисловими відношеннями між головним і стрижневим словами.

Згадувати батьків, місячна ніч, материнська пісня, сяяти вгорі, людина без досвіду, наша слава, портрет сестри, батькова лінія, розповідати захоплено, діяти наперекір, схвалений урядом, колискова пісня, приготувати дітям, перші четверо, сплачувати борги, надзвичайно уважний, багатий урожай, здібний до навчання, піти прямо, спочивали в полі, човен з мотором, чітко вимовляти, принести квіти, удвічі дорожчий, значно кращий, написання листа, зичити щастя, велич духу.

Вправа 390. З тексту виписати словосполучення; встановити спосіб підрядного зв'язку.

Ще крок, ще два, і ось уже джерельна криничка недалеко. Діброва збирає останні сили, щоб перейти через дорогу на той бік лісу, де дзюрчить цілюще джерело. Він щоразу спотикається на рівній дорозі, але ще знаходить у собі сили і знову підводиться. Нарешті стежка закінчилась. Він припадає до джерела і довго п'є спраглими вустами холодну воду. Студена вода приємно пахне м'ятою, і Діброві здається, що він ніколи не нап'ється цієї води, не встане від цієї криниці (*В. Кучер*).

Вправа 391. З поданих речень виписати словосполучення, утворені способом узгодження; розмежувати повне й неповне узгодження.

1. Ходив чумаки до голубого Дону, де давній предок умочив шолом, суху тараню, жовту і солону, возив, помахуючи батіжком ... (*М. Р.*). 2. Мене пориває підійти до батька, взяти його широко, з рубцями од кісся руку і поцілувати її, щоб він залишив собі у пам'яті цей поцілунок на ціле життя (*Г. К.*). 3. На озері на чистому, в пустині, самотній лебідь білий жив (*Олесь*). 4. Давньослов'янське місто Чернігів розташоване на правому березі Десни (*Газ.*). 5. Гарна, розцвітлена пишно веселка півнеба підперла, в воду прозору річку спустивши кінці кольористі (*Сам.*). 6. Місто Одеса розташоване на північно-західному узбережжі Чорного моря (*З підручника*).

Вправа 392. Охарактеризувати словосполучення, утворені способом узгодження. З'ясувати, яка частина мови з якою узгоджується та за якими граматичними категоріями (рід, число, відмінок).

Батьківська земля, пам'ятна зустріч, материнська ласка, наша гордість, українська мова, п'ятий день, молода професор, гарний настрій, зелені Карпати, двадцятирічна дівчина, рідне село, кожен день, дикі гуси, моя любов, пшеничні колоски, затверджений проєкт, батькова порада, синівська турбота, твої переживання, трава звіробій, місто Черкаси.

Вправа 393. Способом повного й неповного узгодження утворити словосполучення, в яких наведені слова виступали б у ролі головного слова.

Мрія, час, діти, свято, вчитель, суддя, роки, купе.

Вправа 394. За поданим початком продовжити розповідь. Підкреслити словосполучення, утворені способом узгодження.

Місто Київ! Оспіване багатьма поетами і письменниками, композиторами і художниками. Кожен, хто побував у Києві, зачарований схилами правого берега, банями стародавньої лаври, золотим чолом Софійського собору...

Вправа 395. Із поданого тексту виписати словосполучення, утворені способом керування. Відмежувати безпосереднє й опосередковане керування.

Швидко, швидко ми побачимось

Швидко, швидко ми побачимось,

Рідна матінко моя ...

Наговоримось, наплачемося ...

Розжену я хмари-тученьки

На пооранім чолі,

Обцілюю твої рученьки,

Замету усі доріженьки,

Де ходила ти сумна,

Змию слізьми твої ніженьки ...

Розкажу тобі, старесенькій,

З чим зустрівся я в житті,

Коли вийшов я малесенький ...

Все розтрачено, розгублено,

Бо воно було людьми

Не шановано, не люблено ...

І зберіг я тільки, ненечко,

Скарб один, що ти дала,

Золоте, як зірка, сердечко ...

(О. Олесь)

Вправа 396. Утворити словосполучення способом керування з поданими словами.

1. Вказувати, говорити, розмірковувати, боротися, заперечувати, виконати, вітати, вдивлятися, вибачати.

2. Схожий, подібний, дорогий, вдячний, відомий, знайомий.

3. Мрія, віра, надія, турбота.

Вправа 397. Охарактеризувати словосполучення за типом смислових відношень, морфологічним вираженням стрижневого слова, способом підрядного зв'язку.

Вітати гостей, твори Шевченка, весняний вітер, говорити про брата, доручати справу, видно далеко, легенька тінь, їхати до міста, приїхати додому, рожевий від сонця, допомагали дітям, місто Чернівці, відпочинок улітку, незабутня зустріч, мандрівка восени, зустрічі з друзями, гідний пошани, написання повісті, п'ятий день, голосно розмовляючи, завдячуємо долі, схожий на батька, місто Львів, п'ятьох книжок, любити малювати.

Вправа 398. Виділити словосполучення, поєднані зв'язком прилягання.

1. А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір (*Цюпа*).
2. Через якусь мить Марко з подивом почув, що десь угорі ображено загуділи бджоли (*Ст.*).
3. Світає! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, стріваючи, вітає (*Олесь*).
4. Вона сиділа замислившись (*Ю. Я.*).
5. Ти втратив корінь і основу, ти обчухрав себе дотла, бо ти зневажив рідну мову, ту, що земля тобі дала (*Біл.*).
6. Як про мамині очі згадаю — скрушно в душу собі заглядаю. Як згадаю про руки мамині! — Хліба в світі легкого нема мені! (*Ос.*).
7. Я іду з тобою мовчки гаєм ... (*Ос.*).
8. Артем говорив не поспішаючи (*Куч.*).
9. Лінія фронту наближалася невпинно і, як здавалося Федоренкові, занадто швидко (*Кач.*).
10. Земля могутньо й велично оживає, починає дихати й являти світові всю одвічну силу своїх щедрот (*Л. Павленко*).
11. На світі можна жити без еталонів, по-різному дивитися на світ — широкими очима,

з-під долоні, крізь пальці, у кватирку, з-за воріт, від того світ не зміниться нітрохи ... (Кост.).

Вправа 399. Утворити словосполучення способом прилягання, виставивши в ролі головного подані слова.

Цікавий, приїхати, розповідати, робота, майстер, сьогодні, подитячому, веселий, працювати, дивитися, відповідати, зустріч, іти, читання.

Вправа 400. Виділити словосполучення й визначити способи підрядного зв'язку в них.

Рушники

І сучасну, і традиційну оселю на Україні важко уявити без рушників. Тчуть їх і вишивають досі. Для краси у домі, на щастя в ньому, просто так, для душі. Узори на рушниках — то давні забуті символи: ромб з крапкою посередині — засіяна нива, вазон чи квітка — світове дерево од неба до землі, людська фігурка, немов з дитячого малюнка, — знак берегині хатнього вогнища. А подивіться, де висять рушники. Над вікнами, над дверима, на покуті — це обереги од усього злого, що може зайти в дім.

Широкою була сфера використання рушників: на знак згоди на шлюб дівчина подавала їх старостам; намітка, головний убір уже заміжньої жінки, — це довгий (8 м) рушник. У нього загортали маля, що з'явилося на світ. На рушниках опускали в яму домовину. "Хай стелиться вам доля рушниками!" — казали, бажаючи людині щастя (Г. Бондаренко).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що вивчає синтаксис і з яких розділів він складається?
2. Дати визначення словосполучення. Які сполучення слів виникають у реченні?
3. Які типи словосполучень виділяють залежно від ступеня семантичного злиття компонентів?

4. Які сполучення слів не належать до словосполучень і чому?
5. Які типи словосполучень виділяють за будовою?
6. Назвати типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова й навести приклади.
7. Які типи словосполучень виділяють за смисловими відношеннями між головним і залежним словами? Навести приклади.
8. Назвати способи підрядного зв'язку між словами у словосполученні.
9. Які засоби вираження синтаксичних відношень у словосполученнях.

Вправа 401. Зробити повний усний і письмовий аналіз словосполучень за такою схемою:

С х е м а аналізу:

1. Виділити з речення словосполучення й записати його.
2. Структурний тип (просте, складне).
3. Тип за морфологічним вираженням головного стрижневого слова.
4. Тип за смисловими відношеннями між головним і залежним словами.
5. Спосіб підрядного зв'язку: узгодження (повне, неповне); керування (безпосереднє, опосередковане; сильне, слабке); прилягання.
6. Граматичні засоби зв'язку (форма слова, службові слова, порядок слів).

З р а з о к аналізу:

Усний

Письмовий

Мама моя співала гарно (А. Кудлай).

І

Мама (ч и я ?) *моя* — словосполучення, за структурою просте, за морфологічним вираженням стрижневого слова іменникове (*мама* — головне слово — іменник), за смисловим відношенням між головним і залежним словом атрибутивне (називається особа та її належність), спосіб підрядного зв'язку — повне узгодження (у роді, числі й відмінку), засіб зв'язку — форма слова.

Мама моя — словоспол., просте, іменникове, атрибутивне, повне узгодження, форма слова.

II.

Співала (як?) *гарно* — словосполучення, за структурою просте, за морфологічним вираженням стрижневого слова дієслівне (*співала* — головне слово — дієслово), за смисловим відношенням між головним і залежним словом обставинне (називається дія та її спосіб), спосіб підрядного зв'язку — прилягання.

Співала гарно — словоспол., просте, дієслівне, обставинне, прилягання.

1. Зараз я покинув гори, кину темний гірський ліс (*Олесь*).
2. Вночі для мене Леся Українка читала вірші ... (*Кр*).
3. Первозданно й незаймано дихає луг, і від нього пливе п'яний букет пахощів: холодної м'яти, звіробою, деревію, материнки, калгану, валер'янового кореня, дивосилу та ще всякого цілющого зілля (*К. М.*).

РЕЧЕННЯ

§ 88. РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

В ієрархічній системі синтаксичних одиниць речення займає центральне місце. Воно може розглядатися, з одного боку, як одиниця, що утворюється зі слів і словосполучень, а з другого — як одиниця, що вичленовується з тексту. Утворюючи речення, слова й словосполучення об'єднуються синтаксичними відношеннями й виражають думку, тобто якість повідомлення про предмети і явища дійсності. У реченні виражається ставлення мовця до фактів дійсності в плані ствердження, заперечення, непевності, вірогідності, невірності.

При другому підході (від тексту) кількість речень, в тому числі й частин складних речень, визначається за наявністю предикативних сполучень, які мають певну структурну організацію — структурні схеми. Переважна більшість речень має типову формально-синтаксичну будову — наявність предикативної пари (підмета і при-

судка). Під час членування тексту на речення особлива роль належить інтонації, тому що вона може виражати й структурні, й семантичні ознаки речення.

Речення — багатоаспектна категорія й характеризується такими основними ознаками, які репрезентують його структурно-семантичну єдність і самостійність:

- 1) є одиницею спілкування, тобто комунікативною одиницею;
- 2) є основним засобом формування, вираження й повідомлення думки;
- 3) має модально-часовий план, тобто предикативність;
- 4) характеризується інтонаційною оформленістю та смисловою завершеністю;
- 5) має структурну схему.

Сукупність цих властивостей і характеризує речення як одиницю мови й мовлення.

Отже, речення — це граматично й інтонаційно оформлена за законами певної мови комунікативна одиниця, яка слугує основним засобом формування, вираження й повідомлення думок, вольових почуттів, емоцій: *І спасе того в недолі наша мрія золота, наше гасло і мета: рідна мова в рідній школі; Живіть! Ідіть на сизі гори, в тернах співаючи пісні, летіть в незмірені простори, назустріч сонцю і весні* (З тв. О. Олеся).

Речення є формою існування судження: *Моя мати — найвність, тиха жура і добрість безмежна* (Хв.). У цьому реченні стверджується думка, яка є судженням, а формою вираження його є речення.

Речення й судження — поняття співвідносні, але не тотожні. Судження є предикативним поєднанням суб'єкта, тобто поняття про певний предмет, і предиката, тобто поняття про певну частину змісту суб'єкта. Суб'єкт виражається групою підмета, а предикат — групою присудка: *Мова* (суб'єкт) *є дивовижне і досконале творіння народного духу* (предикат).

Крім суджень, у яких суб'єкт і предикат виражаються кожний окремим поняттям, є судження, в яких один із його компонентів

словесного вираження не має. Односкладні речення співвідносяться з такими судженнями: *Осяяти землю безщасною треба* (Л. Укр.); *Пізній вечір. Темінь* (Коз.). У першому реченні словесно не виражений суб'єкт, у другому — предикат.

Судження виражається лише реченням, а речення може виражати, крім судження, почуття, емоції, переживання людини: *Весна. Весна! Яка блакить, який кругом прозор!* (П. Т.).

Отже, кожне судження є реченням, але не кожне речення є судженням.

Найістотнішими ознаками речення є предикативність, модальність та інтонація.

Предикативність — це відношення повідомлюваного до дійсності:

а) повідомлюване мислиться як реальне (у теперішньому, минулому або майбутньому часі): *В синіх скелях поезії волею й розумом я обтесую слово, мов камінь тверде* (Л. З.); *Пошив собі їжачок з будякових колючок гарнесенький кожушок* (Олесь); *Я тебе шукатиму, шукатиму, я тебе чекатиму, чекатиму, я про тебе у людей питатиму, все віддам за тебе без ваги* (С. Л.);

б) повідомлюване мислиться як ірреальне, тобто можливе, бажане, необхідне: *Ніжну, ніжну, як подих билини, я хотів би вам пісню сплести. Із проміння зорі, із ниток павутини ...* (Олесь). У наведених прикладах не тільки говориться про окремі події, стверджується наявність їх, а й виражається відношення авторів до змісту повідомлення (його бажаність чи небажаність, необхідність, імовірність). У граматиці це має назву *модальності*. Засобами вираження модальності є форми способів дієслів-присудків, інтонація, модальні слова, частки. Дієслова дійсного способу позначають дії реальні, що відбуваються чи не відбуваються, дієслова наказового способу виражають дії бажані, а дієслова умовного способу — дії ірреальні, ймовірні. До модальних слів належать повнозначні слова, за допомогою яких виражається оцінка повідомлюваного (*на щастя, на жаль, мабуть, напевно, безперечно, до речі* та ін.). Модальні частки (*наче, неначе, мов, немов, ніби*),

інтонація можуть надавати висловлюванню характеру невизначеності. Пор.: *Він думає. — Мабуть, він думає. — Він ніби думає.*

Істотною ознакою речення є *інтонація*, яка виступає засобом оформлення предикативності й модальності. Інтонація оформляє речення як цілісну синтаксичну одиницю. Залежно від комунікативного призначення речення виділяють інтонацію кінця речення, інтонацію повідомлення, запитання, спонування і т.д.: *А в дзвінкій прохолодній сині пропливають ключі журавлині* (Каш.); *Скажи, матусю, слово провозвісне, любові слово лагідне скажи* (Г. Турелик); *Кружляє світ. Мовчить, як треба крику, і правда топиться в брехні чи не щодня... Невже і я впаду в нього і зникну безболісно, безлико, навмання* (Чубай); *Що стрункіше від тополі?* (П. Т.).

Інтонація є особливою ознакою речення, оскільки вона виконує роль єдиного або супровідного способу виділення комунікативного центру висловлювання. Інтонаційні особливості є важливим засобом розрізнення типів речень за метою висловлювання: розповідних, питальних і спонукальних.

Предикативність та інтонаційна завершеність є основними ознаками речення, що відрізняють його від словосполучення і слова.

§ 89. ТИПИ РЕЧЕНЬ

Речення як багатовимірну синтаксичну одиницю можна розглядати в різних аспектах. Здебільшого речення розрізняють за метою висловлювання думки, емоційним забарвленням, структурою.

За метою висловлювання (функцією) речення поділяються на розповідні, питальні й спонукальні.

Розповідними називаються речення, що містять повідомлення про різні явища, події, факти, предмети, їх ознаки: *Народженого до добра неважко навчити добру, — навчити, чи принатурити, чи призвичаїти. Навчений, принатурений, призвичасний — се одне і те ж* (Г. Сковорода).

Розповідні речення різноманітні за своїм змістом і структурою. Це найпоширеніший тип речень у різних стилях мови: *Удоскона-*

люючи граматичну правильність мови дитини, вихователь учить дітей правильно змінювати слова та узгоджувати їх. Дітей молодшого й середнього віку вчать правильно вживати в мові однину і множину іменників, у старшому віці — вживати невідмінювані слова (З підручника).

П и т а л ь н и м и називаються речення, що містять у собі запитання, яке спонукає співбесідника до відповіді: *Про що, пташко, нам співаєш пісню голосну?* (Олесь).

Залежно від характеру запитання питальні речення поділяються на підгрупи:

а) власне-питальні речення, що передбачають обов'язкову відповідь:

— *Оксанко, дай мені своєю ручкою пописати!*

— *А хіба твоя зіпсувалась?*

— *Та ні, вона робить багато помилок* (З підручника);

б) питальні речення, які передбачають тільки ствердження чи заперечення того, що в них висловлюється:

— *А тато твій працює?*

— *Так.*

— *На заводі?*

— *Так* (Дм.);

в) риторичні речення, що містять у собі твердження й не вимагають відповіді: *Ой, чого ти, земле, молодіти стала? Наче та дівчина в оксамит убралась?* (Н. тв.);

г) питально-спонукальні речення містять у собі спонукання до дії, що виражене через запитання: *Чи не скажете, ви, де тут дитсадок?*

С п о н у к а л ь н и м и називаються речення, в яких виражається спонукання до дії. Вони можуть виражати різні волевиявлення: наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, дозвіл, заборону: *На мент єдиний залиши свій сум, думки і горе — і струмінь власної душі улий в шумляче море* (Олесь); *Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати, не пуцу тебе колиску синову гоїдати, припливайте до колиски, лебеді, як мрії, опустіться, тихі зорі, синові під вії* (Сим.).

До засобів вираження спонування належать: а) наказовий спосіб дієслова: *Моя любове! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сни. Лиш не зроби слухняною рабою, не ошукай і крил не обітни!* (Кост.); *Зеленійся, рідне поле, українська ниво! Подоймися, колосися, достигай щасливо* (Фр.); *Стоїть на узліссі ялинка моя — не зрубайте її!* (Павл.); б) неозначена форма дієслова: *Так держати! Стояти струнко!* (Довж.); в) форми умовного способу, які набули значення спонування: *Сходити б нам до річки*. Речення, в яких є вигуки, що виражають волевиявлення, теж відносять до спонукальних: *Годі! Цсс! Геть!*

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть мати різний ступінь емоційного забарвлення. Одні з них вимовляються зі звичайною інтонацією й належать до емоційно нейтральних; інші — з підсиленою, напруженою й називаються окличними. Отже, розповідні, питальні й спонукальні речення можуть бути окличними: *О земле-мати! В зоряній судьбі вітаю материнство я в тобі!* (Кол.) — розповідно-окличне; *Чому ж ти, орле мій, з орлами не літаєш, а крила веслами волочиш по землі?! Чому ж ти, лицар мій, на герць не виступаєш, а вітром жалібно голосиш на ріллі?!* (Олесь) — питально-окличні; *О слово! Будь мечем моїм!* (Олесь); *Народе мій, ясна любове! Ти волю лиш яви свою — поклич — а серце вже готове за тебе згинуту в бою!* (Павл.) — спонукально-окличні.

За структурою речення поділяються на прості й складні. Просте речення має в своєму складі одну граматичну основу, виражену сполученням підмета й присудка або лише одним головним членом: *За добу до дощу на каштановому листі виступають “сльози” — липкі покріпини соку; Пізня весна дарує гоже літо; Чорну душу милом не відмиєш* (Н. тв.). У складному реченні є дві й більше граматичні основи: *Дід Мороз не раз мені снівся перед святом: щоки в нього крижані, в чубі сніг лапатий* (Ос.); *Слово, в бою огрубіле, у тому краю забрини, де вишні в убранні білім мене виглядають з війни* (Гонч.).

Прості речення можуть бути двоскладними й односкладними, непоширеними й поширеними, повними й неповними, ускладненими й неускладненими.

Двоскладним називається речення, в якому є обидва головні члени — підмет і присудок: *Душа горить в смертельному вогні* (Стус).

Односкладне речення має лише один головний член, співвідносний з підметом чи присудком двоскладного речення: *Чесне діло роби сміло* (Н. тв.); *Сонце, сонце! Світ! Весна!* (Олесь).

Непоширеним називається речення, що складається тільки з головних членів — підмета й присудка (односкладні — з одного головного члена): *Минає час. Світає.*

Поширеним називається речення, в якому, крім головних, є й другорядні члени: *Дидактична гра — метод розумового розвитку дітей* (З підручника).

Повним називається речення, в якому є всі структурно необхідні члени: *Біля друга і в біді серце відпочине* (Павл.).

Неповним називається речення, в якому не названо (словесно не виражено) один або кілька членів речення, що легко встановлюються з контексту: *Коло бабусиної хати ростуть вишні, біля хвіртки — кучерявий бузок, а від вулиці — явори* (Б. Х.).

Ускладненими називаються речення, які мають у своєму складі однорідні члени речення, відокремлені члени, звертання, вставні слова (словосполучення й речення): *В моє серце задивились твої очі синім ранком, синім квітам, синім сумом* (Б. Ол.); *Жовте листя, тремтячи й коливаючись у повітрі, раз по раз тихо сідало на землю, вкриваючи її золотим накриттям* (Б. Гр.); *Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду — і, може, більше не прийду* (М. Р.).

§ 90. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

Розташування членів речення, зумовлене його змістом і граматичною структурою, називається **порядком слів**.

В українській мові розрізняють прямий, або звичайний, порядок слів і зворотний, або інверсію. При прямому порядку слів підмет передує присудкові: *Голуби летять у сховок ...* (М. Р.); *Ніжний шепіт і зітхання — моя Україна* (Сос.).

Другорядні члени речення при прямому порядку слів розташовуються подібно до компонентів словосполучення: узгоджені означення, виражені прикметником, дієприкметником, займенником, порядковим числівником, стоять перед означуваним словом, а неузгоджені — після нього: *Рум'яний вечір і сірий ранок — на хорошу погоду* (Н. тв.); *Мій сніговик — немов живий, дітей він розважає* (Г. Рахім); *Йшов урок математики, і Шуркові було нудно* (Б. Крекотень).

При прямому порядку слів додатки, як правило, постпозитивні: *Вміле використання надбань минулого може наблизити дітей до джерел народної культури, збагатити їхнє дозвілля* (Г. Довженок).

Залежно від значення обставини при прямому порядку слів займають різні позиції: обставини способу дії здебільшого вживаються перед дієсловом-присудком: *Зимно становиться ... трави й квітки хутко вбираються в білі свитки* (Олесь). Таку ж позицію займають і обставини місця та часу: *Нині Києво-Могилянська академія відроджена у вигляді незалежного університету з міжнародним складом студентства й викладачів* (Газ.); *Довкола затихли в гаях солов'їні трелі, все рідше й рідше чути голос зозулі* (Ск.).

Обставини можуть займати й будь-яке інше місце в реченні: *Він вийшов на ударну позицію точно й стрімко* (Ф. Г.); *Вранці чути грім безперестанку — надвечір піде дощ з градом* (Н. к.).

При інверсії присудок стоїть перед підметом: *Віє вітер з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину, на калині одинокє гніздечко гойдає* (Т. Ш.).

Узгоджене означення при інверсованому порядку слів уживається після означуваного слова для виділення важливої в смислового відношенні ознаки: *Добре, що боги наземні смертні, з ними*

разом гинуть їх раби (П. Ск.); Трудівнику й бійцю в труді й вогні любити землю цю, родючу, теплу, грозами повиту (Мал.).

Для виділення додатка також застосовується інверсія — додаток стоїть перед дієсловом: Матері своїх дітей у попелі, як картоплю, ховали; золото з церков забирали — себе від голодної смерті рятували (Пол.); Де дитина маленькая, там ми будем ночувати, мале дитя присипляти (Гонч.).

Знання основних позицій головних і другорядних членів речення потрібні для того, щоб правильно логічно наголошувати їх, робити синтаксичний аналіз, членувати на словосполучення, а також для правильної побудови речення, чіткого висловлення думки.

Вправа 402. Прочитати текст. Визначити типи речень та основні граматичні ознаки кожного речення як окремої синтаксичної одиниці (предикативність, модальність, інтонацію й смислову завершеність).

Співець України

Так, як Тарас любив свою землю — Україну, можна любити тільки неньку. Шевченко силою слова свого відродив прадавнє ім'я рідної землі — повернув своїй батьківщині законне ім'я, що довгий час перебувало під великодержавними заборонами. Повернув ім'я своєму народові й засвідчив його історичне право на рідну землю. І поставив перед самосвідомістю кожного українця питання:

— Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?..

Україна — одна з небагатьох країн у світі, прадавня назва якої походить, певно, не від імені народу, а має астральне, сонячне походження (як, наприклад, Австралія, Австрія, Аргентина), і вже від неї походить етнонім українці — так почав називати себе народ, що живе в ній споконвіку й генетично споріднений з її природою. Первісне сонячне значення слова Україна — Україна — в нашій мовній старовині прочитується як земля предка журавля. Це пов'язано з сонячним світоглядом наших предків-хліборобів, буття яких підпорядковувалося Сонцю — джерелу земного життя. Від прадавньої назви Сонця — Ор, Ра — походить сама назва нащих

предків-аріїв, оріїв-орачів, які орали-осонцювали землю, і назва сонячного птаха-тотема-круна, крана-журавля, якого вони обожнювали як свого предка-покровителя, бо він еднав їхню землю, їхнє буття з життєдайною силою Сонця. Отже, Україна мислилась як предківська земля сонячної благодаті. Згодом це наймення набуло значення просто предківського краю.

Шевченко звертався до всіх “в Україні сущих”, аби кожен усвідомив себе сином цієї землі, вивчив її мову прадавню й прочитав її справжню історію (*О. Шокало*).

Вправа 403. Визначити типи речень за метою висловлювання: назвати основні ознаки розповідних, питальних і спонукальних речень.

1. М'ятою, мальвою, полином, чебрецем, цвітом пахучим калини нахилиється, вмита смертельним дощем, над серцем моїм — Україна ... (*Яв.*). 2. Умійте берегти й шанувати, звеличувати й удосконалювати людську любов — найтонше й найпримхливіше, найтендітніше й найміцніше, найкрихітніше й наймогутніше, наймудріше й найбагородніше багатство людського духу (*Сух.*). 3. Ой, чого ти, тополенько, не цвітеш? Чом поживклу головоньку хилиш-гнеш? (*Олесь*). 4. За селом криницю викопав дідусь. Там шумить пшениця, колос хилить вус (*Кам.*). 5. Згадай мене, коли весною запахнуть сині ручаї, коли із ласкою німою всміхнуться травами гаї (*Кр.*). 6. Повернімося ще раз до двох із найраніше пізнаних людиною кольорів — чорного і червоного. Ці барви виростили у символи жури, горя і щастя, любові (*Вих.*). 7. Коло бабусі сидить у кожусі, проти печі гріється, без водички миється (*Заг.*).

Вправа 404. Прочитати речення, визначити мовні засоби вираження запитання. Поділити питальні речення на підгрупи залежно від характеру запитання, записати їх.

1. Як не любить землі моєї мову? Як жить, її не знавши, без стида? (*Н. Ш.*). 2. Хлібороб в колгоспнім полі нам вирощує врожай. Пшениці шумлять на волі, де початок їм, де край? (*Позн.*). 3. Чи

три безмежжя знаєш ти без ширини і висоти? Безмежне небо без хмарини, коли його не криє хмуристь ... Безмежний розум у людини ... І водночас — безмежна дурість (*Кр.*). 4. — Ранковий світлий променю, що пишеш на стіні? — Пишу рядки про бджілку, що мед збира в квітках, про яблуневу гілку у сонячних цятках (*Кол.*). 5. — Це заважає вам, турбує, тривожить, непокоїть? — Турбує? Ні. Тривожить? Анітрохи (*М. Р.*). 6. І що зорю? Який засію лан? За Чорним шляхом, за Великим Лугом. Невже і я в тумані — як туман — і я вже йду за часом, як за плугом?.. (*Кост.*). 7. Ну хто цю муку дав мені і розпросторив її в часі? Щоб по зернині в кожному дні росла і називалась ... щастям?! (*Ю. Сердюк*). 8. По дорозі в білий світ вируша поважний кіт. Іде, хвостом похитує, в перехожих випитує: — А скажіть мені, котора із сметаною комора? (*Кол.*). 9. Скажи, чи я ж коли така була, щоб сії капості робила? (*Гл.*). 10. Як мені ходять до класу? Як мені на світі жить? Що не скажуть, я відразу забуваю в тую ж мить (*Пр.*). 11. Твоє ім'я — це сонця блищик, що тіло ніжністю пройма. Твоє ім'я ... Чи є щось ближче від цього імені? Нема! (*Кр.*).

Вправа 405. Охарактеризувати засоби оформлення спонукальних речень (присудок у формі наказового способу, спеціальні частки, займенники, прислівники, інтонація). Назвати форми спонукування, що виражаються в реченнях (наказ, прохання, заклик, порада, застереження тощо).

1. Не обіцяй добро зробити людині, а просто — якщо можеш, то зроби (*Карп.*). 2. Генії! Безсмертні! На коліна станьте перед смертними людьми (*Сим.*). 3. Землі кланяйся низько — до хліба будеш близько (*Н. тв.*). 4. Гетьте, думи, ви хмари осінні (*Л. Укр.*). 5. Ви б лягли, мамо, спочивати (*Мирн.*). 6. Ідуть полки ... Наказ: “На чати!” (*Сос.*). 7. Ой качечко, поведи каченяток до води. Хай рясочки покуштують, хай рибкою поласують (*Олесь*). 8. Зніми мені легенькою рукою сніжинку із брови, а з серця — лід поважності, печалі, супокою, всього, що я надбав за стільки літ (*Павл.*).

Вправа 406. Поставити в кінці кожного речення відповідні розділові знаки, пояснити вживання їх.

Сонячний осінній день, небо чисте, ясне Раптом вдалині, з-за лісу з'явилася темна хмарка Вітру нема, а хмарка сунеться швидко-швидко, так і зростає на очах.

Ось вона вже зовсім близько Придивись пильніше, чи це хмарка Та це зовсім і не хмарка, а величезна зграя шпаків Навесні та на початку літа вони живуть парочками, а зараз зібралися у зграї Це вони готуються до відльоту в далекі теплі краї — у вирій Та доки ще не настала пора відлітати, зграї шпаків цілими днями літають над полями, над луками, шукають собі їжу А як мине тиждень, другий, як вибілять перші заморозки поля та луки, — глядь, шпаків уже й нема Значить, полетіли наші шпаки у вирій аж до наступної весни.

А подивись на ластівок Скільки їх восени вздовж дороги на телеграфних дротах сидить Посідають щільно-щільно одна до одної Здаля поглянеш — ніби намистинки чорні на разочок нанизані.

Щебечуть ластівки, хвилюються, метушаться, — це вони теж у дальню путь зібралися

А то ще осіннім днем раптом долинає звідкілясь з гори: кру-кру-кру Подивишся — високо-високо, аж під хмарами, летять у вирій ключем журавлі То вже значить — до зими недалеко (*В. Чапліна*).

Вправа 407. Написати на одну з поданих тем твір, використовуючи різні типи речень за метою висловлювання й за емоційним забарвленням.

1. Шматок землі, ти зवेशся Україною. Ти був до нас. Ти будеш після нас (*Кост.*). 2. Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (*Коц.*). 3. Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (*Сос.*). 4. Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу (*Довж.*).

Вправа 408. Охарактеризувати речення за будовою (прості, складні); за способом вираження предикативності (односкладні чи двоскладні); за на-

явністю другорядних членів (поширені чи непоширені); за повнотою структури (повні чи неповні); за ускладнювальними компонентами (ускладнені чи неускладнені).

Є слово, з яким людина не розлучається ніколи. І народиться дитина — до неї це слово приходять першим. Воно має бути дзвінким і красивим. Це — ймення твоє. Дитині ім'я дають батьки. Воно вирізняє людину з-поміж інших людей, супроводжує її у щасті й журі, у життєвих випробуваннях. Ім'я з'єднує нас із батьківською хатою, рідною мовою і культурою, минулим і майбутнім, з багатьма народами світу, з поезією слова. Ймення окремих людей зливаються в симфонію краси, несуть у світи відлуння вічності. В кожному імені людини вкарбовано часточку історії народу. Тут сліди давніх епох, мрій і сподівання народу, його творча сила. Українська мова має свої традиції в іменуванні людей. Упродовж віків розв'язувалося питання: які ймення красиві, а які ні?

Краса імені ... Тисячоліттями люди творили імена, шліфували їх, передавали нащадкам (*І. Вихованець*).

Вправа 409. Написати оповідання на тему "Гроза", поширивши речення другорядними членами.

Була спека. Піднялась пилюка. Подув вітер. Дерев захиталися. Пролетіли пташки. Хмара насувалася. Блиснула блискавка. Почувся грім. Пішов дощ. Прорізався промінь. Трава засяяла. Природа ожила.

Вправа 410. Розмежувати односкладні й двоскладні речення, з'ясувати, чим вони відрізняються одне від одного.

1. Пахне істиною хліб (*Драч*).
2. Пахло талою землею (*Гол.*).
3. Вічно бути в сонячній промінні, молодіть красуні Україні (*М. П.*).
4. Шануй і поважай матір і батька. Вони дали тобі життя (*Сух.*).
5. У степу, в траві пахучій, коник, вдатний молодець, і веселий, і співучий, і проворний стрибунець (*Гл.*).
6. Осінь на околиці рве по-

жовкле листя, і дощами колеться, і вітрами злиться (Кр.). 7. Звиті ластівками гнізда в будинку віщують щастя, тому руйнувати їх не можна (Журн.). 8. Літній вечір ... Гори в млі, в золоті вершини... А під ними ллється десь пісня України (Олесь).

Вправа 411. Визначити прямий і зворотний порядок слів (інверсію) в поданих реченнях.

Повчання Володимира Мономаха

... Діти мої, та й інші, хто це прочитає,
Нагодуйте убогих, захищайте вдову й сиротину.
Хворих відвідайте щиро, щедро гостей вітайте,
Не допускайте, щоб сильні губили людину.
Що судилося, тому не минути кожному з нас,
Щасливу годину замінюють підступи, брехні.
Згадайте-но, діти, горів у набігах не раз
Наш град Переяслав і всі наші землі України!
Можемо вмерти в озлобленні, без каяття,
Зникнути завтра ж, як літери з аркуша стерті.
Та слава й зневага довші за наше життя,
Остерігайтеся сорому більше, ніж смерті.
Спокій і честь вам наточать пощерблений меч,
Спокій і честь залікують вам рани і втрати.
Одна тільки доля від напастей вас вбереже,
Сильніша вона во сто крат, ніж батько і мати.
Завбачливо й мудро влаштовано світ наш ясний!
Птахи на рідне гніздо вертаються з вирію завше.
Так і людина
Знати повинна своє місце, свій спадок, обов'язок свій,
А не метатись повсюди, чужого собі забажавши.
Блаженний спочинок буває по добрих трудах, —
На цьому й тримаються небо, земля і вода.

(П. Майданович)

Вправа 412. Напишіть твір на одну з тем, використовуючи різні типи речень.

1. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (*Сим.*). 2. Треба вчитись і робити так, щоб радувати маму (*С. Ол.*). 3. Знов починається весна — знов починаються дива (*А. К.*).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чим речення відрізняється від словосполучення?
2. Які головні ознаки речення?
3. Як речення співвідносяться з судженням?
4. Назвати типи речень за метою висловлювання?
5. Які інтонаційні та структурні особливості розповідних, питальних, спонукальних речень? Наведіть приклади.
6. Навести приклади різних типів питальних речень і охарактеризувати їх.
7. Що можуть виражати спонукальні речення?
8. Які типи речень виділяють за структурою?
9. Що покладено в основу поділу речень на прості й складні; двоскладні й односкладні; поширені й непоширені; повні й неповні?
10. Чим можуть бути ускладнені прості речення?
11. Яку позицію в реченні посідають головні й другорядні члени?
12. У якому разі можливе відхилення від основних закономірностей порядку слів у реченні?

Вправа 413. Зробити усний і письмовий синтаксичний розбір речень за метою висловлювання і за структурою.

С х е м а аналізу:

1. Речення для аналізу.
2. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).

3. Засоби вираження питання і спонукування для питальних і спонукальних речень.

4. Тип речення за емоційно-експресивним забарвленням: окличне, неокличне.

5. Просте чи складне.

6. Тип речення за наявністю головних членів (односкладне чи двоскладне).

7. Тип речення за наявністю другорядних членів (поширене чи непоширене).

8. Тип речення за ускладнювальними засобами (неускладнене, ускладнене), засоби ускладнення.

9. Тип речення за повнотою (повне, неповне).

Зразок аналізу:

Усний

Письмовий

Відгуло, віддзвеніло лагідне літо (В. Приходько).

Речення розповідне за метою висловлювання, за емоційно-експресивним забарвленням неокличне, просте, бо одна граматична основа, за наявністю головних членів двоскладне, бо є підмет — *літо*, присудки — *відгуло, віддзвеніло*, за наявністю другорядних членів поширене, бо є другорядний член речення — *лагідне*, ускладнене однорідними присудками, повне.

Розповідне, неокличне, просте, двоскладне (підмет — *літо*, присудок — *відгуло*), поширене, ускладнене, повне.

1. Все — із доброго чи злого — починається з малого (*М. С.*).
2. — Жайвір, жайвір, жайворина, чи у тебе є хатина? (*Кам.*).
3. З добрими людьми завжди згоди можна дійти (*Н. тв.*).
4. Зупинімося перед красою весняного бузку з великими волоттями світло-фіолетового запашного квіту (*Журн.*).
5. З народженням, звичайно, з колиски певне лексичне багатство ми беремо з собою в життя (*Гонч.*).
6. Хто в гарячий день на лузі випасається в кожусі? (*В. Кравчук*).
7. Ліс — мов біла хмара над рікою. Скільки знає він дощів і хуг! (*Тк.*).

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 91. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Однією з головних проблем синтаксису є всебічне вивчення речення, його граматичної організації у зв'язку з вираженням певного змісту. Речення як основна одиниця синтаксису являє собою складну систему взаємозв'язаних одиниць, які утворюють його структуру. Найдавнішою й найвипробуванішою часом синтаксичною моделлю речення є модель членів речення. Учення про члени речення створене зусиллями представників вітчизняного мовознавства: О. О. Потебнею, О. О. Шахматовим, О. М. Пешковським, І. І. Мещаніновим і В.В. Виноградовим.

У структурі простого речення виокремлюють дві конструктивні одиниці: центр речення (граматична основа речення) і периферія. Першу з них становлять головні члени речення (підмет і присудок у двоскладному реченні, головний член у реченні односкладної будови), а другу — другорядні члени речення, які поширюють речення.

Отже, члени речення, що утворюють його граматичну основу, називаються **головними**.

Головні члени речення виділяються на підставі структурних і семантичних ознак.

Підметом називається головний член речення, що означає предмет, явище, поняття, якому властива якась дія, стан, ознака: *Любов до рідної мови не заперечує любові й пошани до інших мов* (Павл.); *Ми зупинились на хвилину над плесом тихої ріки* (Кр.); *Визволені не можуть забути своїх визволителів* (Гонч.). Основні ознаки підмета такі: а) виражає граматичну предметність; б) входить до структурної схеми речення як його головний член; в) виражається формою називного відмінка іменника або іншої частини мови в значенні іменника; г) займає типову позицію перед при-

судком; г) перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з присудком; д) поєднується з присудком способом предикативного зв'язку — координацією.

За будовою розрізняють підмети прості й складні.

Простий підмет може виражатися іменником, займенником або будь-якою іншою частиною мови, вжитою в значенні іменника, а також лексичним словосполученням, наприклад:

а) іменником: *Відчиняє двері осені вересень* (Тк.); *Невсипуці павуки тчуть серпанки і шовки* (Кост.);

б) займенником: *Я люблю задушевні молодих матерів перемови, вболівання їх кривні, їх ледве надломлені брови* (Біл.);

в) субстантивованим прикметником: *У слові новому минуле не в'яне* (Перв.);

г) числівником: *Семеро одного не ждуть* (Н. тв.); *Шість ділиться на три*;

д) інфінітивом: *Сказати слово про Юрія Збанацького* — означає поділитися цілим світом, витвореним однією людиною впродовж десятиліть (Журн.);

е) субстантивованим вигуком: *Гучне "Ура!" пронеслося тоді над луками і впало в трав розморених дурман* (Перв.);

є) службовими частинами мови: *Тільки "так" чи "ні", "за" чи "проти" мало сьогодні сенс* (Загр.);

ж) лексичними словосполученнями, що є назвами одного поняття: *Борис Грінченко* — відомий поет, прозаїк, драматург, публіцист, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, педагог (Журн.);

з) фразеологічним сполученням чи реченням: *Битися як риба об лід* — жити в тяжких матеріальних умовах, переборюючи нестатки, злидні (Із словника).

Складений підмет виражається синтаксичним словосполученням, утвореним з двох повнозначних слів.

У ролі складеного підмета можуть виступати такі сполучення:

1) сполучення числівників (власне кількісних, неозначено-кількісних, збірних) з іменником у називному чи родовому відмінку

множини: *А на березі ріки три стоять стрункі дубки.* (Перв.); *Пильно дивляться тисячі вікон* (Б. Ол.);

2) сполучення іменника, що має значення сукупності (*згряя, група, отара, натовп, табун, гурт, стадо*) з іменником у родовому відмінку: *А над усім у чорному небі кружляла згряя сполоханих птахів* (Гол.); *Гурт хлопців підійшов до столу* (Гонч.);

3) сполучення іменника (займенника) в формі називного відмінка з іменником в орудному відмінку з прийменником із значенням сумісності: *Дмитрик з Гаврилком вчепились ззаду за сани і причаїлися* (Коц.); *Ми з Катрусєю ще не були в полі, воно десь далеко-далеко, за сосновим лісом* (П. Король);

4) сполучення іменників *половина, більшість, меншість, частина* з іменником в родовому відмінку: *Більшість дітей шестирічного віку відвідує дитсадок; Частина повсталих загинула* (Ю. Я.);

5) сполучення іменника (займенника) у формі називного відмінка з іменником (займенником) в родовому відмінку: *Кожен з хлопців почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько* (Ст.); *Ми з тобою не були тут вже багато літ* (Вор.);

6) сполучення іменника зі значенням міри з іменником у родовому відмінку (*літр молока, метр шовку, пляшка молока, кілограм пшениці*): *Кілограм пшениці коштує 2 гривні*;

7) сполучення інфінітива (*бути, стати, здаватися, лишатися, залишатися*) з іменником в орудному відмінку: *Бути прикладам у роботі, в навчанні, в побуті повинно стати невід'ємною частиною батьківського авторитету* (Сух.).

Своєрідну форму підмета становлять поєднання означального займенника *все* та вказівного *це*. Сполучення *все це* утворює семантично нерозкладну групу підмета: *Все це сприяє створенню типового образу* (Газ.).

Іншим головним членом у реченні є присудок.

П р и с у д к о м називається головний, граматично підпорядкований підметові член речення, що означає дію, стан, якість, влас-

тивість предмета, позначуваного підметом. При виділенні присудка враховують такі головні його ознаки: а) характеризує підмет; б) входить до структурної схеми речення як його головний член; в) виражається дієслівними формами; г) займає типову позицію після підмета; г) перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з підметом; д) поєднується з підметом способом предикативного зв'язку — координацією.

За будовою присудок буває простим і складеним.

Прості дієслівні присудки виражаються дієсловами у формі будь-якого способу, часу й особи: *Давно, давно, ще в пору колискову, блаженним безтурботним малюком я всмоктував у серце рідну мову з цілющим материнським молоком ...* (Луц.); *Любо в гаю соловейко виспіває* (А. Кр.); *Я тебе шукатиму, шукатиму, я тебе чекатиму, чекатиму, я про тебе у людей питатиму ...* (С. Л.); *Хай наша рідна Україна в добрі і мирі прожива* (Павл.); *Заснути б отут просто неба, виключаючись з усього, що проймає серце неспокоєм і тривогою* (Д.-М.); *Ми будемо говорити і про наше Завтра, про наше Майбуття ...* (Цюпа).

Приклади, які ілюструють форми вираження простих дієслівних присудків, свідчать про те, що прості присудки можуть ускладнюватися допоміжними дієсловами, частками. Так, форми наказового способу (*хай прожива*) й умовного способу (*заснути б*) мають у своєму складі частки, а форма майбутнього часу (*будемо говорити*) — допоміжне дієслово.

Прості присудки можуть ускладнюватися дієвідмінюваними дієслівними формами: а) повторенням дієслова в одній і тій же граматичній формі: *Річечка, гублячись у зеленій низинній гущавині, біжить та й біжить собі* (Коз.); б) повторенням однокорених дієслів: *плакати-оплакувати, мовити-промовляти*; в) повторенням синонімічних дієслів: *дзвенить — буя, йти — сновигати, дивитись — поглядати*; г) поєднанням дієслів із дієсловами *знати, взяти* у наказовому способі: *А хтось ото візьми й пожартуй тоді ...* (Гол.).

Прості присудки можуть також бути виражені: а) дієсловом *бути* в різних формах, яке в ролі присудка є повнозначним: *За селом, у степу є солдатська могила, й повз неї на захід дорога лягла* (Нагн.); б) вигуково-дієслівними формами типу *хан, стук, скік, кидь*: *Зайчик бачить, що біда — під дубом сховався. А зима тут снігу — кидь! Там малий і зостався* (Олесь); в) фразеологічним сполученням: *Я печу раків і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди* (Ст.).

Складені присудки сучасної української літературної мови становлять поєднання двох чи кількох повнозначних слів (за винятком випадків, коли дієслівна зв'язка є нульовою), одне з яких семантично збіднене й виконує лише граматичну роль.

Складені присудки поділяються на два види: іменний складений та дієслівний складений.

Іменний складений присудок має дві частини: зв'язку та іменну частину. Іменна частина виражає предметне значення присудка, а зв'язка — граматичне значення часу, особи, способу: *Великі майстри минулого були невтомними і в шуканні великих задумів, глибоких філософських проблем людського буття ...* (Гонч.).

До власне зв'язок належать дієслова *бути, становити, являти собою*, які позбавлені лексичного значення. Зв'язкову функцію виконують і невласне зв'язки, які, крім граматичного значення, виражають певні відтінки лексичного значення: *виявитися — виявлятися, лишитися — лишатися, залишитися — залишатися, назватися — називатися, зробитися — робитися, уявитися — уявлятися, вважатися, доводитися*.

У ролі іменної частини складеного присудка найчастіше виступають прикметники, іменники та дієприкметники, які вживаються у формі називного, орудного й знахідного відмінків без прийменників, а також у знахідному з прийменником за: *Повітря зробилося прозорим та ясним* (Коц.); *Мені, малому, палиця ліскова служила за хорошого коня* (Павл.); *Реша був хлопець меткий, жвавенький (як тепер кажуть, комунікабельний)* (Несг.).

При дієслові-зв'язці *бути* іменна частина складеного присудка вживається у формі називного або орудного відмінка, якщо дієслівна зв'язка вживається в теперішньому часі й не опускається в реченні: *Праця є обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина* (Газ.). Якщо ж дієслово-зв'язка *бути* виступає у формі минулого або майбутнього часу, у формі умовного або наказового способу, іменна частина складеного присудка вживається переважно в орудному відмінку: *Вона була у батька асистентом, сестрою, помічницею* (Гонч.).

Іменною частиною складеного присудка може бути також іменник чи інша субстантивована частина мови у формі знахідного відмінка з прийменником або словосполучення з родовим відмінком іменника: *Чубенко там був за старшого* (Ю. Я.).

Якщо в ролі зв'язки виступають дієслова *здаватися, вважатися, уявлятися, залишатися, ставати, називатися*, іменна частина складеного присудка вживається у формі орудного відмінка: *Поет всюди залишається господарем свого настрою ...* (Гонч.); *Донбас цвіте, Донбас росте. Цвіте, росте, пишається: ще один шахтарський син героєм називається* (Г. Б.).

Із зв'язками *становити, являти собою* іменна частина складеного присудка вживається у формі знахідного безприйменникового відмінка: *М'який ліризм становить особливу рису байок Глібова* (М. Р.).

В іменних складених присудках з нульовою зв'язкою в ролі іменної частини можуть виступати іменник, прикметник, займенник, числівник у називному відмінку та прислівник і словосполучення: *Рідна мова — то неоціненне духовне багатство* (Сух.); *Два на два — чотири; Тут кожен камінь — мій, і кожен подих мій* (Перв.); *Благословен же той, хто від грози не никне ...* (Сос.); *Жити на землі — не просто* (Газ.).

Дієслівний складений присудок має дві частини: основну й допоміжну. Він виражається інфінітивом (основна частина) в сполученні з особовими формами дієслів (допоміжна), які вказують на початок, продовження, кінець дії (*починати, кінчати, продовжувати, братися, переставати, припиняти, захо-*

джуватися), на необхідність, бажаність і можливість дії (*могти, мусити, мати, зуміти, намагатися, сміти*): *Школярі розпочали закладати Парк пам'яті загиблим* (Н. Крупникова); *Люди повинні більше дивитися на зорі, на Стожари, на Чумацький Шлях* (Ст.); *Любов, як сонце, може обігріти, а може й спопелити, у гніві за зраду* (Я. Гоян).

Якщо ж дія, названа дієсловом в особовій формі, стосується одного суб'єкта, а дія, названа інфінітивом, — іншого, то інфінітив до складу присудка не входить, а виступатиме додатком: *Учитель просив почекати*.

Дієслівний та іменний складені присудки можуть бути ускладнені (подвійні). Ускладнена модель поєднує в собі структуру дієслівного складеного (допоміжні модальні дієслова) та іменного складеного (іменна частина з властивими їй дієсловами-зв'язками) присудків. З погляду структурного ускладнені присудки відрізняються від складених тим, що вони містять три й більше компоненти: *Той не сміє називатися людиною, хто не любить рідної матері* (Сух.).

Тире між підметом і присудком

Між підметом і присудком с т а в и т ь с я тире:

1. Якщо головні члени речення виражені іменниками в називному відмінку, кількісним числівником або неозначеною формою дієслова, а дієслово-зв'язка в теперішньому часі відсутня: *Печаль моя — ріка без переправи. На тому боці спогади живуть* (Кост.); *П'ять на п'ять — двадцять п'ять*; *Вік прожити — не ниву пройти гомінливу* (Мал.); *Яке то щастя — свій народ у світлі бачити!* (Павл.).

2. Якщо перед присудком, вираженим іменником чи неозначеною формою дієслова, вживаються вказівні частки *це, то, ось, значить*: *Національна честь — це зірка провідна* (Олесь); *Лиш боротись — значить жити* (Фр.).

Тире не с т а в и т ь с я:

1. Якщо підмет або присудок виражаються займенником, прикметником, дієприкметником, порядковим числівником: *Він уже*

немолода людина, в нього лишається вже зовсім мало сил (Газ.); У справедливих арміях доля завжди прекрасна (Гонч.); Семикласники перші на спортивних змаганнях.

2. Якщо присудок має порівняльне значення і до його складу входять частки як, ніби, мов, неначе, що: В чужих краях і хліб неначе вата (Тарн.).

3. Якщо перед присудком стоїть заперечна частка не: "Літопис Самовидця" не тільки важливе джерело для вивчення історії України, а й основа для пізніше творених літописів (Сл.).

4. Якщо між головними членами стоїть вставне слово, прислівник або частка: Ялина також дерево хвойне; Книга ця, безумовно, рідкість.

Проте для інтонаційного та стилістичного виділення присудка перед ним у таких випадках може ставитися тире: Там господи́ня — як калина Її дочкы́ — як панночки́ (Щедрівка); Стиль "Історії України" І. Хоткевича — живий та нестандартний (Журн.); Він — уособлення чесності, хоробрості, вірності обов'язку (Сл.).

Речення, в яких іменні складені присудки мають форму порівняння, треба відрізнити від речень із порівняльними зворотами, які означають підмет або присудок. Пор.: А тільки Дніпро там — як море (Ів.); Пливли хмарини, немов перлини ... (П.Т.).

Порівняльні звороти відокремлюються комами, на відміну від присудків-порівнянь, які, залежно від інтонації, відділяються або не відділяються від підмета тире.

Отже, між підметом і присудком ставиться тільки тире. Присудок від підмета не відділяється комою.

Вправа 414. Прочитати текст. Визначити двоскладні речення, охарактеризувати, якими частинами мови виражені головні члени.

Ляльковий театр — це одне із найулюбленіших видовищ дітей дошкільного віку. Він приваблює дітей своєю яскравістю, динамікою, різнобарвністю.

У театрі ляльок діти бачать знайомі й близькі іграшки: ведмедика, ляльку, зайчика, собачку. Ляльковий театр має велике значення для всебічного розвитку дитини. Він впливає на дітей цілим комплексом засобів: художні образи, оформлення, слово і музика. Все це на основі конкретно-образного мислення допомагає дитині краще, яскравіше й правильніше зрозуміти зміст літературного твору, збагачує світогляд дітей, сприяє розвитку пам'яті, мислення, мови.

Після перегляду вистав лялькового театру діти обмінюються своїми враженнями з товаришами, розповідають про бачене батькам. У таких розмовах і розповідях розвивається мова дітей, уміння висловлювати свої почуття (*З підручника*).

Вправа 415. Визначити підмети, охарактеризувати засоби його вираження.

1. Для Січі запорожці завжди вибирали сухе й високе місце на березі Дніпра або якоїсь його притоки й, лишивши посередині тієї площі майдан, ставили навколо нього 38 довгих хат (куренів) (*Кац.*). 2. Вони сиділи на жовтому острівці торішньої осоки, тупилися одна до одної й дивилися пригаслими очима на пошарпані вітром метілки очерету, залишки снігу і важке, холодне небо ... (*К. М.*). 3. Це я колись назвав тебе святою, бо тільки ти воістину свята (*М. Рачук*). 4. Невідоме страшне саме через те, що воно невідоме (*Ю. Ш.*). 5. Боятися смерті — на світі не жить (*Н. тв.*). 6. Нерозгадане тривожне “як” розвіялось скоріше, ніж думалось спочатку (*Ст.*). 7. Незамовкаюче серед темноти “ура” підіймалося все вище, охоплюючи вершину (*Гонч.*). 8. — Обидва згинули навек ... — Промовив хтось з журбою (*Олесь*). 9. Й та Е буде Є, Й та І буде Ї (*Олесь*). 10. Тікати — дієслово, що виключно стосується живих речей (*Вишня*). 11. “Диво калинове” Дмитра Білоуса — це наша духовна історія (*І. Кирпель*). 12. Чалапає по мокрій землі босими ногами, а за ним аж двоє з автоматами наготові ... (*Зб.*).

Вправа 416. У наведених реченнях знайти й охарактеризувати синтаксично неподільні підмети з кількісним значенням.

1. Ясна річ, чимало прізвищ пов'язано з різноманітними професіями: Бондар, Бондаренко, Гончар, Швець, Шевченко, Скляр (*Вих.*).
2. Дорогою нам стрілися три мудреці (*С. Майданська*).
3. Кілька потоків думок з ревінням розривали його голову (*Ст.*).
4. Сім хлоп'ят і сім дівчаток — років їм усім по сім — ранком вийшли на Хрещатик, бо у школу треба всім (*Вор.*).
5. Хтось із пасажирів згадав, як отут, на цій набережній, зародились і набрали широкого розголосу молодіжні походи по озелененню міста (*Баш.*).
6. Раз тягнули чотири волики тяжкенький плуг вечором з поля додому (*Нар. к.*).
7. Ніхто з них не хитнувся, не відступив, — вони змагались, юні і могучі, на схилах Волги — за дніпровські кручі (*Баж.*).
8. Через того самоката посварилися ми з братом ... (*Г. Б.*).
9. Хай на своїм віку кожен з нас посадить дерево в полі чи у садку! (*Нех.*).
10. На вишеньку біля порога прилетіла зграйка горобців (*Донч.*).

Вправа 417. Підібрати речення з такими підметами: *вихователь з дитьми, багато з них, бути людиною, виховувати людей, кожний з нас*. Охарактеризувати підмети.

Вправа 418. Виписати із поданого тексту присудки, визначити їх тип та засоби вираження.

Подивився у вікно. Вся шибка розмальована білими візерунками — це мороз її так розмалював. Холодно надворі. Все навколо вкрито снігом — і земля, і дахи будинків; навіть на деревах — сніг.

Січень — найхолодніший місяць, середина зими. Ставки й ріки закуті кригою, заметені снігом поля й ліси. Ночі стоять довгі. О восьмій годині ранку ще темно, на дев'яту тільки сонечко сходить. А дні взимку найкоротші. Не встигнеш на вулицю вийти побігати, погратися — зирк — і знову стемніло.

Заглянь зимового ранку на подвір'я. По снігу стрибають горобчики, від холоду настовбурчилися, розпушилися, на м'ячики стали схожі. Стрибають, крихти підбирають. Тут же перевальцем гуляють ворони, між ними метушаться галки — так і дивляться, чим би підживитися (*В. Чапліна*).

Вправа 419. Підкреслити прості дієслівні присудки, визначити їх морфологічне вираження і чим вони ускладнені: 1) частками; 2) повторенням тієї самої форми дієслова та ін.

1. Я багато читав і чув про кобзарів — прадавніх героїчних співців України (*Бердн.*). 2. Коли щезає чиясь у світі мова, щезає разом з нею і народ (*Луц.*). 3. Ось візьму дошию сорочину, у портфель букварика вкладу ... Вперше в школу проведу дитину і забуду хоч на день біду (*Тк.*). 4. Білі гуси летять над лугами, в синім небі білють снігами ... (*Олень*). 5. Хотілося б порадиць словом-віршем, що б не було — не скигли і не плач (*Кр.*). 6. Хай не розбудить смутку телефон. Нехай печаль не зрушиться листами (*Кост.*). 7. Тільки йди поміж люди (*Мал.*). 8. І мрії полинуть над ясні зірки, в країну далекою чар (*М. Р.*). 9. Мавпа плигає, стрибає, мишка з нірки виглядає (*Олень*). 10. Він народився в сорочці. Він досяг геть усього, чого тільки може побажати собі найвигадливіший честолюбець (*Ю. Ш.*). 11. Падав і падав перший сніг ... (*Кост.*). 12. Всі вони (артилеристи) зв'язані міцною дружбою; їх і водою не розллеш (*Куч.*). 13. Писала й писала (*Леся*), мережила рядочками папір (*М. Ол.*). 14. Як же без мене ти будеш рости, хто тебе стане у люди вести? (*Олень*). 15. Мавпа бігала, гуляла та пташок перекиривляла. Та на лишенько, бджола десь над вухом заула... що тут думати-гадати ... Та відомо що — тікати! (*Олень*). 16. Ішов-спішив Коликало, його спинив Кудикало (*Гол.*). 17. Ледве я зрубати встиг, ледве став ялинку брати, а на мене зайчик — плиг! Став ялинку віднімати (*Олень*).

Вправа 420. До поданих слів підібрати стійкі сполучення та ввести їх у речення, в яких вони виконували б роль присудка.

З р а з о к: Мовчати — ані пари з вуст. Він міг докоряти, а вона ані пари з уст (*Ю. Ш.*).

Мовчати, розгубитися, опам'ятатися, пригадувати, перевтомитися, хвилюватися, зникнути, допомогти.

Д л я д о в і д о к: не чути ніг, прикипіти на місці, на ноги поставити, не знаходити собі місця, наче в воду канути, ані пари з вуст, прийти до пам'яті, прийти в себе, оглядатися назад.

Вправа 421. У поданих реченнях визначити іменні складені присудки, вказати засоби їх вираження. Пояснити розділові знаки.

1. Наука дасть людям щастя (*Вин.*). 2. Іван Франко — трибун народний, пророк, ватаг, ратай-снівець і громадянин благородний ... (*Вор.*). 3. А його очі були ще синіші за небо, прозорі, як камінь-сапфір (*Гонч.*). 4. Я тілом дужий, духом чистий: в мені землі моєї кров (*Павл.*). 5. Мова — єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури, людської мислі (*Вих.*). 6. Тут кожен камінь — мій і кожен подих мій (*Перв.*). 7. Шлях був продовженням хутірської вулички, вrostав у асфальтовану трасу й нагадував притоку судноплавної ріки (*К. М.*). 8. Трохименко був блідий, схвильований і всю силу волі скупчив на одному: влучити ворога (*Г. К.*). 9. Звуки теж бувають усякі — тільки треба уміти їх слухати (*См.*). 10. Чорнобиль став зловісним знаком щонайсильніших саморуйнівних дій людини, найдраматичнішою поразкою в її такому нерозумному протиборстві з природою (*Гонч.*).

Вправа 422. Скласти речення з поданими присудками.

Стала кращою, міцнішою і красивішою; хоч води напийся; був адресований; любов'ю сповита; що рання роса.

Вправа 423. Переписати речення. Поставити, де потрібно, тире й пояснити його вживання; визначити тип присудка.

1. Степ весною наче килим ... Степ зимою мов перлина. Біла, рівна і м'яка (*Олесь*).
2. Твоє ім'я це подих поля, що колос допліта в красу (*Кр.*).
3. Пора Нового року настає, я календар кладу на стіл робочий. Листки його це майбуття моє, незвідані ще мною дні і ночі (*Тк.*).
4. Я зернятко, а ти зоря осіння. Навіки в полі поєднались ми (*Павл.*).
5. Любити це заново жити! Із серця у серце життя перелити (*Ю. С.*).
6. А молодість як та калина в лузі: прийшла весна — і пишно розцвіла (*Ос.*).
7. Є слово, з яким людина не розлучається ніколи. Це ймення твоє (*Вих.*).
8. Бути вчителем почесно (*Газ.*).
9. Вся Україна повноцвітний сад, де легко дихати на повні груди (*Тк.*).
10. Війна це тир, де цілий світ мішені (*Кост.*).
11. Хвальба то є тміль, а від зради немає поради (*Мал.*).

Вправа 424. Переписати, підкреслити головні члени речення; проаналізувати морфологічні засоби їх вираження.

1. Державна самостійність є головна умова існування нації (*Міхн.*).
2. Тікало три братики рідненькі, три товариші сердешні (*Н. те.*).
3. Оживе і встане все, що спало досі; бо вода зцілюща сохлий корінь зросить (*Др.-Хм.*).
4. Хай я загину, та хай сяє мило над людьми сонцем правда і надія! (*Л. Укр.*).
5. Своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся (*Кул.*).
6. Кожний з нас нехай працює, бо настала вже пора! (*С. В.*).
7. Василь Береговець з подивом розглядав довколишній простір. Вдалині бовваніли села та хутірки, але вони вже не були схожі на ті, які він знав з дитинства (*Цюпа*).
8. Риторика — це дослідження побудови, властивостей і умов мовлення взагалі як остаточної органічної форми слова людського (*З підручника*).
9. Добре говорити — значить просто добре думати вголос (*Е. Ренан*).
10. На перший погляд йому, може, літ до двадцяти добиралося (*Мирн.*).
11. Деякі тихо перешіптувалися (*Довж.*).
12. Наша кішка — в ліжку скік! (*Заб.*).
13. Уклоняємось вам хлібом і сіллю. Найдорожче людині — хліб, сіль і честь” — епіграф до роману “Хліб і сіль” М. Стельмаха.
14. “Лебеді материнства” — своєрідний заповіт В. Симоненка (*З підручника*).

Вправа 425. У поданих реченнях визначити дієслівний складений при-
судок, вказати засоби його вираження.

1. Я гордий був. Принаймні хоч гордині ніхто не сміє збавити людині (*Кост.*). 2. Отож, ким би ви не хотіли стати в майбутньому, екологія все одно має найбезпосереднішу причетність до вашої діяльності (*М. Бідзіля*). 3. П. Г. Тичина почав писати у чорні літа заборони українського слова (*Журн.*). 4. Цікаво, що бджоли та мурахи можуть нормально жити лише в компанії з 25 комах (*3 підручника*). 5. Молоденький місяць став шляхи верстати, щоб могла людина ріг його дістати (*Мал.*). 6. Не встиг лісник навіть опустити палицю, як вовк важким ударом свого тіла звалив його на сніг (*Гуц.*). 7. Не знаючи щастя, не зазнавши горя, хто сміє славити красу життя (*М. К.*). 8. Хотів палати запалити або себе занапастити (*Т. Ш.*). 9. Ми світ навчили розмовляти, коли знеміг він з німоти (*Кор.*).

Вправа 426. Скласти речення, в яких подані дієслова вживалися б як допоміжні у дієслівному складеному присудку.

Могти, кінчити, заходитися, мусити, зуміти, стати, починати, перестати, намагатися, продовжувати, примусити.

Вправа 427. Переписати, визначити різновиди присудків за їх морфологічним вираженням (дієслівні, іменні) та за будовою (прості, складні, ускладнені).

1. Дороги України розкинулись у своїй звабності на всі чотири сторони світу (*Цюпа*). 2. Тернистим і нелегким був шлях Марії Заньковецької на сцену (*О. Козуля*). 3. Спомин був як блискавка (*М. Р.*). 4. Що може бути прекраснішим за усміх дитини (*Гонч.*). 5. Богдан Лепкий — не епізодичне ім'я в українській літературі, це постать першорядної ваги, непересічного таланту (*3 підручника*). 6. Повсталла туга, сном важким приспана, повсталла велетом і досягла до хмар... (*Л. Укр.*). 7. Вітер-пустун ніби бавиться з поси-

вілими деревами, намітає трепетно й поривно, гойдає, трусить осокори... (Цюпа). 8. Вірний приятель — то найбільший скарб (Н. тв.). 9. Назар був чесний селянин, пізно лягав та рано вставав, біля землі клопотався, милувався нею, наче наречену, любив її (Л. Павленко). 10. Слово Шевченкове й Франкове, художні шедеври нашої класики хай стануть для нас взірцем і мірилом (Гонч.). 11. Ми молоді, уперті, за нами — майбуття (Сос.). 12. Всі мусять бути благородними трудівниками на землі й для землі (Кравч.). 13. Вивірений часом, людською практикою символ Берегині завжди має бути з нами, переходити у спадок нашим дітям і внукам з піснею на вустах, духмяним запахом паляниці і тихою зорею над нашою хатою (Ск.).

Вправа 428. У наведених реченнях підкреслити предикативні центри. Охарактеризувати ускладнені форми дієслівних та іменних присудків.

1. Храпков повинен був оволодіти собою і до найменших дрібниць розповісти усе, що не забулося йому з тих пам'ятних одвідин. 2. Перемога, яка здобута в цій війні, мусить стати перемогою над усіма війнами (Гонч.). 3. Пояснення, як прийом навчання дітей рідної мови, використовуємо тоді, коли маємо дати дітям нові знання, нові уявлення про явища, предмети навколишнього життя (З підручника). 4. Через нестатки та злидні мусило хлоп'я перестати ходити до школи (Гол.). 5. Жив і працював Борис Харчук у Києві, але часто приїздив у рідне село. Йому необхідно було зустрічатися з тамтешніми людьми, милуватися рідними й близькими його серцю краєвидами (Штонь). 6. Захотілось журавлю нащипать на борщ щавлю (В. Кр.).

§ 92. ЗВ'ЯЗОК ПРИСУДКА З ПІДМЕТОМ

Між підметом і присудком виникають предикативні відношення, які не можна передати підрядним зв'язком, бо тут має місце не одnobічно спрямований зв'язок, а двобічний, взаємоспрямований,

наприклад: *Я пишу*. Слова *я* і *пишу* однаковою мірою залежать одне від одного, форма одного слова визначає форму іншого слова і навпаки. Такий взаємоспрямований зв'язок називається коорди-нацією.

К о о р д и н а ц і я — це особливий тип узгодження, що виявляється в уподібненні граматичних форм присудка до граматич-них форм підмета.

1. Присудок, виражений дієсловом у формі дійсного способу теперішнього або майбутнього часу, узгоджується з підметом-за-йменником в особі й числі, а з підметом-іменником — у формі 3-ої особи й числі: *Я вірю в силу доброти, що на торжку не про-дається* (Кр.); *У лісах, лісах зелених ми спочинемо гуртом під столітньою вербою, що схилилась над струмком* (Олесь); *Між кущами на горбочку квокче квочка в холодочку* (В. Кравчук); *Ходять лелеки по лузі, ходять лелеки у тузі* (Позн.).

2. Присудок узгоджується з підметом у роді, якщо він вираже-ний дієсловом у формі минулого часу або умовного способу: *В сте-пу хату поставив відчайдушний козак* (Тк.); *Без жалю, без ту-ги, скоріше радіючи, кинула б вона цей світ ...* (Мирн.).

3. При підметі, що позначає професію, посаду, звання, рід занять тощо, присудок узгоджується з власною назвою: *Професор Оль-га Іванівна розповідала голосно; Інженер Михайло Петрович креслив схему*.

4. Якщо підметом є незмінна власна назва або сполучення слів, то рід дієслова-присудка відповідає формі роду пропущеного імен-ника, що означає загальну (родову) назву: *Сочі зустрічало нас теплом* (місто); *Широко розлилася повновода Янцізи* (ріка).

5. Якщо підмет виражений аббревіатурою, то присудок узгоджу-ється з опорним словом, що входить до складного найменування: *Цей проект розробило МО України* (Міністерство освіти).

6. При однорідних підметах присудок найчастіше має форму множини, але може мати й форму однини: *В липні досягають суниця, малина, ожина, чорниця, черемха. В серпні відходить суниця, але з'являється брусниця, глід, горобина, кизил, шип-шина* (В. Бондаренко).

7. При підметі, вираженому сполученням іменника (або особового займенника в називному відмінку з іменником/займенником) в орудному відмінку з прийменником, присудок вживається у множині: *Батько й мати щогодини скрізь були біля дитини* (О. Гол.). Якщо ж дія стосується тільки першого компонента, то присудок має форму однини (інший предмет в орудному відмінку — додаток). *Батько з сином розмовляє допізна*.

8. Якщо підметом виступає кількісно-іменне сполучення, то присудок може мати форму або однини, або множини: *Ой три шляхи широкії докупи зійшлися* (Т. Ш.); *Десятеро учнів вітало широкоплечого чоловіка років сорока, одягненого в сірий костюм* (Тр.).

9. Якщо підмет виражений сполученням іменника (*більшість, меншість, частина*) з іменником у формі родового відмінка множини, то присудок вживається в однині: *Частина дітей гралась у схованку*. При такому підметі присудок може мати форму множини: *Більшість бійців лягли спати* (Гонч.).

10. Якщо підмет виражений сполученням слів *багато, мало, чимало, кілька, декілька* з іменником у родовому відмінку множини, то присудок найчастіше має форму однини: *Прошло в мовчанні кілька хвилин* (Коц.).

11. Якщо підмет виражений сполученням іменника зі значенням сукупності (*гурт, натовп, зграя, група, табун, стадо, рій* тощо) в називному відмінку множини, то присудок вживається в однині: *І рій дітей привітненьких на той горбок несе вінок з фіалочок блакитненьких* (Гл.).

12. При підметі, вираженому сполученням типу *хтось із нас, кожен з нас, хтось із них, кожен з них*, присудок має форму однини: *Майже кожен з нас має якийсь свій особистий талант* (А. Осипов).

13. Якщо підмет або присудок чи й підмет і присудок одночасно є невідмінюваними частинами мови, то між такими головними членами речення граматично оформленого узгодження немає, вони

поєднуються відповідним розміщенням та інтонацією: *А я у гай ходила по квітку ось яку! А там дерева — люлі. І все отак зозулі: ку-ку!* (П. Т.).

П р и м і т к а. При підметах-вигуках присудки, виражені словами, що мають категорію роду, вживаються у формі середнього роду: *“Ура!” неслоь далеко* (Скл.).

Вправа 429. Прочитати речення. З’ясувати особливості узгодження присудків з підметами.

1. Надворі цвітуть сади, південь дихає пареним у цвіту вітром і жаріє над суходолами й морями повний тяжкий місяць (У. С.).
2. Пахне небо весняне вночі чорноземною нивою зораною (Ю. С.).
3. Рідке болото хлюпало під ногами, дрібонький дощ мрякою спадав на землю, а над нами шуміли довговіті плакучі берези (Б. Л.).
4. Навесні, напровесні в нашому садку ми посадим яблуньку, гарну та струнку (Заб.).
5. Жило-було двоє мишенят Круть і Верть та півник Голосисте Горлечко (Нар. тв.).
6. Як вели його гуляти попід ручки батько й мати, то попереду завжди три прислуги вибігали і собак всіх розганяли (Гол.).
7. Велика зграя журавлів кружляла невисоко і плавно над землею (М. Р.).
8. Щоранку батько з сином ходили разом на ставок (Олесь).
9. Уранці він гуляв з братиками та сестричками на галявині (Стр.).
10. Раптом на дорозі з’явилося троє, ішли прямо на Михальова (Хом.).
11. Ось виструнчилися у весняному святковому вбранні вишні, сливи, черешні, груші (Кон.).
12. Дехто з нас думає, що банани ростуть на дереві. Нічого подібного! Банан — це трава (Журн.).
13. Чимало прекрасних талановитих людей народилося на Чернігівщині (Газ.).

Вправа 430. Списати речення, вибрати потрібну форму присудка. Вказати, чим зумовлений вибір відповідної форми.

1. Три тижні (минути) відтоді, як по довгій розлуці вернувся художник Шевченко, молодий і щасливий, на рідну Україну, а радість зустрічі з милим краєм не меншає, не меркне (О. П.).
2. Ой (вийти)

сестра з братом, ой (вийти) мама з татом (*Н. тв.*). 3. (Зірватися) кілька крижнів і, важко розбиваючи крильми ледве просвітлену передсвітанкову темряву, пролетіли до ріки (*Ст.*). 4. Безліч довгих днів (розлучити) нас. І (лежати) між нас просторинь і час. Тисячі людей (перейти) нам путь. Чом не міг ніде я тебе забуть? (*С. Кр.*). 5. І (рости) поряд на наших полях та городах пришельці з різних далеких країв — кавун, огірки, картопля, квасоля (*В. У.*). 6. Андрійко і Ніна, школярі-першокласники, (повертатися) зі школи (*Сух.*). 7. Дві жінки (брати) з криниці воду (*В. О.*). 8. “Тру-ту-ту-у!” — все вище і вище (підіймати) над лісами свою переможну мелодію ріг... (*Ст.*). 9. Віолончель (погаснути) (*Драч*).

Вправа 431. Підібрати речення з підметами *директор, лікар, секретар, вчитель, декан*, додаючи до цих слів жіночі або чоловічі прізвища, імена та по батькові. Пояснити зв'язок присудка з підметом.

Вправа 432. Підібрати речення з підметами-абревіатурами і складно-скороченими словами *Дніпрогес, ООН, МВС, райвно, сільрада*. Простежити, як здійснюється зв'язок присудків з цими підметами.

Вправа 433. Скласти речення, в яких би підмет або присудок виражалися незмінними частинами мови. Пояснити зв'язок присудка з підметом.

Вправа 434. Скласти речення, в яких би підметами виступали подані сполучення. Охарактеризувати зв'язок присудка з підметами.

1. Півгора року. 2. Вихователь з дітьми. 3. Частина групи.
4. Двоє дітей. 5. П'ять учнів. 6. Понад тридцять осіб.

Вправа 435. Зробити усний і письмовий синтаксичний розбір головних членів речення за поданою схемою.

С х е м а синтаксичного розбору:

1. Речення для аналізу.
2. Граматична основа речення.
3. Підмет. Морфологічне вираження (частина мови, форма).

4. Тип підмета за складом.
5. Присудок. Морфологічне вираження.
6. Тип присудка за складом.
7. Узгодження присудка з підметом.
8. Розділові знаки.

Зразок розбору.

Усний

Письмовий

Ми ростем на землі з ґрунту доброї й світлої віри (В. Крищенко).

Ми ростем — граматична основа речення, підмет *ми* виражений особовим займенником у формі 1-ї особи множини, простий, присудок *ростем* виражений дієсловом у формі теперішнього часу, дійсного способу, 1-ї особи множини, присудок простий дієслівний, з підметом поєднується способом предикативного зв'язку — координацією, узгоджується в особі й числі.

Ми ростем — грам. основа речення, *ми* — підмет, вираж. займ. 1-ї ос. множ., простий, *ростем* — присудок, вираж. дієсл. тепер. часу, дійсн. способу, 1-ї ос. множ., простий дієсл., узгодження в особі й числі.

1. Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю (Коц.).
2. Дві жирафи вносять арфи, дві лисиці — цимбалиці (Кам.).
3. Дід був людина проста і малописьменна (Довж.).
4. Ніхто не хотів говорити перший (В. М.).
5. З дітьми жабеня мале купається в ставочку (Олесь).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дати визначення головних і другорядних членів речення.
2. Якими частинами мови виражається простий підмет? Навести приклади.
3. Чи може простий підмет виражатися словосполученням?
4. Охарактеризувати способи вираження складеного підмета.
5. Назвати типи присудків і навести приклади.
6. Чим виражається простий присудок?
7. Чим може ускладнюватися простий присудок?
8. Який присудок називається іменним складеним?
9. З'ясувати роль зв'язки в іменному складеному присудку.

10. Який присудок називається дієслівним складеним?
11. Назвати основні типи складеного дієслівного присудка.
12. Навести приклади речень з ускладненими іменними та дієслівними присудками.
13. За яких умов ставиться тире між підметом і присудком?
14. В яких випадках тире між підметом і присудком є факультативним?
15. З'ясувати типові особливості узгодження присудка з підметом.
16. Виписати з творів О. Олеся для дітей 10—15 простих речень з різними типами головних членів (*Олеся Олександр. Все навколо зеленіє: Вірші, поеми, казки.* — К.: Веселка, 1990. — 318 с.).

§ 93. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Двоскладні речення можуть мати у своєму складі, крім головних членів, також другорядні члени речення. За традицією серед другорядних членів речення виділяють додаток, означення й обставину: *Блищить січневий сніг бадьоро...* (Кр.). У цьому реченні, крім підмета *сніг* і присудка *блищить*, є й другорядні члени речення: *січневий*, що пояснює підмет, і *бадьоро*, що пояснює присудок.

На противагу головним другорядні члени не беруть участі у створенні предикативної основи речення.

В основу виділення другорядних членів речення покладено також їх морфологічне вираження та позицію в реченні, що і зумовлює форми синтаксичного зв'язку пояснювальних слів з пояснюючими.

§ 94. ДОДАТОК

Додатком називається другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямовано дію, стан або ознаку іншого предмета.

Додаток має такі диференційні ознаки: а) це другорядний член речення; б) виражає об'єктні семантико-синтаксичні відношення;

в) виражається найчастіше іменниками в непрямих відмінках або їх еквівалентами; г) стоїть після опорного слова; г) поєднується з опорним словом підрядним зв'язком керування. Додаток у реченні може утворювати свою синтаксичну групу слів, як підмет і присудок, що виділяє його з-поміж інших другорядних членів речення й надає йому більшої самостійності.

Основною семантичною ознакою додатка є його предметне (об'єктне) значення, що й зумовлює характер засобів його вираження. Тому додаток, як правило, виражається іменниками, займенниками, співвідносними з іменниками, субстантивованими словами, а також цілим словосполученням: *Ти даєш мені сонце погоже, і повітря даєш, і снагу...* (Тк.); *Мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні* (Сим.); *Жити чесно, трудитися для людей вчили його і вдома, і в школі* (Д. Б.); *Посадила стара мати три явори в полі* (Т. Ш.).

Додатки поділяються на *прямі* й *непрямі*. Прямий додаток залежить від перехідних дієслів і виражається знахідним відмінком без прийменника: *Нашу радість і сум, нашу звихрену долю материнська любов, як весна, зігріва* (Кр.). У кількох випадках прямий додаток може виражатися й родовим відмінком без прийменника, а саме:

а) якщо при перехідному дієслові є заперечна частка *не*: *Не зрони сльози, котра не зродить ні життя, ні гніву...* (Каш.);

б) якщо дія поширюється не на весь предмет, а лише на його частину: *Оксана наливає води; Я поставив пташеняті хліба.*

Непрямі додатки виражаються іменниками чи іншими субстантивованими словами у формі знахідного відмінка з прийменником або у формах інших непрямих відмінків як з прийменниками, так і без них: *Те, що зернятком брав, — поверни колоском* (Кор.); *У боротьбі немає одиниць* (Пол.).

Непрямі додатки залежать від членів речення, які виражаються формами перехідних і неперехідних дієслів: *Мрію пензлем, олівцем* (М. С.); *Джерин садок завітчався білим цвітом* (Н.-Л.).

Непрямі додатки можуть також відноситися до членів речення, виражених іменником, прикметником, дієприкметником та дієприслівником: *І подвиг сторожа на маяку достойн пісні, пензля і граніту* (М. Р.); *Людські діла тривкіші від металу...* (Жорн.); *Усе, що створюється справді великого в національній культурі, оповито мовою або опосередковано нею. Сприймаючи красу природи, незмірного світу, дитина має вдосконалювати могутній інструмент пізнання — мову* (Вих.).

§ 95. ОЗНАЧЕННЯ

Означенням називається другорядний член речення, який указує на ознаку предмета і підпорядкований іменникові, що називає предмет. Означення має такі диференційні ознаки: а) є другорядним членом речення; б) виражає означальні відношення; в) залежить тільки від іменника; г) виражається у типових випадках прикметниками та іншими словами в прикметниковій функції; г) стоїть перед означуваним словом; д) з означуваним словом пов'язане підрядним зв'язком — узгодженням.

Означення, на відміну від головних членів речення і додатка, не створює в реченні своєї синтаксичної групи, воно завжди виступає залежним: *У нашого хлоп'ятонька блакитні оченятонька, волосьячко м'якесеньке, а личенько білесеньке* (Олесь).

За характером синтаксичного зв'язку з означуваним словом означення поділяються на узгоджені й неузгоджені: *Козацькі моголи високі — незгаслі вулкани України* (Драч); *Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись* (Сос.).

Узгоджене означення поєднується з означуваним словом граматичним зв'язком узгодження: *З кожної гілочки на калині звисають важкі червоні грона* (Б. Х.); *О, як змінився луг осінній, вночі прилинув перший сніг, упав, мов біле шумовиння, од вітру хвилями застиг* (Тк.). Узгоджене означення найчастіше виражається прикметниками і дієприкметниками, а також числівниками, займенниками: *У них у мріях стільки сонця і ще не співаних*

пісень, що племінкий, жаркий вогонь цей ще не один освітить день (Петр.); *Була третя година* (О. Ів.); *Наче зброя великого війська, кожна мова народу ясна* (Ющ.); *І дощами вміті журавлі в блакиті відлітають у тривожний шлях* (Мал.).

Неузгоджене означення поєднується з означуванням словом зв'язком керування або прилягання: *А за садам луг у ро-сах* (П. С.); *Великій меті — освічувати народ, піднімати його з віковичної темряви — служив і Шевченків талант художника* (Журн.).

Неузгоджені означення виражаються іменниками у формі непря-мих відмінків з прийменниками чи без них (*гурт дітей, виводок каченят, хлопець без вусів, сосна на кручі*); інфінітивом (*бажан-ня вчити, мрія побачити*); прислівником (*дорога направо*), діе-прислівником (*читання лежачи*).

Іменники, які виступають означеннями, втрачають значення предметності й виражають ознаку іншого предмета. В таких ви-падках вони можуть виражати: а) належність (родовий належності: *подарунок сестри, тобто сестрин; вулиці міста, хата батька*); б) ознаку за матеріалом (родовий внутрішньої ознаки: *квіти з па-перу, човен з дерева, тобто дерев'яний*); в) ознаку за призна-ченням (родовий ознаки: *вагон для дітей, тобто дитячий, па-вільйон для відпочинку, приладдя для письма*); г) ознаку за міс-цем розташування предмета (місцевий зовнішньої ознаки: *табір у лісі, тобто лісовий; вогні на морі*); ґ) ознаку за об'єктом піклу-вання (*піклування про дітей*); д) ознаку за напрямом (знахідний зовнішньої ознаки: *шлях в Україну, двері до кімнати*); е) зовніш-ню чи внутрішню ознаку предмета (родовий ознаки: *дівчина з ка-рими очима, тобто кароока; дитина п'яти років, людина ла-гідної вдачі*).

§ 96. ПРИКЛАДКА

Прикладкою називається означення, виражене іменником чи іншою субстантивованою частиною мови, узгоджене з означу-ваним словом у відмінку.

Прикладка характеризується такими властивостями: а) є різновидом означення; б) вказуючи на ознаку предмета, дає йому нову назву; в) виражається іменником; г) може стояти перед і після означуваного слова; г) найчастіше узгоджується з означуваним словом у відмінку: *Пристрибала до ялинки тихо білка-сіроспинка...* (Кол.); *Вересень-місяць добре газдує, а місяць жовтень мряку розвіє, в лісах, в садочках лист пожовтіє* (Підг.); *Біга зайчик-скакунець, в затишок тікає. А зима на помелі зайця доганяє* (Олесь).

Найхарактернішими для прикладки є дві ознаки: семантична (прикладка дає предмету іншу назву) і граматична (прикладка виражається іменником): *Завітала тиша до діброви, гріються обвітрені дубки. Липнуть пахоці міцні смолові — розімліли сосни-близнюки* (Тк.).

Прикладка може означати: соціальну належність, вік, національність, професію, власну географічну назву, умовні назви організацій, якість або властивість предмета: *Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талановитість, логічність в думках — це звичайна прикмета освіченого українця-письменника XVII-го віку* (І. О.); *Бійцям-братам, як щирий знак привіту, мале дівча в худих своїх руках принесло жмутик вересневий цвіту, який розцвів на галицьких полях* (Баж.); *Дуба-велетня я чую мову, він — сама історія жива* (Ющ.).

Прикладка зазвичай виражається одним словом або сполученням слів: *дівчина-герой, огонь-сльоза, газета "Вільна Україна"*.

Прикладки можуть писатися окремо й через дефіс з означуваним словом, що залежить від семантики поєднаних слів.

Дефіс ставиться:

а) якщо означуване слово й прикладка є загальними назвами: *учитель-фізик, жінка-вихователь;*

б) якщо означуване слово стоїть після прикладки, вираженої власною ознакою: *Київ-місто, Дніпро-ріка;*

в) якщо іменник, що має атрибутивне (означальне) значення, виступає в ролі прикладки у постпозиції: *вовк-жадняга, дівчина-красуня, хлопець-богатыр*.

Якщо прикладка входить до складу терміна, вона втрачає атрибутивне значення, перетворюючи словосполучення на складний іменник, який пишеться через дефіс: *гриб-паразит, заєць-русак, льон-довгунець*.

Дефіс не ставиться:

а) якщо прикладка, власна назва, знаходиться в постпозиції до означуваного іменника: *місто Київ, ріка Дніпро*;

б) якщо прикладкою виступає видова назва: *трава звіробій* (при зворотному порядку слів дефіс ставиться: *звіробій-трава*).

Прикладки — індивідуальні назви заводів, фабрик, пароплавів, організацій, підприємств, наукових праць, літературних творів, газет, журналів, кінофільмів тощо — пишуться з великої літери і в лапках: *газета "Слово", швейна фабрика "Дитячий одяг", опера "Запорожець за Дунаєм", табір "Орлятко", санаторій "Україна"*.

§ 97. ОБСТАВИНА

Обставиною називається другорядний член речення, що означає обставини дії, стану або ознаки.

Обставина має такі диференційні ознаки: а) є другорядним членом речення; б) виражає обставинні семантико-синтаксичні відношення; в) виражається прислівниками, дієприслівниками, прийменниково-іменниковими формами та інфінітивом; г) у реченні може займати різну позицію, найчастіше — постпозицію; г) пов'язується з головним словом підрядним зв'язком прилягання або керування; д) залежить найчастіше від дієслова, а також прикметника і предикативного прислівника (слів категорії стану).

За значенням обставини поділяються на такі основні групи:

а) обставини способу дії, які вказують на спосіб здійснення дії чи вияву ознаки: *Я їду, і в'ються спогади незримо* (Сос.); *Світає!*

То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, **стріваючи, вітає** (Олесь);

б) обставини міри і ступеня, що характеризують дію, стан чи ознаку за ступенем або мірою їх вияву: *Не знайдеш таких батьків, які б своїх дітей вважали найгіршими, не зустрінеш таких, які були б до кінця задоволені тією долею, що випала їх дітям* (Зб.); *Перед ним шелестять по пояс жита* (Панч);

в) обставини місця, які означають місце дії, процесу, стану, напрямку і шлях руху: *Життя кругом, як поле, розляглося, синіє дальнім маревом дібров* (Сос.); *У кожній хаті на долівку пше-ниці жменьку сіяв я* (Д. Павл.);

г) обставини часу, які вказують на час дії і його тривалість: *Споконвіку тема України, отецького первокореня у нашій поезії була на чільному місці* (Б. Ол.); *Все те в ньому з калиски* (Мушк.);

г) обставини причини, що вказують на причину дії: *Вицвіли в матері очі від чекання* (Довж.); *Пилипко боявся, щоб спророння не наткнулися на що-небудь у хаті і не розбудити матір* (Мирн.);

д) обставини мети, які вказують на мету дії: *Для радості, для щастя — ось для чого приходить людина в життя, ось для чого тільки й варто народжувати її на світ* (Гонч.);

е) обставини умови, що вказують на умову, за якої може відбуватися дія: *Не знайшовши броду, не ліз у воду* (Н. тв.);

є) обставини з допустовим значенням виражають те, всупереч чому відбувається дія: *Незважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднілось* (Коц.).

Вправа 436. Підкреслити головні та другорядні члени речення, охарактеризувати їх.

Уміння точно висловити свою думку народжується не за один день. Сприймаючи красу природи, незмірного світу, дитина має вдосконалювати могутній інструмент пізнання — мову. Саме в роки дитинства западають до свідомості найтонші відтінки рідного слова. Слово стає надбанням духовного світу дитини. Безмежжя

барв і звуків світу відображаються у мові. Опановуючи мову, дитина зменшує віддаль між навколишнім світом і відбиттям його у слові. Слово у чутливій душі розпросторює свої крила, звучить багатобарвно, наповнює молоде серце відчуттям краси й емоціями, які закріпив народ у мові, віртуозно вигранюючи її.

Рідна мова — це безкінечний лан, на якому вічно квітують найкращі квіти — слова (*І. Вихованець*).

Вправа 437. Виділити додатки, з'ясувати, до якого члена речення кожен з них відноситься і якою частиною мови виражений.

В народі кажуть, що травень ліси в свіжу зелень одягає, красне літо в гості чекає. Це дзвінкоголосий фінал весни, пора кохання. У давнину місяць називали “пролітень”, тобто проміжок часу між весною і літом. Відомі й такі його найменування, як “мур”, “листопук”, “листорук”, “росяник”. Вони пов'язані з травою, листям, чудодійними травневими росами. Недарма ж мовиться, що травнева роса для коня краща од вівса.

Травень багатий на різноманітні прикмети, віщування, славний старовинними звичаями, обрядами, святами... (*М. Ткаченко*).

Вправа 438. Виписати в дві колонки словосполучення з прямим і непрямым додатком. Охарактеризувати засоби їх вираження та зв'язок з головним словом.

Мовний кодекс

Якнайчастіше спілкуйтеся з малям; щиро і правильно відповідайте на запитання дитини;

шануйте гідність маленького співрозмовника, давайте йому можливість висловити свою думку; не підвищуйте голос у розмові з донькою чи сином; якнайчастіше вживайте “формули ввічливості”: будь ласка, перепрошую, вибач, прошу вибачити, дякую, — виявляйте доброзичливість, прихильність;

читайте і співайте дитині і разом з нею; учіть разом вірші, пісні, загадки, приповідки, скоромовки; поєднуйте слово і гру; слово і ма-

люнок; не допускайте у вашій оселі лайливих слів; привчайте дитину до мовного етикету за столом, у транспорті, магазині, на вулиці; виправляйте власні мовні огріхи, а також ваших рідних, друзів, колег;

пояснюйте дитині значення незрозумілих слів; учіть правильно будувати речення;

ведіть словничок, записуйте перлини мовної творчості вашої дитини.

Такий своєрідний мовний кодекс, напевне, допоможе виховати у молодого покоління шану до рідної мови. Чи може бути щось благородніше, ніж дитяча пристрасть до витоків духовності? (*Журнал*).

Вправа 439. Проаналізувати засоби вираження прямих додатків, установити значення родового відмінка.

1. Прийняла я дарунок від неї — то мова, тому скарбу ніколи не скласти ціни... (*Л. З.*). 2. Як передать журбу безкраю, що закувала серце в лід (*Сос.*). 3. У калини попросила корали червоні. У берези позичила білої сорочки, щоб на неї задивлялись хлопці-ясеночки (*Павл.*). 4. Марко ніколи не бачив на материнім виду таких крихітних сліз (*Ст.*). 5. Чубенкові піднесли з переліска патронів (*Ю. Я.*). 6. Чимало прекрасних талановитих людей подарувала Україні і всьому людству чернігівська земля (*Газ.*). 7. Раз Півень, риючись даремно у садку, побачив ворох жита на току, і зараз кинувся туди хазяйнувати, ще й Курочку покликав помагати (*Гл.*). 8. Вони зібрали тридцять шість центнерів пшениці з гектара (*Газ.*). 9. Я візьму граблі й лопату та зроблю грядки в саду. Посаджу на них я м'яту, чорнобривці, резеду (*Позн.*). 10. Два карасики з озерця гомонять: — Не край ти серця, а спускайся до озерця... (*Гол.*). 11. Не додавай знесиленим журби, не добивай зневір'ям підупалих... (*Гр.*). 12. Вони випили чаю і продовжили розмову (*Журн.*). 13. Все починається із тебе, це усвідом і зрозумій, із твого “треба” і “не треба”, з твоїх поривів і замрій (*Кр.*).

Вправа 440. Скласти речення, вживаючи при дієслові-присудку додатки, охарактеризувати їх.

Малювати (щ о? ч и м?); переконувати (к о г о? в ч о м у?); обрати (к о г о? к и м?); домовитися (з к и м? п р о щ о?); прикрашати (щ о? ч и м?).

Вправа 441. Виписати непрямі додатки разом із словами, до яких вони відносяться, у дві колонки: 1) виражені безприйменниковими відмінковими формами; 2) виражені відмінково-прийменниковими формами.

1. Минулося старе кобзарювання. Але нема без пісні існування; слінці із нею зрячими були, без неї зрячі — темнота остання (Павл.). 2. Честь і слава хліборобам, що живуть в моїм селі! (Позн.). 3. Навчаючи дітей рідної мови, вихователька повинна давати дітям знання, уміння, закріпити їх, а потім перевірити, як діти вміють користуватися ними (З підручника). 4. Ми нікому не дозволимо нашу землю топтати (Газ.). 5. Тичина говорив своїм могутнім голосом, музика його поезії, така неповторно-оригінальна, вливалася у світовий оркестр (С. Т.). 6. Чути шум зливи, що неблаганно насувається на слободу (Шиян). 7. Завтра іменини в тітки капустини (Кам.). 8. Виховання Лесі Українки й інших дітей Косачів було, як на тодішні часи, незвичайне. З ранніх літ маги — письменниця Олена Пчілка — прищеплювала дівчинці любов до рідного слова та народної пісні (В. Ш.).

Вправа 442. Виділити узгоджені й неузгоджені означення, визначити спосіб їх зв'язку з означуваним словом.

Тільки рішуча активізація культурної діяльності, художньої і наукової творчості в усіх сферах народного життя зможе надати процесові українського відродження реальної дійової сили, піднести українську націю на вищий рівень цивілізованості. Наша культура багато має зробити, щоб звільнити кожного від комплексу меншовартості, пробудити в усій людині України почуття національної

честі й самоповаги. Звичайно, нелегко одразу психологічно змінитися людям, які упродовж багатьох літ почували себе духовними зеками. Той, чиє життя минало в атмосфері репресій, утисків і припущень, має виявити неабияку силу духу, щоб сприйняти нову історичну ситуацію, звикнути до нового мислення і реально виявити себе в ньому. Маємо всі, відкинувши сумніви, усвідомити, що сьогочасна історія справді дає шанс нашій нації відродитись, зміцнитись духовно, повністю виявити свій творчий, інтелектуальний і мистецький потенціал (*О. Гончар*).

Вправа 443. Виписати узгоджені й неузгоджені означення разом з означуванним словом, визначити їх морфологічне вираження.

1. Луг жив тією щемною вранішньою красою, коли чути кожен звук і запах чистий і прозорий (*К. М.*). 2. У кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері (*Н.-Л.*). 3. Там, під кучерявою вербою, і освітив її місяць, хорошу і смутну, у маковім вінку (*М. В.*). 4. Солдати мали завдання вийти до набережної (*Гонч.*). 5. Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (*Сос.*). 6. Люблю я слово щедre і добірне, земне, мов корінь, крильне, наче вись, твоїм ділам і твоїм мріям вірне, щоб ти у нім, як в дзеркалі, свігивсь (*В. Б.*). 7. Опадав черемхи цвіт (*Сос.*).

Вправа 444. З наведених словосполучень вибрати ті, в яких іменник у родовому відмінку виступає означенням; з'ясувати їх значення.

Діти дошкільного віку; роки дитинства; дорога на захід; радість перемоги; навчання дітей; тепло весни; креслення деталі; виступ малят, цвіт черемхи; будівництво школи; холод зими; утвердження ідеалів; творці краси.

Вправа 445. Скласти речення з поданими неузгодженими означеннями.

З карими очима; зразкової поведінки; з позолотою; середніх років; високого зросту; у два поверхи.

Вправа 446. Знайти й виділити прикладки разом з означуваним словом; з'ясувати, яким типом зв'язку вони пов'язуються.

1. У тиші урочій до Пам'яті йдем, що в серці відлунює грізно, в святому мовчанні над вічним вогнем схиляється мати-Вітчизна. 2. Срібний спів із зелен-саду розливає біль-досаду. 3. Косить день чебрець-траву, аж іскриться зірчасто... 4. Ой весна-весняночка стала біля ганочка (3 тв. В. Крищенко). 5. Півнику-розбійнику, що ти наробив? 6. А ґрунти і дні, і ночі холодить мороз-тріскун. 7. Під віконцем дві лисички — звісні модниці-сестрички (3 тв. М. Познанської). 8. Місто Київ — зелен сад. 9. І скоро крилами жарптиці махне жаданий мирний день (Вор.). 10. В довгому покрученому яру розкинулось село Семигори (Н.-Л.).

Вправа 447. У поданих реченнях знайти прикладки; де треба, поставити дефіс або лапки, обґрунтувати їх. Визначити різновид прикладки за значенням.

1. Пахне чорна ніч полин травою... (Шук.). 2. І ці схожі на два перестиглі пшеничні колоски вуса, і розстебнутий кожух, і сіра каракулева шапка папаха робили його схожим на молодого, веселого чумака (К. М.). 3. Ой сонечку батечку, догоди, догоди! А ти, земле матінко, уроди, уроди! (Олесь). 4. Буду я навчатись мови золотої у трави веснянки, у гори крутої... (Мал.). 5. Роман Уласа Самчука Марія — перший в українській літературі художній твір про примусову колективізацію, так зване розкуркулення справжніх господарів землі, трудівників хліборобів, про голодомор тридцять третього року. Написаний він у високому стилі хроніки життя жінки селянки, яка мимохіть підноситься до символу України (С. П.). 6. Кілька років тому у Веселці була видана книжка оповідань і казок Василя Чухліба Олень на тому березі (Сл.). 7. Григій Тютюнник народився в селі Шилівка на Полтавщині (3 підручника). 8. Поетеса Ірина Жиленко писала для дітей і про дітей (М. М.). 9. Я жив колись у готелі Україна (Р. Т.). 10. Університет Києво-Могилянська академія знову одчинив свої двері для абітурієнтів (Газ.).

Вправа 448. Скласти речення, в яких прикладки стояли б перед власною назвою й після неї.

1. Леся Українка. 2. Анатолій Пономаренко. 3. Україна. 4. Славутич. 5. Національна академія наук України.

Вправа 449. Знайти обставини, визначити їх підклас, вказати, до якого слова в реченні вони належать і яким типом зв'язку поєднані з ним.

На вулиці нікого з товаришів не було; Ваня швиденько побіг на гору й спустився в долину. Тепер він ішов тихо, плутаючись у високій траві. Із трави роєм вискакували коники і з шелестом розлітались на всі боки. Десь звисока лилась пісня жайворонка — весела, потужна й легка. Спереду й з боків аж до обрію широко розгорнувся степ, одноманітний і безкрайній.

Ваня йшов у глиб степу. Тут не було жодних шляхів і стежок, того що сюди не їздили й не ходили. Рівчак був далеко. Його проривала дощова вода, й з кожним роком він робився глибшим і страшнішим. Серед рівного степу він зненацька крутими прірвами спадав униз, жовтіючи своїми глиняними стінами. Немов навмисно був вирваний шматок степу, щоб показати, що всередині степ жовтіший, ніж на поверхні (*В. Підмогильний*).

Вправа 450. Виписати обставини й охарактеризувати їх за семантичними різновидами та за морфологічним вираженням.

1. Мені в дорогу вирушать пора. Я завтра вранці за кордоном буду. Та я стою біля Дніпра, його вітри й тепло вбираю в груди (*Тк.*). 2. Незбагненно, нездійснено з губ, із голосу, з сердець добувається спасенне слово — вічності гонець (*Ю. С.*). 3. І дощ рясний вологу ронить на втіху місту і селу (*М. Р.*). 4. Тільки від любові до рідної землі народжується громадянський подвиг (*М. П.*). 5. При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний! (*Л. Укр.*). 6. Люба, милая, — чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай (*П. Т.*). 7. Зопалу я звівся на ноги (*Зб.*). 8. Прибіг схватись під ялинку маленький зайчик (*Б. Ол.*). 9. Було, незважаючи на травень, душно, як улітку (*Коц.*).

Вправа 451. Зробити усний і письмовий синтаксичний розбір другорядних членів речення.

С х е м а розбору

1. Речення з другорядними членами для аналізу.

2. Другорядні члени речення і їх аналіз:

Означення: а) узгоджене / неузгоджене; б) з яким словом пов'язане; в) яким типом підрядного зв'язку пов'язане з означуваним словом; г) морфологічне вираження (частина мови, форма).

Додаток: а) прямий / непрямий; б) від якого слова залежить; в) тип зв'язку; г) морфологічне вираження.

Обставина: а) вид обставини за значенням; б) від якого слова залежить; в) тип зв'язку; г) морфологічне вираження.

З р а з о к розбору:

Усний

Письмовий

Розбудили мене сьогодні пташині голоси (Г. Тютюнник).

Мене, сьогодні, пташині — другорядні члени речення, *мене* — додаток, прямий, бо виражений займенником у знахідному відмінку без прийменника, залежить від присудка *розбудили*, з опорним словом пов'язаний способом підрядного зв'язку — керуванням, додаток виражений займенником у знахідному відмінку без прийменника.

Сьогодні — обставина часу, залежить від присудка *розбудили*, з опорним словом пов'язана способом підрядного зв'язку — приляганням, обставина виражена прислівником часу.

Пташині — означення, узгоджене, бо узгоджується у відмінку й числі, залежить від підмета *голоси*, з опорним словом пов'язане способом підрядного зв'язку — узгодженням, узгодження повне, означення виражене прикметником.

Мене, сьогодні, пташині — другор. чл. речення, *мене* — додаток, прямий, залеж. від *розбудили*, керування, займен. у Зн. відм. без прийм.

Сьогодні — обстав. часу, залеж. від *розбудили*, прилягання, присл.

Пташині — означ., узгодж., залеж. від *голоси*, повне узгодж., прикм.

1. Осінь клени одягає у багрянцеві плащі (О. П.). 2. Книжки і храми гинуть теж, як люди, в хуртечі війн зникаючи навек (Н. Нікуліна). 3. Зіходить доля тихо на орбіту високоточних дум і почуттів (Вінгр.). 4. При світлі волі всі краї хороші (Л. Укр.). 5. Ми двічі вмерти змогли б за чорний вугіль, за чорний хліб; за чорні натружені руки ми двічі умерти змогли б (Баж.).

Вправа 452. Зробити повний синтаксичний розбір поданих речень: 1) речення за метою висловлювання; 2) за будовою; 3) головні члени речення та їх характеристика; 4) другорядні члени речення та їх характеристика.

Примітка. Схеми аналізу і зразки дивіться в попередніх вправах до відповідних тем.

1. Пісня і праця — великі дві сили (Фр.). 2. Ніщо не промина і не зника (Жил.). 3. Сонце гріє, вітер віє, а вода тече. Наша мати-пшениченька золоту сорочку тче (Павл.). 4. На узліссі під горою, в шумі верховіть невмирущому герою пам'ятник стоїть (Ун.). 5. Весна прийшла. Ярками до Дніпра дзвінко побігли сто малих і великих ручаїв (О. П.). 6. Вісім синів ненька годувала і всім синам щастя-долю дала (Н. тв.).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які члени речення називаються другорядними? Назвати їх.
2. Охарактеризувати узгоджені й неузгоджені означення.
3. Чому прикладку вважають особливим видом означення?
4. На які групи поділяються прикладки за значенням?
5. Охарактеризувати прямі й непрямі додатки та способи їх вираження.
6. На які групи за значенням поділяються обставини? Охарактеризувати кожную групу, навести приклади.
7. Як пов'язуються другорядні члени речення з головними?
8. Дібрати з художньої літератури три прості речення та зробити повний синтаксичний розбір їх.

ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Односкладні речення — специфічні за будовою і змістом синтаксичні одиниці. З погляду структурного ця особливість виявляється в “незвичності” їх будови — наявності лише одного головного члена, а з погляду семантичного — у своєрідності висловлюваної ним думки. Односкладні речення з головним членом, співвідносним із присудком, позначають дію та діяча, але в одних конструкціях діяч фіксується як конкретний, точно визначений, в інших — як неозначений або узагальнений, ще в інших — як зовсім відсутній або пасивний. Речення з головним членом, співвідносним з підметом, констатують буття, наявність певних предметів, явищ, процесів у природі.

Отже, о д н о с к л а д н и м и називаються речення, в яких суб'єкт і предикат думки виражаються одним головним членом речення, співвідносним із підметом чи присудком двоскладного речення.

Односкладні речення можуть бути поширеними й непоширеними.

§ 98. ТИПИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

У синтаксичній науці серед односкладних речень виокремлюється кілька типів залежно від значення і граматичної форми головного члена речення: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні й номінативні.

За способом вираження головного члена односкладні речення поділяються на дієслівні, іменникові й прислівникові. У дієслівних і прислівникових наявний головний член, співвідносний з присудком двоскладного речення, а в іменникових — співвідносний з підметом двоскладного речення.

1. О з н а ч е н о - о с о б о в і речення позначають дію, яка виконується конкретною особою — мовцем або його співбесідни-

ком. Головний член означено-особових речень може виражатися лише особовими формами дієслова:

а) дієсловом у 1-й або 2-й особі однини чи множини дійсного способу: *Ношу в душі слова, все життя пам'ятатиму мамині слова як гасло...* (Ск.); *О друзі, розкриємо книги — життя невгасимого твір* (Ус.);

б) дієсловом у 2-й особі однини або 1-й та 2-й особах множини наказового способу: *Не бійся досвітньої мли, — досвітній вогонь запали* (Л. Укр.); *Любіть і боріться за щастя безкрає, згоріть без останку за край дорогий* (Сос.).

Означено-особові речення вступають у синонімічні зв'язки з двоскладними структурами, підмети яких виражені займенниками *я, ти, ми, ви*, а присудки — дієсловами дійсного (крім форм минулого часу) або наказового способу. Відмінність між ними семантико-стилістична. В односкладних реченнях уся увага зосереджується на дії, на виділенні дієслова, що надає висловлюванню виразності, динамічності. Такі речення, як правило, експресивні, емоційно забарвлені: *Любіть життя, шануйте кожен день. Робіть йому коштовні подарунки* (Вор.). Двоскладні речення з займенниковими підметами менш експресивні: *Я пригорнусь до тебе піснею і яворами, золотими крильми пшениці, тінявими ярами* (Павл.).

Розрізняються означено-особові та двоскладні речення між собою і сферою використання. Двоскладні речення вживаються в усіх стилях, а односкладні — переважно в поетичній та діалогічній мові, в гаслах, газетних заголовках.

2. Н е о з н а ч е н о - о с о б о в і речення позначають дію, яка здійснюється неозначеною особою. У ролі головного члена цих конструкцій виступають:

а) дієслова в 3-й особі множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу: *Кажуть, біля Борисполя, на озерах, качви тієї, ну, як хмари* (Вишня); — *Тільки ж, Марійко! — застерегла під кінець. — Ні слова нікому. А то його вб'ють* (Гол.);

б) дієслова в формі множини минулого часу дійсного способу: *Бо мене хоч били, добре били, а багато дечому навчили* (Т. III).

Неозначено-особові речення виступають семантико-стилістичними синонімами двоскладних. Двоскладні речення означають дію й конкретного її виконавця. В неозначено-особових реченнях головну увагу зосереджено на самій дії, а не на дійовій особі. Їх використовують замість двоскладних тоді, коли дія, позначена дієсловом-присудком, стосується багатьох осіб, перелік яких зайвий або неможливий, а також тоді, коли мовцеві особа невідома: *Проять тебе не втручатися в мої справи* (Гол.). Порівняно з двоскладними неозначено-особові речення передають думку набагато динамічніше, експресивніше, тому й використовуються переважно в художній літературі, публіцистиці, мові ділових паперів, в усному мовленні.

3. Узагальнено-особові речення означають дію, яка стосується узагальноної особи, будь-кого.

Головний член узагальнено-особових речень виражається дієсловами в 2-й особі однини, рідше — множини дійсного та наказового способів: *Любиш поганяти, люби й коня годувати; Вчи дітей не страшкою, а ласкою; За цю науку цілуйте батькам руку* (З н. тв.); *Бувало, ранок, очерет, затока... і з братом тихо у човні сидиш* (М. Р.).

За ступенем узагальнення дії ці речення поділяються на два типи. Речення першого типу вживаються як прислів'я і крилаті вислови повчального або викривального змісту: *Удосвіта встанеш — більше діла зробиш* (Н. тв.); *Журбою біди не пособиш, плачем лиха не збудешся, і голови втрачати не треба* (Ст.).

Узагальнено-особові речення першого типу за характером вираження головного члена подібні до означено-особових. Проте за значенням вони чітко розмежовуються: означено-особові підкреслюють дію, що передбачає її конкретного виконавця, а узагальнено-особові виражають дію, яка мислиться узагальнено.

Речення другого типу передають дію або стан самого мовця: *В ці дні бажаси світ щасливий черпнути відрами до дна і сміло*

сіяти на ниви багатство ярого зерна (Ст.). Узагальнено-особові речення другого типу зазвичай використовуються в усному мовленні та художній літературі й протиставляються подібним до них означено-особовим реченням своєрідним значенням. За допомогою таких конструкцій письменники розкривають стан, настрої мовця, узагальнюючи їх, переносячи їх на інших людей, що перебувають у подібній ситуації: *Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся у многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне* (Коц.).

У функції головного члена узагальнено-особових речень можуть виступати й інші дієслівні форми:

а) форми 1-ї особи множини: *Як дбаємо, так і маємо* (Н.тв.);

б) форми чоловічого роду минулого часу: *Молотив цілий день, а віяти нічого* (Н. тв.);

в) форми 3-ї особи однини і множини: *Решетом воду не носять; Золоті гори обіцяє* (Н. тв.).

4. Б е з о с о б о в і речення означають дію або стан, які відбуваються без активної участі особи, незалежно від носія стану.

Головний член цих речень виражається:

а) безособовими дієсловами на означення стану природи; фізичного або психічного стану людини, її настроїв, прагнень; наявності або відсутності певних змін, явищ, стану в докільлі: *Надворі вже зовсім розвиднілось* (Ст.); *Той боїться, тому не під силу, а тому духу забракло* (Гонч.);

б) особовими дієсловами в безособовому значенні на означення стану природи, людини, процесів сприймання, мислення, мовлення: *Пахло талою землею* (Гол.); *Дихалося вільно, йшлося по землі легко* (Зб.);

в) безособовими формами на *-но, -то*: *Село позначено печаттю переджнив'я* (Дон.); *Із можливого в чудесне перекинуто мости* (М. Р.);

г) прислівниками, присудковими словами типу *можна, треба, варто, жаль, шкода, пора* в сполученні з інфінітивом: *Можна вибрать друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати* (Сим.);

г) заперечними словами *нема, не було, не буде*: *Буря, пiтьма, стежки нема* (Л. З.); *І на оновленiй землi врага не буде супостата* (Т. Ш.).

Бiльшiсть безособових речень вступає в синонiмiчнi зв'язки з двоскладними конструкцiями. У безособових реченнях такого типу є вказiвка на суб'єкт дiї або стану, але суб'єкт цей пасивний, бездiяльний. У реченнi він має форму не підмета, а обставини мiсця або додатка в давальному, орудному, родовому вiдмiнках iменника чи займенника: *Я не пишу — Менi не пишеться; Щось зашелестiло в лiсi — Зашелестiло в лiсi; Снiг замiв дорогу — Снiгом замело дорогу*. Актуалiзацiя, вiдiлення дiї-стану надає безособовим реченням особливої семантико-стилистичної виразностi.

Безособовi речення вживаються в художнiй лiтературi, в розмовному стилi.

5. **І н ф і н і т и в н і** речення вказують на можливу або неможливу, необхідну або неминучу дiю.

Головний член в iнфiнiтивних реченнях виражається незалежним iнфiнiтивом без частки *би (б)* або з нею: *А слова дружнього за грошi не купити* (М. Р.); *Запросити б друзiв до хлiба-солi i живих i мертвих у далекiм полi* (Мал.).

Частка *би (б)* в iнфiнiтивних реченнях вносить вiдтiнок доцiльностi певної дiї, побажання, поради, ввiчливого прохання й пом'якшує наказ. Семантика iнфiнiтивних речень широка: вона включає i значення спонукання до дiї, i значення необхідностi, обов'язковостi виконання її: *Стояти тут! Нема шляхiв назад!* (Баж.); *Не допустити жертв* (Гонч.).

У цiлому односкладнi iнфiнiтивнi речення можуть виступати синонiмами як з односкладними (означено-особовими i узагальнено-особовими), так i двоскладними: *Погасити вогнi. — Погасiть вогнi; Рятувати людей. — Рятуйте людей; Його весна довiку не зiв'яне. Його "Кобзар" нiкому не спалить* (М. Р.). — *Його "Кобзар" нiхто не спалить*.

Однак специфiка цих речень така, що можливiсть синонiмiки мовцями використовується рiдко: так званi iнфiнiтивнi речення зде-

більшого функціонують з афористичним змістом, набирають значення закличності, спонукальності й цим поповнюють арсенал фразеологізмів як образних і експресивних засобів стилістичного синтаксису.

6. **Но м і н а т и в н і** (називні) речення стверджують наявність існування явищ, подій або предметів.

Головний член таких речень співвідносний з підметом двоскладної конструкції й може виражатися іменником, займенником, кількісно-іменним словосполученням, субстантивованими словами: *Весна. Теплінь. Жайворонки в небі* (Цюпа); *Зимовий вечір. Тиша. Ми. Я вам чужий — я знаю* (П. Т.).

Залежно від значення розрізняють такі номінативні речення:

а) буттєві (власне номінативні), в яких стверджується існування предмета чи явища в об'єктивній дійсності: *Ущелина. Потік. Тропа. Граніт. Безодня. Високості. І тьма — твій кінь — і тьма сліпа* (Перв.); б) вказівні, в яких значення буття доповнюється вказівкою на предмети і явища, що передається частками *ось, от, он*: *Ось ваш тихий порт* (П. Т.); в) оцінні, в яких ствердження наявності предметів або явищ поєднується з їх емоційною оцінкою: *Літо. Сад. Яка спекота!* (М. П.); *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній* (П.Т.).

Номінативні речення близькі за значенням до деяких двоскладних конструкцій: *Вечір. — Настав вечір*. Відмінність між ними — в семантиці та сфері використання. Двоскладні речення передають предикативні відношення, називаючи предмет і дію, яка йому властива. Односкладні речення з допомогою лише одного члена фіксують і предмет думки, і його наявність. Номінативні речення використовуються найчастіше в художніх описах. Широке їх використання пояснюється, з одного боку, лаконізмом, глибиною закладеної в них інформації, а з другого — образністю та експресивністю.

Номінативні речення широко використовуються для змалювання пейзажів, певної обстановки, для відтворення вражень від якихось картин.

Вправа 453. Із поданого тексту виписати односкладні речення. Охарактеризувати їх за засобом вираження головного члена, вказати тип односкладного речення.

Дедалі частіше чуємо в суспільстві велике й мудре слово: берегти. На захист культурної спадщини та природи приймаємо авторитетні ухвали, тож чи не пора вже зі всією силою законів питати з кого слід за свавільно зруйнований пам'ятник національної історії, культури, архітектури, за кричуще недбальство в ставленні, скажімо, до книжкових фондів наших беззахисних бібліотек?

Уміти берегти — це стає настійним велінням часу, і література тут не може стояти осторонь. Важливо сьогодні зі всією пристрасстю будити в людях саме цю потребу — оберігати життя в усіх його виявах, у природній мудрості й гармонійності.

Бережімо свою одвічну колыску і мир на землі, який нині стає синонімом самого життя, бережімо моральний уклад і великих, і найменших народів, бережімо північні й південні ріки, ліси і повітря, красу трав і мову кожного народу, кожний виплеск духовності, кожне зернятко вселюдського досвіду (*О. Гончар*).

Вправа 454. Виписати означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення. Підкреслити в них головний член, назвати ознаки, за якими ці речення розрізняються.

1. Живу без слів. У тиші тішусь, зелений — з ніг до голови. Читаю книгу наймудрішу із літер, листя і трави (*Кр.*). 2. Сльозами, сміхом змийте плями і станьте чисті і ясні. Летіть у вирій журавлями назустріч сонцю і весні (*Олесь*). 3. Мене любили, я любив — і це найбільше в світі щастя (*Ст.*). 4. Поїдь в село, де ти ходив маленьким, зайди в колгосп, де йде життя вперед, і обійми свою стареньку неньку, і ти відчуєш знов, що ти поет (*Л. З.*). 5. Радій хлібові не в полі, а в stodолі (*Н. тв.*). 6. Весною в селі встають рано (*Тют.*). 7. Хочу слухать забуті пісні, хочу бачити місячні плями (*Сос.*). 8. В залі знають, чом їх в парі величають (*Б. Ол.*). 9. Друга пізнають в біді (*Н. тв.*). 10. Спите, а хліб цвіте (*Н. тв.*).

11. Її звали Наталею (*Грін.*). 12. Шануй учителя, як родителя (*Н. тв.*). 13. Не забувайте незабутнє, воно вже інешм взялось (*Кост.*).

Вправа 455. Визначити тип односкладних речень, підкреслити головний член і вказати його морфологічне вираження.

1. Уже світлішає над гаєм (*Ст.*). 2. Поле, поле безкрає... І світає, і смеркає... (*Перв.*). 3. Знов стало накрапати, й вони пішли хутчіше (*Гуц.*). 4. А їй не підняти відерце, водою налите (*Л. З.*). 5. Щулились дороги, мерзли хмари, в сіру безвість зносило міста... (*Драч.*). 6. Прийти б і, незабутому, ступити на поріг, дорожню б торбу скинути, з чобіт змести сніжок, почути з хати: “Сину, ти?” — і ще б ступити крок (*Нагн.*). 7. І не гуляти чорним чумам по полю, всіяному сумом (*М. Р.*). 8. Високі сосни. Серпень. Спекка. Усе так звично. Синь ріки. Летять над Ворсклою лелеки. А ген над гаєм — літаки (*Мур.*). 9. Нас тепер нікому не скорити (*М. Р.*). 10. Іноді людям щастить у житті (*Собко.*). 11. Несподівано стало жаль батька (*Коп.*). 12. І згадується Дорошеві. Ніч. Мороз. Сніг... По снігу бредуть бійці (*Тют.*). 13. Тобі подякувати, земле, треба, що ти відкрила день оцей мені... (*Тк.*). 14. Днями орати поля гіркуваті, сіяти зерна ядерні, хмільні. Вночі у травах під зорями спати — більшого щастя не треба мені (*Ст.*). 15. Нам другої дороги нема! (*Нех.*). 16. Нам треба голосу Тараса (*П. Т.*).

Вправа 456. Серед наведених речень виділити двоскладні та односкладні. Визначити предикативні центри. Чи можлива заміна односкладних речень на двоскладні і навпаки?

1. Сталь гартується в огні, а людина — у труді (*Н. тв.*). 2. Поезія повинна бути чиста (*Довж.*). 3. Любий друже, працуй, славних дітей вітай (*Гонч.*). 4. І раптом стало тихо на планеті (*Підс.*). 5. Потім ми заглянем до зорі в віконце (*Л. Укр.*). 6. Мужай, прекрасна наша мово (*М. Р.*). 7. Лине пісня в садах солов’їна (*Нех.*). 8. Вийду в степ до синьої криниці (*Мал.*). 9. Повіяло справді холодом (*Мирн.*). 10. Дощ січе. Вогнів не видно. Лиш громи гучні. Ти

промерз, промок до нитки... Холодно мені (Тк.). 11. Чекаю зустрічі з тобою, а ще зима, як білий сон (Дяк.). 12. Так серцю босому в цім світі незатишно! (Шп.). 13. Пахне ніч гвоздиками над принишклим світом, яблунами дикими, тошоліним цвітом (Як.). 14. Праця — щастя (Н. тв.). 15. Ключі від щастя в наших руках (Ст.). 16. Дерево міцне корінням, а людина — друзями (Н. тв.). 17. Славним людям жити в цім будинку (Ющ.).

Вправа 457. Дібрати з творів художньої літератури п'ять односкладних означено-особових речень; визначити форму вираження головного члена.

Вправа 458. Із книги "Прислів'я та приказки" (К.: Наук. думка, 1989. — 478 с.) виписати десять узагальнено-особових речень; з'ясувати форми вираження головного члена.

Вправа 459. Від наведених дієслів утворити безособові форми та ввести їх у речення.

Вірити, дихати, хотіти, думати, говорити, згадувати.

Вправа 460. За поданим початком продовжити розповідь, використовуючи різні типи односкладних речень.

Ось ранок... Ясний та погожий ранок після короткої ночі (Панас Мирний).

Вправа 461. Зробити синтаксичний розбір односкладних речень за схемою.

С х е м а розбору:

1. Речення для аналізу.
2. Тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
3. Тип речення за емоційно-експресивним забарвленням (окличне, неокличне).
4. Тип речення за наявністю головних членів (односкладне).
5. Головний член односкладного речення.

6. Форма вираження головного члена.
7. Тип односкладного речення.
8. Тип речення за наявністю другорядних членів.
9. Тип речення за ускладнювальними засобами.
10. Тип речення за повнотою.

Зразок розбору:

Усний

• Письмовий

Вчись не до старості, а до смерті (Н. тв.).

Речення за метою висловлювання розповідне, за емоційно-експресивним забарвленням неокличне, за наявністю головних членів — односкладне, *вчись* — головний член, виражений дієсловом у формі 2-ї особи однини наказового способу, речення узагальнено-особове, речення поширене, бо наявні обставини часу *не до старості, до смерті*, ускладнене однорідними обставинами, повне.

Речен. розповідне, неокличне, односкл., *вчись* — гол. член, вираж. дієсл. 2-ї ос. одн. наказ. способу, узагальн.-особове, поширене, ускладн., повне.

1. Можна смерть лише смертю здолати (*Маланюк*). 2. Безлюдний, похмурий край... (*Гонч.*). 3. Не чути ніякого голосу (*Фр.*). 4. Тепер тут будували велику пристань (*Баум*). 5. На сизих луках скошено траву (*М. Р.*). 6. Що посієш, те й пожнеш (*Н. тв.*). 7. Для добрих друзів відчиняю дім (*Мал.*). 8. За Дніпром ліси зимові... (*Тк.*). 9. Не берися не за своє діло (*Н. тв.*). 10. Йому в голові мутилося від думок (*Петл.*).

Вправа 462. Переписати односкладні речення, згрупувавши їх за типами головного члена речення і його морфологічної форми; визначити семантичні різновиди безособових речень.

1. Люблю матусю, батька люблю, люблю хатину рідну свою, і рідну школу, і вчителів... (*Підг.*). 2. Було висловлено дві протилежні думки (*См.*). 3. Питають, де любов краси і сили могла дістати в трудний час війни (*Тк.*). 4. Двічі молодим не бути. 5. Проти віку нема ліку. 6. Чесне діло роби сміло. 7. З добрими людьми завжди

згоди можна дійти (*З н. тв.*). 8. Пахло прив'ялим полином (*Перв.*). 9. Пообідали сухий хліб з сіллю (*Мирн.*). 10. Юно йдемо до мети (*Сос.*). 11. Нещадні будьмо до найменших хиб (*Підс.*). 12. Нема мудріших, ніж народ, учителів (*М. Р.*). 13. Не закувати в кайдани ідею (*Л. З.*). 14. Тиша і спокій (*М. Карп.*). 15. Не забувай про отчий свій поріг (*Мал.*). 16. Спогади... Розумно зробила природа, що дала людині пам'ять (*І. В.*). 17. Синім холодом од трав віє (*Сос.*). 18. Осяяти землю безщасною треба (*Л. Укр.*). 19. Не брудни крилиці, бо схочеш водиці (*Н. тв.*). 20. Дитинство... Як приємно згадувати дитинство (*О. Гуреїв*).

Вправа 463. Прочитати уривок із заповіді Порфирія Іванова, визначити тип односкладних речень; з'ясувати морфологічне вираження головного члена.

Вітайся з усіма людьми скрізь і всюди, особливо з літніми. Хочеш мати здоров'я, вітайся з усіма.

Допомагай людям, чим можеш, особливо бідному, хворому, ображеному і нужденному. Роби це з радістю. Озовись на його нужду душею й серцем. Переможи в собі жадібність, лінощі, самовдоволення, здирство, жах, лицемірство, гордовитість. Вір людям і люби їх, не говори про них несправедливо. Задуми не відокремлюй від діла. Прочитав — добре, а найголовніше — роби! Розповідай і передавай досвід цієї справи, але не вихваляйся і не заносся в цьому. Будь скромним.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які речення називаються односкладними?
2. Які типи односкладних речень виділяють у синтаксичній науці?
3. Чим відрізняються означено-особові та узагальнено-особові речення? В яких стилях мовлення вони вживаються?
4. Чим характеризуються безособові речення? Які їх типи за способом вираження головного члена?
5. Назвати основні різновиди номінативних речень.
6. Навести приклади різних типів односкладних речень.

§ 99. НЕЧЛЕНОВАНІ РЕЧЕННЯ

Нечленовані речення — це особливий структурний тип простого речення, який характеризується синтаксичною нерозкладністю. Вони складаються з одного слова (через те їх ще називають “словами-реченнями”).

Нечленованими називаються структурно нерозкладні речення, виражені частками, модальними словами й вигуками. Специфіка цих речень у тому, що вони не мають у своєму складі ні головних, ані другорядних членів речення. Їх структурну основу утворюють слова, позбавлені номінативного значення: частки, модальні слова й вигуки. Слова-речення виражають ствердження або заперечення фактів, про які говорить співбесідник (*Так. Ні. Га-разд*), спонування й заклики (*Геть! Стоп!*), оцінку фактів або явищ (*Ого!*).

За значенням слова-речення поділяються на кілька груп:

1. **С т в е р д ж у в а л ь н і** слова-речення служать для вираження схвалення висловленої думки:

Ч о р н и й. Не знаєш, де він, а листа пишеш?

О л е н к а. Так. (Кол.).

— *Чи ви не з села?* — *Еге...* (Вишня).

2. **З а п е р е ч н і** слова-речення виражають незгоду з висловленою думкою:

— *Хіба довідались?* — *Ні!* (Стар.).

3. **С п о н у к а л ь н і** слова-речення служать для вираження спонування до виконання дії чи переходу до якогось стану:

Чи такий же він? Бозна-що вигадуси! Аж сором слухати. — Цить-но! — хтось перебив (Св.). — *Геть! Геть! Дітей моїх обібрав! Жінку голодну лишив* (У. С.).

4. **П и т а л ь н і** слова-речення служать для спонування співрозмовника до пояснення своєї думки, уточнення її. Вони переважно виражаються стверджувальними або спонукальними словами: *Здорові були, діду!* — *Га?* — *питає дід Тиміш* (Вишня).

5. Емоційно-оцінні слова-речення служать для вираження емоцій (захоплення, обурення, страху): — *Ох! І краса!* — вигукнув мисливець (Вишня).

6. Слова-речення, що виражають вітання, прохання, подяку, вибачення: — *Добрий вечір, дядьку Мартине! А бог на поміч!..* — гукають Мартинові здалека (У. С.); Софія [до Гната]: *Прощай!* (К.-К.).

Нечленовані речення не мають у своєму складі жодного члена речення. Окремо взяті, вони нічого не виражають.

Отже, до нечленованих не можна відносити: а) однослівних речень, що мають у своєму складі будь-який член речення, виражений повнозначною частиною мови: — *А як там Дмитро?* — Погано (К. М.); б) речень, у яких після часток вживаються повнозначні слова, а частки використовуються для надання висловлюваній думці відповідного відтінку: — *Що сталося, ти можеши врешті-решт сказати?* — Ну нічого. Іди спати (К. М.).

Вправа 464. Охарактеризувати типи нечленованих речень.

1. Ви помиляєтесь, товаришу, — сказав він до інструктора, — українізація повинна скріпити змичку міста й села... — Го-го-го! Так і у вас змичка? (Підм.). 2. — Ну, ви вчора, як ми їхали з району, питали, чи я не знаю, що таке ретроград. Настя в словнику подивилася. — А-а-а, — розчаровано потягнув Михайло Васильович... (К. М.). 3. — Да се ж ти, бачу, сам і отаман! — Ага, пане полковнику! (Кул.). 4. Там, де пустка замість серця, порятунку вже не буде. Але ні! Ще є надія... (Вор.). 5. — Драстуйте! — хрипло поздоровкався він (Вин.). 6. — Повернемо, мабуть, додому, чи що? — Ні! Гайда на Солонський Яр (Хв.). 7. К о п и с т к а. Ось воно! Впіймав! Провокація... Г а н н а. Ну? К о п и с т к а. Вся ця наволоч робить нам провокацію... (М. Кул.). 8. — О! — дивувався дядько... А це що? Треба було написати “холодно”, а в тебе “хохолодно”... (Тют.). 9. Ч о р н и й. Ти... (Бере зі столу папірець). Твій? О л е н к а. Так. Ч о р н и й. Тут написано: “Здрастуй, Крав-

цов!” Що це таке? (О. К.). 10. Одна дорога нам в майбутнє
прослана. — Добро пожаловать! — Ласкаво просимо! (С. Л.).
11. — У тебе що, двері забиті? — пручалася Софія. — Угу (К. М.).
12. — Ми вернем вам ваше добро десятирицею. — О, спасибі,
батьку! (Кул.). 13. — От хто піде! — каже басиста. — Куди? —
питає той. — По живицю. — Ов-в-в! — озвався бурсак. — Аж у
город? — Ні! (Св.). 14. — Що то! що то? — питавсь Михайлик. —
Цить! Татари! (Б. Гр.).

Вправа 465. Увести (усно) в діалогічне мовлення стверджувальні та заперечні нечленовані речення.

1. Так. Атож. Авжеж. Аякже.
2. Ні. О ні. Так ні. Ні-ні.

§ 100. НЕПОВНІ ДВОСКЛАДНІ Й ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Неповними називаються прості речення, в яких пропущено один чи кілька необхідних для граматичної структури речення членів, що легко встановлюються з контексту чи ситуації. Напр.: *Шабля ранить голову, а слово — душу* (Н. тв.). Виділене речення неповне, в ньому пропущено присудок (*ранить*).

Пропущеними можна вважати тільки ті члени, відсутність яких призводить до семантичної чи структурної неповноти речення:

Одні залюблені в старі листи. Ті — в музику. А ті — в руді томища. Таке життя... (Б. Ол.). Друге й третє речення сприймаються без першого як беззмистовні, в них пропущено присудок. Неповними реченнями користуються як в усній, так і в писемній формі літературної мови для надання висловлюванню стилістичної стрункості, природного звучання й логічної економності.

За структурними й семантичними ознаками серед неповних речень виділяють такі різновиди: а) речення структурно й семантично неповні; б) речення структурно неповні, але семантично повні.

1. Основну групу неповних конструкцій становлять речення структурно й семантично неповні, їх поділяють на контекстуальні й ситуативні.

Контекстуальними називаються неповні речення, опущений член яких допомагає встановити суміжний текст: *Вливається в Дніпро Сула, життя людей — в історію* (Ющ.); *Стояла люта зима. Ще такої холодної та сніжною не знали люди* (Мирн.).

Ситуативними називаються неповні речення, відсутній член яких допомагає встановити ситуація: *Партизанський розвідник зустрів фашистів. — У село? — питають* (Зб.).

2. Структурно неповними, але семантично повними називаються еліптичні речення. В цих реченнях пропущений присудок, який не встановлюється з контексту чи ситуації. Уявлення про цей присудок одержуємо з власного змісту й будови цих речень, а точніше, з семантики і форми залежних обов'язкових другорядних членів — додатка чи обставини: *А сам — рюкзак на плечі, ціпок у руки та й — від села до села* (Гол.).

Отже, еліптичні речення структурно неповні. Семантично ж вони повні, бо за "відсутності лексично вираженого присудка семантичне навантаження припадає на семантично і структурно обов'язкові другорядні члени речення — обставини й додатки, які залежать від "нульового присудка"¹.

Еліптичні речення використовують з метою надання мовленню експресивності, емоційності, виразності як в усній, так і в писемній формах літературної мови. Вони вживаються як заклики, гасла: *Всі — на вибори!*

Неповними можуть бути як двоскладні, так і односкладні речення. Тому не слід змішувати односкладні повні речення, в яких ніколи не буває підмета (безособові, узагальнено-особові, неозначено-особові, означено-особові, інфінітивні), з неповними двосклад-

¹ Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 183.

ними реченнями, в яких підмет пропущений; чи односкладні повні речення, в яких ніколи не буває присудка (номінативні), з двоскладними реченнями, в яких цей присудок пропущений:

Неповні речення Односкладні речення
За вікном дерева волохаті, *Ліс. Дерева. Тиша.*
і не видно в тумані зірок (Сим.).

Пропущений підмет чи присудок у двоскладних реченнях встановлюється з контексту, ситуації чи наявних другорядних членів речення, а в односкладних реченнях наявність одного головного члена речення є їх найістотнішою структурною ознакою.

Тире на місці пропущеного члена

1. Тире ставиться в неповному реченні на місці пропущеного присудка: *Сталь гартується в огні, а людина — у труді (Н. тв.); Щастя має ноги, а біда — роги (Н. тв.).*

2. Якщо пропущено інший член речення, то тире може ставитись або не ставитись залежно від паузи: *Вчення в щасті украшає, а в нещасті — утішає (Н. тв.); На три частини розподілено партизанів. Кожна б'ється за своє життя (О. Я.).*

3. Тире не ставиться в еліптичних реченнях, якщо немає спеціальної паузи: *За поворотом станція. Обрій у хмаринах (В. Ч.).*

Вправа 466. Встановити типи неповних речень: 1) речення структурно й семантично неповні; 2) речення структурно неповні, але семантично повні.

1. Позаду стільки мурів і проваль, перед тобою — далеч ясновида (*М. Р.*). 2. Коли ворожий почувеш постріл, рушницю, — й на коня (*Баж.*). 3. Нині на робочому столі письменниці два рукописи. Один — для дорослих, другий — для дітей (*В. П.*). 4. Співуча, солов'їна мово-мамо. Перед тобою — сонячні мости! (*Н. Ш.*). 5. Нечутно облітають пелюстки, і кожна — диво-човник швидкоплинний (*М. Кр.*). 6. Зверніть увагу на ялину: на пухмуру дощову погоду її гілки опускаються донизу, на погожу днину — піднімаються, дерево “веселішає” (*Н. тв.*). 7. Бегемоти вносять ноти,

коні-поні — по гармоні. Слон Мирон — патефон. Білка — вербову сопілку (*Кам.*). 8. Попід ручки йшли танком Моховик з польовиком, Дошовик — із краснюком, Печериця — з маслюком. А весела Сироїжка, Сироїжка — Біла Ніжка — з юнаком Боровиком! (*О. Г.*) 9. Якщо є на білому світочку рай, то, либонь, ось він — попереду нас і за нами, зліва од нас і справа. У косатих вербах понад нешироким путівцем, у гнучких лозняках, що підступають до тихоплинної покрученої Сули (*О. П.*). 10. Міцно стоять всі будинки на місці, мій же — неначе кружляє над містом (*Рахм.*). 11. Немов весела комашня, гралася в схованки на площі дівтора. Ховалися за дорослими, в'юнко шмигали поза спинами, ловили одне одного, верещали і сміялися (*Зб.*). 12. Гульк, а навстріч, як з-під землі, козаки з кіньми (*Гол.*). 13. З лісу шепче гілка, з жита — перепілка, з-за широкого лиману журиться сопілка (*Мал.*). 14. В українській мові запроваджено суворий порядок розташування числівників та іменників. Числівник стоїть попереду, позаду — іменник (*Вих.*).

II. 1. — Миколо, що ти робив учора ввечері?

— Дивився футбол по телевізору.

— А хто грав?

— Іспанці з англійцями.

— І хто ж виграв?

— Наші! (*Журн.*).

2. Юрчик вискочив з двору і кричить:

— Гей, Катрусю, це ти?

— Я.

— Що ти робиш?

— Загадки пригадую.

— І пригадала?

— Пригадала: поле неміряне, вівці нелічені, пастух рогатий!
(*Сенч.*).

Вправа 467. Серед наведених речень знайти неповні контекстуальні, ситуативні та еліптичні й охарактеризувати їх. Пояснити наявність чи відсутність тире в неповних реченнях.

1. Щастя скоро покидає, а надія — ніколи. 2. У липні сонце йде на зиму, а літо — на спеку. 3. Шабля ранить голову, а слово — душу (*Н. тв.*). 4. Біжать дві колії, а з боків весною вмиті озимі та рожева ярина (*Панч*). 5. Я в двері, а вона за мною в сад (*М. В.*). 6. Пішла селом, плаче Катерина; на голові хустиночка, на руках дитина (*Т. Ш.*). 7. Зелено-зелено було того літа в Лебедині, і сам він був якийсь радісний, веселий... А головне — чистий (*Вишня*). 8. Скажіть, чого варта наша земля без таких ось радістю витворених куточків!/? І над усім цим була нависла чи то сокира, чи то коса. Словом — смерть. Тяжка, болісна (*К. М.*). 9. Під осинами в діброві — гриб у шапці малиновій. А он під ялинами рижики, не великі й не малі виглядають із землі (*С. С.*). 10. Візьмеш на долоню грудочку цукру — Ласунка вже на долоні. Вхопить передніми лапками цукор і — в рот (*Зб.*).

Вправа 468. Переписати, поставити, де треба, на місці пропущеного члена речення тире. Пояснити пунктограму, назвати пропущений член речення.

1. У літописах, давніх книжках знаходимо цілі розсипи влучних образних висловів, в яких мудрість предків, життєвий досвід, правила буття (*Журн.*). 2. Чимало прізвищ пов'язано з різноманітними професіями. Згадаємо, що бондар виготовляв бочки, стельмах вози, гончар вироби з глини. От і маємо: Бондарчук, Бондаренко, Гончар... (*Сл.*). 3. Всі ті закони (Володимира Мономаха) продиктовані вимогами християнської моралі, спрямованої на очищення помислів людських і виховання в душі доброзичливого ставлення до всіх на світі, а надто всіх знедолених (*3 кн. "Дванадцять місяців"*). 4. Квіти волошок дарували людям блакитний, м'ята й вероніка зелений, чорниці червоний колір (*3 підручника*). 5. Пишіть собі на радість, людям на користь (*Єф.*). 6. Весна багата на квітки, а осінь на сніпки. 7. Вересень пахне яблуками, а жовтень капустою. 8. Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не бояться (*Н.тв.*). 9. Верби над ставом похилилися... Оселі й стежки в лопухах (*Панч*). 10. Багато цікавого дізнаєшся з книжечки Та-

мари Коломієць “Веселе місто Алфавіт”. Наприклад, про кирилицю, кожна літера якої мала якусь назву: “А” називалася “аз”, “Б” “буки” (Газ.). 11. Хвилини здаються тобі за години, години за дні, дні за роки (Мирн.). 12. Огірочки-огірочки не ростуть там, де грядки: той заліз у верболіз, той аж на жердину. 13. Їде хлопчик на мітлі, а горобчик на козлі, а собака на лопаті, а ворона на курчаті, а на стриженій вівці кіт з гітарою в руці! (З тв. О. Головка). 14. Офіцер на мить опинився на землі, а Козаков у сідлі (Гонч.).

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

У складненими вважаються такі речення, до складу яких належать однорідні члени речення, відокремлені члени речення, звертання, вставні й вставлені компоненти. Ці речення в структурному відношенні не однотипні.

Речення з однорідними й відокремленими членами становлять центральну ланку ускладнених конструкцій.

§ 101. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Однорідними називаються члени речення, які тотожні за своєю семантико-синтаксичною функцією: пояснюють один і той же член речення й виконують однакову синтаксичну функцію. Напр.: *Щастя, радість, доброта прийшли тепер до кожної оселі* (Зб.); *Відгуло, віддзвеніло лагідне літо* (В. Пр.); *Глибока, тиха, нерозважна туга вникає в серце, каменем, лягає* (Л. Укр.); *Моє щастя — Вітчизни простори, оповиті і сонцем, і хмелем, й зерном* (Ст.).

Однорідні члени речення характеризуються такими ознаками: а) виконують однакову синтаксичну функцію; б) відносяться до одного й того ж члена речення; в) пов’язані між собою сурядним зв’язком; г) найчастіше виражаються однією й тією ж частиною мови; г) як правило, семантично однотипні.

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення: 1. *Вже в садках наливаються свіжим соком яблука,*

груші та вишні (Ск.). 2. *Зазолотились, засиніли, заграли в семибарвній грі гранітних сходів мокрі схили* (Баж.). 3. *Для художника важливо було осмислити життєві явища, страждання і радощі людини* (Газ.). 4. *Гори востаннє засвітилися легким, ажурним золотом* (Гонч.). 5. *Живи, Україно, живи для краси, для сили, для правди, для волі* (Олесь).

У першому реченні однорідні члени виконують синтаксичну функцію підметів, у другому — присудків, у третьому — додатків, у четвертому — означень, у п'ятому — обставин місця. У реченні може бути кілька рядів однорідних членів, які виконують різні синтаксичні функції: *В ім'я радості і миру встають будови тут і там* (Сос.). У цьому реченні два ряди однорідних членів: непрямі додатки — *радості і миру*; обставини місця — *тут і там*.

Однорідні члени речення бувають непоширені й поширені. Наприклад: *А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Ш.); *Від дітей Скифа і Десни пішли чорняві поляни, і русяві древляни, і волоокі струнки анти, і річкові венеди* (Пл.). У першому реченні однорідні члени непоширені, у другому — поширені означеннями *чорняві, русяві, волоокі струнки, річкові*.

Бувають випадки, коли члени речення підпорядковуються одному й тому самому членові неоднаковим смисловим відношенням: *Це було давно в далекому сибірському селі* (Газ.). Виділені обставини не однорідні, бо означають час і місце дії.

Означення також можуть бути однорідними й неоднорідними. Однорідні означення відрізняються від неоднорідних на основі таких ознак:

1. Залежно від семантики. Однорідними вважаються означення, які характеризують предмети за однією ознакою (кольором, розміром), а неоднорідними — означення, що характеризують предмети з різних боків: *Маяли над нами жовті, голубі, червоні, сині метелики* (Журн.); *Відчуває щирість сонця голубий прозорий день* (Фом.).

2. Залежно від способу зв'язку означень з означуваним словом. Якщо кожне означення безпосередньо пояснює означуване слово,

вони однорідні; якщо одне з означень безпосередньо залежить від означуваного слова й утворює з ним просте словосполучення, а друге залежить від усього цього словосполучення, вони неоднорідні: *Купили зручний, широкий стіл* — однорідні означення; *Купили зручний письмовий стіл* — неоднорідні означення.

3. Залежно від можливості вставити сполучник *і*: між неоднорідними означеннями його вставити не можна.

4. Залежно від стилістичної ролі означень: означення-епітети завжди однорідні: *Збирають світлі, золоті меди веселокрилі і прозорі бджоли* (М. Р.).

5. Залежно від позиції щодо означуваного слова. Якщо означення стоять після означуваного слова, вони однорідні: *Мамині руки — щедрі, робочі — втомі не знають з ранку до ночі* (Грін.).

6. Означення вважаються однорідними, якщо друге і подальші означення конкретизують, уточнюють попереднє: *Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць* (Н.-Л.).

Однорідні члени речення пов'язуються між собою або тільки інтонацією, або інтонацією й сполучниками сурядності: *І мене в сім'ї великій, сім'ї вольній, новій не забудьте пом'янути незлим тихим словом; На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає* (З тв. Т. Шевченка).

Спеціалізованими граматичними засобами вираження однорідності виступають сурядні сполучники:

а) єднальні *і(й), та* (у значенні *і*), *і — і, ні — ні, ані — ані*: *Мосі вірності й любові весняний день не одцвіте* (Мал.); *Я пам'ятаю вчительку мою, просту, і скромну, і завжди спокійну* (Сос.);

б) протиставні *а, але, та* (в значенні *але*), *проте, зате, однак*: *Це не вогні, а зірки, чисті, високі, мінливі* (Вор.); *Караюсь, мучуь, але не каюсь* (Т. Ш.);

в) розділові сполучники *або, чи, або — або, чи — чи, то — то, не то — не то, чи то — чи то*: *Чи дружина вірна, чи скорботна мати, чи сестра твоя шлють ті листи* (Гонч.);

г) градаційні (зіставні) *як — так і, не тільки — а й (але й), не лише — але й, якщо не — то, не стільки — скільки*: *Буханка хліба увібрала в себе не тільки працю хлібороба, а й працю шах-*

таря, металурга, конструктора, машинобудівника (Журн.);
Учитель не стільки вчив, скільки крутив за вуха (Коц.);

г) приєднувальні сполучники *та й, а також*: *Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, а також учителів* (Фр.).

При однорідних членах речення можуть бути узагальнювальні слова, які виступають тим самим членом речення, що й однорідні члени. Роль узагальнювальних слів найчастіше виконують займенники *всі, все, ніхто, ніщо* та прислівники *скрізь, всюду, завжди, ніде*: *Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі* (Б. Ол.). Узагальнення є стилістичним прийомом увиразнення змісту.

Розділові знаки при однорідних членах речення

I. Однорідні члени речення, не з'єднані сполучниками

Між однорідними членами, не з'єднаними сполучниками, ставиться кома: *Мить спогадів, відрад, ясного супокою, як рідко ми в житті зливаємось з тобою* (Фом.).

Кома не ставиться, якщо:

а) два дієслова в однаковій формі вказують на дію та її мету:

Іди купи хліба;

б) між двома однаковими словами стоїть заперечна частка *не*:

Ти гукай не гукай, а літа не почують (Б. Ол.).

II. Однорідні члени речення, з'єднані одиничними сполучниками

Кома ставиться завжди перед протиставними сполучниками: *У світі є не тільки добро, а й зло* (Сух.); *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Ш.).

Перед єднальними й розділовими сполучниками, вжитими один раз, кома не ставиться: *Коли між батьком і між сином стоїть невидима стіна, на очі тоскно і полинно сльоза накочує сумна* (Кр.); *Він мав років десять чи дванадцять*.

III. Однорідні члени речення, з'єднані повторюваними сполучниками

1. Кома ставиться між однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками: *В промінні місячнім,*

як морі, втонули ниви, і луги, і темні праліси, і гори; Безмежна тиша навкруги — ні голосу, ні шуму... На все навіяли сніги якусь глибоку думу (З тв. О. Олеся).

2. Якщо частина однорідних членів поєднана інтонаційно, а частина — за допомогою повторюваних сполучників, то кома ставиться між усіма однорідними членами: *В підземній глибині, в морях, і під водою, і на вершинах гір, і в хащах лісових, уранці, вніч, удень, вечірньою порою, і в селах, і в містах звучить мені твій сміх* (Сос.).

3. Якщо однорідні члени речення з'єднані сполучниками попарно, то кома ставиться між кожною парою: *Народність і патріотизм, гуманізм і правдолюбство, краса і велич поезії Шевченка глибоко увійшли в наше сьогоднішнє життя* (Журн.).

1. Кома не ставиться перед першим повторюваним сполучником, якщо з нього починається перелік: *Моє щастя — Вітчизни простори, оповиті і сонцем, і хмелем, й зерном* (Ст.).

2. Якщо повторюваний сполучник і з'єднує різні однорідні члени, то кома перед ним не ставиться: *Щовечора перед спочинком і вдосвіта мама запалювала біля божнички лампадку і молилася до святого покутя ...* (Ск.).

3. Якщо однорідні члени речення з'єднані повторюваними сполучниками і становлять тісну смислову єдність, то кома між ними не ставиться: *ні те ні се, ні туди ні сюди, ні риба ні м'ясо, ні світ ні зоря, ні кінця ні краю, ні вдень ні вночі, ні пуху ні пера, ні живий ні мертвий: Попідтинню сіромаха і днює й ночує* (Т. Ш.).

IV. Однорідні члени речення, з'єднані парними сполучниками

При однорідних членах речення, з'єднаних парними сполучниками як... так, не тільки .. а й (але й), хоч... але (та), не стільки... скільки, не так... як та ін. кома ставиться лише перед другою частиною: *Людина має бути не тільки здоровою, а й гарною* (Сух.).

Тире і крапка з комою між однорідними членами

1. Тире між однорідними членами речення ставиться, якщо:

а) однорідні члени речення, не з'єднані сполучниками, різко протиставляються: *Ми засіваємо життєве море і не на день минуций — на віки* (Б. Ол.);

б) наступний однорідний член (присудок) виражає швидко зміну дій, уточнення, наслідок, причину дії, пояснення: *Зміцнів Київ, оновилася й Софія — одягла тільки нову одягу, яка відповідала смакам та уподобанням нового часу* (В. Ш.).

2. Крапка з комою між однорідними членами ставиться тоді, коли однорідні члени поширені, особливо коли в їх складі є свої розділові знаки: *Віє вітер з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину; на калині самотньо гніздечко гоїдає* (Т. Ш.).

Розділові знаки при узагальнювальних словах

Двокрапка ставиться:

1) після узагальнювального слова перед однорідними членами речення: *Цвітуть сади, неначе густим молоком облиті всі фруктові дерева: вишні, сливи, черешні, груші* (Коп.);

2) перед однорідними членами, коли відсутнє узагальнювальне слово, але слово, до якого відносяться однорідні члени, має на собі логічний наголос: *На титульній сторінці книжки вмішують: назву видавництва, місце і рік видання* (Журн.);

3) після слів *як-от, а саме, наприклад*, які стоять після узагальнювального слова: *Учителі-словесники використовують різні технічні засоби, а саме: кодоскоп, програвач, магнітофон, кінопроектор* (З підручника).

Тире ставиться:

1) перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення: *Луки, гори, пишні сади — все зелене й принашкле* (Гонч.);

2) якщо однорідними членами, що стоять після узагальнювального слова, речення не закінчується, то після них ставиться тире, а перед ними двокрапка: *Тут все: і повітря, і тиша, і де-*

рева — сповнене такої сили, що й сам мимоволі стаєш сильнішим (Газ.).

Примітка. Іноді замість двокрапки після узагальнювального слова можна ставити тире. У таких випадках однорідні члени мають характер побіжного зауваження, пояснення: *І яке це щастя, що сьогодні ми можемо в будь-який час — уранці, опівдні, увечері* — *зайти до магазину і вибрати на свій смак високу білу паляницю чи духмяний “бородинський”, апетитний “український” або приправлену ізюмом пухку здобу* (Журн.).

Вправа 469. Переписати речення, підкреслити однорідні члени. Вказати, якими засобами вони поєднуються, яку синтаксичну роль виконують та якими частинами мови виражені.

1. Навчити дітей вірити в людей, підготувати їх до життя — не легка справа (Сух.). 2. І вам згадається садок, високий ганок, летючі зорі, тиха ніч, розмови наші, співи й на останок — уривчаста, палка, завзята річ (Л. Укр.). 3. І головне, як мені здається, то це — кожним твором слід виховувати в дітях любов до людини, чесність, порядність, працелюбство і незрадливість (Тк.). 4. Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля; збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка й Дала, не майте гніву до моїх порад і не лінуйтеся доглядати свій сад (М. Р.). 5. Для нас вона [Україна] в світі єдина, одна в просторів солодкому чарі... Вона у зірках, і у вербах вона, і в кожному серця ударі, у квітці, в пташині, в електровогнях, у пісні у кожній, в дівочих очах... (Сос.). 6. І в Марка нема жінки, нема доньки, але є стара мати, в якій завжди так добре пахнуть потріскані руки то соняшником, то чорнобривцями, то осінніми грибами, то свіжим хлібом (Ст.). 7. І знову не буде у думках моїх ні мук, ні страждань, ні плачу (М. Р.). 8. Наша рідна жінко! Сестрою-жалібницею в боях, жоною-грудівницею на полі, з дитиною на зморених руках і піснею про волю у неволі несла ти вірність, мов свічу ясну (М. Р.).

Вправа 470. У реченнях визначити означення; з'ясувати, які з них є однорідними й чому.

1. Глибока, тиха, нерозважна туга вникає в серце, каменем лягає (Л. Укр.). 2. Ніч купала в Пслі свої зорі, мов пустотливі маленькі

жовті качата, плавали вони на воді, пірнали в глибіню, то з'являлися на поверхні знову (*Цюпа*). 3. Золоті, прекрасні мрії, незабутні дивні сни. Ви справились! Сонце гріє. Сонце нашої весни! (*Олесь*). 4. Дощ лив несамовито. Здавалося, десь угорі відкрилася глибока бездонна дірка і звідти без упину хлюпали бурхливі холодні потоки (*Донч.*). 5. На бруньках лип сережками звисають прозорі, синюваті краплини (*Ст.*). 6. Густо лігає в повітрі сніжок білий, лапастий, легенький, тихо, несміло вкриває садок, лишне до вікон стареньких. 7. Віхола, віхола до мороза їхала. Саночки мальовані, снігом напаковані... (*3 тв. К. Перелісної*). 8. Усі дерева в інеї — у білому, у синьому (*Кам.*). 9. Шалений холодний вітер люто висвистував і завивав, біснующись над степом (*Ле*). 10. Дивно було споглядати одвічне небесне світило, на яке мільйони літ дивилися люди землі, та лише зараз змогли сягнути за сотні тисяч кілометрів, ступити на його дірчастий вивітрений сонячним вітром ґрунт (*Цюпа*). 11. На маленькій видовженій галяві за густими чагарями дикої малини олені зупинилися (*Луп.*).

Вправа 471. Списати речення, розставити відповідні розділові знаки і пояснити їх. Підкреслити узагальнювальні слова при однорідних членах.

1. Ми думаєм про вас в погожі літні ночі в морозні ранки і вечірній час і в свята гомінки і в дні робочі ми думаємо, правнуки, про вас (*Сим.*). 2. Моя рука ніколи і нікому ні кривди, ні біди не принесла! (*Павл.*). 3. Грав Музикант про сонце в блакитному небі про біленьку хмаринку про сіреньку пташку-жайворонка і про щасливі дитячі очі (*Сух.*). 4. Чи то жарт напівзабутий чи одна із небилиць — тільки чув я, ніби Лютий довгий-довгий був колись. Він у шапці-невидимці мандрував собі щодня по дорозі по стежині по заметах навмання (*Ск.*). 5. Народність і патріотизм гуманність і правдолюбство краса і велич поезії Шевченка глибоко увійшли в наше сьогоднішнє життя в культуру мистецтво та літературу (*Журн.*). 6. Тее слово всім давало то розвагу то пораду (*Л. Укр.*). 7. Вона пройшла і зникла десь у сизій млі... І ніби з нею все пройшло навек весна бажання і утіхи і вся краса життя й землі (*Олесь*). 8. Як

не любить той край, що дав тобі і силу і гострий зір очей і розум молодий і далі, що тобі красу відкрили, і моря голубий розгойданий прибій (*Сос.*). 9. Над далекими горбами небо ніби зливалось з землею, вкритою товстим білим сніговим шаром (*Н.-Л.*). 10. Лукаш слухав і мріяв і складав ту незнану синьозору пісню (*Донч.*). 11. Усе в дитячій бібліотеці і гарно оформлена вітрина і плакати і виставлені новинки захоплює маленького читача (*Газ.*). 12. Мово рідна! Ти ж — як море — безконечна могутня глибина. Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю. Красо моя! В тобі мудрість віків і пам'ять тисячоліть і зойк матерів у годину лиху і переможний гук лицарів твоїх у днину погідну і пісня серця дівочого в коханні своїм і крик новонародженого; в тобі мово неосяжна душа народу — його щирість і безсмертя його (*3 тв. С. Плачинди*). 13. Ні спека ні бурі ні морози ніщо не вб'є любов мою (*Сос.*). 14. Кожна людина свято береже в своїй пам'яті все, що супроводить її з дитинства і рідну хату і батьківський поріг і своє місто чи село й дорогі стежки та дороги, сходжені в юні літа (*Цюпа*). 15. Все і земля і вода і повітря послуло (*Коц.*). 16. Одвічні проблеми буття життя і смерть мрія і дійсність світло і морок біле і чорне ось призма творчості письменника і художника (*Журн.*).

Вправа 472. Дібрати судільний текст або окремі речення з однорідними членами й пояснити розділові знаки при них.

Вправа 473. Пояснювальний диктант.

Все має свій досвіток і вечір, за яким приходиться ніч. Людина, пташка, звірина, дерево.

У цієї криниці світанок теж, безумовно, був. Сивіший од туману, далекіший од зорі. Може, вона найдревніша і найживучіша криниця на всій нашій грішній землі, яка щомиті щось втрачає й не встигає ні помічати того, ні журитися.

Звільніться від клопотів, поквапу і прийдіть до цієї криниці, якій немало-небагато — сім століть. Хоча б подумки, а прийдіть.

Візьміть курс на благословенну Шевченкову землю і йдіть шляхами, лугами, полями, байраками, повз села веселі, старі, нові й новітні, через містечка й хутори. І дослухайтеся до вітрів. Один з них летить із Чернечої гори, другий — з Моринців, третій — з Кирилівки. Біля криниці вони сходяться, втихають і п'ють воду. І душа її стрепенеться (бо в кожній криниці є ще й душа), й пригадається, як на її вік, майже вчорашне. Пригадається спекотне літо, курний шлях. По ньому торохтить віз, обліплений осами, і пахне звідти яблуками чи сливами...

І місцевість, і колодязь ви впізнаєте ще здаля. Природа довго все тут підбирала, вибирала, думала, зважувала, а вже тоді творила у стані високого натхнення, з ясною головою і молодією силою.

І вийшло отаке: широкий луг з левадами, вербовими й лозовими нетрями, кущами калини та терну.

Первозданно й незаймано дихає луг, і від нього пливе п'янкий букет пахоців: холодної м'яти, звіробою, деревію, материнки, калгану, валер'янового кореня, дивосилу та ще всякого цілющого зілля (К. Мотрич).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які члени речення називаються однорідними?
2. Які члени речення можуть бути однорідними?
3. Як розрізнити однорідні й неоднорідні означення?
4. Які слова називаються узагальнювальними?
5. Навести приклади речень з однорідними членами, при яких живаються узагальнювальні слова.
6. Які розділові знаки ставляться при узагальнювальних словах?
7. Зробити повний синтаксичний розбір речень з однорідними членами за схемою.

Схема розбору:

1. Речення з однорідними членами для аналізу.
2. Загальна характеристика простого речення.
3. Які слова є однорідними членами речення?
4. Якими членами речення є однорідні члени (підмети, присудки, означення (узгоджені, неузгоджені), додатки, обставини)?

5. Морфологічне вираження (частина мови).
6. Чим поєднані між собою однорідні члени (інтонацією, сполучниками, інтонацією й сполучниками).
7. До якого слова в реченні вони відносяться?
8. Обґрунтування розділових знаків.

Зразок розбору:

Усний

Вересень плив у небі голубими човнами погожих днів, відлітав журавлиними зграями у теплі краї (І. Цюпа).

Речення за метою висловлювання розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, ускладнене однорідними членами, повне, однорідні члени *плив, відлітав* — присудки, виражені дієсловами минулого часу, чоловічого роду однини, поєднані між собою інтонацією, у реченні відносяться до слова *вересень*, кома ставиться між однорідними присудками.

Письмовий

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскл., пошир., ускладн. однор. чл. реч., повне, *плив, відлітав* — однор. чл., присудки, вираж. дієсл. мин. часу, ч. р. одн., поєднані інтонац., віднос. до слова *вересень*, кома між однор. присудками.

1. День був ясний та сонячний, тихий та погожий (Зб.). 2. Все зникло наче в казці: і місто, і гори, і поле, і гай (Л. Укр.). 3. У бойовищі запорожець не ховався од смерті, а йшов їй назустріч (А. Кащенко). 4. Чи то сором, чи то гнів опанував його серце? (Мирн.). 5. Уяву про екологію необхідно мати не тільки дорослим, а й дітям (З підручника). 6. А мати у нас маленька, чорнява, з гладко причесаним волоссям і швидкими винуватими очима (Бл.).

§ 102. РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

Відокремлення — це смислове й інтонаційне виділення другорядних членів речення з метою надання їм більшої самостійності. Напр.: *Джерельну вірність з копанки-криниці я спрагло пив, схилившись до трави. І вас прошу не забувать напиться, яких висот би не сягнули ви* (Кр.). Тут відокремленою є поширена обставина *схилившись до трави*, виражена дієприслівниковим

зворотом. Таке відокремлення надає більшої смислової ваги поширеній обставині, яка містить додаткове повідомлення.

Загальними умовами відокремлення другорядних членів речення є: а) видільна інтонація; б) порядок слів, який виявляється здебільшого в інверсійному або дистантному (на певній відстані від опорного слова) розміщенні; в) ступінь поширення (обсяг) другорядного члена; г) смислове навантаження; ґ) характер означуваного слова.

Слід наголосити, що жодна з названих умов не може бути універсальною, вони можуть поєднуватися.

За семантико-граматичними ознаками виділяють дві групи відокремлених членів речення: підрядні (власне) відокремлені члени і уточнювальні відокремлені члени.

Підрядні відокремлені члени поєднуються з основним словом підрядним зв'язком, а уточнювальні — пояснювальним зв'язком¹. Відмінність між ними полягає в тому, що відокремлені члени речення першої групи мають значення напівпредикативності, тобто значення другорядного присудка (додаткове); уточнювальні ж відокремлені члени речення слугують для пояснення, конкретизації інших членів речення й не мають значення напівпредикативності. Пор.: *Розганяючи тумани, сонечко вставало...* (Б. Гр.) і *Сонечко вставало і розганяло тумани*. У першому реченні основна дія передається за допомогою дієслова-присудка, а додаткова — за допомогою дієприслівника (обставини). Трансформація цього речення показує, що дієприслівник легко перетворити в дієслово-присудок.

Інший характер мають уточнювальні відокремлені члени речення: *В долині, край лісу, висить синя імла* (Коц.). Виділений відокремлений член *край лісу*, уточнюючи обставину місця *в долині*, ніякого додаткового повідомлення не несе й не перетворюється в присудок.

¹ Вихованець І. В., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — С. 188.

§ 103. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Означення відокремлюють у таких випадках:

1) якщо вони виражені прикметниковими чи дієприкметниковими зворотами і стоять після означуваного слова: *Ти пахнеш, як роси в житі, як столи, рушниками накриті, як співаюча стружка ялова, як мамина лагідна мова* (Павл.); *Дні летять, повні сонця й музики* (Сос.);

2) якщо означення непоширені і стоять після означуваного слова, перед яким уже є означення: *Досвітні вогні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі* (Л. Укр.);

Примітка. Якщо ж перед означуваним словом немає означення, то означення, що стоять після нього, можуть відокремлюватися або не відокремлюватися залежно від бажання автора: *А потім минули дні за днями, минули тижні й місяці, довгі, безрадісні, одноманітні* (Шиян); *І даль небес холодних, синіх дарує знов життя мені* (Перв.).

3) якщо означення відноситься до члена речення, вираженого особовим займенником: *Утомлені своїм довічним рабством, вони жадають розірвати пута і скинути ярмо з своєї шиї* (Л. Укр.); *Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запряглась до щоденної важкої праці* (Коц.);

4) якщо препозитивне означення, виражене прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом, має додатковий обставинний відтінок: *Заглиблена в спогади, Ніна не почула, як розчинилися двері і мати переступила через хатній поріг* (Шиян);

5) якщо означення відірване від означуваного слова іншими членами речення: *Село ще спало, намокле, змерзле, ховалося під білу ковдру квітучих садків і ждало сонця, щоб обігрітися* (М. Карп.);

6) якщо неузгоджені означення стоять після узгоджених: *В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима* (Н.-Л.);

7) неузгоджені означення, виражені неозначеною формою дієслова, відокремлюються лише в тому випадку, якщо є спеціальна

інтонація й можна підставити слово *a same*: *Солдати мали завдання, вийти до набережної* (Гонч.).

Не відокремлюються:

1) означення, які стосуються не лише підмета, а й присудка: *Стоїть ліс темний і сумний* (М.Р.);

2) означення, що стосуються неособових займенників: *Одягнені всі півколом ставали навкруг пам'ятника*;

3) означення, виражені зворотами, що стоять безпосередньо перед означуваним словом і не мають обставинного значення: *І дощами вмиті журавлі в блакиті відлітають у тривожний дальній шлях* (Мал.).

§ 104. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Поширені й непоширені прикладки бувають відокремленими і виділяються комами, якщо:

1) стоять після пояснюваного іменника: *Секвойя, найвище дерево у світі, росте в Північній Америці і сягає заввишки до 120 метрів* (Журн.); *Микола, Прокопів хлопчик, такий школярик гарненький був* (А. Т.);

2) стоять перед пояснюваним іменником і мають обставинний відтінок: *Природний співак, Петро любив пісні і в душі пишався своїм артистичним хистом* (Газ.);

3) стосуються особового займенника (незалежно від місця в реченні): *Заслужений митець, він з радістю передає багатий досвід молоді* (Газ.);

4) приєднуються за допомогою сполучника *як* і мають обставинний відтінок причини: *У горах Брянський, як командир, зустрівся з новими труднощами* (Гонч.);

П р и м і т к а. Прикладка із сполучником *як* не відокремлюється комами, коли вона означає в ролі кого чи чого виступає предмет: *Соняшник як декоративна рослина довго прикрашав тільки квітники та оранжереї* (В. У.).

5) приєднується за допомогою слів *родом*, *на ім'я*, *на ймення*, *так званий*: *Полтавець родом, Симоненко закінчив свій корот-*

кий життєвий шлях у Черкасах, у Шевченковім краю (О. Гонч.); *Козак Бобренко, на ім'я Григорій, єдиний син достойної вдови* (Кост.);

б) приєднуються до пояснюваних членів речення словами *або, тобто, особливо, як-от*: *Вікова психологія, тобто галузь психології, включає дитячу психологію, психологію розвитку дорослої людини і геронтопсихологію* (З підручника).

П р и м і т к а. Якщо прикладка має уточнювальне значення чи потрібно підкреслити її самостійність або ж коли поширена прикладка має вже в своєму складі розділові знаки, вона відокремлюється за допомогою тире: *За городом у нас стояв столітній кучерявий дуб — свідок мого захоплення Кобзарем* (Позн.); *Тільки стрічалися нам земляки наші — білі берези, явори й темні дуби...* (Л. Укр.).

§ 105. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

Відокремлені обставини можуть бути виражені одиничними дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами, а також іменниками з прийменниками. Вони є поширеними й непоширеними.

1. Обставини, виражені дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами.

В и д і л я ю т ь с я к о м а м и:

а) обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, незалежно від його місця в реченні: *Жовте листя, тремтячи і коливаючись у повітрі, тихо раз по раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям* (Б. Гр.); *Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу* (Підм.);

П р и м і т к а. 1. Два й більше дієприслівникових зворотів, з'єднаних між собою інтонацією або повторюваними сполучниками, на письмі один від одного відділяються комою: *Хустину кинувши на плечі, надівши плаття весняне, берізка вибігла надвечір і жде чи вітру, чи мене* (Буд); *Він несподівано з'явився в степу на шляху, чи вийшовши з-за могили, чи випроставшись з яру, високий, кремезний...* (Підм.).

2. Якщо дієприслівникові звороти з'єднані між собою неповторюваними єднальними чи розділовими сполучниками, то кома між ними не ставиться: *Він устав разом із сонцем, довго кашляв,*

сидячи в солом'яній постелі і туго обіпнувшись рябою плащ-палаткою (Тют.).

3. Якщо дієприслівниковий зворот стоїть після сполучника, то він відокремлюється комою: *Він наближався їй, кинувши гострий погляд з-під навислих рудих брів, підносив над землею кийок...* (Підм.).

б) обставини, виражені одиничним дієприслівником: *Щохвили творим ми нове, йдучи, співаючи і мислячи* (В. Б.).

П р и м і т к а. Якщо одиничний дієприслівник означає спосіб дії і своїм значенням близький до прислівника (найчастіше стоїть після дієслова-присудка), то він не відокремлюється: *Людина! Це ж яке слово! Його треба завжди стоячи говорити і кашкета скидати* (Зар.).

Не відокремлюється:

а) обставина, виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу: *Працювати не покладаючи рук; Сидіти склавши руки; Бігти не чуючи ніг; Говорити не переводячи духу;*

б) обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка і (ї); *Можна переказати імст статті і не перечитуючи її вдруге;*

в) дієприслівниковий зворот, що за змістом тісно пов'язаний з дієсловом-присудком: *Вона читала лежачи на піску;*

г) дієприслівниковий зворот (незалежно від його місця в реченні), що виступає в ролі однорідного з іншим невідокремленим членом речення: *Оксана стояла непорушно й не зводячи з Андрія очей;*

ґ) дієприслівниковий зворот, утворений дієприслівником і сполучним словом який, у складі підрядного речення: *Це книга, прочитавши яку одержиш насолоду.*

II. Відокремлені обставини, виражені сполученням іменників з прийменниками.

1. Завжди відокремлюються обставини допусту, виражені іменником з прийменником *незважаючи на*: *Аліна, незважаючи на свій жвавий веселий характер, читала серйозні книжки* (О. Ів.).

2. Обставини, виражені іменниками з прийменниками у зв'язку *і, залежно від, на відміну від, завдяки, внаслідок, з причин, за*

браком, згідно з, за згодою, відповідно до, на випадок, можуть відокремлюватися і не відокремлюватися. Відокремлення залежить від того, наскільки зворот поширений, близький за змістом до основної частини речення, яка його стилістична функція, залежно від наміру автора: Усі мовні органи, залежно від їх участі у процесі мовлення, поділяються на активні і пасивні. Залежно від положення язика голосні характеризуються за місцем артикуляції й ступенем підняття язика (З підручника); Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (Гонч.); Всупереч тим віщуванням проходили грози (М. Р.).

§ 106. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Відокремлюються додатки, виражені зворотами зі значенням виключення, включення, заміщення, доповнення, що починаються словами *крім, замість, за винятком, окрім, наприклад, навіть, включаючи, зокрема, особливо: А я не знаю нічого ніжного, окрім берези (Л. Укр.); Замість хати, лежала лише купа головешок, вугілля і сміття (См.); Особливе місце в літературі для дітей займає поезія, зокрема для наймолодших читачів (В. Б.).*

Вправа 474. Переписати речення з відокремленими членами. Вказати синтаксичну функцію відокремленого члена, пояснити умови відокремлення.

1. Іван пустив цебро. Воно розбудило воду, і з дна вилетів тихий зойк, єдиний і неповторний, — зойк з криничного дна (*К. М.*).
2. Хвиля хвилю наздогнати хоче, заховавши слово таємниче (*Кр.*).
3. Яскравий, умитий росою, спалахує ранок в імлі, начебто раптом рукою провів чарівник по землі... (*Гурт.*). 4. Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками (*Ст.*). 5. Стояла груша, зеленів лісочок. Стояло небо, дивне і сумне (*Кост.*). 6. Лег-

кий, пухкий попілець ляже, вернувшись, в рідну землицю, вкупі з подю там зродить вербицю (*Л. Укр.*). 7. Позлітавшись у зграї, різне птаство молоде в крилах сили набирає і відльоту в вирій жде (*Заб.*). 8. Нерозумний, хитрий, кволий, викликав він тільки сміх, а подобатись не міг (*Перв.*). 9. І спогади, сльозами не омиті, приходили прощатися з життям (*Кост.*). 10. Слідом за Києвом — “матір'ю городів руських” — повсюдно виникають міста й городища (*Цюпа*).

Вправа 475. Переписати речення, підкреслити відокремлені означення та вказати, чим зумовлена наявність чи відсутність відокремлення.

1. Ти одчиниш двері, рідна і крилата, вийдеш зустрічати сина на поріг (*Сос.*). 2. Життям і канчуками вчений, він, загнаний на самий низ, останній гривеник Шевченку на перший пам'ятник приніс (*Б. Ол.*). 3. В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима (*Н.-Л.*). 4. Мамині руки — ніжні і милі — воду ранкову і криниці носили. Діти плескались, діти вмивались, сонцю і матері щиро всміхались. Їх теплотою щоранку зігріті, йдуть в дитсадочок усміхнені діти (*Грінч.*). 5. Ніби притомилось сонечко привітне, у траві пожовклій молочай не квітне (*Б. Ч.*). 6. Сумні та голодні, хотіли бджілки вже летіти додому, як побачили під кущиком фіялку. Вона розтулила перед ними свої квітки, повні пахощів і солодкого соку (*Уш.*). 7. Десь звисока лилась пісня жайворонка — несела, потужна й легка. 8. Роздратований і неспокійний біг Петро додому. 9. Спереду й з боків аж до обрію широко розгорнувся степ, одноманітний і безкрайній (*3 тв. В. Підмогильного*). 10. Босий, без ременя, без пілотки, він здавався зараз якимось особливо юним і вільним (*Гонч.*). 11. Осліплені на мить, ми врізалися в пітьму (*Кост.*). 12. Віки висихали, як роси на скелях, задощені кров'ю, засмічені злом (*Драч*).

Вправа 476. Переписати, вставляючи пропущені розділові знаки. Пояснити умови відокремлення або невідокремлення означень.

1. Були у тій пісні і рососою вмиті світанки, і тихі сині надвечір'я, і гомінливі сонячні дні, і духмяні зоряні ночі рідного лісу (*Нест.*). 2. Якщо є на білому світочку рай, то, либонь, ось він — у сизувато-зелених житах простелених по степовій рівнині аж ген до темної стежки лісу при обрії (*О. П.*). 3. Нам маленьким і дорослим все дають вони з любов'ю: ніжне серце, світлий розум, сили нашому здоров'ю (*С. Ол.*). 4. Потомленим, виснаженим людям потрібна була пісня бойова, бадьора, щира (*Газ.*). 5. Мій перший вірш написаний в окопі. Він друкувався просто на землі (*Кост.*). 6. Трави густі пахучі шелестять під ногами (*Коп.*). 7. Шлях широкий покритий талим снігом гадюкою поп'явся на гору (*Мирн.*). 8. І опинився горщик золотий між череп'яними горшками щербатий і кривий з розбитими боками (*Гл.*). 9. Іде гроза дзвінка і кучерява садам замлілі руки цілувать (*Кост.*). 10. Оброшені зорями хати світилися проти місяця (*Ст.*). 11. Дерев за вікном у тиші непорочній стояли інеем запушені рясним (*М. Р.*). 12. Йде містом непомітний і простий не вибирає пагорбів для себе (*Лун.*). 13. Неначе білими снігами стоять обсіпані сади. 14. Покинута занедбана на лугу зеленіє капустонька в снігу (*3 тв. Олеся.*)

Вправа 477. Скласти речення, використовуючи подані слова і словосполучення як відокремлені узгоджені та неузгоджені означення. Поставити розділові знаки і пояснити їх.

1. Обмерзлі кригою. 2. Високе й розлоге. 3. Ясний від сонця. 4. Облите місячним сяйвом. 5. Оповитий тишею. 6. Оборана, неторкана, в сивих полинах. 7. Безкрає ніжне і прозоре. 8. Переляканий і стривожений. 9. Зелена, світла, над річкою.

Вправа 478. Розповісти про свої враження від відвідування театру (музею, виставки), використовуючи відокремлені означення. Розповідь записати.

Вправа 479. Переписати, підкреслити відокремлені прикладки. Охарактеризувати умови відокремлення та засоби вираження їх.

1. Нема без кореня рослини, а нас, людей, без батьківщини (Черн.). 2. У клопотах і турботах непомітно сплигло літо — вінець хліборобського року (Ск.). 3. Наше століття багате на різноманітні сенсації, тобто на неймовірні чи малоймовірні явища (3 кн. “Дванадцять місяців”). 4. Син бідного сільського титаря, Павло Грабовський в дитинстві пізнав не тільки злидні, щоденні важкі турботи про хліб насущний, а й поетичні обряди, сумовиту красу народної пісні (Дей). 5. А хвиля — дівчина мальована — пробігла, гей, життя, пожди! (Павл.). 6. Активний учасник великих історичних подій епохи, Іван Ле став її чесним і правдивим літописцем (Журн.). 7. Ремез — пташка невеличка, в’є гніздечко-рукавичку на лозині біля річки (Кам.). 8. Змовкнув дятел — працююча птиця (Тк.). 9. І ти, Україно, сирота колишня, трава придорожна, що кожний топтав, стоїш проти сонця, як у саду вишня, і має на сонці твій білий рукав (Л. 3.). 10. Пішов степом сіромаха, сльози утирає (Т. Ш.). 11. Запам’ятай її, цю прекрасну країну, на ймення Дитинство, дихай нею, цією прекрасною країною, на ім’я Совість, і неси в собі до сивини її, оцю прекрасну країну, що зветься Мрія (Курпа). 12. З-поміж письменників, яких вам доведеться читати, ви неодмінно запам’ятаєте Івана Андріановича Багмута, відомого українського письменника, лауреата премії імені Лесі Українки (Газ.).

Вправа 480. Переписати речення, розставляючи пропущені розділові знаки; підкреслити відокремлені прикладки, пояснити вживання при них коми або тире.

1. Жили собі три брати Кий, Щек і Хорив і мали вони сестру Либідь (Цюпа). 2. — Товаришу начдив, вогонь... — прошепотів кулеметник Павло Радецький гарний юнак шістнадцяти років (Довж.). 3. До нашого часу збереглася в Чернігові Чорна могила слов’янський курган X століття (Вух.). 4. На нас чекає Ужгород обласний центр Закарпатської області (Газ.). 5. Місто Луцьк розташоване на підвищенні і оточене з трьох боків крутими вигинами річки Стир (Журн.). 6. Від Полтави невіддільна постать зачина-

теля нової української літератури І. Котляревського, який народився і творив тут. З Полтавою пов'язана творча діяльність Панаса Мирного класика української літератури (*Вих.*). 7. Як творець Шевченко може бути для нас взірцем у всьому (*Гонч.*). 8. Обоє вовк і лось помітили людину, а тому на мить позавмирили, стежачи за нею (*Гуц.*). 9. Поезія в нашого народу зародилася в прадавні часи як пісня гімн Сонцю (*Шок.*). 10. І прийде вона фея прекрасна, темний смуток впаде їй до ніг — і осиплеться білими айстрами на холодний асфальт перший сніг... (*М. Кр.*). 11. “Земля світлячків” — повість-казка відомого українського письменника Віктора Близнеця про життя лісових чоловічків стовусів та тривусів, які в запеклій боротьбі перемогли печерних страховиськ (3 кн. “Двадцять місяців”). 12. Про двірника розкажу вам, малята: є в нього друзі мітла і лопата. Ми на світанку спимо, а двірник ще до зорі прокидатися звик (*Позн.*).

Вправа 481. Скласти 5 речень зі сполучником *як*, що приєднує відокремлені й невідокремлені прикладки.

Вправа 482. Скласти 4 речення з поширеними прикладками, перед якими стоять слова *a same, na im'ya, tobtto, tak zvanij*.

Вправа 483. Прочитати. Дібрати до виділених слів і сполучень слів прикладки (відокремлені або невідокремлені). Списати, розставляючи розділові знаки.

1. Багато пам'ятних місць у **Києві** ... пов'язано з іменами славетних людей нашої України. 2. Учні **школи** ... взяли участь у третьому турі конкурсу. 3. На сцені столичного театру з успіхом іде **“Тарас Бульба”** 4. Я тільки тепер побачив село 5. **Дніпро** ... була важливим засобом сполучення не тільки між східнослов'янськими територіями, а й з усією середньовічною Європою. ... літописець **Нестор** писав про значення цієї водної артерії в “Повісті временних літ”. 6. Ім'я **Ліни Костенко** ... відоме серед шанувальників поетичного слова. 7. **Фольклор** ... вивчається на уро-

ках літератури. 8. У школі відбувся цікавий вечір, присвячений **Б. Грінченку** 9. Територія басейну Дунаю ... займає понад 800 тисяч квадратних метрів. 10. На Софіївському майдані стоїть пам'ятник **Богданові Хмельницькому** ... створений ... **М. Микешиним**. 11. У центрі одного з найдревніших районів Києва Подолі знаходяться будинок Києво-Могилянської академії і пам'ятник **Григорієві Сковороді**

Вправа 484. Розповісти про свого товариша, використовуючи відокремлені прикладки. Розповідь записати, пояснити розділові знаки.

Вправа 485. Визначити відокремлені обставини, вказати засоби вираження їх та пояснити умови відокремлення.

1. Хай це, можливо, і не найсуттєвіше, але ти, дитино, покликав захищати своїми долоньками крихітну свічку букви "і", а також, витягнувшись на пальчиках, оберігати місячний серпик букви "є", що зрізаний з неба разом із ниточкою (*І. М.*). 2. Затаївши дихання, заглядав у пропасті, годинами слухав задумливого шепоту ногоків і зливався душею з кожним звуком, з кожним подихом, з кожним останнім відблиском сонця на заході... (*Хотк.*). 3. Я невиджу тих, що, не сіявши, жнуть, що, садів не садивши, плоди об'їдають (*М. Нагн.*). 4. Умій дякувати вчителеві, а вислухавши слова похвали, дякуй за науку (*Сух.*). 5. Романко зареготався зраду, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, подився (*Коц.*). 6. Холодна осінь лист зриває, щоб м'якше падалось снігам; а крихотка весну вітає, вві сні всміхаючись квіткам (*Олесь*). 7. Холодною русалкою пливу я у Дніпрі, а ти стоїш на березі, а ти стоїш вагаючись, а древня Лавра куполом виблискує вгорі, прожиті таємниці в минулому ховаючи... (*Гурт.*). 8. Настроївши свою ходу на дум притишене звучання, і ти приходи, і я прийду продовжить реквієм мовчання (*Кр.*). 9. У зв'язку із скороченням фондів паперу склалася драматична ситуація з виданням підручників для школи (*Газ.*). 10. Згідно з документами Державного комітету по цінах, заклади й організації культури та спорту самі ма-

ють встановлювати вартість абонементу. Дитячий абонемент, незважаючи на збитковість, продаватиметься дешевше (Газ.).

11. Пригорнувши зелень трав, до води дідусь припав (Муса Джаліль).

Вправа 486. Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки при відокремлених обставинах, обгрунтувати їх. Визначити тип обставин та їх морфологічне вираження.

1. До вас село і рідне поле, приїхав по дитячі сни на мить забувши що ніколи не повторяться вони. 2. З доріг життя сховавши втому я в отчий край вернусь назад. 3. Ми часто похапцем живем все відкладаючи на потім. Життя ж сіє кожним днем — в красі, в любові, у роботі (З тв. В. Крищенко). 4. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і несучи вагу ту страшную буду пісню веселу співать (Л. Укр.). 5. Я пишу не згарячу, а добре все обдумавши (Гонч.). 6. Пішов Гонта похилившись (Т. Ш.). 7. Якось аж надто загадково висловлювався цей подорожній чемно уникаючи прямоти і обволікаючи свою особу у велику якусь тайну (Гонч.). 8. Жінка йде поволі і трохи зігнувшись (Довж.). 9. І ми жартуючи погнали чужі ягнята до води (Т. Ш.). 10. Об'єднавшись воедино і згуртувавши розпорошені сили слов'янські племена поклали початок зародженню могутньої держави східних слов'ян (Цюпа). 11. Часто пан не міг докликатись Тараса, який захопившись перемальовуванням картин, що прикрашали стіни панських покоїв, нічого не чув (З підручника). 12. Незважаючи на напруженість становища ми з оптимізмом дивимось у майбутнє і впевнені у своїх силах (Газ.).

Вправа 487. Дібрати з художніх текстів 6 простих речень з відокремленими обставинами, вираженими дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами. Зробити синтаксичний розбір виписаних простих речень.

Вправа 488. Скласти речення з обставинами, вираженими іменниками з прийменниками у зв'язку, залежно від, згідно з, завдяки, за згодою. Пояснити розділові знаки при них.

Вправа 489. Написати твір “Нічого кращого немає, як тая мати молодая...”, використовуючи речення з відокремленими членами.

Вправа 490. Переписати речення, підкреслити відокремлені додатки, пояснивши засоби вираження їх та природу відокремлення.

1. В середині книги, крім сторінок тексту, є титул — перша сторінка книги (*Журн.*). 2. Віднині, поряд з батьком і матір'ю, найближчим другом для тих, перед ким тільки-но відкриваються захоплюючі простори світу, буде наш вихователь (*Газ.*). 3. За винятком баби Оришки, малий Чіпка нікого не любив (*Мирн.*). 4. Пахне грибами й медом, вільгістю пахне тією, що, окрім назви осінь, немає імені їй (*М. Р.*). 5. Як вірну подругу, любить білу акацію степовик. Та й як її не любити. Наперекір суховіям та чорним бурям, повсюди йде вона за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте (*Гонч.*). 6. Замість відповіді, мати голосно сміється (*Донч.*).

Вправа 491. Скласти речення з відокремленими додатками в сполученні з прийменниками *крім, за винятком, замість*.

Вправа 492. Написати пояснювальний диктант.

...Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини, посилаючи їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише “помилку”, яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну.

Сумно й смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отрочтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радос-

ті ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажити все минуле?

Благословенна будь, моя незаймана дівиче Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (О. Довженко).

§ 107. ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Уточнювальні відокремлені члени речення конкретизують або пояснюють той член речення, з яким вони пов'язані однією синтаксичною функцією. З уточнювальними словами пов'язуються лише інтонацією або інтонацією й пояснювальними словами *тобто*, *або*, *цебто*, *а саме* тощо.

Відокремлюватись можуть:

1) означення, що уточнюють попередні означення: *Море синє, аж чорне, тільки білою піною б'є об берег* (Коц.); *Вода в такий час була майже гаряча, значно тепліша від ранкового повітря, бо серпень ранками вже давав знати свій характер...* (Ю. Зб.).

Уточнювальні означення можуть відокремлюватися й тире: *У неї в хаті завелось багато всяких вузликів із насінням — великих і малих — і раз у раз щось сушилося на вікнах* (Коц.);

2) обставини (місця, часу та ін.), виражені прислівниками чи іменниками з прийменниками, які уточнюють попередні обста-

вини: *Ще мить — і вибух десь тут, зовсім поруч. На спину летять грудки землі, в лице б'є туга повітряна хвиля...* (Коз.); *Отут, в низенькій цій хатині, моя любов жила колись* (Мал.); *Се було літом, у жнива* (Коц.);

П р и м і т к а. Часто відокремлення таких обставин залежить від бажання автора інтонаційно підкреслити їх уточнювальний характер. Якщо немає такої інтонації, обставини комами не виділяються.

3) уточнювальні члени речення, що приєднуються за допомогою слів *або, тобто, себто, а саме*, наприклад: *Родичами польового жайворонка є посмітюха, або чубатий жайворонок, і джур бай, або степовий жайворонок* (Л. С.); *На Поліссі трапляються "вижари", тобто болота, які ніколи не замерзають* (Г. Д.);

4) уточнювальні члени речення, що приєднуються за допомогою слів *навіть, зокрема, у тому числі, особливо*: *У деяких місцях Японії, зокрема у місті Удзумі, влаштовують свято провідів журавлів* (Журн.); *Приємно було всім, особливо переможцям конкурсу.*

Уточнювальні члени речення слід відрізнити від однорідних.

Вправа 493. Переписати речення, визначити, які члени речення є уточнювальними, та пояснити розділові знаки при них.

1. Уранці, одразу після сніданку, загони вирушили до лісу на прогулянку (Єф.). 2. Особливо втішався Григій Михайлович, коли вивітався за місто — до озера, річки, лісу, а чи в степ, поле (Шевч.). 3. Слово інше кинула, студене, потоптала ватру ти байдуже (Павл.). 4. На будові — на Дніпрі — стрілись два багатирі, не із пісні, не із казки, а з життя — бетонярі (В. Б.). 5. Кругла куля не проста, голуба, велика: без будинків там міста, без води там ріки; без людей і без землі і шляхи, і гори, і моря, і взагалі всі земні простори (Біл.). 6. Отут, на узліссі, в минулій війні горіли колись партизанські вогні (Мал.). 7. Батько сховав портрет у скриню, на саме дно (Р. Ф.). 8. На фоні інших, низеньких, будинок здавався майже гігантом (М. Ол.). 9. Я наче не тебе люблю, а той широкий мир,

увесь той світ, що там, поза тобою! Що за тобою... Там, у далині! Андрію, вір, Андрію, вір мені (Є. Пл.). 10. Дніпро несе Тарасові здаля — з усіх усюд — поклони і привіти (П. Р.).

Вправа 494. Переписати речення, поставити необхідні розділові знаки. Підкреслити уточнювальні члени речення.

1. Край берега у затишку прив'язані човни (Гл.). 2. Лелеки або чорногузи прилітають до нас навесні з півдня. 3. Великої шкоди суднам завдають айсберги тобто плавучі крижані гори (з підручника). 4. Від мами я позаписував і вивчив напам'ять немало пісень в тім числі також повний весільний цикл (Фр.). 5. Є сотні мов, а правда лиш одна. На всій землі від краю і до краю (М. Р.). 6. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів у тому числі з української мови (Тют.). 7. Станемо тут на узліссі і послухаємо пташиних пісень (Кон.). 8. Квіти особливо пальми і аспарагуси відразу навіяли життя у мертві кімнати (І. В.). 9. Корнієва хата край села на пагорбу (У. С.). 10. А там на Україні в холонучих садах ще світяться жоржини з крижинками в очах (Ю. С.). 11. Перед дуплом на порозі своєї хижі сич струснув із себе краплі дощу і повільно, вайлуvато пробрався на постіль з пір'я та сухого листя (Тют.).

Вправа 495. Скласти речення, використовуючи подані словосполучення в ролі уточнювальних членів.

До сходу сонця, на березі Чорного моря, найближчою дорогою, особливо пшениця, тобто наука про Всесвіт, навіть у посушливі роки, під час канікул.

Вправа 496. Скласти речення з відокремленими членами, що мають уточнювальне значення й уводяться в речення словами *тобто*, *зокрема*, *наприклад*, *у тому числі*.

Вправа 497. Прочитати текст; знайти у ньому уточнювальні члени речення, пояснити розділові знаки.

Батькові джерела

Стоїть батькова хата над яром, на високому підсіпку між ря-ним клечанням саду і світить звідти на вулицю білими латками стін. Від хати, старої, кособокої, — стіни повгиналися під вагою рудої од моху стріхи: не видно струмка в яру і жовтих купин з осо-кою не видно. Але як перейти вулицю й минути розлогі черешні діда Степана, — його обійстя навпроти, — гостро блисне кривиз-на ручаю внизу, ніби серп, зронений кимось у зарості жалкої кро-пивки. Де-не-де поміж отими купинами розкидані блакитні люс-терка — то над силу дихають до неба замулені джерела. Віддав-на, ще од війни, б'ється їхня знервована нетерплячість жити, а лю-ди минають байдуже. Ніколи, мабуть, людям.

І щоразу, як приїжджаю вряди-годи до брата на коротку гости-ну, гіркий щем закрадається в серце, болять мені ті джерела. То кожного досвітку, тільки-но благословиться на день, іду за хату й дивлюся на яр із серпом ручаю, що жебонить тихцем, бо не хоче чомусь висохнути. Сягаю поглядом далі, за росяні видолінки, — немовби дитинство шукаю. Там воно, коло тих очей землі, почат-кувалося і тут, побіля хати, з батькових долонь спиналося у світ, повний незнаної зваби (*О. Гижя*).

Вправа 498. Зробити синтаксичний розбір речень з відокремленими членами, у тому числі й уточнювальними, за схемою.

С х е м а розбору:

1. Речення з відокремленими членами для аналізу.
2. Загальна характеристика простого речення.
3. Яке слово (слова) в реченні є відокремленим членом?
4. Який це член речення: означення, прикладка, обставина, додаток; уточнювальні члени речення?
5. Морфологічне вираження (частина мови, форма).
6. Непоширений чи поширений член речення?
7. Від якого члена речення залежить відокремлений член?
8. Яким способом підрядного зв'язку з ним пов'язаний?
9. Яким є відокремлений член речення за позицією (постпозиційним, препозиційним)?

10. Які умови відокремлення (сміслові підкреслення, уточнювальний характер члена речення, інтонація відокремлення, порядок слів, ступінь поширення (обсяг), характер означуваного слова, смислове навантаження).

11. Обґрунтування розділових знаків.

Зразок розбору:

Усний

Письмовий

Спогади, сльозами не омиті, приходили прощатися з життям (Л. Костенко).

Речення за метою висловлювання розповідне, неокличне, просте, двоскладне, поширене, ускладнене відокремленим членом речення, повне, *сльозами не омиті* — відокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом, відокремлене означення поширене, залежить від підмета *спогади*, пов'язане з означуваним словом *спогади* способом підрядного зв'язку — узгодженням, постпозиційне, умови відокремлення: смислове підкреслення, інтонація відокремлення, позиція в реченні — стоїть після означуваного слова, поширене, відокремлюється з обох боків комами.

Речення розповідне, неокличне, просте, двоскл., пошир., ускладн. відокр. чл. речення, повне, *сльозами не омиті* — відокр. означ., вираж. дієприкм. зворотом, пошир., залежить від підм. *спогади*, зв'язок узгодж., постпозиц., смислове підкр., інтонац. відокр., стоїть після означ. сл., відокр. комами.

1. Ой на горі вогонь горить, під горою козак лежить порубаний, постріляний, китайкою покриваний (Н. тв.). 2. Тихо, тихо сховався білий лебідь кров'ю. То, здавивши рани, крила рознімав і в знесиллі бився... (Олесь). 3. Педагогіка — не наука, а мистецтво, — найобширніше, складне, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв (Уш.). 4. Батько стояв наді мною, міцний і надійний, гладив широкою долонею плечі, і я відчував особливе, незбагненне тепло... (Гижя). 5. Там, за горами, давно вже день, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (Гол.). 6. Промовці говорили про значення творчості Павла Чубинського для національного відродження, розповідали про окремі події з його життя, зокрема про обставини написання вірша "Ще не вмерла Україна" (Журн.).

Вправа 499. Написати невеликий твір “Рідна земля”, вживаючи відокремлені й уточнювальні члени речення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дати визначення відокремленню.
2. Назвати загальні умови відокремлення членів речення.
3. Чому відокремлюватися можуть лише другорядні члени речення? Які?
4. Яку роль виконують у реченні відокремлені уточнювальні члени речення?
5. Чому відокремленими уточнювальними членами можуть бути усі члени речення?
6. Назвати основні правила відокремлення другорядних членів речення.
7. Назвати правила відокремлення уточнювальних членів.

РЕЧЕННЯ ІЗ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ І ВСТАВЛЕНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

Звертання, вставні й вставлені компоненти ускладнюють речення додатковим повідомленням про віднесеність висловлюваного до об’єктивної дійсності. Вони характеризуються специфічними особливостями:

а) не є членами речення; б) не відповідають на жодне питання; в) не пов’язуються з членами ні сурядним, ні підрядним зв’язком; г) деякі з них становлять речення, а інші утворилися з речень із різною мірою втрати предикативності; ґ) на письмі виділяються розділовими знаками, а в усному мовленні відповідною інтонацією.

Ускладнювальні компоненти речення вживаються для того, щоб привернути увагу до висловленої думки або виразити своє ставлення до неї.

§ 108. ЗВЕРТАННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ

Звертання — це слово (або сполучення слів), що називає особу чи предмет, до яких спрямоване мовлення. Напр.: *Земле!.. Тобі я на рану не висиплю солі — я окроплю твою рану цілющим зерном* (Б. Ол.); — *Не запізнись, друже. Пам'ятай...* (Довж.).

Звертання виражається іменником у формі кличного відмінка: *Стій, серце, стій, не бийся так шалено. Вгамуйся, думко, не літай так буйно! Не бий крильми в порожньому просторі. Ти, музо винозора, не сліпи мене вогнем твоїх очей безсмертних* (Л. Укр.). Форма кличного відмінка інколи може збігатися (омонімічна) з називним відмінком: *Розвівайтесь з вітром, листочки зів'ялі, розвівайтесь, як тихе зітхання!* (Фр.); *Київ мій, ти у серці завжди* (Сос.).

Іменники-звертання, виражені кличним відмінком, омонімічним з називним, слід відрізнити від іменників-підметів за такими ознаками: 1) синтаксичною функцією і значенням: іменники-звертання називають не активного діяча, а особу, до якої звертаються; 2) з цими іменниками присудки не пов'язуються двобічним зв'язком, бо вони стоять в ізольованій позиції; оскільки звертаються до співрозмовника, присудки у реченнях зі звертаннями завжди мають значення другої особи однини чи множини; 3) звертання вимовляються із кличною інтонацією. Порівняємо:

Речення зі звертанням	Речення з підметом
<i>Щасливі будьте, люди, на землі</i> (Сос.).	<i>І на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі</i> (Т. Ш.).

Звертання може бути виражене також прикметником, дієприкметником, числівником, ужитими в значенні іменника: *А може, зараз ти не в полі, любий, а десь у теплому гостиннім домі* (Тк.); *Другий, вперед!*

Звертання можуть уживатися без пояснювальних слів або з ними, тобто бути непоширеними чи поширеними: *Всю кров тобі, Вітчизно, завжди готові ми віддати* (Сос.); *Моя Вітчизно дорога, яка в тобі горить снага!* (Мал.).

Залежно від того, які відношення встановлюються між звертанням і членами речення, можна виділити три основні типи звертань:

1. Звертання, незалежні від змісту висловлювання. Їх можна опустити, бо вони лише вказують, до кого звернена мова: *Понад руїною — над Україною годі, братове, годі ридати, вільну державу, сильну державу треба нарешті нам збудувати* (Ліг.); *За Україну з огнем завзяття рушаймо, браття, всі вперед* (Вор.).

2. Звертання, які, крім того, що вказують, до кого звернена мова, ще й уточнюють значення особових і присвійних займенників у реченні. Вони, зокрема, конкретизують:

а) підмети, виражені особовими займенниками *ти* або *ви* в називному відмінку: *Мій народе, ти — небо безкрає, ти здійснюєся чолом вище хмар; О, скільки щастя і тривоги Ви знали, очі молоді!* (З тв. В. Сосюри);

б) додатки, виражені особовими займенниками *ти* або *ви* у формі непрямих відмінків: *Люблю тебе, моя ти пісне, тобі я дякую за все; О свіжий вітре, гілля п'янке хитання, вернувся я до вас сюди од гулу площ і гомону людей* (З тв. В. Сосюри);

в) означення, виражені присвійними займенниками *твій* і *ваш* у формі будь-якого відмінка, роду і числа: *Люди мої рідні, вашими руками, вашими умами рідна сторона вже зійшла зорею гордо над віками* (Сос.).

3. Звертання, які, вказуючи, до кого звернена мова, водночас називають і дійову особу в реченні. Вони вживаються в односкладних означено-особових реченнях, головний член у яких виражений, як правило, дієсловами в наказовому способі: *Співай же, Десно, в весняних просторах, ростіть, будови, гомоніть, мости* (М. Р.).

Ускладнюються звертаннями здебільшого спонукальні й питальні речення. Звертання може вживатися на початку, в середині

й у кінці речення. Смыслове виділення його пов'язане з інтонацією й залежить від лексичного вираження і ступеня поширеності.

Розділові знаки при звертанні

1. Якщо звертання вживається на початку речення й вимовляється без окличної інтонації, після нього ставиться кома: *Зброе моя, послужи воякам краще, ніж служиш ти хворим рукам* (Л. Укр.).

2. Якщо звертання вживається в кінці речення, то перед ним ставиться кома, а після нього — той знак, якого вимагає інтонація речення в цілому: *Будь щаслива та здорова, чорноброва* (Вор.); *Вставай же, сонце! Слався, дух творчості людської!* (Баж.); *Де зараз ви, кати мого народу?* (Сим.).

3. Якщо звертання вживається в середині речення, то воно з обох боків виділяється комами: *Як ти любиш, серце моє рвійне, почуттями тільки і живеш, то радієш ти, а то спокійне, то печаль в тобі без краю й меж* (Тк.).

4. Якщо звертання, що стоїть на початку речення, вимовляється з окличною інтонацією, то після нього ставиться знак оклику, а наступне слово починається з великої літери: *Юначе! Хай буде для неї твій сміх, і сльози, і все до загину... Не можна любити народів других, коли ти не любиш Вкраїну!..* (Сос.).

5. Якщо перед звертанням стоять вигуки *о, ой*, то вони від звертання комами не відділяються: *О дні зими, зливайтесь в день один! Хай непомітно час для мене лине* (Тк.).

6. Якщо звертання повторюються чи є однорідними, то вони розділяються знаком оклику (і пишуться з великої літери) або комою: *Вітре буйний, вітре буйний, заглуши ти сум отруйний, збережи первісний цвіт; Мамо! Голубко! В співі тремтячі ти при мені виливала нудьгу* (З тв. Г. Чупринки).

Вправа 500. Переписати речення, підкреслити непоширені звертання однією рисою, поширені — двома. Визначити, якими частинами мови вони виражені.

1. Моя любове! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сні (*Кост.*). 2. Гей, ти, степ широколанний, мій килиме срібнотканий! Розпростерся ти широко, що не скине й орле око твоє займище безкрає! (*І. Манжура*). 3. Татко напився та й хвалить її: — Дуже со- лодка водичка. Тільки чому це, Галюсю, твої очки немовби кри- нички (*Ус.*). 4. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не мож- на тільки Батьківщину (*Сим.*). 5. Я про тебе, о калино, пісню склав оцю дзвінку (*Сос.*). 6. Народі мій! Твоя потреба мені щемить, мов сіль у рані (*Підс.*). 7. Коли я вмер — забув, не знаю... Я в чор- ній прірві забуття... О краю мій, коханий краю, коли ж це стратив я життя? (*Олесь*). 8. О весно, йди! Всі ждуть тебе, кохана! І небо жде, і жде верба приспана, і ліс, і степ, і скована вода (*Б. Гр.*). 9. Діти, ваша мова прекрасна, не соромтесь її, не цурайтесь, вона нічим не гірша за інші мови (*Гонч.*).

Вправа 501. Переписати речення. З'ясувати, в яких реченнях за метою висловлювання вживається звертання і яка його стилістична роль. Пояснити розділові знаки.

1. Люду мій бідний, окрадений люду! Що у твоїх я бачив очак, то вже й довіку свого не забуду, де б я не був, всюди бачити буду — голод і жах! (*Вор.*). 2. Роси, роси, дощику, ярину, рости, рос- ти, житечко, на лану, на крилечках, вітрику, полети, колосочки зо- лотом обмети (*Олесь*). 3. Ти, зозуленько сива, ти нас розвеселила, як почала кувати — повиходили з хати (*Н. тв.*). 4. Ой Україно — зелен-сад, колиско дум, пісень крилатих, твої добро, любов, краса пітьму віків змогли здолати! (*Берд.*). 5. До вас, мої рідні, зверта- юся я — найменший у нашій сім'ї (*Павл.*). 6. — Ти чого зміни- лась, любя, помінявши колір свій, і така червона стала? — Мовили сестрички їй (*Муса Джаліль*). 7. Колосом розвийся, засівайся щас- тям, ниво молода! (*Сим.*). 8. Ой сонечко ясне, невже ти втоми- лось, чи ти розгнівилось? Іще не лягай! (*Сам.*). 9. Мово рідна, слово рідне! Хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лиш камінь має (*С. В.*).

Вправа 502. Переписати речення, поставити розділові знаки при звертаннях. Охарактеризувати звертання за морфологічним вираженням, за будовою, за місцем у структурі речення.

1. Гордою, сміливою бурею бурхливою встань народе зраджений як один, устань: з гімном-перемогами новими дорогами підемо на брань (В. Ч.). 2. Але ж, мабуть, ми правди не зурочим, що світ вже так замішаний на злі, що як платити злочином за злочин, то як же жити люди на землі? (Кост.). 3. Мово наша Передчасно постаріла, посивіла, змаліла, на хресті мук розіп'ята, на палю посаджена, за ребро на гак повішена дітьми-покручами (К. М.). 4. Боюсь твоїм очам відкрити душу. Ти чорнобривий пильно не дивись! Тепер із болем забувають я мушу того, хто так, як ти, дививсь колись (Тк.). 5. В мене ім'я України моєї з сонцем погожим з'єдналось навик. Друзі Погляньте сьогодні на неї — вся вона — ніби проміння потік (Тк.). 6. Ой сонечку-батечку догоди, догоди! А ти земле-матінко уроди, уроди! (Олесь). 7. Мій рідний сину бійся нічийх, вони завжди безликі і холодні (Кр.). 8. Моя біографія друзі сягає в далекі ті дні, коли мене бусол на лузі підкинув батькам навесні (Біл.). 9. Приймай мене мій ярий світе в свої журу чи благодать, щоб разом плакати, і радіти, і все, що буде, розділять (Кр.). 10. Впади нещасний та убогий і заритай! Бо вколо — тьма (С. Т.). 11. Ти постаєш в ясній обнові, як пісня, линеш рідне слово. Ти наше диво калинове кохана материнська мово (Біл.). 12. Мій красню Дніпре наче хмари, сірим стаєш ти від осінньої імли (Тк.). 13. Мати, мати не журися, не сумуй, не проклинай... Я і сам ходжу, як смуток, з серцем, змученим украй... 14. О слово рідне Орле скутий Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий. 15. О моя дитино Вік твій — місяць май (З тв. О. Олесь).

Вправа 503. Поставити іменники *Дніпро, зима, мати, батечко, душа, учителі, Віталій Андрійович* у кличному відмінку й увести їх у речення як звертання. Пояснити пунктограми.

§ 109. ВСТАВНІ СЛОВА, СЛОВСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ. ВСТАВЛЕНІ КОМПОНЕНТИ

Вставними є такі конструкції, за допомогою яких мовець виражає своє ставлення до висловленої ним думки.

Вставними можуть бути слова, словосполучення й речення. Вони відрізняються між собою лише обсягом, ступенем поширеності й структурою: *Може, мій вчинок — суцільна легковажність?* (Загр.); *Найважливіше, здається мені, для письменника протягом усього життя не втратити чуття єдності, спільності своєї особистої долі з долею народною* (Гонч.); *Хай ще син поспить у теплій ліжку, хай усмішка на вустах цвіте. За сьогодні підросе він трішки. Кажуть, що у сні дитя росте!* (Тк.).

Основними ознаками вставних слів і словосполучень є такі: а) вставні слова не утворюють зі словами речення словосполучень; б) не з'єднуються підрядним чи сурядним зв'язком з ними; в) не є членами речення, не відповідають на жодне питання; г) займають будь-яке місце в реченні; г) не вносять у речення додаткових відомостей, а виражають ставлення мовця до висловленого; д) за змістом відносяться до частини речення або до всього речення; е) пов'язуються з реченням за допомогою особливої інтонації — інтонації вставності.

За значенням вставні слова й словосполучення поділяються на такі групи:

а) слова й словосполучення, що виражають оцінку повідомлюваного (упевненість або невпевненість): *безсумнівно, безперечно, без усякого сумніву, в усякому разі (випадку), напевно, дійсно, думаю, звичайно, зрозуміло, здається, очевидно, природно, припустимо, розуміється, само собою зрозуміло, слід гадати, скажімо, сподіваюся, скоріш за все*. Сюди ж належать слова: *було, буває, бувало, трапляється, як звичайно, як завжди, як водиться*, які вказують на ступінь звичайності викладених фактів;

б) вставні слова, що виражають почуття мовця, дають емоційну оцінку повідомлюваних фактів: *на щастя, на жаль, на радість*,

на біду, ніде правди діти, нічого гріха таїти, чого доброго, на диво;

в) вставні слова, що вказують на порядок думок і їх зв'язок, послідовність викладу: *по-перше, по-друге, з одного боку, з другого боку, отже, нарешті, словом, одним словом, власне кажучи, можна сказати, передусім, між іншим, наприклад, повторюю, підкреслюю, головним чином, проте, однак, крім того та ін.;*

г) слова й словосполучення, що вказують на джерело інформації: *кажуть, повідомляють, за повідомленням..., за даними..., за визначенням..., з погляду..., по-моєму, по-твоєму, пам'ятаю, на думку..., пам'ятається, як мені думається, за словами...;*

г) вставні слова, що вказують на способи оформлення думок або на характер висловлювання: *взагалі, власне кажучи, з дозволу сказати, між нами кажучи, одним словом, можна сказати, м'яко кажучи, так би мовити, що називається, як кажуть, якщо говорити правду та ін.;*

д) вставні слова, звернені до співбесідника або до читача з метою активізації його уваги до повідомлюваного: *розумієте, бачиш, розумієш, уявіть, вірите, послухайте, погодьтеся, пробачте мені, дозвольте.*

Від вставних слів, словосполучень і речень слід відрізнити вставлені компоненти, які є ширшою й менш однорідною синтаксичною групою як щодо змісту, так і щодо синтаксичної будови¹. З погляду семантичного, вставлений компонент зумовлюється прагненням мовця до яскравішого підтвердження висловленої думки новими варіантами особливих сприймань, оцінок, зіставлень, спостережень, уточнень. Ті чи інші смислові навантаження вставлених компонентів здебільшого ситуативні; додаткові пояснення, зауваження зумовлюються обставинами мовлення і психологічним характером думок мовця. Тому найпоширенішою функцією вставлених речень є уточнення, роз'яснення, доповнення змісту основ-

¹ Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда, — К.: Наук. думка, 1972. — С. 231.

ного речення: *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, помер на панщині* (Т. Ш.).

Більшість вставлених компонентів зі значенням побіжних зауважень безпосереднього змістового зв'язку зі змістом основного речення не мають: *Кінцем чобота допоможеш знічєв'я йому [грибу] впасти на листяне ліжко (нащо навстоячки дрімати?)* (В. Баблян). Вони можуть семантично співвідноситися як із членом основного речення або з його частиною, так і зі змістом речення в цілому: *Віктор глянув на батька, на його довгі вуса, на прамружені очі (їх так мружив тільки тато), і серце огорнули тепло і ніжність* (Донч.); *І полинець під ногами сивіє, прогрітий сонцем, і деревій, це дике дитя степу, він теж сивий (чомуś більшість трав степових мають сизувато-сивий відтінок, від сонця чи від чого вони посивіли?)* (Гонч.).

Вставлені компоненти можуть займати постпозицію й інтерпозицію. Ці конструкції неоднорідні за своєю структурою: вставлення може бути безсполучниковим. У свою чергу, вставлені конструкції, які включаються до основного речення без сполучника, можуть бути двоскладні й односкладні, прості й складні: *На морському березі (море хлюпає ось поруч) розвішані старі рибальські сіті* (Бол.); *Урочище, весь його крутояр потопає в розквітлих акаціях, що стали ярусами по схилах (насадили їх уже після війни, щоб захистити ґрунт від ерозії), а по самому дну урочища блискоче вода* (Гонч.). Крім розповідних речень, серед безсполучникових частин трапляються речення питальні й спонукальні: *Раптом (чому те згадалось тобі?), пригадалось обличчя прапорицка Петленка* (Гол.); *Степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її)* (Ю. Я.).

Вставлені компоненти сполучникового типу структурно більш окреслені, ніж безсполучникові. Окремі з них, приєднуючись сполучниками *і, а, але*, зовні подібні до частин складносурядного речення: *Я відчув, — і це відчуття збереглося на все життя, — що в поетичному слові криється якесь диво, воно зачаровує й*

відкриває красу світу (Цюпа). Інші, приєднуючись сполучниками й сполучниковими словами *бо, коли, який, якщо, що, як* тощо, нагадують підрядні речення: *Роботящий (бо всюди сироти ледащо) у наймах виріс сирота, неначе батькова дитина* (Т. Ш.). Проте природа й перших, і других структур відмінна від природи складносурядного й складнопідрядного речень. Функції сполучників при вставленні докорінно відмінні від функції сполучників сурядності й підрядності. Зокрема, у складносурядних реченнях сполучники виражають зв'язок і відношення між складовими частинами, але не входять у жодну з них. У структурах зі вставленням сполучник належить вставленій конструкції й невіддільний від неї.

Отже, вставлені компоненти — це досить різноманітна група специфічних синтаксичних структур. Якщо коло вставних слів, словосполучень і речень більш-менш окреслене і стає, то семантико-синтаксичні можливості вставлених компонентів практично не обмежені.

Розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях

1. Вставні слова й словосполучення на письмі виділяються комами: *Безперечно, осика відіграє вельми важливу роль у народній медицині* (Г. Булашев); *Нарешті, без належного знання дохристиянських вірувань годі зрозуміти історію української культури та літератури, як давньої, так і нової...* (Митрополит Іларіон); *Архаїчний і національний характер української хустки, на думку більшості дослідників, полягає саме в білому кольорі* (О. В.).

2. Залежно від контексту деякі слова можуть уживатися то як вставні, то як невставні: *звичайно, здається, нарешті, взагалі, безперечно, видно*. Пор.: *Морозний сніг, блискучий та легкий, здається, падає на серце прямо* (М. Р.) і *Мені осіння ніч короткою здається* (Л. Укр.).

Примітка. Не є вставними й, отже, не виділяються комами такі слова: *ніби, нібито, мовби, немовби, наче, неначе, все-таки, адже, от, навіть, між іншим, між тим, у кінцевому результаті, буквально, майже, за традицією, зазвичай, при цьому, притому, якраз, як-не-як, тим часом, до того ж та ін.*

3. Після сполучників перед вставним словом ставиться кома: *Чи просто везе мені, щастить, чи, може, саме наше життя таке вже стало врожайне повноголосими видатними людьми?* (Гонч.).

П р и м і т к а. 1. Якщо сполучник стоїть на початку речення і передує вставному, то він від вставного переважно не відділяється: *А може, сад дрімає в мені, в моїй просвітленій душі* (Ю. С.).

2. Якщо вставне слово стоїть після сполучника *а*, то кома після нього може ставитися і не ставитися: *Коло творчих пошуків Володимира Івановича Вернадського таке, що з плином часу його ідеї не застарівають, а навпаки, стають ще актуальнішими* (З підручника).

4. Якщо в одному з двох вставних словосполучень, що повторюються, пропущене слово, тоді замість коми ставиться тире: *Республіка повинна, з одного боку, задовольняти свої потреби в кадрах, а з другого — на договірних основах задовольняти прохання близьких і далеких сусідів* (Рус.).

5. Виділяються комами вставні речення різних типів, що приєднуються з допомогою сполучників і сполучних слів: *Малишко, як мені здається, зумів осягнути саму душу народної поезії, внутрішні закони її розвитку* (Гонч.).

6. Вставлені конструкції (слова, словосполучення, речення), які передають додаткову інформацію, зауваження, виділяються найчастіше дужками: *Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові (рано вони зацвітають і швидко гаснуть), зате літо смагляве вже виглядає із-за кучугур* (Гонч.).

П р и м і т к а. Інколи дужки замінюються комами й тире, якими, як правило, виділяються ускладнені або складні вставлені компоненти: *Зі скреготом і брязком у двір, — якщо те, що залишилося, можна назвати двором, — в їжджають два бульдозери* (Довж.).

7. Вставлені конструкції, які граматично значно тісніше пов'язані з основним реченням, тобто нема потреби їх різко відмежовувати від основного речення, виділяються переважно тире: *Позбавити людину рідної мови — чи то згідно з її волею, чи всупереч їй — аморально: це те ж саме, що підрізати коріння її духовності* (Рус.).

П р и м і т к а. Якщо вставлене речення виділяється двома тире, то кома, яка повинна стояти на місці розриву, ставиться перед другим тире або вся вставлена конструкція виділяється комами з тире: *Про літературу кажуть, — нехай не буде це прийнято як тривіальність, — що література є дзеркало життя (См.); Сьогодні устав рано, боявся проспати, — мама ще вдосвіта пішла на ферму, — похапцем зібрався і вже був рушив з двору, як згадав про квіти (Цюпа).*

8. Якщо вставляється пряма мова без слів автора, то вона береться в лапки й виділяється дужками: *Об'їздив батько далеких і близьких родичів, навіть вмотився в одну туристську групу (“Подивлюся, як там за морями-океанами люд живе...”)* (Бол.). Якщо крім прямої мови є й слова автора, то лапок може не бути: *Виявляється, вони встають нерано (Валеріан пізно працює! — пояснила товаришка Підмогильна), але пообіцяла зараз же Валеріана збудити (См.).*

Вправа 504. Виписати з поданих речень вставні компоненти й охарактеризувати їх за значенням: 1) виражають упевненість чи невпевненість; 2) оцінку висловлюваного; 3) вказівку на джерело повідомлення; 4) зв'язок думок; 5) активізацію уваги до повідомлюваного; 6) способи оформлення думок.

1. Що ми не встигли — встигнуть наші внуки, і сподіваймось, зроблять все як слід! (*Заб.*) 2. Воно мені, мабуть, так мало бути. Мабуть, воно так сказано мені (*Вінгр.*) 3. Боявся еси, Тарасе, що вмреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним (*Кул.*) 4. Слово, моя ти єдина зброє, ми не повинні загинуть-обоє! Може, в руках невідомих братів станеш ти кращим мечем на катів (*Л. Укр.*) 5. Я не журюсь нітрошки, що хтось тебе [мову] забуває, “б'є, мовляв, цвяхи в дошки, в труну забиває” (*В. Б.*) 6. Є, на жаль, люди, які вважають, що їм цілком достатньо так-сяк засвоєної російської мови, а вже, скажімо, українська їм ні до чого (*Дз.*) 7. Певно, не малий час минув, поки люди затвердили вигуки, навчилися розуміти їх, поки ті зразки-вигуки почали викликати однакові враження... (*Мирн.*) 8. Яка сила, яка міць залізокутих слів! І се чоловік писав

не під безпосереднім подихом України, не на руїнах Січі де-небудь, а в далекім Кос-Аралі, серед пустинь киргизьких, і се, власне, сильно підкреслює, як глибоко були заложені в душу Шевченка основи українського слова (*Хотк.*). 9. Офіційно імперією держава називалася з XVIII століття. Однак усі істотні риси імперії вона зберігала з часів Московського царства. Це була, по-перше, держава з необмеженою владою монарха над підлеглими. Це була, по-друге, держава з необмеженою владою над величезними територіями (*Поп.*). 10. Кажуть, не можна руйнувати гніздо лелеки, бо тоді не уникнути нещастя (*Журн.*).

Вправа 505. Переписати речення, розставити необхідні розділові знаки при вставних компонентах і пояснити їх уживання.

1. І мабуть кожен, хто знав Василя Земляка, не раз ловив себе на здивуванні від двох — таких різних, мало схожих один на одного — його образів (*Журн.*). 2. А я піснями біль тамую. Увечері бувало сидимо, — задумаюсь, затихну, засумую (*Сим.*). 3. А ми зустрічались. Не тут і не в цьому столітті — в наступному кадрі чи може в минулому світі. Можливо були ми квітками в одному суцвітті чи просто сусідніми днями в спекотному літі (*І. А.*). 4. Із тобою було б нам гірко, обіймав би нас часом сум, і бувало б темніла зірка у тумані тривожних дум (*Сим.*). 5. Одного разу чуєть собою на човні з вудками на Дніпрі і бачу: серединою Дніпра уявять собі мчить проти течії човен без вітрил, мотора і весел. Я певна річ за весла і до човна. 6. На щастя сом пішов понад берегом і я слава Богу встиг ухопитися за куш. Сом видно втомився. Ну й сом я вам скажу! (*З тв. Остапа Вишні*). 7. І може стало десь боляче всесвіту? (*Ю. С.*) 8. Вибрати потрібне слово — то велике вміння і навпаки якщо ви користуєтеся словом неточним, то це власне те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися цвяхом (*Цюпа*). 9. Слово Агапіта (знахар-чудотворець) як сказали б мабуть сучасні медики було словом талановитого гіпнотизера (*З кн. "Дванадцять місяців"*). 10. Не знаю, чи

побачу вас, чи ні, а може власне і не в тому справа, а головне що десь в далечині є хтось такий, як невтоленна спрага (*Кост.*).

Вправа 506. Прочитати поданий текст. Ввести, де можливо, в речення вставні слова, словосполучення, речення. Вказати, що вони виражають і як змінюється семантика речення.

Про жодне з дерев на Україні не складено стільки легенд, як про дуб, що у Верхній Хортиці на Запоріжжі. І не тільки тому, що це дерево красиве й могутнє, що воно вже сотні років зеленіє. А насамперед тому, що його вельми шанували запорізькі козаки, що сам гетьман Богдан Хмельницький відпочивав у його тіні перед походом на ворога.

Хортицький дуб є державною пам'яткою природи. Він охороняється державою з 1972 року.

Всього ж в Україні на сьогодні оголошено державними пам'ятками природи понад 2600 окремих природних об'єктів та місцевостей, що мають особливу цінність. Вони є незвичайними або ж типовими для нашої республіки чи її окремих районів. Вони оберігаються для наукових і культурно-освітніх цілей. А ще для того, щоб довго-довго люди могли милуватися їхньою красою (*З кн. "Заповідні куточки України"*).

Вправа 507. Охарактеризувати вставлені конструкції за структурою та смисловими зв'язками.

1. У Вентспілс, найбільший латвійський порт на Балтиці, приїхав уранці. Після багатьох хмарних днів (та й узагалі, за свідченням метеорологів, більша частина року в Латвії похмура) проглянуло сонце, наче продзвеніло по червоних, вкритих черепицею, дахах старого міста (*Скр.*). 2. За твори для дітей та юнацтва Григор Тютюнник був удостоєний премії імені Лесі Українки, а вся його творчість 1988 року відзначена (посмертно) найпочеснішою мистецькою нагородою нашої республіки — Державною премією імені Т. Г. Шевченка (*Шевч.*). 3. Червона книга. Так зветься великий,

товстий том, до якого внесено назви різних видів рослин і тварин, які внаслідок діяльності людини (або з інших причин) зникають чи знаходяться під загрозою загибелі (*Слов.*). 4. Виганяли переляк (“Йди, мовляв, до лиха!”). Боровик палав, як мак... (Думали, бешиха) (*Олесь*). 5. У “Повісті временних літ” — нашому славнозвісному літописі — читаємо: “Велика-бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які наповнюють собою увесь світ, це — джерело мудрості, в книгах — бездонна глибина, ми ними втішаємося в печалі, вони — узда для тіла й душі, в книгах — світило мудрості” (*Сл.*). 6. “Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив їх у церкві Святої Софії, що її спорудив він сам”. Так записав літописець під роком 1037 (час заснування бібліотеки Ярослава Мудрого) (*Журн.*). 7. Українську мову вивчали не лише литовські князі, сам повелитель Великого Литовського князівства Август II добре розмовляв і писав українською мовою, зокрема, листи до матері-італійки королеви Бони (виходить, і вона добре знала цю мову) (*Журн.*).

Вправа 508. Переписати речення, розставляючи потрібні розділові знаки при вставлених конструкціях. Обґрунтувати вживання розділових знаків.

1. Нам потрібно робити все для того, щоб турбота про розвиток рідної мови була набагато активнішою, щоб школи наші маю на увазі і російські, і українські жили здружено, щоб між ними не почувалося нерівності... (*Гонч.*). 2. Ще малим і шести не минуло мені на майдан повела мене мати за руку (*Підс.*). 3. Є люди на землі а то б не варто й жити що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатись, й мислити, й шукать (*М. Р.*). 4. А Ярема страшно глянуть по три, по чотири так і кладе! (*Т. Ш.*). 5. Не забуваймо про те, що багато людей виростало в умовах національної дискримінації, поширених настроїв національного нігілізму, вступали в життя духовно озлиднілими, будши часто не з власної волі позбавлені знань як рідної мови, так і правдивого уявлення про героїчну історію свого народу (*Гонч.*). 6. Розшукати поки що вда-

лося тільки першу частину “Історії України” Гната Хоткевича до кінця XVI століття (Газ.). 7. Дзвенить в струні історія моя ми ж не якісь безбатченки у світі іздавна волі дороге ім’я стояло нам зорею у зеніті (Кр.). 8. Завдання вихователя-педагога а кожен педагог — насамперед вихователь полягає у тому, щоб у свідомості кожного учня не згасав вогник жадоби знань (Сух.).

Вправа 509. Переписати речення, підкреслити слова, граматично не пов’язані з членами речення; визначити тип їх (звертання, вставна чи вставлена конструкція).

1. Калина-мати, серця білий цвіт, одвічне древо батьківської долі, колиску пам’яті уже багато літ ти колисаєш піснею поволі (Кр.)
2. Дорогий друже! Ти живеш у вільній, незалежній державі — Україні і, безумовно, хочеш знати про минуле рідної землі. Допоможе тобі в цьому книжка “Історія України” видатного нашого письменника, публіциста, вченого, культурного діяча Гната Мартиновича Хоткевича (1877—1938), який поклав життя за національну ідею (Сл.).
3. Майстри минулого, чому ви безіменними лишились? (Луп.).
4. Слово “патерик” походить од латинського “патер” (батько) (Слов.).
5. Очевидно, сьогодні не кожен із вас, дорогі друзі, бачив на власні очі справжню скриню. Хоча допитливі, звичайно, знають, що це — великий ящик з кришкою і замком для зберігання одягу та коштовних предметів (Журн.).
6. Хтось (здається, Потебня) зауважив, що слово в художньому творі, окрім прямого предметного значення, має ще свій стилістичний ореол (Гонч.).
7. Де взять часу?.. (Риторика гірка!) Щоб наздогнать вас, роздуми хороші... чи, може, справді після сорока стають людині вдвоє дні коротші (Кр.).
8. Боже Великий, Єдиний, нам Україну храни, волі і світу промінням ти її осіни (Кон.).
9. На цій землі жили ми споконвік, лише обличчя змінювали трохи. (Так змінює своє русло потік, але вода клекоче крізь епохи одна і та ж!)... (Павл.).
10. Малий поточе, ти шумиш в траві, землі й дубам даєш снагу велику (Тк.).
11. О ви, ліси на дальнім видноколі, замріяні в вечірнім тумані!

Вам віддаю свій сум, свої пісні і забуваю гніт тяжкий неволі (Ю. Клен). 12. Бачити в маленькій дитині завтрашню дорослу людину — ось у цьому, мені здається, й полягає життєва мудрість батька й матері, педагога, всіх, хто виховує дітей. Іншими словами — треба вміти любити дітей (Сух.).

Вправа 510. Зробити усний і письмовий розбір речень зі словами, графічно не пов'язаними з членами речення, за поданими схемами.

С х е м а розбору:

Звертання

1. Речення із звертанням для аналізу.
2. Загальна характеристика простого речення.
3. Яке слово (слова) в реченні є звертанням?
4. Морфологічне вираження звертання (частина мови, форма).
5. Поширене чи непоширене.
6. Яким є звертання з боку стилістичного (емоційно-нейтральне, емоційно забарвлене)?
7. Місце звертання в реченні (препозиційне, інтерпозиційне, постпозиційне).
8. Розділові знаки при звертанні.

Вставні і вставлені конструкції

1. Речення зі вставним чи вставленим компонентом.
2. Загальна характеристика простого речення.
3. Яке слово (слова, речення) є вставним чи вставленим?
4. Морфологічне вираження (частина мови, форма).
5. До якого члена речення чи до всього речення належить вставне чи вставлене слово (слова, речення)?
6. Якого додаткового значення надає реченню (1) виражає впевненість чи невпевненість; 2) оцінку висловлюваного; 3) вказує на джерело повідомлення; 4) вказує на зв'язок думок; 5) вказує на спосіб оформлення думок; 6) активізує увагу до повідомлюваного; 7) додаткове повідомлення або побіжне; 8) пояснення)?
7. Місце в реченні (препозиція, інтерпозиція, постпозиція).
8. Розділові знаки.

Зразок розбору:

Усний

Письмовий

I. *Радуйся, дівчино, разом зі мною сонцем і ясною голубизною* (Д. Павличко).

Речення за метою висловлювання розповідне, неокличне, просте, односкладне, поширене, ускладнене звертанням, повне, *дівчино* — звертання, виражене іменником у формі кличного відмінка, непоширене, з стилістичного боку нейтральне, за місцем у реченні інтерпозиційне, з обох боків виділяється комами.

Речення розповідне, неокличне, просте, односкл., пошир., ускладн. звертан., повне, *дівчино* — звертан., вираж. імен. Кл. відмінка, непошир., нейтральне, інтерпозиц., виділ. комами.

II. *Напевне, найбільше пестливих слів утворено від слова мати* (І. Вихованець).

Речення за метою висловлювання розповідне, неокличне, просте, односкладне, поширене, ускладнене вставним словом, повне, *напевне* — вставне слово, виражене прислівником, відноситься до всього речення, виражає невпевненість, стоїть на початку речення (препозиційне), після слова *напевне* ставиться кома, яка виділяє вставне слово.

Речення розповідне, неокличне, просте, односкл., пошир., ускладн. вставн. сл., повне, *напевне* — вставн. сл., вираж. прислівн., віднос. до всього речен., вираж. невпевнен., препозиц., виділ. комою.

1. Журавлику мій сірий, ти вже летиш у вирій... (*Майд.*). 2. Він, мабуть, єдиний колись розумів її (*К. М.*). 3. Спи, моя мамо! Нехай тобі сниться в нашому полі висока пшениця (*Позн.*). 4. У Київській братській школі викладали слов'янську й українську (книжну), грецьку, латинську й польську мови (*Сл.*). 5. Видиш, брате мій, товаришу мій, відлітають сірим шнурком журавлі у вирій (*Б. Л.*). 6. Іван в'язати став вудки, сховав приладдя все в торбину. Зітхнув... (сумні були думки) на руки взяв малу дитину (*Олесь*).

Вправа 511. Написати пояснювальний диктант.

Національна символіка українського народу

Під час розкопок на території України часто знаходять тризуб, який, на думку вчених, мав якийсь важливе значення для котрогось із давніх слов'янських племен. Це міг бути або його символ, або знак влади вождя племені. Згодом у часи Володимира Святославича (його ще називали Володимиром Великим) тризуб з'являється на монетах Русі й стає князівським знаком, добре знаним і за її межами. Його разом із владою успадковують Володимирові настушники на престолі. Тризуб часто зустрічається на варязьких межах (тих воїнів, які були на службі в київських князів), знайшли його і в гербі Анни Ярославни, доньки Ярослава Мудрого, королеви Франції. Як правило, цим знаком володарі руських земель скріплювали договори з іншими країнами, він стояв на поясах княжих дружинників.

Яке значення вкладалося в тризуб? Єдиної відповіді на це запитання серед істориків немає. Одні вважають, що він уособлював три стихії природи: повітря, воду й землю. Інші переконані, тризуб — це обожнення рибальського знаряддя (при цьому посиляються на те, що його знаходять і в інших країнах). Ще інші наполягають: це стилізоване зображення сокола. Є й версія про те, що він — відтворення предмета, схожого на булаву — символ влади. Усіх таких тлумачень — кілька десятків. Одне слово, єдиної загальноприйнятої точки зору в поясненні тризуба немає. Але вчені сходяться в головному: він найбезпосереднішим чином пов'язаний з княжою особою і символізує її владу. Тут ніяких суперечок бути не може (*М. Федотів*).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Якими специфічними особливостями характеризуються звертання, вставні й вставлені конструкції?
2. Чим може виражатися звертання? Яка форма допомагає йому виступати художнім засобом?

3. Як відрізнити звертання від підмета? Наведіть приклади.
4. З якою метою вживається звертання в мовленні?
5. Які розділові знаки ставляться при звертанні?
6. Як відрізнити вставні конструкції від вставлених?
7. На що можуть вказувати вставні слова, словосполучення і речення?
8. Які розділові знаки ставляться при вставних конструкціях?
9. Яка основна функція вставлених конструкцій?
10. Якими розділовими знаками виділяються в реченні вставлені конструкції?

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 110. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

Складне речення — це речення, що складається з двох і більше граматичних основ (предикативних одиниць), які становлять смислову, структурну та інтонаційну єдність.

Складне речення функціонує в мові як одна комунікативна одиниця й характеризується формально-граматичними та семантичними ознаками, з-поміж яких найважливішими є: а) поліпредикативність; б) особлива структурна схема; в) інтонаційна завершеність, смислова та структурна цілісність.

Поліпредикативність складного речення виявляється в наявності двох чи кількох предикативних одиниць, що мають структуру простого речення, поєднаних в одне ціле. Частини складного речення тільки умовно можна назвати простими реченнями. Маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, вони не мають: а) смислової завершеності, бо тільки в поєднанні виражають складну думку, різнобічні зв'язки між предметами й явищами навколишньої дійсності; б) інтонаційної завершеності, бо лише все складне

речення характеризується інтонацією кінця; в) комунікативного значення, оскільки не є самостійними одиницями спілкування.

Складне речення, що складається з двох предикативних одиниць, називається двочленним, або двокомпонентним: *Тож будьмо чесні і відверті в ділах великих і простих, щоб від народження до смерті за все відповісти* (Кр.); *Помиляються не тільки люди, помиляються навіть святі* (Сим.).

Складне речення, що складається з трьох і більше предикативних одиниць, називається багаточленним, чи багатокомпонентним: *Дитяче довір'я до вчителя — це крапля чистої роси на квітці троянди, треба так зірвати квітку, щоб не струсити цю краплю* (Сух.); *Я щастя не маю і в мріях не бачу, бо інші мрії у серці ношу; коли я часами журюся і плачу, — я щастя у долі тоді не прошу* (Л. Укр.).

Складне речення не є механічним поєднанням простих речень, воно побудоване за певною своєрідною схемою. При його конструюванні використовуються ті або інші структурні різновиди простого речення, які модифікуються відповідно до особливостей складного речення.

Отже, частини складних речень не виступають окремою комунікативною одиницею і не мають семантичної й інтонаційної завершеності. Тільки усе складне речення в цілому можна розглядати як самостійну структурну й комунікативну одиницю, що є засобом формування й передачі інформації.

§ 111. ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ ЧАСТИН СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Основними засобами поєднання предикативних одиниць складного речення є сполучники, сполучні слова та інтонація.

Інтонація відіграє важливу роль у будь-якому реченні (простому і складному). Будь-яке складне речення характеризується інтонаційною завершеністю, має інтонацію кінця. В окремих складних конструкціях інтонація виступає єдиним засобом вираження се-

мантичних і синтаксичних відношень між предикативними одиницями складного речення.

Розрізняють такі типи інтонацій:

1) інтонація переліку: *Листя пада, пада, холодно землі, вже летять над садом в ірій журавлі* (Кам.);

2) інтонація протиставлення чи зіставлення: *Не садок розцвівся тут, не грядка — біля школи хлопчики й дівчатка* (Пр.);

3) інтонація пояснення: *Мені снилося: червоні рожі пламеніли в промені золотистім* (Л. Укр.).

Одним з найпоширеніших засобів зв'язку предикативних одиниць є сполучники й сполучні слова, що є показниками сурядного чи підрядного зв'язку. З семантичного погляду вони в багатьох випадках без допомоги контексту виражають також певні смислові відношення.

Сполучники сурядності (паратактичні) поєднують в одне ціле рівноправні частини складного речення й виражають єднальні, зіставно-протиставні й розділові відношення: *Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом* (Сос.); *Роки любові, дитячі, як весняні води, зникли, але гомін вод весняних не забудеться ніколи* (Л. Укр.); *То не від сонця урожай доспів — то спів про щастя затвердів у зерні* (С. Л.); *Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить* (Гл.). Сполучники сурядності лише поєднують предикативні частини складносурядного речення й не належать до жодної з цих частин.

Сполучники підрядності (гіпотактичні) поєднують частини складнопідрядних речень і виражають часові, умовні, причинові, з'ясувальні та інші відношення. Вони завжди належать до підрядної частини, підпорядковуючи її головній: *У квітках летить весна, журавлів шука й не зна, що вони їй вістунами відчиняють всюди брами* (Олесь); *Прозрінь не бійся, бо вони як ліки* (Кост.).

Сполучні слова, поєднуючи між собою частини складнопідрядного речення, виступають членами підрядної частини речення. У ролі сполучних слів виступають повнозначні частини мови: відносні займенники (*хто, що, який, чий*) і займенникові прислівники (*як,*

коли, куди, де): *Уникай людей, які, бачачи твої вади і недоліки, виправдовують їх або навіть схвалюють* (Г. С.); *Дивись, я сміюсь, коли серце ридас...* (Л. Укр.).

Сполучні слова можуть мати в головній частині співвідносні вказівні слова. В ролі співвідносних слів виступають вказівні й означальні займенники (*такий, той, кожний, весь*), а також займенникові прислівники (*тоді, тут, туди, там, так*): *Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала...* (Л. Укр.); *Тут, де кожен камінь кров'ю полили в бою брати, із шанобою й любов'ю зупинися, друже, ти* (Луч.).

Одним із засобів поєднання предикативних одиниць складного речення в одне ціле є співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, які відповідним чином скоординовані. Так, у реченнях з одночасністю дій дієслова-присудки виражені у формі одного часу, а в реченнях з часовою послідовністю — різночасовими формами: *Любо в гаю соловейко виспіває, слухаю ніжше ляцання, чистую, щирую річ українську чую я в тім щебетанні* (А. Кр.); *Червонобоким яблуком округлим скотився день, доспілий і тяжкий, і ніч повільним помахом руки широкі тіні чорним пише вуглем* (М. Р.).

Визначати характер синтаксичних відношень і здійснювати зв'язок частин складного речення можуть також лексичні елементи. До лексичних засобів зв'язку в широкому розумінні належать сполучні й співвідносні слова. Такими елементами можуть виступати займенники, які вживаються замість іменників і вказують на зв'язок між предикативними одиницями:

Лине сонячний шлях, а на нім ти і я і кругом у квітках Україна моя (Сос.). Лексичним елементом може бути також спільний другорядний член (чи кілька членів): *В той час над Києвом буяло жарке літо, йшов червень, і важкі темні хмари мало не щовечора збиралися на небі* (Соб.).

Порядок розміщення частин складного речення може бути вільним і фіксованим, сталим.

При вільному порядку предикативні частини можуть змінювати своє місце в реченні: *Листя виросте з листочка, з нитки ви-*

тчеться сорочка (Синг.). Якщо змінити розташування частин складного речення, зміст висловлюваного й відношення між частинами не зміняться. Вільний порядок частин мають ті складні речення, в яких встановлюється відношення одночасності.

Якщо між частинами складного речення наявна часова послідовність, причинно-наслідковий зв'язок та з'ясувальні відношення, то порядок розміщення предикативних частин є сталим, фіксованим: *Сотні літ нас розпинали, та не побороли, бо не вмерла Україна і не вмере ніколи* (Павл.); *Народна мудрість твердить: грудень рік кінчає, справжній зимі двері відчиняє* (М. Тк.).

§ 112. ТИПИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

У мовознавчій науці вже склалась традиція класифікувати складні речення залежно від того, якими засобами зв'язку поєднані між собою їх предикативні частини. Усі різновиди складних речень поділяються на дві групи: 1) сполучникові складні речення; 2) безсполучникові речення.

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою сполучниками чи сполучними словами, називаються **сполучниковими**: *Веселий вересень у лісі повісив ліхтарі, і сонце на злотистім списі гойдається вгорі* (Кл.); *Як немає радості в любові, то й любові справжньої нема* (Тк.); *Григорій Сковорода вийшов з козацького роду, що жив у селі Чорнухи на Полтавщині* (Журн.).

Речення, предикативні частини яких поєднуються між собою за допомогою лише інтонації, називаються **безсполучниковими**: *Цього літа на Україні літо зупинилось, — може, десь в краю загірнім осінь забарилась* (Ор.); *Мерехтить в очах безконечний шлях, гине, гине в синіх хмарах слід по журавлях* (Б. Л.); *На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли* (М. Р.).

Залежно від характеру сполучників сполучникові речення, в свою чергу, поділяються на дві структурно-семантичні підгрупи: 1) складносурядні речення; 2) складнопідрядні речення.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками сурядності, називаються **складносурядними**: *Десь шумлять дощі осінні, і вітри лютують, а у нас на Україні літечко літує* (Ор.); *Вертається віра й покута і плодом на кроні важніє, і пружиться юне коріння...* (Л. Г.). Предикативні частини складносурядного речення синтаксично рівноправні, граматично незалежні.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками підрядності чи сполучними словами, називаються **складнопідрядними**: *Таке це літо золоте, що забуваються жалі* (Чуб.); *Роби так, щоб після тебе перероблять не довелось* (Біл.); *Юносте люба, куди б не пішов я, всюди твоя йде зі мною краса!* (Р. Д.). Предикативні частини складнопідрядного речення не є рівноправними; одна з них є головною, інші — підрядними. Від головної частини до підрядної можна поставити питання: *Мале тоді смішне, (к о л и ?) коли воно мізерне, (к о л и ?) коли себе поставить над усе* (Сим.).

Усі типи складних речень можуть бути або мінімальними конструкціями, що складаються лише з двох предикативних частин, або багатокомпонентними, які складаються з трьох і більше предикативних частин. У зв'язку з цим розрізняють ще складні синтаксичні конструкції, або складні речення з ускладненою синтаксичною будовою. З-поміж цих конструкцій виділяють такі різновиди: складносурядні речення з кількома сурядними, складнопідрядні з кількома підрядними, багатокомпонентні безсполучникові речення, багатокомпонентні складні речення змішаного типу (складні речення з сурядністю й підрядністю, складні багаточленні речення зі сполучниковим та безсполучниковим зв'язком), період.

Вправа 512. Проаналізувати речення за будовою (прості, прості ускладнені та складні), з'ясувати відмінності між ними.

I.

Шевченко

Він був як полум'я. Його рядки —
Дзвінки і небезпечні, наче криця,
Переживуть і жито, і пшеницю,
І хліб, і сіль, і війни, і віки.
Він був як полум'я. Свої слова —
Легкі, як небо, сині, наче квіти,
Що ними тільки правду говорити, —
Він в наші душі спрагли наливав.
Він був як полум'я.

(Л. Кисельов)

II.

Храм святої Софії в Києві

Софійський собор було збудовано за князя Ярослава Мудрого в XI сторіччі. Він чарував і дивував не лише киян, а й усіх, хто його бачив. Навіть численні перебудови й реставрації не могли зруйнувати його первісної краси.

Єпископ Верещинський писав свого часу про Софійський собор: "...В цілій Європі немає храмів, які за цінністю й вишуканістю оздоб стояли б вище за константинопольський і київський" (Журн.).

III. На всій земній кулі люди зрозуміли, що, охороняючи природу — тварин, рослини, ліси, ґрунт, — вони охороняють багатства і красу рідної землі. Але цього замало, — треба охороняти все живе, що не приносить шкоди. Людина — на те вона і людина — захисник живого на землі.

І ти — людина, нехай ще маленька, але порівняно з мурашкою, квіткою, синицею, ти просто велетень. Кого ж ти можеш захистити, хто чекає на твою допомогу?

Влітку ти обов'язково підеш з рідними чи друзями на луки, де ростуть ромашки і дзвіночки, де в траві горять, як жаринки, червоні гвоздики. Їх безжалісно обривають пожадливі руки, тягнуть у міста не букети, а цілі снопи.

Не будь жадібним і розкажи дітям, що вже мало ромашок, дзвіночків та інших польових квітів залишилося біля великих міст. Польові квіти не заповідні, але їх треба берегти. Без них не такі яскраві й барвисті луки і горбки, літо вже не те.

(*Н. Надєждіна*).

Вправа 513. Охарактеризувати засоби поєднання предикативних частин складних речень (сполучники, сполучні слова, порядок розташування частин, співвідношення форм присудків, інтонація).

1. Золото добувається з землі, а знання — з книг (*Н. тв.*) 2. Мовніжна душа материнська в святковому колі родини, радіє земля українська і повними ріками лине (*П. В.*). 3. Добре жить тому, чия душа добро навчилася любити (*О. Ів.*). 4. Найщасливішими хвилинами своєї праці я вважаю ті наснажені думкою й творчістю хвилини, коли слово й мисль зливаються в дитячій душі в бурхливий потік (*Цюпа*). 5. Зима прийде — і серця не обманить (*М. Р.*). 6. Ще ніхто не підраховував і не міг підрахувати того, скільки людство кожного дня витрачає енергії на виховання дітей (*Журн.*). 7. Не кричать чайки зимою, не співають солов'ї, скуті кригою страшною, сплять озера і гаї (*Олесь*). 8. Хто нічого не робить, той ніколи не має часу (*Н. тв.*). 9. Я горя незнаного звідав по вінця, яке не оплачуть і сто матерів (*Підс.*). 10. Хурто-хурто-хуртовина захурделила поля, біля двору, біля тину сніг замети простеля (*Кам.*). 11. Рясніє дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (*Баж.*). 12. Стоїть Тарас на райдузі дніпровій, а ми в сім'ї великій, вільній, новій співаємо безсмертний "Заповіт" (*Луц.*). 13. Якщо восени рано нанесе снігу, то і весна буде рання (*Н. тв.*).

Вправа 514. Визначити тип складного речення за способом зв'язку, характером відношень між предикативними частинами.

1. Ти даєш поету дужі крила, що підносить правду в вишину (*Сим.*). 2. Горять завзяттям гордим очі, весь світ всміхається мені... (*Елл.*). 3. Там, де жив раніше, де корову пас, васильками пах-

ли Маковій і Спас (Уд.). 4. Доторкнусь до райдуги очима — по-тепліють кольори холодні (О. Самарцева). 5. Любов до рідного слова — це любов до всього прекрасного, що створив народ протягом віків (Вих.). 6. З давніх-давен у людей виникало прагнення проникнути в сутність географічних назв, проте й досі походження багатьох із них не відоме (Журн.). 7. Кожен, хто побував у Києві, зачарований схилами правого берега, банями стародавньої лаври, могутнім плином Дніпра, мереживом мостів... (Вих.). 8. Зимно ста-новиться... трави й квітки хутко вбираються в білі свитки (Олесь). 9. І той лиш пошани достойн, хто мову шанує свою (Сос.). 10. Мі-сяць червень луги покосить, червоним соком ягідки зросить, а мі-сяць липень гарячим літом обсипле липи пахучим цвітом, а місяць серпень серпом задзвонить, достиглий колос додолу склонить (Підг.). 11. І дощ, і сніг, і віхола, і вітер (Кост.). 12. Мої руки, як веселі птиці, прилітали на поля золотої стиглої пшениці, і раділа їм земля (Кл.).

Вправа 515. З поданого тексту виписати складні речення, визначити, які предикативні частини в них є синтаксично незалежними, а які залежними. Назвати засоби вираження сурядного та підрядного зв'язку.

Лелеченьки

Юрко, сидячи на товстій гілляці старої шовковиці, дивиться на широкі зелені луки, на сіру смугу асфальтової дороги, на сизі схи-ли, за якими сховалося містечко. Але ось його погляд зупиняється на їжакуватому гнізді, що на хліву. Частина хліва вкрита толем, решта ж вистелена старезною, аж почорнілою соломою. Дід Клим наполягав увесь хлів укрити толем, і баба вже було й згоди-лася, так онук запротестував: це ж так гніздо зруйнується. Сусіди теж підтримали хлопчика: веселіше в селі, коли є гніздо з довго-ногими чорно-білими господарями. Це ж через них невелике село стало ніби знаменитим: хто б не їхав — у машинах, автобусах, — усі дивляться, чи є ще гніздо, чи не покинули його горді птахи.

Юрко щовесни чекає зустрічі з Ним і Нею. Він знає звички цих птахів, запам'ятав, що вони роблять уранці, в обід, увечері. Хлопчик

любить мовчки дивитися, як вони, широко розпростерши крила, плавно кружляють над луками або як годинами незрушно стоять у своєму гнізді. Та найбільше в них турбот, коли з'являються лелеченята.

А цієї весни Юрко з особливим нетерпінням виглядав лелек. Хотів їм розповісти, що восени йде до першого класу (П. Швець).

Вправа 516. Написати пояснювальний диктант, коментуючи розділові знаки. Підкреслити граматичні центри в предикативних частинах складних речень.

Далека батьківська домівка. Нікого не залишилося в тій хаті з їхнього роду, і стоїть вона, стара й похила, неначе сторічна бабуся, та ще розлогий ясен рипить на причілку, німий, але вірний сторож, поставлений над солом'яним дахом самою долею.

В тій оселі давно живуть чужі люди, які вважають домівку своєю. Звикли нові мешканці до крилатого ясена, а колись він то розважав його своїм зеленим шумом навесні, то навівав смутком пізньої осені, гублячи пожовкле листя. Взимку ясен брався інеєм або олив'яною ожеледицею і скрипів важко, ламаючи холодну броню на своєму тілі.

Заметена снігом хата ледь блимала невеличкими вікнами з-під сивих брів, а навесні вона оживала. Коли розтавали сніги, найпершими коло призьби пробивалися зеленими шпичаками півники. Викидала зелене пагіння ружа, з-під землі п'явся любисток. Весна ніби прагнула прикрасити убогу хатину зелом і квітом, щоб людям у ній було веселіше жити (І.Цюпа).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яке речення називається складним? Навести приклади складних речень.
2. Що є спільного й відмінного між простим і складним реченнями?
3. Якими ознаками характеризується складне речення?

4. Які основні засоби поєднання предикативних частин складного речення? Охарактеризувати ці засоби зв'язку.

5. Назвати типи складних речень і навести їх приклади.

6. Чим характеризуються сполучникові складносурядні й складнопідрядні речення, а також безсполучникові складні речення?

§ 113. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

У сучасній українській літературній мові широко вживаються складносурядні речення. Найбільше вони поширені в публіцистичній і художній літературі (вживаються для опису подій, явищ природи, характеристики дійових осіб і т. ін.). Складносурядні речення характеризуються тим, що предикативні частини в них об'єднані в одне смислове ціле сурядним зв'язком і вони рівноправні в синтаксичному відношенні: *Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (Мал.). Обидві частини цього речення можуть уживатися як прості речення. Однак самостійність предикативних частин відносна, тому що вони в складному реченні пов'язані змістом, а також взаємозумовлені граматично; їхня інтонація є частиною ритмомелодики складного речення.

Отже, **складносурядним** називається речення, синтаксично рівноправні предикативні частини якого поєднуються в одне граматичне й смислове ціле сурядними сполучниками.

Основними ознаками складносурядного речення є: а) рівнозначність предикативних частин, що входять до його складу: вони виступають як відносно самостійні й мають певну синтаксичну незалежність; б) сполучники сурядності, що поєднують предикативні одиниці в одне ціле й завжди знаходяться між цими предикативними частинами, не належачи жодній із них; в) позиція предикативних одиниць: одна з них не може знаходитися в середині іншої; г) інтонація сурядності.

Для зв'язку частин складносурядного речення використовуються різні сполучники сурядності. Роль цих сполучників настільки значна, що їх класифікацію покладено в основу поділу склад-

носурядних речень, бо сполучники сурядності є засобом не лише поєднання предикативних одиниць в одне ціле, а й виявлення змістових відношень між ними.

Залежно від типів сурядних сполучників виділяють три різновиди складносурядних речень: єднальні, зіставно-протиставні, розділові (складносурядні речення з єднальними, протиставними й розділовими сполучниками).

1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками (*і, й, та, ні...ні, ані...ані*) виражають єднальні відношення, серед яких виділяють власне єднальні, причинно-наслідкові та перелічувальні.

1. Власне єднальні відношення виявляються при вираженні:
а) одночасності дій чи явищ. У цих реченнях вживаються сполучники *і (й), та, а* (в значенні *і*), які самостійно не виражають це значення. Одночасність передається присудками, вираженими дієсловами теперішнього часу, майбутнього та минулого часу недоконаного виду: *І шумить діброва, і синіє шлях, і дзвенить дніпрова хвиля у дротах* (В. Б.); *Верби сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою* (Тют.); *А в кузні готують чересла вчорашні повстанці, а в небі зоря озуває червоні сап'янці* (Л. Укр.);
б) послідовності дій чи явищ за допомогою сполучників *і, а, а там, а потім*, а також порядком предикативних частин складносурядного речення та співвідношенням дієслів-присудків, які найчастіше виражаються формами минулого часу доконаного виду, або різночасовими формами: *У залі спалахнуло світло, і впала дивна тиша* (Ю. Б.).

2. Причинно-наслідкові відношення виражаються за допомогою єднальних сполучників *і, і тому*, сталим порядком предикативних одиниць та інтонацією: *Уперше за останні тижні з обличчя дівчини зійшла хмарність печалі, і вона усміхнулася* (Каш.); *Орач торкнеться до чепіг руками — і нива дзвонить темним сріблом скиб* (Нех.).

3. Єднально-перелічувальні відношення виражаються за допомогою повторюваних сполучників *і...і, ні...ні, ані...ані*, які вживаються й перед першою частиною складносурядного речення, й

оформляють перелік кількох близьких за змістом тверджень: *І полки прийшли зі сходу, стали табором у місті, і з Дунаю синю воду брали відрами танкісти* (Перв.); *Ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно* (М. В.).

II. Складносурядні речення з протиставними сполучниками (*а, але, та* (у значенні *але*), *проте, зате, однак*) виражають протиставні відношення, тобто предикативні частини таких речень протиставляються за змістом. Ці речення характеризуються своєрідною будовою: вони складаються тільки з двох предикативних одиниць: *Ти гукай не гукай, а літа не почують* (Б. Ол.); *Слова — полова, але вогонь в одезі слова — безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометейя* (Фр.); *На дубі довго не розкриваються бруньки, зате довго восени дуб не ронить свого листа* (Коп.); *Дерево стояло ще голе, однак на віттях його вже починалось пташине життя* (Ю. Б.).

Іноді сполучники *проте* й *зате* можуть вживатися при сполучникові *а*, підсилюючи його значення: *Катря неначе заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови* (Мирн.). У зіставних складносурядних реченнях зміст предикативних частин зіставляється і взаємно доповнюється за допомогою сполучників *а, не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й*: *В озерах купаються хмари, а ріки пливають в берегах, мов потоки музики* (Л. Перв.); *Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той само час рожевим гономом співали* (М. Р.).

III. Складносурядні речення з розділовими сполучниками (*або, чи, чи...чи, то...то, чи то...чи то, не то...не то*) виражають розділові відношення несумісності, взаємовиключення та чергування дій або явищ.

Відношення взаємовиключення виражають одиничні або повторювані сполучники *або, чи*: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею* (Гонч.); *Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець* (Гонч.); *Або розумне казать, або зовсім мовчать* (Н. тв.).

Широко використовуються складносурядні речення з повторюваним сполучником *то*, який вказує на чергування дій, явищ або на послідовну зміну їх: *То пилок, то сніги, то сльота партизанську вкривають дорогу, то ожина хапає за ногу, то колючий, зіржавілий дрiт* (П. В.); *То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс і грудкою впаде в сити землю* (Шиян).

Повторювані сполучники *не то...не то, чи то...чи то*, виражаючи відношення чергування, вказують також на припущення, невпевненість, сумнів чи вагання з приводу того, що з переліченого є дійсним, а що нереальним: *Чи то війнув снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич* (Г. Св.).

Серед складносурядних речень виділяють ще речення із приєднувальними сполучниками (*та й, та, і, а, причому, при тому*), які виражають приєднувальні відношення. В таких реченнях друга предикативна частина вживається як додаткове повідомлення, пов'язане зі змістом першої частини: *Люблю весну, та хто її не любить на цій чудесній, радісній землі* (Сос.).

Складносурядні речення, що виражають одночасність і послідовність дій або явищ, а також розділові відношення, належать до конструкцій відкритої структури, тобто вони можуть мати у своєму складі необмежений ряд сурядних частин.

Складносурядні речення, що виражають причинно-наслідкові та протиставні відношення, належать до конструкцій закритої структури, тобто вони складаються обов'язково з двох предикативних одиниць.

Складносурядні речення тісно пов'язані з простими реченнями, ускладненими однорідними членами, оскільки однорідні члени речення можуть поєднуватися сурядним зв'язком, як і предикативні одиниці складносурядного речення. При розрізненні цих конструкцій слід враховувати те, що частини складносурядного речення вступають у сурядний зв'язок безпосередньо, без допомоги інших компонентів, а сурядний зв'язок між однорідними членами не виражається безпосередньо, а обов'язково за наявності іншого

компонента, щодо якого вони виступають як однорідні присудки, додатки, означення, обставини.

Розділові знаки у складносурядних реченнях

1. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних єднальними, протиставними й розділовими сполучниками, ставиться кома: *Довкола будиночків цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листя* (Панч); *Нас розлучали з рідними, з життям і навіть — з мрією, але ніщо й ніколи нас не розлучало з вірою* (Б. Ол.); *Чарівне море, та наймиліша серцю таки земля* (Р. І.); *То мати гукає, то мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу* (П. В.).

Кома не ставиться між частинами складносурядного речення, якщо вони:

а) мають спільний другорядний член або спільне вставне слово й поєднуються неповторюваними сполучниками *і, та* (в значенні *і*); спільними для обох частин можуть бути й видільні частки *тільки, лише*: *На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні* (См.); *Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася* (Гол.); *Тільки невсипує море бухає десь здалеку та зорі тремтять в нічній прохолоді* (Коц.);

Примітка. Якщо сполучники *і (й), та (і)* повторюються, то кома ставиться: *Здавалось, і вітер тут чорний, і дощ летиться з неба чорний, як смола* (Гонч.).

б) мають спільне підрядне речення: *Коли ж одчинили вікно, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога* (Коц.);

в) виражені двома спонукальними чи питальними реченнями: *Надіє! Надіє!.. О хто тебе ніжно на грудях не грів і хто за тобою орлом не летів?* (Олесь); *Хай лягають зморшки на обличчя і все вище тисне кров моя, юності в Вітчизни я позичу і пісень позичу в солов'я* (Сос.);

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — С. 198.

г) виражені двома називними або безособовими реченнями: *Вітер і дощ. Ніч, якої ніхто не забуде* (Довж.); *Дощило і в повітрі віяло прохолодою* (Гол.).

Примітка. Між безособовими реченнями кома ставиться, якщо їх присудки неоднорідні за значенням: *Розвиднілось, і в повітрі помітно потеплішало* (Гол.);

г) виражені окличними реченнями: *Який простір і як легко дихати під високим небом Кавказу!* (Мас.).

2. Якщо частини складносурядного речення, з'єднані сполучниками *і* (*й*), *та* (*і*), *та й*, *а*, виражають швидку або несподівану зміну подій або різке протиставлення, тоді перед сполучником ставиться тире: *Хвилина ще — і схід розпише в сліпучі барви небосхил* (М. Масло); *Закрався вечір, одшуміла праця, як сльози, затремтіли ліхтарі — та діти наші ночі не бояться* (М. Р.).

3. Якщо друга частина складносурядного речення виражає наслідок або висновок того, про що говориться в першій частині, ставиться тире, інколи кома й тире: *Зима летіла над землею, і от весна — і все в цвіту* (Сос.); *Я вірю в диво! Прийде час, — і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз!* (Олесь).

4. Якщо частини складносурядного речення, з'єднані сполучниками *а*, *але*, *проте*, *все ж*, *однак* і рідше єднальними *і*, *та*, дуже поширені, або мають уже всередині свої розділові знаки, або далекі за змістом, або автор хоче підкреслити їхню самостійність, то ставиться крапка з комою: *Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнулись угору, то повільно спускаючись вниз; і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку, а потім з правого; і гори злітали увись із святковою легкістю; і блакитного серпанку було повно і попереду, і ззаду, й над нами* (Гуц.).

Вправа 517. Переписати речення, визначити граматичні центри та засоби зв'язку частин складносурядних речень.

1. Чомусь ніяк не вистоїться літо, не відігріється сухим теплом, і сірі хмари крізь діряве сито все сіють мокрі бризки над селом.
2. Знов стою на березі розлуки і в очах видзвонюють печалі... 3. Десь

у пошані зло і лють, але вони нас не злякали, трудящим руку по-
дають мої високі ідеали. 4. Плекаймо вміння віддавати любов, теп-
ло, зустрічний крок, — і завжди будемо багаті в щедрості серця і
думок (3 тв. В. Крищенко). 5. То сонечко пече, то вітер його пхає
(Мирн). 6. Часом качка в повітрі дзвенить, чи кажан проти місяця
грає (Гл.). 7. Чимало треба білці горіхів, жолудів та грибів запасти
восени, зате взимку вона не голодуватиме (В. Чапліна). 8. Чи то
волошковий вінок цвіте навкруг, не одцвітає, чи то тракторів лег-
кий димок у далеч вітер заплітає (Нагн.). 9. На палубі ні вогню не
було, ні винуватців тривоги матроси не знайшли (Тр.). 10. В моїй
душi весна співуча, а в небі вітер і орли (Сос.). 11. Самій недовго
збитися з путі, та трудно з неї збитися в гурті (Л. Укр.).

Вправа 518. У наведених реченнях підкреслити сполучники сурядності.
З'ясувати, в яких випадках вони сполучають члени речення, а в яких —
предикативні частини складного речення.

1. Гнеться сталь в напругості своїй, і оживає камінь степовий, і
зорі сипле вольтова дуга, і пруг на пруг, як мітка днів, ляга (Тк.).
2. Прилетіла ластівочка, сіла собі край віконця та й зачала щебе-
тати, господаря викликати (Щедрівка). 3. Друга шукай, а знай-
деш — тримай (Н. тв.). 4. Ледь пригріває сонце, а верба вже спі-
шить привітати світ з весною, даруючи йому пухнасті жовті коти-
ки (Журн.). 5. Пам'ять, як і вічність, невситима, то радіє стиха, то
болить (Ткач). 6. Де-не-де видніється ... синє чаруюче око блава-
ту або квітка куколю (Фр.). 7. Шлях часом відходив до річки, або
річка огинала природні пагорби землі і відходила від шляху (Ле).
8. Без хліба немає життя, але й без пісні незмога його уявити
(Загр.). 9. Досвітні поля в червні чи в липні, після теплої або за-
душливої ночі немов зеленкуватим маревом укриті — чи то з зі-
рок плаває пил у повітрі, чи місячна курява не вляжеться (Гуц.).
10. Пам'ятатимем не для пам'яті, а для чогось того небуденного
(Драч). 11. Прилетіли журавлі, сіли в полі на ріллі, то пасуться, то
курличуть, мабуть, це весну вже кличуть (Олесь). 12. Минається
зима, настає літо — і хати бабуниної не видно (Б. Х.).

Вправа 519. Охарактеризувати структуру поданих речень і визначити, які смислові відношення встановлюються між предикативними частинами цих речень.

1. Воля в нас міцніш од сталі-криці, і коріння наше — тільки ж у землі (*П. Т.*). 2. Зі мною друг — і знов душа розкрита на чисте все, на світле, на живе (*М. Р.*). 3. Десь коні ржуть і глухо грають сурми. Полтавський полк виходить у похід (*Кост.*). 4. Так само дихало простором і солодким вітром море, і білили вітрила на рибальських човнах, і сонячними ранками далекий острів курів хвилями рожевого туману (*Донч.*). 5. Рясніє дощ, і падає лункіше м'яких краплин розмірене биття (*Баж.*). 6. І щось відмирає, і час заколисує рани, і все ж таки щось не вмира (*Б. Ол.*). 7. М'ясистий пересохлий бересток легко розколюється на четвертинки, і Тимофій уміло починає витесувати з них ніжки і поперечку для кроковки (*Ст.*). 8. Вічно там блукають хмари і пасуться по траві, і за всім із гір високих стежать скелі вартові (*Олесь*). 9. А мати не прийшла на бій випроводжати, — і серце іноді невільно защемить (*Сос.*). 10. В залі розкішній сяє ялинка, сяє в намисті, сяє в цяцьках, і задивилася в вікна дитинка з слізьми в очах (*Олесь*). 11. Єдина мить — і він злотисто розцвівся сотнями квіток! (*Позн.*). 12. Зараз я з тобою думами ділюся, і не раз мені ти сам даєш пораду, мій хазяїн дому, втіхо і відрадо! (*Позн.*).

Вправа 520. Переписати та охарактеризувати складносурядні речення із сполучниками *а, та*. З'ясувати, які відношення встановлюються між предикативними частинами в кожному конкретному випадку.

1. Із гілочки зросла в пісках верба, а з пісні в світі виростало безсмертя (*С. Л.*). 2. Лише гул од копитів степом котився та хліба шелестіли (*Гол.*). 3. В моїй душі весна співуча, а в небі вітер і орли (*Сос.*). 4. Чалапає по мокрій землі босими, пораненими ногами, а з ним аж двоє з автоматами наготові, немов хтозна-якого злочинця спіймали (*Зб.*). 5. Цвітуть білі вишні, пахне ліловий бузок, та найбуйніше квітує калина (*Б. Х.*). 6. Вставало сонце з-за Дніпра, теплом ласкаво огортало. Стояв задуманий Тарас, а серце пла-

кало-співало (*А. Л.*). 7. Дівчата на луці гребли, а парубки копиці клали (*Т. Ш.*). 8. Та тільки серце не кричало, та тільки кроку не стачало, та тільки сили не було (*Мал.*). 9. Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав, а з ним прилинули пісні пташині, і любий гай свій відгук з ним прислав (*Олесь*). 10. Не залишили предки тут палаців, та вони завжди були сподвижниками праці і славились героїзмом з давнини (*Луп.*).

Вправа 521. Проаналізувати речення з розділовими сполучниками, вказати, які відношення встановлюються між предикативними частинами поданих речень.

1. Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (*Л. Укр.*). 2. Чи така вже вас родила мати, чи до серця вам вкотився грім (*Мал.*). 3. То мати нишком заплаче, то батько тихо заговорить (*Луц.*). 4. Чи то солов'ї щебетали, чи капали роси з туманів, чи трави співали квіткам? (*Олесь*). 5. Чи то мені здається, чи то справді свист тихшає (*Коц.*). 6. Чи то снилось мені, чи то насправді було — наді мною ялини зелене крило (*Нагн.*). 7. Він уже й не пам'ятає, чи то старий лісничий Яременко розповідав йому овіяні курявою століть легенди, чи правічний дуб шумів кроною, шамотів стиха, неначе чаклун (*Цюпа*). 8. Вінок пливе, зникає за ночами... Чи десь його прибило між корчами, чи десь лежить, примулений піском? (*Кост.*). 9. Періодика продається переважно в кіосках, або доставляють її додому за передплатою (*Газ.*). 10. Чи почулося мені, чи й справді в парку кувала зозуля (*Цюпа*). 11. То, бува, дощ холодний січе, а перестояти негоду немає де; то, бува, вітер осінній проймає до кісток, а обігрітися немає де (*Шиян*).

Вправа 522. Виписати з художніх текстів 8 складносурядних речень зі значеннєвим відношенням одночасності, послідовності дій, чергування, протиставлення, взаємовиключення дій.

Вправа 523. Із повісті “Зачарована Десна” О. Довженка виписати 7—8 складносурядних речень відкритої й закритої структури; визначити значеннєві відношення між предикативними частинами цих речень.

Вправа 524. Використовуючи різні сполучники, продовжити речення так, щоб утворилися складносурядні; охарактеризувати їх.

1. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст... 2. Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях... 3. Над водою вставав туман... 4. З теплового вирію прилетіли ластівки і поселилися в гніздах під стріхою... 5. То згадував далеку батьківську домівку... 6. На травах тремтіла зерниста роса... 7. Зелений острів купався в золотому надвечір'ї...

Вправа 525. Переписати речення, правильно розставивши розділові знаки. Пояснити, в яких випадках кома між предикативними частинами складносурядного речення не ставиться.

1. В країнах теплих, полудневих злітає дощ із хмар рожевих і переймають на путі його проміння золоті (*Олесь*). 2. Тільки дуб стоїть у листі і калинонька в намисті (*Позн.*). 3. Підведу усміхнене обличчя і по квітці світла у очах (*Йов.*). 4. Грає й сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса; то стрільне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого світу то зачервоніє круглою горошиною то засиніє синьоцвітом (*Мирн.*). 5. Сам вперед іди і другого за собою веди (*Н. тв.*). 6. Нас ворог сто разів хотів зламати та ми лиш гартувалися в борні (*П. Р.*). 7. Всім серцем любить Україну свою і вічні ми будемо з нею (*Сос.*). 8. Калиночка буде цвісти а ти, синку, будеш рости (*Колискова*). 9. Скільки ж то сили і скільки то муки! (*М. Р.*). 10. Де не візьметься вітрець і задзвеніли раптом очерета сопілками (*В. Ш.*). 11. Степ і вітер. Степ і тиша (*Перв.*).

Вправа 526. Виписати з художніх творів, які ви вивчаєте, 8 складносурядних речень різних типів. Пояснити розділові знаки в них.

Вправа 527. Зробити повний синтаксичний аналіз наведених складносурядних речень за поданою схемою.

С х е м а аналізу:

1. Аналізоване речення.

2. З скількох предикативних частин складається? Назвати їх.
3. Які змістові відношення встановлюються між предикативними частинами?
4. Засоби зв'язку предикативних частин речення.
5. Аналіз частин складносурядного речення за головними членами, за другорядними членами, за ускладнюючими засобами, за повнотою.
6. Розділові знаки в реченні.
7. Графічна схема речення.

Зразок аналізу:

Усний

Письмовий

Вчора трава зеленіла, а кульбабок не було... (К. Перелісна).

Речення складне, складносурядне, складається з двох предикативних частин, між частинами встановлюються протиставні відношення, предикативні частини поєднані між собою сурядною (протиставною) інтонацією, сурядним протиставним сполучником *а*, порядком розташування частин, обидві предикативні частини — прості речення, двоскладні, перша — поширене речення, друга — непоширене, обидві неускладнені, повні, після слова *зазеленіла* стоїть кома, що виділяє частини складносурядного речення. Графічна схема речення: [], а [].

Речення складне, складносуряд., склад. з двох предик. частин, протист. віднош., частини поєдн. суряд. інтон., спол. *а*, порядком розт. частин, пред. частини — прості реч., двоскл., 1 — поширене реч., 2 — непошир., неускладн., повні, ставиться кома. [], а [].

1. Шукаю в синові своє, та інша вдача в мого сина (*Кр.*). 2. Заквітли яблуні і груші ніжно, і кожен їхньому цвітінню рад (*Тк.*). 3. Через поле зайчик біг, а за ним — лисичка (*К. П.*). 4. Минулася буря — і сонце засяяло, веселка всміхнулась в ясных небесах (*М. Р.*). 5. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (*Шиян*). 6. То Катря усе хвалить, то Катря уже ганить... (*М. В.*). 7. Тільки вогонь горить з-під гранітного обеліска Невідомого солдата, та ще тихо звучить музика з глибини землі, мов з велетенського органа (*Цюпа*).

Вправа 528. Пояснювальний диктант.

Осика! Що витворив ранній вересень з осикою! Йдеш просікою — і раптом яскравий пекучо-червоний колір листя. Чистий і палаючий — звідкіля тільки він взявся у непоказного дерева?

Все літо не помітиш тремтливу осіку — зате зараз прийшла її пора: красується! Тепер на осіку навіть відлюдьки-глухарі, похмурі і буркотливі, прилітають поласувати листям, прихопленим першим холодом. Не лише листя, а й стовбур її, перехолонувши, стає білим, цукристим. Виявляється, на осінь, до свого свята, осика накопичує в корі цукор. Зайці, лосі, бобри об'їдаються її солодкою корою — і за вуха не відтягнеш!

Саме її ім'я, напевно, походить від осені. Тому що осика — дерево осіннє. Милуйтеся нею у вересні, і ви погодитесь: у осіки — свято (3 журналу).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які речення називаються складносурядними?
2. Як співвідносяться частини складносурядних речень з граматичного і змістового боку?
3. Якими сполучниками поєднуються і які змістові відношення передають єднальні складносурядні речення?
4. Як виражаються зіставно-протиставні відношення в складносурядних реченнях?
5. Які смислові відношення між частинами складносурядного речення виражаються за допомогою розділових сполучників *або*, *чи*, *а чи*, *то...то* та ін.?
6. Яка різниця між єднальними і приєднувальними зв'язками між частинами складносурядних речень?
7. Дібрати із творів О. Довженка 8—10 складносурядних речень різних структурних типів. Зробити повний синтаксичний розбір цих речень.

§ 114. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядне речення, на відміну від складносурядного, складається з синтаксично нерівноправних предикативних частин, одна з яких підпорядкована іншій. Та частина складнопідрядного речення, якій підпорядковується інша, називається головною. Частина складнопідрядного речення, яка залежить від головної, називається підрядною. У підрядній частині завжди наявний показник її залежності — підрядний сполучник чи сполучне слово. Головна частина може мати у своєму складі співвідносне слово, а може й не мати його. Так, у реченні *Як пісень триста тисяч твоїх зазвучали б ураз, Україно, захотіли б, мабуть, солов'ї вивчить мову твою солов'їну* (Вас.) друга частина є головною, а перша — підрядною і приєднується до головної сполучником підрядності як.

Отже, **с к л а д н о п і д р я д н и м** називається речення, синтаксично нерівноправні предикативні частини якого поєднуються між собою за допомогою сполучників підрядності та сполучних слів. Складнопідрядні речення дуже різні за своєю будовою. Вони мають такі основні структурні особливості: а) підрядна частина відноситься або до окремого слова головної частини або до головної частини в цілому; б) підрядна частина приєднується до головної сполучником підрядності або сполучним словом; в) у головній частині наявні чи відсутні співвідносні, вказівні слова (відносні займенники, прислівники); г) наявність чи відсутність спеціальних лексичних елементів; г) порядок розташування підрядної частини по відношенню до головної, який може бути відносно вільним і сталим, фіксованим; д) співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків у головній і підрядній частинах; е) інтонація.

Це і є основні засоби зв'язку підрядної частини з головною, які охарактеризовані вище (див. § 111).

Класифікуючи складнопідрядні речення, враховують їх структуру та семантику. У синтаксичній науці склалося три принципи класифікації складнопідрядних речень: 1) логіко-граматичний; 2) формально-граматичний; 3) структурно-граматичний.

За *логіко-граматичним* принципом серед складнопідрядних речень виділяють підрядні речення підметові, присудкові, додаткові, означальні й обставинні.

За *формально-граматичним* принципом розрізняють три типи складнопідрядних речень: 1) складнопідрядні речення із сполучниками (сполучникові); 2) складнопідрядні речення із сполучними словами; 3) безсполучникові складнопідрядні речення.

Останнім часом запроваджено структурно-семантичну класифікацію, яка враховує: а) до чого належить підрядна частина; б) за допомогою яких формально-граматичних засобів вона приєднується до головної; в) які смислові відношення встановлюються між предикативними частинами складнопідрядного речення.

За *структурно-семантичною* класифікацією розрізняють два типи складнопідрядних речень: 1) речення нерозчленованої структури, або одночленні; 2) речення розчленованої структури, або двочленні.

Речення *нерозчленованої структури* — це такі складнопідрядні речення, підрядна частина яких залежить від слова чи словосполучення головної частини й приєднується асемантичними (багатозначними) сполучниками й сполучними словами. В таких реченнях головна частина потребує уточнення, пояснення, доповнення.

Серед складнопідрядних речень нерозчленованої структури виділяються: 1) складнопідрядні речення з підрядними означальними; 2) складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними; 3) складнопідрядні речення з підрядними ступеня і способу дії.

Речення *розчленованої структури* — це такі складнопідрядні речення, підрядна частина яких залежить від головної в цілому і поєднується з нею за допомогою семантичних сполучників, тобто сполучників, що виражають певні семантичні відношення.

Серед складнопідрядних речень розчленованої структури виділяються речення з підрядними місця, часу, причини, наслідку, мети, умови, допустовими, порівняльними, супровідними.

§ 115. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

1. Складнопідрядні речення з підрядними означальними — це такі речення нерозчленованої структури, підрядна частина яких належить до члена речення головної частини, вираженого іменником чи субстантивованою частиною мови, й означає його. Підрядна частина цих речень відповідає на питання *я к и й? я к а? я к е? я к і?* в будь-якій відмінковій формі: *Минувшину вивчавши, зрозумів красу подій, що сталися допіру* (Є. Пл.); *Простіть мене за смуток цих тирад, де чути звук струни лиш однієї* (Кр.); *І я пізнав солодкий біль, в якому цвіте трава* (Мас.).

Підрядні частини приєднуються до головних за допомогою сполучників *що, щоб, як, мов, немов, наче, неначе, ніби* та сполучних слів *який, чий, котрий, що, де, куди, хто, коли*.

Означальне підрядне речення стоїть завжди після означуваного слова: *Найдорощча пісня, з якою мати колисала* (Н.тв.).

До групи означальних належать і займенниково-означальні речення, в яких підрядна частина відноситься до займенника (співвідносне слово), вжитого у значенні іменника. Займенник у головній частині є обов'язковим структурним елементом, він виступає підметом, додатком чи обставиною (але не означенням): *Хто співає, той журбу проганяє* (Н. тв.); *Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилися любить* (Т. Ш.).

У ролі співвідносних слів у займенниково-означальних реченнях виступають займенники: а) вказівні: *той, такий*; б) означальні: *весь, всякий, кожний*; в) заперечні: *ніхто, ніщо*; г) неозначені: *хтось, дещо, дехто*. Предикативні частини цих речень пов'язані в одне ціле за допомогою сполучних слів *хто, що, який, чий, котрий* і сполучників *що, щоб, наче, ніби* та ін.

У займенниково-означальних складнопідрядних реченнях підрядна частина стоїть здебільшого після займенника, до якого належить, але може і передувати головній частині: *Помолимося за*

тих, що у розлуці помруть відірвані від рідних хат (Кл.); *Той про все знає, хто багато читає* (Н. тв.).

2. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними — це такі речення, головна частина яких характеризується структурно-семантичною неповнотою, а підрядна компенсує цю неповноту, виконуючи роль відсутнього в головній частині підмета чи додатка: *Роби і не зважай на втому, і не чекай, що зробить хтось* (Біл.); *І снилось, як гаряче дихають дні* (Мал.).

Найчастіше підрядні з'ясувальні відносяться до дієслів з певною семантикою. Ці слова означають: 1) процеси мовлення (*говорити, розповідати, оголошувати, запевняти, зауважувати* та ін.); 2) процеси розумової діяльності, мислення (*думати, розуміти, гадати, усвідомлювати, збагнути, передбачати*); 3) процеси волевиявлення (*бажати, хотіти, вимагати, радити*); 4) почуття та їх виявлення (*радіти, сумувати, боятися, ображатися*); 5) процеси сприймання (*бачити, углядіти, чути, відчувати, уявляти*) та інші: *Я збагнула, що забуття не суджено мені* (Л. Укр.); *Раз вночі прокинувся вітер і углядіть захотів — чи ніхто не порушає тиші мертвої гаїв* (Олесь); *Знай, що в світі найтяжче — це серце носити студене* (М. Р.).

Підрядна частина складнопідрядних з'ясувальних речень може відноситися до предикативних прислівників: *Головне, що читач знаходить у книжках В. Нестайка щирі повагу до себе, і не як до малюка, а як до рівноправної людини-співрозмовника* (А. К.); *Жаль, що останнім часом якісь непрохані гості порушили спокій на Пслі і на зеленій оболоні, де туманіли старі озера* (Цюпа).

Підрядні частини цих речень поєднуються з головними частинами в одне ціле за допомогою з'ясувальних сполучників *що* (найбільш уживаний), *як, мов, ніби, наче, аби, якби, коли, поки, доки, чи* та сполучних слів *що, який, котрий, чий, де, куди, звідки, коли, як, чому, скільки*.

Підрядна з'ясувальна частина стоїть після головної частини або в середині її, але після слова, до якого відноситься. Якщо потрібно

виділити її в смислового відношенні, то вона ставиться перед головною: *Чути, як скачуть десь поміж верховіть невгамовні білки і падають з дубів достиглі жолуді, немов янтарне намисто* (Цюпа); *Сержант підійшов ближче і запитав, як Михальов себе почуває, а потім простягнув йому Маринчині рукавички* (Хом.); *Що хотіла зробити, не знає* (Коц.).

3. Складнопідрядні речення з підрядними ступеня й способу дії — це такі речення, підрядна частина яких виражає ступінь вияву ознаки або спосіб дії головної частини й відповідає на питання *як? якою мірою? наскільки? яким способом?*: *Він так запрацювався, що не помітив, як почав згасати день* (Цюпа); *Я хочу жити так, щоб серце билось в такт з гарячим серцем рідного народу, щоб квітка й колосок, з криниць ясних ковток були мені не в борг, а в нагороду* (В. К.); *Скільки голів, стільки й умів* (Н. тв.).

Підрядні ступеня й способу дії з'єднуються з головною предикативною частиною сполучними словами *скільки, наскільки, як*; сполучниками *що, щоб, як*. У головній частині їм можуть відповідати вказівні (співвідносні) слова: *так, така, стільки, настільки*, які виступають обставиною способу дії і є конструктивним елементом речення.

Значення ступеня або способу дії в цих реченнях може супроводжуватися значенням наслідку: *Вода в Пслі була така чиста, що з берега виднілося піщане дно, ніби то й не вода, а дзеркальна гладінь...* (Цюпа); *Поступово рослини змінилися настільки, що стали зовсім не схожі на своїх диких предків* (В. У.).

§ 116. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ РОЗЧЛЕНОВАНОЇ СТРУКТУРИ

1. Складнопідрядні речення з підрядними часу — це такі речення, в яких виражаються різні часові співвідношення між діями чи явищами головної й підрядної частин. Підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучних слів *коли, поки,*

доки, а також сполучників як, як тільки, ледве, в той час як та ін. і відноситься переважно до головної частини в цілому. Вона відповідає на питання коли? як довго? з яких пір? до яких пір? з якого часу? до якого часу?

Визначальними семантичними компонентами, які формують часові відношення в складнопідрядних реченнях часу, є дієслова-присудки з полярними значеннями одночасності й неодночасності, тобто дії головної й підрядної частин можуть відбуватися одночасно й неодночасно.

Основною формою вираження значення повної одночасності, як правило, виступають дієслова недоконаного виду минулого, теперішнього або майбутнього часу: *Одне почуття володіє мною тепер, коли я пишу ці рядки, — глибокий захват і благоговіння перед великим подвигом народу (Ю.Я.); Коли виходила коза з дому пастись, так діткам наказувала, щоб вони нікому не одчиняли дверей (Н. тв.).*

У підрядній частині, що приєднується до головної за допомогою сполучного слова коли, часова залежність чіткіше виражена за наявності в головній частині співвідносних слів тоді, тепер, весь час, щоразу, кожен раз: *Тепер же, коли самі обставини змусили його взяти на свої плечі незвичну ношу — відповідальність за життя товаришів і за долю цієї фортеці, — він побачив усі події в іншому, більш глибокому освітленні (Гонч.); Людині інколи щастить саме тоді, коли вона вважає затіяну справу безнадійною (Риб.).*

Складнопідрядні речення, в яких виражається неодночасність дій, явищ, процесів, передають ряд відтінків у визначенні часу й поділяються на кілька різновидів:

1) речення, в яких часовий період між двома діями не окреслений: *Але після того як ви відійшли... як ви мені слова ті сказали..., я стільки вам бажала щастя, я стільки за вас думала (Зб.); Перш ніж рушити, підводимось, озирасьмо навкруги (Гонч.).* У найбільш загальному вигляді значення послідовності передається за допомогою сполучників коли, як, після того як, перед тим як, до того як, перш ніж;

2) речення з конкретизованим часовим періодом між діями, названими головною й підрядною частинами: *Минуло два дні, відколи серед пустинної тундри став мисливський намет* (Тр.); *Ось уже третій місяць, як Олександр працює на механічному заводі* (Панч); наявність часового проміжку і його меж передається лексичною семантикою членів головної частини;

3) речення, в яких наголошується початковий момент дії, вираженої головною частиною: *Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело* (Коц.). На початковий момент дії вказують сполучники *відтоді, відколи, з того часу як, з тих пір як*;

4) речення, які передають раптову послідовність дій, виражених головною й підрядною частинами: *Як тільки Харитя увійшла межи жита, гарний краєвид зник* (Коц.); *Тільки-но стемніло, лисичка вийшла на полювання* (Н. тв.); *Ледве я дійшла до хати, на порозі впала* (Т. Ш.); раптовість виражається за допомогою сполучних слів *тільки, як тільки, тільки-но, щойно, ледве, скоро*;

5) речення, в яких визначено межу тривання дії, переданої головною частиною: *І поки буде світ стояти, вічно земля батьків стрічатиме зорю* (К. Г.); *Мій народе! Не загинеш ти, не впадеш, як раб, ніколи в ноги, доки будуть на Збручі мости, що злучили всі твої дороги* (Павл.). На часову межу дії, названої головною частиною, виразно вказують сполучні слова *поки, доки*.

Для складнопідрядних речень, в яких виражається неодноразовність дій, характерна розгалужена система варіантів видо-часової сполучуваності присудків головної й підрядної частин.

Підрядні частини складнопідрядних часових речень можуть стояти перед головною частиною, після неї і в середині її: *Життя тільки тоді має сенс, коли людина створює нове, красиве, хороше в ім'я щастя людства...* (Соб.); *Коли пан прогнав Гудзя, злидні ще більш обсіли його* (Коц.); *Через кілька днів на марші, коли вони ближче зійшлися з Брянським, Черниш нагадав йому про цей епізод...* (Гонч.).

Отже, з погляду структурно-семантичних особливостей складнопідрядні речення з підрядними часу неоднорідні.

2. Складнопідрядні речення з підрядними місця — це такі речення, підрядні частини яких вказують на місце або напрям дії головної частини й відповідають на питання де? к у д и? з в і д к и?

Підрядні частини зі значенням місця приєднуються до головної частини сполучними словами *де, куди, звідки*, яким у головній частині можуть відповідати вказівні слова *там, туди, звідти*: *Де громи гриміли смертю огняною, зливи прошуміли сивою стіною* (Мал.); *Я перебуваю там, звідки не повертаються*, — в *контррозвідці* (См.).

Підрядна частина цих речень може вказувати на: а) місце знаходження того, про що говориться в головній: *Розстріляли його біля яру, там, де липа цвіла за селом...* (Кр.); б) напрямок руху: *Думкою за любими синами вона ішла, куди ішли вони* (Баж.); в) вихідний пункт дії чи руху: *Я справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була — як на долоні* (П. Т.).

Підрядні частини у складнопідрядних місця можуть стояти після головної частини, перед нею й у середині: *Там уся земля в червоних маках, де герої падали в атаках* (Біба); *Де рідний край, там і під ялиною рай* (Н. тв.); *Сюди, де вуличка забута, приїхав по дитячі сни* (Кр.).

3. Складнопідрядні речення з підрядними причини — це такі речення, підрядна частина яких вказує на причину, що зумовлює дію головної частини і відповідає на питання ч о м у? ч е р е з щ о? з я к о ї п р и ч и н и?

У складнопідрядних причинових реченнях підрядна частина поєднується з головною за допомогою сполучників *бо, бо ж, через те що, тому що, у зв'язку з тим що, затим що*: *Ми горді своєю літературою, бо вона несе світові нове слово* (М. Р.); *Наше мистецтво об'єднує людей, тому що несе в маси найпередовіші ідеї епохи, найгуманнішу мораль, найблагородніші ідеали* (З журн.).

Інколи складений сполучник може розпадатися на дві частини — перша (*через те, тому, у зв'язку з тим*) входить до складу головної частини як співвідносне слово, друга (*що*) виконує роль сполучника. Розчленування сполучника зумовлюється змістом речення, потребою логічно виділити першу частину сполучного за-собу: *Не писав я до тебе в останні два дні через те, що був у дорозі* (Коц.); *Український хліб тому такий смачний, що він завжди замішаний на пісні* (С. Л.).

Якщо підрядна частина приєднується до головної сполучником *бо*, тоді вона стоїть завжди після головної: *Бачить зовсім він інші картини, бо живе він у інші високі часи* (Тк.).

Якщо підрядна частина приєднується до головної іншими сполучниками, то вона може стояти й у препозиції, й у постпозиції щодо головної: *Моряки на чайок завжди дивляться і надивитися не можуть, тому що чайки носять красу їх матерів* (І. П.); *Тому що в хаті не було матері, дітям вона здалася зовсім порожньою* (А. Карамичев).

4. Складнопідрядні речення з підрядними мети — це такі речення, підрядна частина яких вказує на мету дії головної частини й відповідає на питання *для чого?* з якою метою?

Підрядна частина зі значенням мети належить до всієї головної частини й приєднується до неї здебільшого сполучником *щоб*, який зрідка може виступати й у варіанті *щоби*, ще сполучником *аби*, а також складеними сполучниками *для того щоб, з тим щоб, задля того щоб*. Ці сполучники можуть розчленовуватися на вказівні слова (*для того, задля того, з тим*), що вживаються в головній частині, і сполучник *щоб*, який вживається в підрядній частині: *Для того щоб виконувати закони, треба їх знати* (З брошури); *Лестять для того, щоб панувати під виглядом покірності* (М. Чернишевський); *Снують бджілки по квітах, перелазять моторно з однієї квітки на другу, щоб швидше набрати меду* (Коп.); *Поет прагнув бодай трішки зробити щось своє, аби привернути увагу малих школярчат до краси нашої співучої солов'їної мови* (В. К.).

Підрядні предикативні частини складнопідрядних речень цього різновиду можуть займати будь-яке місце стосовно головної: *А люди вже лан засівали на хліб, на розраду, на мир і нищили кривди навали, щоб зватися знову людьми* (Кр.); *Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік* (Павл.).

5. Складнопідрядні речення з підрядними умовами — це такі речення, підрядна частина яких указує на умову, за якої відбувається, відбулася чи може відбутися дія, про яку йдеться в головній частині. Підрядні умовні частини відповідають на питання *за якої умови? при якій умові?*

Умова, на яку вказується в підрядній частині, може бути реальною чи ірреальною.

Отже, серед складнопідрядних речень з підрядними умовними розрізняють два різновиди: 1) складнопідрядні речення з реальною умовою; 2) складнопідрядні речення з ірреальною, можливою умовою.

У складнопідрядних реченнях з реальною умовою в підрядній частині вказується на умову, а в головній — на її наслідок, і поєднуються ці частини за допомогою сполучників *якщо, коли, як*: *Якщо для когось вирощу надію, то у житті таки я щось зумів* (Кр.); *Якщо добре працюватимеш, честь і славу матимеш* (Н. тв.).

У складнопідрядних реченнях з ірреальною умовою в підрядній частині вказується на умову, яка не здійснюється й не може бути здійснена, а висловлене в головній частині сприймається як бажане, ймовірне. Підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучників *коли б, якби, аби*: *Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя* (Т. Ш.); *Пам'ять могла б убити нас, коли б не мала рятівної властивості забувати* (Перв.).

Дієслова-присудки в складнопідрядних реченнях з підрядними, що виражають ірреальну умову, мають форму умовного способу.

Підрядна частина складнопідрядних речень з підрядними умовами може стояти перед головною частиною, в середині її або після неї.

6. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними — це такі речення, підрядні частини яких за допомогою порівняння пояснюють зміст головної частини в цілому, з якою поєднуються за допомогою сполучників *як, мов, наче, ніби, неначе, немовби, як немовби, чим* та ін.: *І тріпочуть віти, мов узори на розливі голубого дня* (Тк.); *Гартувалась вдача, як у горні, в площіні метал* (Кр.); *В самоті день тягнеться повільно, ніби все зупинилось* (Цюпа). Речення з подвійним порівняльним сполучником *чим — тим* виражають водночас посилення або послаблення ознаки: *Чим далі ідеши білокорим гаєм, тим більше він тебе п'янить цілющим духом, настоящим на золотавих брунатних тугих бруньках і міцності березового коріння* (Цюпа).

У складнопідрядних порівняльних реченнях присудки головної й підрядної частин можуть бути спільними: *Я знаю: в житті неминущість живе, як блискавка в гromі, як сонце у небі* (Сев.).

Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними треба відрізнити від простих речень з порівняльними зворотами, які виступають у реченні обставиною способу дії. Пор.: *Заквітують, як весна, бажання, я в тій пісні словом озовусь* (М. С.) і *Душа моя розкрита для любові, як нива — для солодкого зерна...* (Сев.). У першому реченні *як весна* — порівняльний зворот, а в другому реченні *як нива — для солодкого зерна* — підрядне порівняльне речення.

7. Складнопідрядні речення з підрядними допусту (допустовими) — це такі речення, підрядна частина яких вказує на факт, всупереч якому відбувається дія головної частини й відповідає на питання *не зважаючи на що?* Підрядна частина цих речень поєднується з головною частиною за допомогою сполучників *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що, незважаючи на що*. У головній частині цим сполучникам можуть відповідати протиставні сполучники *а, але, та, проте, однак, зате*: *Хоч навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми барвами, але хміль іще буйно зеленів* (Донч.); *Хоч мороз і припікає, зате комарів немає* (Н. тв.); *День був душний та жаркий, незважаючи на те що*

краплі вранішнього рясного дощу іскрилися на траві (М. В.); Ворог, незважаючи ні на що, рвався в напрямку на Курськ... (Цюпа).

Підрядні частини складнопідрядних допустових речень можуть займати різну позицію щодо головної частини.

8. Складнопідрядні речення з п і д р я д н и м и н а с л і д к у — це такі речення, підрядна частина яких указує на наслідок чи результат того, про що говориться в головній. Підрядна частина цих речень на питання не відповідає, відноситься до головної частини в цілому й поєднується з нею нерозчленованим сполучником *так що*, який може ускладнюватися частками *так що аж, так що й*.

Особливістю цих речень є й те, що підрядна частина завжди стоїть у постпозиції, тобто після головної частини: *На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу (Риб.); Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним (Коц.).*

9. Складнопідрядні речення з п і д р я д н и м и с у п р о в і д н и м и — це такі речення, підрядна частина яких містить у собі додаткове повідомлення з приводу висловленого в головній частині. Головна частина цих речень з погляду структури і змісту є цілком завершеною й не вимагає до себе підрядної. Оскільки головна частина не потребує підрядної, то від неї не можна поставити питання.

Підрядна частина складнопідрядних супровідних речень приєднується до головної за допомогою сполучного слова *що* в будь-якій відмінковій формі: *Весною довго не було дощів, що турбувало всіх (Газ.); Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався (Коц.).*

Підрядна частина цих речень майже завжди стоїть після головної, але зрідка перед головною або в середині її.

Розділові знаки в складнопідрядних реченнях

1. Підрядні частини речення завжди відокремлюються від головних комами: *Таке це літо золоте, що забуваються жалі*

(Чуб.); *Як хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь* (М. Р.); *Людина, яка втрачає корінь, подібна до підточеного дерева* (Цюпа).

2. Якщо підрядна частина стоїть після головної й з'єднується з нею складеним сполучником підрядності *тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, внаслідок того що, в міру того як, з тих пір як, після того як, перед тим як*, то кома ставиться або перед усім складеним сполучником, або в середині його, але тільки один раз.

Вони наважились покинути небезпечне місце, незважаючи на те що Остапові трудно було пускатися в далеку дорогу (Коц.).

Вони наважились покинути небезпечне місце незважаючи на те, що Остапові трудно було пускатися в далеку дорогу.

3. Якщо підрядна частина зі складеним сполучником підрядності стоїть на першому місці (перед головною), то сполучник комою не розділяється: *Перед тим як одхилити ляду, вона закриває ліхтар, прислухається* (Л. Укр.).

4. Якщо підрядна частина з'єднується з головною складеними сполучниками *в той час як, перш ніж, лише коли, тоді як, тимчасом як*, то кома ставиться лише перед складеним сполучником. *Несподівано почувлися постріли, в той час як його підрозділ проходив через населений пункт* (Газ.).

5. При збігові сполучних засобів у підрядних частинах (двох підрядних сполучників, підрядного сполучника і сполучного слова, сурядного й підрядного сполучника або сполучного слова) кома ставиться між ними тільки в тому випадку, коли при опущенні другої підрядної частини складне речення не потребує перебудови: *Я з друзями прийшов у ті місця, де ще стоять глибокі озера, що, як дівчата, заглядають в очі* (А. Мал.); *А л е: Голова йому видалась неймовірно важкою, бо коли захотів озирнутися, то йому було несила її повернути* (Риб.).

6. Між значно поширеними підрядними реченнями, які вже мають інші розділові знаки, може ставитися крапка з комою: *Я люблю*

їхати на поле тоді, коли ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані волошками та червоними маківками (Н.-Л.).

7. Між частинами складнопідрядного речення може ставитися тире для сильнішого їх інтонаційного виділення: *Щоб глибоко збагнути душу народу — треба знати його літературу* (Ю. М.).

8. Якщо підрядна з'ясувальна частина відноситься до слова в головній частині, яке потребує роз'яснення, перед нею ставиться двокрапка: *Серпень вінчає літечко красне. У народі говорять: що в цей час збереш, з тим і зиму проведеш* (М. Тк.).

9. Якщо підрядна частина передує головній, а в головній міститься висновок з того, про що говориться в попередній, то перед головною частиною ставиться кома й тире: *Хто сіє хліб, хто ставить дім, хто створює поему, — той буде предком дорогим народові своєму* (М. Р.).

Кома не ставиться між частинами складнопідрядного речення, якщо:

а) перед підрядним сполучником або сполучним словом стоїть сурядний сполучник: *Ми не знали й коли розпочнеться зустріч;*

б) перед підрядним сполучником або сполучним словом стоїть частка *не*: *Хотілось би знати не що він сказав, а як він сказав;*

в) підрядна частина складається з одного сполучного слова: *Він обіцяв прийти, але не сказав коли;*

г) перед сполучниками *як*, *ніби* стоять слова *майже*, *зовсім*: *Син виріс заввишки майже як батько.*

Кома не ставиться в суцільних виразах, близьких за значенням до іменної частини складеного присудка або обставини способу дії, а також у порівняннях фразеологічного типу: *упав як підкошений, білий як сніг, пролетів як стріла, все йде як по маслу, свіжий як огірочок, зробити як слід, робить як хоче, невідомо скільки, зробив скільки міг, зробили хто коли зміг, їли що було, сиділи де попало, все одно який, байдуже хто і под.*

Вправа 529. У поданому тексті знайти складнопідрядні речення, пояснити характер підрядного зв'язку.

Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого перебування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний звук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?..

Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентавсь я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори... І тільки перші краплі густого дощу, що з глухим гуком упали на землю серед раптової тиші, змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи. Але не встиг я ще й озирнутися гаразд, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені звуків. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні. Що се? У цьому глухому закутку Бессарабії— пісня моєї країни? Але ні, се не уява, бо я чую, як пісня дужчає, здіймається вгору, перекочується могутнім грюкотом і гине тихим акордом у плюскоті зливи.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише зі мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але звуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи (*М. Коцюбинський*).

Вправа 530. Серед наведених речень визначити типи складнопідрядних речень нерозчленованої структури. Підкреслити сполучні засоби.

1. Кожному призначена межа, де порветься тихою струною муками натягнута душа (*Сим.*). 2. Кому правди не треба, тому й честь не потрібна (*Н. тв.*). 3. Вода, що вийшла з берегів, до божевілля юна (*Л. Ск.*). 4. Знай, що в житті є ще один ніким не писаний закон — закон сімейного життя (*Цюпа*). 5. Змахнувши всі на шарування, шепоче сад мені: “Постій, збагни, чим диха зав’язь рання у первозданності земній...” (*Кр.*). 6. Будем слухати з тобою, як степи співають, як шумлять широкі ріки, як вітри гуляють (*Олесь*).

7. Стає майстром педагогічної праці найшвидше той, хто відчув у собі дослідника (Сух.). 8. — Колосочку, колосе, мудра голова. Розкажи нам, колосе, чи скоро жнива? (Кам.). 9. Ніхто із тих не воскреса, кого підрізала коса. Їх доля — мари (Сав.). 10. Люди, які жертвують усім для інших, творять святу справу (Загр.). 11. Прожити треба так, як батьки... і — краще (М. Л.). 12. Добре, що в старому парку прижилася сім'я білок. 13. На балкон упало перше проміння, заграло в розмаїтті квітів, що пелюстково усміхалися тихому ранку. 14. Валя густо почервоніла і насунула бровенята так само, як це робила її мати. 15. Я ж не знала, що ми можемо поїхати гуртом за місто... (3 тв. І. Цюпи).

Вправа 531. Дібрати з художніх текстів шість складних речень з підрядними означальними, що мають різні засоби зв'язку; проаналізувати їх.

Вправа 532. Визначити тип складнопідрядного речення зі сполучним елементом *що*. Вказати, в яких випадках *що* виступає сполучником, а в яких — сполучним словом, назвати критерії їхнього розмежування.

1. Слово — найтонше дотикання до серця, воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом (Сух.). 2. Три квітки на могилу мами я знов притишено несучу. А сум, що котиться щоками, спадає у вранішню росу (Жр.). 3. Добре, що навпроти його будинку знаходився сад, звідки долинали пташині голоси (Цюпа). 4. Давить душу це осіннє олово, тож не дивно, що самі собі ми пускаємо кулі часом в голови, закусивши зойки на губи (Сим.). 5. В уяві мешканців Карпат любисток, валеріана, аконій вважалися зіллям, що оберігає від укусу гадюки (Журн.). 6. О, звідки ця печаль в мені, немов життя — суцільна втрата, а те, що надалось придбати, лиш марево у далині (Л. Ск.). 7. Навчитися управляти емоціями і самопочуттям неважко, треба тільки освоїти ритмічне дихання — спокійні і безшумні вдихи і видихи, що переходять один в одного (Бут.). 8. Відчиняє двері осені вересень. Є припущення, що назву місяць дістав за буйне цвітіння у гаях медоносного вересу (М. Тк.).

9. Серце її [матері] наближає найдальші орбіти, що від землі простяглись до високих планет (*Кр.*). 10. У серце увійде лиш те, що йде від серця (*Ж.-Ж. Руссо*). 11. Живемо так, що доля одного перешлітається з долею іншого, немов коріння дерев, які ростуть поруч (*Том.*). 12. То неначе мати плаче [чайка] за погубленими дітьми, що в неволі та в недолі зникли в горі, зникли в пійтмі (*Чунр.*). 13. Слово скаже — що соловей заспіває (*Н.тв.*). 14. Славлю надію, що народжується з променем ранку (*Кр.*).

Вправа 533. Охарактеризувати складнопідрядні речення з підрядними часу. Яку часову семантику передає підрядна частина? Назвати засоби зв'язку головної й підрядної частин.

1. Коли пісні мого краю пливають у рідних небесах, мені здається, що збираю цілющі трави я в лугах (*М. Р.*). 2. Тепер, коли били вже окремі батареї та міномети, всі чули глухий, рівномірний, безперервний гул далеко на лівому фланзі (*Гонч.*). 3. З того часу, як женився, я ніколи не журився (*Котл.*). 4. Перед тим як іти на роботу, він завжди зупинявся перед календарем (*Риб.*). 5. Тільки зацвітуть маки в городах, вона й хату покине і не вийде з тих маків (*М. В.*). 6. Не заспокоїмось ми доти, аж поки з поля весь бур'ян не вирвемо (*П. Т.*). 7. Та тільки заплющив він очі, як лисиця підскочила і схопила його (*Н. тв.*). 8. Любо ти спатимеш, поки не знатимеш, що то печаль... (*Л. Укр.*). 9. Коли вилізає саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість, — любила проказувати вона (*Довж.*). 10. Три тижні минуло відтоді, як по довгій розлуці вернувся Т. Шевченко, молодий і щасливий, на рідну Україну (*О. П.*). 11. Після того як луг покосять, знову трави ростуть в цвіту (*Тк.*). 12. Коли в червонім полум'ї заграви вечірній обрій тихо догорить, почути б слово ласкаве, зустріти б друга доброго в ту мить (*Марф.*). 13. Ледве ясне сонечко скотиться додолу, тихий вечір присмерком вкріє ліс і поле (*Заб.*).

Вправа 534. Дібрати з художніх текстів складнопідрядні речення з підрядними часу з різними засобами зв'язку підрядної частини з головною.

Вправа 535. Із наведених речень виписати та охарактеризувати складнопідрядні речення з підрядними місця.

1. Під горою, там, де клечань, де травною поросло, день і ніч про щось лепече балакуче джерело (*Муса Джаліль*). 2. Ананасові суниці вирощують біля озера Байкал, де випадає дуже багато опадів — улітку дощів, взимку снігів (*А. Григорук*). 3. Куди не гляну, — літо спом'яну (*Гн.*). 4. Нам, пастушатам, доводиться пасти проокремо, водячи своїх корівок за налігачі по межах, де для них багато наростло пирію (*Гонч.*). 5. Він скрізь ходив, куди і ми ходили (*Л. Укр.*). 6. Дівчина виходила на берег, звідки було видно до гаю (*М. В.*). 7. І серце знов і знову прагне злетіти вгору, наче птах. Зірвалося і полетіло у літо... у мої літа, де небо палахкоче біло і грає липа золота од бджіл... (*Р. Л.*). 8. Нещастя з'являється там, де люди втрачають віру одне в одного (*Цюпа*). 9. Подалі від трам-вайних вулиць знов захотілося пожити, де тихий сад, де повний ву-лик, де мак, що полум'ям пашить (*Кр.*). 10. Ой не відтіть вітер віє, відкіль мені треба (*Котл.*).

Вправа 536. Визначити типи складнопідрядних речень. Підкреслити предикативні центри та сполучні засоби.

1. Печаль снігів чатує десь мене, бо котяться роки з гори прудкіше. 2. Напевне, щось велике треба мати, щоб змусить тишу людям заспівать. 3. Намалюю вітер в полі на роздоллі, щоб мені розвіяв всі жалі та болі. 4. Татусю, рідний, приїзди, бо я давно тебе не бачив... (*3 тв. В. Крищенко*). 5. Все це робиться, аби не сидіти (*Л. Укр.*). 6. А більший меншого тусає та ще й б'є, з тим що сила є (*Гл.*). 7. Для того щоб ознайомитися з будь-яким великим міс-том, треба обійти найбільш характерні його вулиці й завулки (*Панч*). 8. Запізнився з відповіддю через те, що живу зараз за кордоном, а не в Чернігові... (*Коц.*). 9. Пішла б і в неволю, аби доля прийшла (*Мирн.*). 10. Не зневажай душі своєї цвіту, бо з нього виросло кохання наше! (*Л. Укр.*). 11. Широкошлєсі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по низах, мов задля того, щоб ясне сонце

й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися у їх чистих, прозорих водах (*Мирн.*). 12. Усе, усе, що нам дано, не заросте вже полином, бо знаєш силу братньої руки (*Кр.*).

Вправа 537. Серед наведених речень знайти складнопідрядні з підрядними умови та охарактеризувати їх.

1. Пригадай собі голос матері, як хочеш почути совість, пригадай собі руки милої, як хочеш повернути щастя (*Павл.*). 2. Як добре подумати, то я все можу (*Газ.*). 3. Якби до доброго чоловіка в найми попасти, то ми б йому по правді робили, по щирості слухалися і за рідного батька його мали б. 4. Коли б мені з цією дівчиною одружитись, то робили б ми і хліб у нас був би, не забували б ми і вбогих людей. 5. Найменший брат так собі живе: коли що вдома є, то й з людьми ділиться. 6. Іван-Побиван як огріє змія тією залізякою межи очі, то той аж здригнувся (*З н. тв.*). 7. Якби не поезії дивнії чари, убогі жили б ми, понурі, як хмари (*Фр.*). 8. Якщо ви вдало виберете працю і вкладете в неї всю свою душу, то щастя само вас знайде (*Уш.*). 9. Як мені пшениця родила, то мене й родина любила (*Н. тв.*). 10. Як підрубаєш душу, то зрубаєш все (*Загр.*). 11. Як упаду, вітрам віддам свій голос, а вічну думу — вранішнім полям. Крізь мене проросте тужавий колос на тиху згадку, добрі люди, вам (*Кр.*). 12. На окраїні гребеня межи двох ралчатих кроковок бовваніє лелека. Аби не наполохати птагу, сповільнюю крок і стаю обіч штахет (*Ск.*). 13. Якщо не можеш бути вічно юним, то змолоду не будь старим бодай! (*Павл.*).

Вправа 538. Визначити типи складнопідрядних речень, охарактеризувати їх.

1. У житті любов — не аксіома, хоч буває і сліпа вона...(*Кр.*)
2. Над голубими вітряками плыв журавлиний караван, неначе кликав у дорогу (*Сос.*). 3. Незважаючи на свої сімдесят, Дмитро Білоус подорожує по всій Україні, приїздить туди, де його ждуть, — в школи, педучилища, педінститути (*В. К.*). 4. Теплий туман слався

по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (Коц.). 5. Лісник мимоволі зітхнув, чим немало здивував Стьопочку (Ст.). 6. Хоча християнство і проголошувало ідеалом гармонію церкви і держави, досі йому не вдалося цього досягти (О. О.). 7. Записи нових слів у зошит допоможуть дітям їх засвоїти, збагатити словниковий запас, що конче потрібно (З монографії). 8. В її серці все якось змішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радіти, чи плакати (Н.-Л.). 9. Хоч тепло ще, та осінь уже підходить жартома (Заб.). 10. Після цього більше говорили про звірів, природу, що Лесю теж дуже цікавило (М. Ол.).

Вправа 539. Переписати, розставити розділові знаки, пояснити їх вживання. Визначити типи складнопідрядних речень.

1. Змалку кохайтесь в освіті, змалку розширюйте ум бо доведеться у світі всяких назнатися дум (Гр.). 2. Якщо восени рано нанесе снігу то і весна буде рання (Н. к.). 3. Уже зоря золоторога де полянами зацвіло кладе на огненні пороги своє сивіюче крило (Сос.). 4. Навколо нас радості райдужності кола... а серце питає коли це було (Кр.). 5. Якщо в листопаді з'являються комахи зима буде теплою (Н. к.). 6. Коли вже народився ти поетом за все відповідай у цім житті (Б. Ол.). 7. Люблю я тих хто вміє дивуватись (Кр.). 8. Вірно казав тут доповідач що як за ними піти то не минути нам невільницького життя (Гонч.). 9. Добре що зараз сіножаті тільки-но починаються і він обов'язково візьме до рук косу, пройде якусь ручку щоб відчутти ні з чим не зрівнянну радість косаря який живе у ньому в крові (Цюпа). 10. Мені, мабуть, не докучить нагадувати що хто не знає свого минулого той не вартий свого майбутнього (М. Р.). 11. Я тим уже боржник що українець зроду бо доля, певне, в гуморі була коли у посаг нам давала землю, й воду, і голубого неба в два крила (Б. Ол.). 12. Ніхто не має більшої любові як той хто душу покладе за друзів (Л. Укр.). 13. А де нема любові і страждання там не живе, не б'ється і життя (Олесь).

Вправа 540. Переписати складнопідрядні речення, дати їх повну характеристику за схемою.

Схема аналізу:

1. Аналізоване речення.
2. Тип речення; яка з двох частин є головною і яка підрядною?
3. До якого члена головної частини чи до головної частини в цілому належить підрядна частина?
4. Тип речення за структурою.
5. На яке питання відповідає підрядна частина?
6. Вид підрядної частини.
7. Засоби зв'язку підрядної частини з головною.
8. Позиція підрядної частини щодо головної.
9. Аналіз частин складнопідрядного речення за головними членами, за другорядними членами, за ускладнювальними засобами, за повнотою.
10. Розділові знаки в реченні.
11. Графічна схема речення.

Зразок аналізу:

Усний

Письмовий

Я знаю, що печаль мине, розтане хмаркою з туману ... (В. Крищенко).

Речення складне, складнопідрядне, головна частина — *я знаю*, підрядна — *що печаль мине, розтане хмаркою з туману*, підрядна частина відноситься до присудка головної частини *знаю*, вираженого дієсловом, складнопідрядне речення нерозчленованої структури, підрядна частина відповідає на питання *що?*, складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним, підрядна частина поєднується з головною за допомогою з'ясувального сполучника *що* і стоїть після головної частини; головна частина — просте речення, двоскладне, непоширене, неускладнене, повне; підрядна частина — просте речення, двоскладне, поширене, ускладнене однорідними присудками, повне; підрядна частина відокремлюється від головної комою.

Графічна схема: [] ^{що?} (що)

Речення складне, складнопідр., голов. частина — *я знаю*, підрядн. — *що печаль мине, розтане хмаркою з туману*, віднос. до присудка *знаю*, складнопідр. реч. нерозчлен. структ. з підрядн. з'ясув., частини поєдн. за допом. спол. *що*; голов. частина — просте реч., двоскладне, непошир., неускладн., повне; підряд. частина — просте реч., двоскладне, непошир., ускладн. однор. присудками, повне; кома перед сполучн.

^{що?}
[], (що)

1. Розпалює вогні вже горобина, що стала край межі на видноті (Кр.). 2. По війні, коли вже одгули бої, восени колись приходив ти до мене і читав поезії свої (П. Т.). 3. Материну пісню колискову вогняними крилами озброїв, вогняними крилами живими, щоб зорю летіла зустрічати (М. Р.). 4. Безпомилковим чуттям вона вгадала, що це людина важкої долі (Жур.). 5. Щасливий той, хто має вірного друга (Вих.). 6. Мова — велике багатство, яке треба усім нам берегти і примножувати (З монографії). 7. І зацвітуть червоні маки на тих столочених полях, де люди, вбиті в час атаки, — довіку житимуть в піснях (Дм.). 8. Ні, троянди не треба ламати, бо затужить природа, як мати (Шв.). 9. Умій жити так, щоб у тебе з другом була єдність духу, ідеалів (Сух.). 10. Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись (Тют.). 11. На-самперед себе ти розгадай, коли ти хочеш інших зрозуміти (Кр.).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які речення називаються складнопідрядними?
2. Назвати основні структурні особливості складнопідрядних речень.
3. Якими засобами виражаються смислові й синтаксичні зв'язки між головною й підрядною частинами складнопідрядного речення?
4. Які дві структурно-семантичні групи виділяють серед складнопідрядних речень? Чим вони характеризуються?
5. Які типи складнопідрядних речень належать до речень нерозчленованої структури? Навести приклади.
6. Які типи складнопідрядних речень належать до речень розчленованої структури? Дати характеристику кожному типу й навести приклади.
7. З оповідання О. Іваненко "Вербова гілка" виписати 10 складнопідрядних речень різних типів, охарактеризувати їх.

§ 117. БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Безсполучникові складні речення досить неоднорідні за своєю структурою. Вони характеризуються багатством і різноманітністю семантичних відношень між предикативними частинами. Особливість безсполучникових складних речень полягає в тому, що структурно-семантична цілісність утворюється інтонацією та змістовою взаємозалежністю частин, а також співвідношенням видо-часових і модальних форм присудків. Безпосередніх засобів зв'язку — сполучників і сполучних слів — у цих синтаксичних конструкціях немає.

Отже, б е з с п о л у ч н и к о в і складні речення — це такі речення, предикативні частини яких об'єднуються в одне ціле тільки інтонацією і співвідношенням видо-часових форм присудків, без сполучників і сполучних слів: *Зорями небо героя вітало, квітами й піснею стріла земля* (В. Єніна); *На все впливає мови чистота: зір глибшає, і крацають уста, стає точнішим слух...* (Павл.).

Безсполучникові складні речення — це самостійний структурно-семантичний тип, який не ототожнюється ні зі складносурядними, ні зі складнопідрядними реченнями, хоч певною мірою співвідноситься з ними.

Зіставлення показує, що безсполучникові речення близькі до сполучникових: одні — до складносурядних, інші — до складнопідрядних. Водночас серед безсполучникових є й такі, що не мають собі відповідників серед сполучникових речень: *Подивився я на хати — нема в мене хати* (Т. Ш.).

Більшість цих речень багатші на змістові відношення порівняно зі складносурядними й складнопідрядними.

Для безсполучникових складних речень характерні такі ознаки: а) відсутність сполучників чи сполучних слів; б) семантична багатоплановість; в) менш тісна пов'язаність предикативних частин.

Головними засобами вираження структурно-семантичних відношень між предикативними частинами безсполучникових речень є: 1) інтонація; 2) співвідношення видо-часових форм присуд-

ків предикативних частин; 3) змістова взаємозалежність частин; 4) порядок розташування частин; 5) лексико-граматичні засоби (наявність у першій частині вказівних слів, спільний другорядний член, неповнота першої частини).

Інтонація як специфічний і основний засіб зв'язку предикативних частин безсполучникового складного речення може бути різною: 1) перелічувальна, яка виражає відношення однорідності; 2) зіставлення й протиставлення; 3) зумовленості, яка виражає змістові відношення умови, часу, наслідку й допустовості; 4) з'ясувальна, що виражає причинові й пояснювальні відношення.

У мовознавчій літературі виділяють два типи безсполучникових складних речень¹: 1) речення з однотипними предикативними частинами; 2) речення з різнотипними предикативними частинами.

Безсполучникові складні речення з о д н о т и п н и м и ч а с т и н а м и — це такі речення, які характеризуються перелічувальною інтонацією й співвідносні зі сполучниковими складно-сурядними реченнями. Вони поділяються на два різновиди: 1) з перелічувальними відношеннями; 2) із зіставно-протиставними відношеннями.

За семантичними й структурними ознаками безсполучникові речення з перелічувальними відношеннями поділяють на два різновиди: 1) речення, що означають одночасність перелічуваних явищ; 2) речення, що виражають часову послідовність дій, явищ.

Складні безсполучникові речення з відношеннями переліку, що означають одночасність дій, явищ, характеризуються однотипними формами дієслів-присудків і перелічувальною інтонацією. Відтворювані ними дії й факти об'єднані одним часовим відрізком. Перелічувані дії і явища можуть перебувати у плані м и н у л о г о: *Десь далеко, в повитих туманом плавнях, вставало сонце; тихо курились луки, переливаючись іскристими барвами...* (Баш);

¹Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 236; Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові. — К.: КДПІ, 1987. — С. 47.

теперішнього: *Немає щастя вічного, немає, є вічний бій за щастя для усіх* (Нагн.); *ма й бутнього часу: І сивітимуть знов у далині високі могили, віятиме вітер полиневим духом, хлюпатиме степ колоссям в обличчя* (Гол.). Один і той самий часовий план залишається й у випадках, коли присудки виражаються іншими дієслівними формами: *Законів боротьби нікому не зламати, закони материнства не перемінить* (П. Т.).

Як значеннево однорідні, предикативні частини з відношеннями одночасності не мають чіткої закріпленості в порядку їх розташування. На відповідний порядок розташування частин може вплинути наявність спільного другорядного члена в першій предикативній частині: *Потім впали сніги, вдарила люта зима* (Гонч.).

Складні безсполучникові речення з відношеннями переліку, що виражають часову послідовність дій, явищ, характеризуються сталим порядком предикативних частин, а дієслова-присудки цих частин найчастіше виражаються формами минулого або майбутнього часу доконаного виду: *Невідомо звідки налетів вітер, зашуміли гіллями берези...* (Шиян); *Порозтають тії білії сніги, покриті травцею всі луки, розів'ється калинонька і садок...* (Гл.).

Форми теперішнього часу також можуть виражати часову послідовність дій. У таких реченнях вживаються переважно прислівники *тоді, потім*, які вказують на часову послідовність: *Дві години копають, крешуть каміння, потім роблять короткий перепочинок* (Куч.).

Безсполучникові складні речення з відношеннями переліку є реченнями відкритої структури, тобто кількість предикативних частин у складі їх є необмеженою.

Безсполучникові складні речення із зіставно-протиставними відношеннями — це такі речення, в яких значення предикативних частин зіставляється або протиставляється. Своєрідна інтонація виступає граматичним засобом вираження зіставних і протиставних відношень: *Дерево міцне корінням — людина горінням* (Н. тв.); *Вони не згинули, вони живуть і нині* (Баж.); *З праці радість, з безділля — смуток* (Н. тв.).

З погляду структурного складні безсполучникові речення із зіставно-протиставними відношеннями належать до речень закритої структури, тобто складаються завжди лише з двох предикативних частин.

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами — це такі речення, структурно-семантична цілісність яких ґрунтується на взаємозв'язаності неоднорідних, залежних предикативних частин, що поєднуються між собою зумовленою й пояснювальною інтонацією. За семантикою виділяють такі їх види:

1) речення із з'ясувальним значенням: друга частина пояснює зміст першої. Ці речення співвідносні зі складнопідрядними з'ясувальними реченнями: *Згадую: дітьми із листя кленів ми до свят сплітаємо вінки* (В. Кол.); *Кажуть: вогонь печі дає дзвінкість, вогонь душі дає красу* (Гонч.);

2) речення з часовим значенням: час дії другої предикативної частини зумовлюється часом дії першої частини. Ці речення співвідносні зі складнопідрядними часовими реченнями: *Лягло сонце за горою, зірки засіяли* (Т. Ш.); *Брязне клинок об залізо кайданів, піде луна по твердинях тиранів* (Л. Укр.); *Прийде час — всі дороги на світі повернуть у край наш крилатий на печаль ворогам, на утіху тобі* (Ст.);

3) речення з умовним значенням: перша предикативна частина виражає умову, за якої можливе здійснення того, про що йдеться в другій частині: *Не навчив батько — не навчить і дядько* (Н. тв.); *На схід сонця квітнуть рожі: будуть дні погожі* (П. Т.);

4) речення з причиновим значенням: друга предикативна частина розкриває причину дії чи стану, про які йдеться у першій частині: *Любить красу своєї мови, звучання слів і запах слів: це квітка ніжна і чудова коханих батьківських степів* (Мал.); *Гроза буде — хмара аж на землю лягає* (О. К.). Ці речення співвідносні зі складнопідрядними причиновими: можна перед другою частиною вставити причиновий сполучник *бо*;

5) речення з наслідковим значенням, у яких друга предикативна частина означає наслідок дії чи стану, про які мовиться в першій

частині: *Вітер війнує — листя з клена жовте, жовто-золоте полетіло* (П. Т.); *Махнула осінь в ліси — вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими фарбами* (Фр.). У таких реченнях можна вставити сполучник *так що*;

б) речення з порівняльним значенням, в яких зміст першої предикативної частини порівнюється зі змістом другої: *Роса блищить на сонці — чисте срібло* (Коц.). Такі речення легко перетворити на сполучникові, вставивши сполучники *мов, немов, наче*;

7) речення з приєднувальним значенням, в яких друга предикативна частина містить додаткове зауваження до першої частини або оцінку повідомлення в ній: *Я розкажу вам про замерзлу квітку: вона чорніє в мене на столі* (Чуб.).

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами належать до речень закритої структури, складаються завжди з двох предикативних частин і не допускають свого поширення іншими частинами. Вони широко використовуються в художній літературі і є характерними для розмовного стилю мовлення.

Розділові знаки у безсполучникових складних реченнях

Залежно від змістових відношень, які встановлюються між предикативними частинами, у безсполучникових складних реченнях ставляться такі розділові знаки: кома, крапка з комою, двокрапка, тире.

1. **К о м а** ставиться між однотипними частинами безсполучникового речення, які тісно пов'язані між собою за змістом і виражають одночасність, послідовність чи сумісність дій: *Засвітить місяць, засяють зорі, земля потоне в сріблястім морі* (Олесь).

2. Якщо частини безсполучникового складного речення зберігають певну самостійність у змістовому відношенні або значно поширені й мають у своєму складі розділові знаки, то між ними ставиться **к р а п к а з к о м о ю**: *В грудях жвавість росте; думка кличе вперед; знов я повен надії і віри* (Гр.); *Од зеленого берега ніби повіяло холодком; холодок ніби лащився до лица, милував його, влив в тіло розкіш життя, почування радісне, безклопітне й безжурне, як сама молодість* (Н.-Л.).

3. **Двокрапка** у безсполучникових складних реченнях ставиться:

а) якщо друга частина пояснює, розкриває зміст першої частини: *Знаю я: моє ім'я не згасне на прийдешнім сонячнім путі* (Сос.); *Ідеш: волошки у житах, березка в'ється по стеблині* (Олесь);

б) якщо друга частина вказує на причину того, про що говориться в першій частині (між частинами можна вставити сполучник *тому що*): *Далеко на сході стало червоніти небо: сонце сходило* (О. М.).

4. **Тире** в безсполучникових складних реченнях ставиться:

а) якщо зміст предикативних частин безсполучникового речення зіставляється або протиставляється: *Думав, доля зустрінеться — спіткалося горе* (Т. Ш.);

б) якщо друга частина вказує на швидку зміну подій: *Лише, бувало, розплющив очі — ласкавий світ б'є в вікно, в шибку зазирає веселий поранок, озивається лагідний материн голос* (Горд.);

в) якщо в першій частині вказується на час або умову, за якої відбувається дія в другій частині: *Я входжу в ліс — трава стає навшпиньки, кошлатий морок лапу подає* (Кост.); *У товаристві лад — усяк тому радіє* (Гл.);

г) якщо друга частина виражає наслідок чи висновок того, про що говорилося в першій частині: *Вдаримо гучно ми в дзвони — всесвіт обійде луна* (В. Ч.);

д) якщо друга частина містить порівняння: *Подивилась ясно — заспівали скрипки* (П. Т.).

Вправа 541. Охарактеризувати складні безсполучникові речення за структурою. Визначити безсполучникові речення з однотипними й різнотипними частинами.

1. Жива водиця всохнуть не дає: зніма утому, в спеку — прохолодить. 2. Я вірю в силу доброти, добро завжди сильніше злого... 3. Усі мовчять — щось мати каже. Цвітуть притишено слова. 4. Се-

бе питаю: може ще не пізно зібрати в слово молоде тепло? (З тв. В. Крищенко). 5. Скоро сонечко пригріє, потечуть струмки, темний гай зазеленіє, зацвітуть квітки (Олесь). 6. Гули бджоли над розквітлою липою, гули джмелі в тон розквітливому згасанню струн (Чуб.). 7. Є в людини стежка чи дорога із юнацьких, із далеких гін — сто разів вертає до порога і приводить серце на поклін (Мал.). 8. Роде рідний! Не стлумить нашу жилаву породу — сто вітрів в ногах лежить мого роду і народу... (Драч). 9. Вдень почав танути сніг, капали краплі з дахів (Сух.). 10. Спить на подвір'ї жито в снопах, сплять чорнобривці, сплять горобці у стрісі, спить і лелека на одній нозі (Вінгр.). 11. Бувають дивні на землі діла — серед зими черешня зацвіла (Павл.). 12. Не вчи плавати шуку: шука знає цю науку (Н. тв.).

Вправа 542. Визначити різновиди складних безсполучникових речень і охарактеризувати відношення, які встановлюються між предикативними частинами.

1. Нап'юся з живої кринички — візьму доброти від землі (П. С.). 2. Неначе за вічну провину судилось людині оце: побачити щастя у спину, а горе своє — у лице (Л. Талалай). 3. Був пізній вечір, зійшов червоний місяць (Ю. Яновський). 4. Санько раз у раз позирає у далеч: над лугом піднімається чорна стіна... (Бл.). 5. Хай буде так: пізнавши будень, у праці радісно зростем! (Вл.). 6. Печаль моя — ріка без переправи, на тому боці спогади живуть (Кост.). 7. Людей пильнує правда у житті, брехня жене у нетрі непролазні (Павл.). 8. Мені нагадують людські серця крихке й тоненьке серце олівця — зламати легко, застругати важче, списати неможливо до кінця (Павл.). 9. Забудеш рідний край, тобі твій корінь всохне... (П. Т.). 10. Закон життя: злякатися — кінець (Кост.). 11. Безсмертя виростає не з могили, воно встає з коліски до вікна — в житті його велика таїна (Павл.). 12. Землі кланяйся низько — до хліба будеш близько (Н. тв.). 13. Нічка осіння, похмура; вітер по лісі шумить (А. Кр.).

Вправа 543. Встановити тип змістових відношень між частинами безсполучникових складних речень. Поставити необхідні розділові знаки й пояснити вживання їх.

1. Вогонь виходить з темної льодини грім визріває в ложі тишини... (Павл.). 2. Добрий все бачить лиш добре підлий лиш підле у других (Фр.). 3. Життя росте лишень з любові лишень краса людей навчає жить (Павл.). 4. Цвітуть сади біліють хати, а на горі стоять палати, неначе диво (Т. Ш.). 5. Кинь ячмінь у болото вбере тебе в золото (Н. тв.). 6. Учись на старість буде як знахідка (Н. тв.). 7. Поглянь народ твій — раб з рабів, чужими й рідними забутий, гниє віки в недолі лютій і віру в долю загубив (Олесь). 8. Законів боротьби нікому не зламати закони материнства не перемінить (П. Т.). 9. Історії ж бо пишуть на столі ми ж пишем кров'ю на своїй землі (Кост.). 10. Крізь вікна книг свободи світло ллється майбутнього видніє далина (Павл.). 11. Найогидніші очі порожні найгрізніше мовчить гроза найнікчемніші дурні вельможні найпідліша брехлива сльоза (Сим.). 12. Ось послухай десь за гаєм соловей заплакав враз (Олесь). 13. Проминуло за весною літо все навколо золотом повите (Заб.). 14. Побачив шпака знай весна біля порога (Н. к.). 15. Вже темна осінь надійшла зів'ялий лист паде по листю повагом до нас грізна зима іде (С. В.).

Вправа 544. Утворити з наведених простих речень усі можливі різновиди безсполучникових складних речень. Визначити змістові відношення між частинами в утворених реченнях і пояснити розділові знаки.

1. Серце забилося радісно. Ми під'їжджали до моря. 2. Прошло літо. Настала осінь. 3. Достиглі хліба шумлять повним колосом. Колгоспники зберуть багатий урожай. 4. Продержало з тиждень морозом. Земля залякла, як кістка. 5. День обіцяє бути погожий. На небі ні хмариночки, ні плямочки. 6. Кожен повинен усвідомити необхідність бережного ставлення до природи. Тоді її можна буде зберегти для майбутніх поколінь. 7. Несподівано загравав баян. На другому кінці села почулася весела пісня.

Вправа 545. Зробити повний синтаксичний розбір безсполучникових складних речень за поданою схемою.

Схема аналізу:

1. Речення для аналізу.
2. Зі скількох предикативних частин складається? Назвати їх.
3. Тип речення: з однотипними чи з різнотипними частинами.
4. Які смислові відношення встановлюються між предикативними частинами?
5. Засоби зв'язку предикативних частин.
6. Характеристика предикативних частин складного безсполучникового речення за головними членами, за другорядними, за ускладнювальними засобами, за повнотою.
7. Розділові знаки в реченні.
8. Графічна схема речення.

Зразок аналізу:

Усний

Письмовий

Небо раптом нахмурилось, місяць ліг за хмару (Г. Тютюнник).

Речення складне, безсполучникове, складається з двох предикативних частин: 1) *небо раптом нахмурилось*, 2) *місяць ліг за хмару*, речення з однотипними частинами, між предикативними частинами — перелічувальні відношення, виражається часова послідовність дій, предикативні частини поєднані між собою перелічувальною інтонацією, порядком розташування частин та співвідношенням видо-часових форм дієслів-присудків: минулий час доконаного виду; перша частина — просте речення, двоскладне, поширене, неускладнене, повне; друга — просте речення, двоскладне, поширене, неускладнене, повне; між предикативними частинами ставиться кома.

Графічна схема: [], [].

Речення складне, безпол., склад. з двох предик. частин: 1) *небо раптом нахмурилось*, 2) *місяць ліг за хмару*, реч. з однотип. частинами, переліч. віднош., часова послід. дій, частини поєдн. переліч. інтонац., порядком розташ. частин та співвіднош. видо-часов. форм дієсл.-присудків; 1 частина — просте реч., двоскладне, пошир., неусклад., повне; 2 — просте реч., двоскладне, пошир., неусклад., повне; між частинами кома.

[], [].

1. Тече вода з-під явора яром на долину, пишається над водою червона калина (*Т. Ш.*). 2. Вітер дихне — пшениці ворухнуться розкішні, вусом шелесне ячмінь (*Дор.*). 3. На годину спізнишся — за рік не доженеш (*Н. тв.*). 4. І відчула: доросле й маля, і вода, і трава, і земля — все любов'ю тобі промовля (*Мал.*). 5. Наслухавшись козацьких мудрих дум, заснуть не могу — мучать давні муки (*Кр.*). 6. Встала мати Україна, сонце засвітила, пробудилася народна, незнищенна сила (*Павл.*). 7. Поглянь: уся земля тремтить в палких обіймах ночі (*Олесь*). 8. Справедливо кажуть: немає буднів — є буденні люди (*Журн.*).

Вправа 546. Виписати з художніх текстів 8—10 безсполучникових складних речень і охарактеризувати їх.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які складні речення називаються безсполучниковими?
2. Які основні засоби зв'язку предикативних частин безсполучникових речень?
3. Які типи безсполучникових складних речень виділяються в мовознавчій науці?
4. Охарактеризувати безсполучникові складні речення з однотипними й різнотипними частинами. Навести їх приклади.
5. Які розділові знаки ставляться між частинами безсполучникового складного речення?
6. Дібрати або придумати приклади безсполучникових складних речень з різними розділовими знаками й пояснити їх вживання.

БАГАТОКОМПОНЕНТНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

§ 118. ТИПИ БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Складними багатоконпонентними (ускладненими) вважаються речення, що складаються з трьох і більше предикативних частин. Ними можуть бути складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові та комбіновані (з різними типами зв'язку) конструкції. Речення з різними типами зв'язку в мовознавчій літературі ще називають складними синтаксичними конструкціями.

Багатоконпонентні складні речення мають ряд специфічних ознак: а) наявність трьох і більше предикативних частин; б) наявність у їхньому складі мінімум двох сполучників (для сполучникових речень); в) специфіка порядку розміщення частин для різних типів.

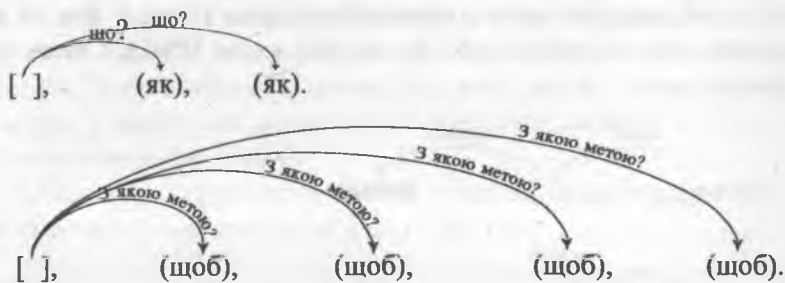
І. Предикативні частини багатоконпонентних складносурядних речень поєднуються в одне ціле сурядними сполучниками — єднальними та розділовими: *І щось відмирає, і час заколисує рани, і все ж таки щось не вмира* (Б. Ол.); *Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові, і пливли багрові хмари в вишині, і співала осінь весняні пісні* (М. Р.); *То вітрець дихне по ниві, то коник в житті засюрчить, то радісно бджола з добутком, злетівши з квітки, задзижчить* (Гл.).

Складносурядні речення, предикативні частини яких поєднуються протиставними сполучниками, належать до речень закритої структури, тобто вони лише двочленні. Проте протиставні сполучники можуть входити до складу багаточленного складносурядного речення, в якому є й інші сполучники: *Ти глянула поглядом владним, безжалісна музо, і серце моє затремтіло, і пісня моя залунала, а ти, моя владарко горда, втішалася піснею бранки, і очі твої променіли вогнем переможним, і вабив мене той огонь, і про все заставляв забувати* (Л. Укр.).

II. У багаточленних складнопідрядних реченнях об'єднується кілька підрядних частин. Серед них розрізняють такі типи: 1) конструкції з супідрядністю; 2) конструкції з послідовною підрядністю; 3) конструкції з послідовною підрядністю і супідрядністю.

1. Конструкції з супідрядністю. Супідрядність — це вид підпорядкування, коли підрядні частини (дві й більше) безпосередньо залежать від тієї самої головної частини. Супідрядність буває однорідна й неоднорідна.

Однорідною супідрядністю називається такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних частин одного типу пояснюють головну частину чи якийсь її член. Отже, такі підрядні частини завжди виконують однакову синтаксичну функцію і є однорідними: *Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає* (Т. Ш.); *Молися Богу за Україну, молися, сину мій! Щоб підняв її з руїни, щоб дав він волю їй! Щоб сонце правди і свободи над нею сяло день і ніч; щоб всякі свари і незгоди повік втікли від неї прич!..* (С. Б.). Схеми цих речень такі:

Підрядні частини в однорідних супідрядних реченнях звичайно приєднуються до головної частини за допомогою однакових сполучників, що повторюються, як у наведених вище реченнях. Проте зустрічається вживання й різних сполучників, але підрядні частини відповідатимуть на однакові питання й пояснюватимуть головну частину чи її член в одному плані, в одному відношенні: *Невинна біль змінилась в гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала, де соловей співав пісні весільні* (Л. Укр.).

Повторюваний підрядний сполучник, що приєднує першу підрядну частину, перед іншими підрядними частинами може опускається, а зв'язок між підрядними частинами в таких випадках виражається або за допомогою сполучників сурядності, або безсполучниково: *Минули тії часи, коли в грізній Січі гарцювало тут славне козацтво і земля дрижала під копитами коней* (М. Ол.).

Сурядний зв'язок між однорідними супідрядними реченнями нерідко виявляється в тому, що поряд із сполучником підрядності вживається сполучник сурядності: *Забула, мабуть, доля злая, відкіль наш рід і що за птиці ми* (Гл.).

Неоднорідною супідрядністю називається такий вид підпорядкування, коли кілька підрядних частин різних типів стосяються або одного якогось члена головної частини, даючи йому різнопланову характеристику, або різних його членів. Пояснюючи один і той самий член головної частини, неоднорідні супідрядні відповідають на різні питання: *Коли Черниш підходив до поста, його увагу привернув кремезний, плечистий сержант, який саме розмовляв про щось з прикордонниками* (Гонч.); *Він не міг уявити, що це дійсно так, бо не знав цього* (Риб.). Схеми цих речень такі:

Неоднорідна супідрядність, при якій підрядні частини пояснюють різні члени головної частини, називається різночленною: *Найголовнішою темою нових творів М. Рильського, який чуйно прислухається до настроїв, дум і почуттів людей, є тема боротьби за мир, що за післявоєнні роки охопила всіх трудящих людей світу* (О. Біл.).

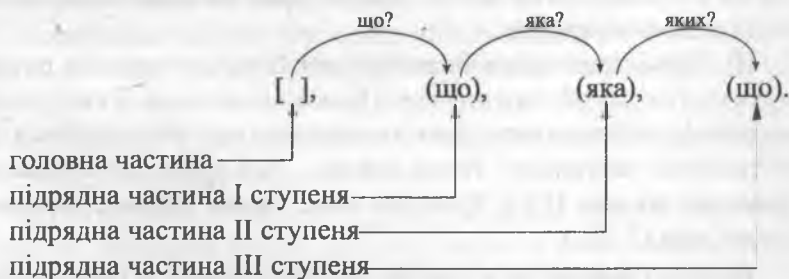
Неоднорідна супідрядність може бути й одночленною — тоді, коли дві й більше підрядних частин пояснюють те ж саме слово головної або й усю головну частину, відповідаючи на різні питання: *Донеччино моя... Ти з піснею мене, коли гули гармати, послала, щоб тебе прославив я в піснях* (Сос.)

Окремо виділяються складнопідрядні речення з кількома підрядними, в яких маємо як однорідну, так і неоднорідну супідрядність. Це змішаний тип складнопідрядних речень з кількома підрядними: *Як залє Вербівку літє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся її кучерява долина здається буйними зеленими прозорими хвилями, що десь набігли з моря* (Н.-Л.).

2. Конструкції з послідовною підрядністю. Послідовна, або ступенева, підрядність характеризується тим, що одна підрядна частина залежить від головної частини (підрядна частина I ступеня), а кожна наступна — від попередньої щодо неї підрядної частини (підрядні частини II, III і т. д. ступенів).

Кожна підрядна частина стосовно наступної підрядної виступає в ролі головної, й усі вони становлять своєрідний блок підрядних частин: *Треба глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка живиться із народних джерел, що ніколи не замулюються* (Панч).

Схематично залежність частин складнопідрядного речення з послідовною підрядністю зображується так:

Отже, при послідовному підпорядкуванні існує ланцюгова залежність підрядних частин.

Найпоширенішим різновидом складнопідрядних речень з послідовною підрядністю є такі, в яких першою виступає головна частина, а далі послідовно розміщуються підрядні частини. У мовленні вживаються й інші різновиди: ланцюг підрядних частин передре головній частині: *Коли в один прекрасний день помічаєш, що якась частина твоїх надій раптом проростає в душі твого сина, який з власних порухів стає близьким тобі в твоєму ремеслі, — серце виповнюється невимовною радістю* (Сух.).

3. Конструкції з послідовною підрядністю й супідрядністю. Окремий структурний тип складнопідрядних речень з кількома підрядними становлять такі, в яких підрядні частини приєднуються до головної не одним, а різними способами — способом супідрядності й способом послідовної підрядності: *А Леся обмірковувала своє. Бачила себе увітчанною серед рідної серцю природи, де вона ніколи не скучала, де багато пісень, що їх вона любить над усе* (М. Ол.).

Схема цього речення така:

Зі схеми видно, що в реченні поєднується однорідна супідрядність і послідовна підрядність. Конструкції з послідовною підрядністю й супідрядністю мають немало варіантів залежно від комбінації складових частин.

III. Характерними для багаточленних безсполучникових речень є структури, що об'єднують три й більше значеннєво й синтаксично однофункціональних предикативних частин, тобто речення з однотипними частинами: *Трава зеленіє, льон синіє, гречка пахне, пшениця жовтіє* (Гл.); *Кричать сови, спить діброва, шепчуть густі лози* (Т. Ш.).

Безсполучникові багаточленні складні речення з різнотипними частинами у мовленні вживаються рідко, частіше зустрічаються

структури, що містять у собі одночасно й однотипні, й різнотипні частини: *Рвучко встав, озирнувся: товариші спали, багаття ледве тліло* (Гонч.).

IV. Складні багаточленні речення з різними типами зв'язку (складні синтаксичні конструкції). Крім “чистих” складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових складних речень, у мові функціонує значна кількість конструкцій, у яких є різні типи зв'язку, так звані сполучникові складні синтаксичні конструкції й сполучниково-безсполучникові складні синтаксичні конструкції. Вони надзвичайно різноманітні з погляду можливих поєднань предикативних частин, серед них виділяють кілька типів: 1) із сурядністю й підрядністю; 2) із сурядністю й безсполучниковим зв'язком; 3) із підрядністю й безсполучниковим зв'язком; 4) із сурядністю, підрядністю й безсполучниковим зв'язком.

Речення з сурядністю й підрядністю широко представлені в мовленні, в них одні предикативні частини поєднані сурядним зв'язком, а інші — підрядним: *Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека* (Гонч.). Взаємопорядок предикативних частин у цих реченнях — вільний: у препозиції може виступати й складнопідрядне речення: *Йому ще в штабі розтлумачили, як знайти третій батальйон, і тепер він ішов по-під насіпом* (Гонч.). До речень цього типу відносять і такі, в яких одне підрядне речення своїм змістом стосується двох чи більше сурядних частин: *Як тільки зайшов будень, небо спохмурніло і почав сіяти лапатай сніг* (Перв.).

Складнішими за щойно розглянутий тип є конструкції, в яких сурядним зв'язком поєднуються кілька сурядних частин і складнопідрядне речення: *Я знов пригадую весну свою хлоп'ячу, що квітла у вітрах в донецькій далині, і вчителя свого лице я бачу, і н'є душа моя слова його ясні* (Сос.).

Часто також зустрічаються сурядно-підрядні складні речення, в яких поєднуються кілька сурядних речень і кілька складнопідрядних: *Сонце вже покотилось на захід, а над полями здіймалась легка пара, і в небі, як листя осики, тріпотіли крильцями*

жайворонки, і зеленим соком душили трави, в які причепури-
лися горбки (Панч).

Найменшу в кількісному відношенні групу становлять сполуч-
никово-безсполучникові речення з сурядністю й безсполучниковим
зв'язком. Частина таких речень можуть поєднуватися сурядним
зв'язком і безсполучниковим, при якому предикативні частини є
однорідно незалежними, однотипними (у значенневому аспекті во-
ни співвідносяться з сурядними частинами складносурядних ре-
чень) або семантично неоднорідними, різнотипними (у значенне-
вому плані співвідносні з головною й підрядною частинами склад-
нопідрядних речень), або ж становлять поєднання однорідно не-
залежних і семантично неоднорідних частин (змішаний тип):
*Пташки замовкли, трави стихли, лише берези сколихнулись,
лише вербиці поклонились, та вітер листям золотим од дере-
ва до дерева почав шурляти, кружляючи червоне* (П. Т.); *Міс-
то жило тривогою: зовсім недавно ним прокотилася небаче-
на досі хвиля страйків і демонстрацій, і тепер, обагрене ро-
бітничою та солдатською кров'ю, воно готувалося до наступ-
них боїв* (М. Ол.); *Учні успішно закінчили третю чверть, і знову
перед ними постали відповідальні завдання: витримати екза-
мени* (Газ.).

Складні сполучниково-безсполучникові речення з підрядністю й
безсполучниковим зв'язком досить широко вживаються в сучас-
ній українській мові. В реченнях цього типу, як і попереднього, мо-
же виявлятися різний безсполучниковий зв'язок, а тому серед них
виділяють теж кілька груп: 1) з підрядністю й безсполучниковим
зв'язком, властивим однорідно незалежним, однотипним частинам:
*Ми знялися гордо і крилато, бачим світ і небо молоде, той, ко-
го навчила ти літати, з піднебесся не впаде!* (Мал.); 2) з підряд-
ністю й безсполучниковим зв'язком, властивим семантично неод-
норідним, різнотипним частинам: *Пасажири, які їдуть через Дон-
бас до моря, похапцем зачиняють вікна вагонів од пилу і ву-
гляного порошу, — їм і на думку не спаде, що цей край насправ-
ді інакший, що повітря в ньому цілюще й солодке...* (Ю. Я.);

3) з підрядністю й безсполучниковим зв'язком різних типів: *Перед нами оживали неозорі лани, нам вчувався сріблострунний спів жайворонка, здавалось: ми чуємо пахощі степових трав, яких так багато було навколо* (Д. Тк.).

Складні сполучниково-безсполучникові речення з сурядністю, підрядністю й безсполучниковим зв'язком також досить поширені в мові. Сполучниковий зв'язок між предикативними частинами поєднується з різними типами безсполучникового зв'язку в різних варіантах: *Молоденькі, гіллясті берізки, може, тільки вночі покрилися листям, і те листя було ще навіть не зеленим, якимось світло-багряним з ледве помітною жовтизною, таке тендітне, що так здавалось: от-от воно розтане, випарується під гарячим промінням сонця* (Зб.); *Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечінь, мов читає живу книгу далі; у плюскіт стебла непомітно влітаються голоси його великої рідні, і кожне поле дивиться на нього допитливими очима друзів, що, мов казку, підводили до сонця народне добро* (Ст.).

Речення з сурядністю, підрядністю й безсполучниковим зв'язком — це найбільш різнопланові в синтаксисі конструкції.

Синтаксичний розбір складних синтаксичних конструкцій робимо так само, як і аналіз двочленних речень, оскільки як окремий структурний тип речень на нижчих рівнях членування вони ніяких специфічних особливостей не мають. Розділові знаки в таких конструкціях вживають на загальних підставах — з урахуванням виду синтаксичного зв'язку і смислових відношень між предикативними частинами.

§ 119. ПЕРІОД

Термін “період” походить від грецького слова *περίοδος*, що означає коло, окружність, обертання. В значенні ж лінгвістичного терміна слово “період” означає особливу синтаксичну конструкцію, яка характеризується ґрунтовним, розгорнутим викладом певного змісту й водночас — структурною цілісністю.

Період не є окремим структурним типом речення, його не можна віднести до жодного з відомих структурних типів. В окремих працях період відносять до складних речень¹. Але це не зовсім точно. Період — це своєрідна організація складних, а інколи й простих, переважно ускладнених речень: *Коли в грудях моїх тривога то потухає, то горить; коли загублена дорога, а на устах любов тремтить; коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, — тоді рука моя не хоче пером виводити пісні* (М. Р.); *Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, — і став перед нами острів із моря* (Коц.).

Періоди не мають єдиної граматичної структури. Визначальною ознакою періоду є специфіка побудови їх. Усі вони чітко діляться на дві частини. У першій частині є обов'язково ряд однорідних елементів, подібних за будовою й за граматичною та смисловою функцією, які залежать від другої частини, що завершує весь вислів. Кожен з однорідних елементів, що входять до складу першої частини періоду, може більшою чи меншою мірою ускладнюватися найрізноманітнішими синтаксичними засобами уточнення висловленої думки — підрядними реченнями, відокремленими членами, вставними словами: *Ні насторожений шуліка, що годинами кружляє високо в небі; ні невідомий вершиник, що вряди-годи беззвучно проскоче по обр'ю; ні чабан, що маячить на далеких толоках по плечі в текучому мареві, — ніщо не розвіє, ніщо не порушить степового величного спокою* (Гонч.). У цьому періоді однорідні підмети ускладнені залежними від кожного з них означальними підрядними реченнями.

Отже, істотною рисою періоду є те, що в ньому більш-менш повно висловлено певний зміст (перша частина), а в другій частині підведено підсумок, зроблено висновок із наведених фактів.

¹ Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К.: Рад. шк., 1982. — С. 203.

Періодові властивий постійний порядок розміщення його частин: спочатку перша частина, а потім друга. Такий порядок розташування частин обов'язковий, зміна його призведе до руйнування ритмічності, завершеності вислову.

Період має інтонацію, властиву лише йому. Перша частина періоду характеризується специфічною висхідною інтонацією: при збереженні загальної перелічувальної інтонації кожен наступний з однорідних елементів вимовляється вищим тоном, ніж попередній, кульмінація тону припадає на останній член і завершується тривалою паузою. Друга ж частина починається значно нижчим тоном і вимовляється з завершальною інтонацією.

Між першою й другою частинами на місці паузи ставиться кома й тире.

Усне розмовно-побутове мовлення, як мовлення ситуативне, практично несумісне з уживанням періодів. Ця конструкція властива монологічному мовленню. До періоду нерідко вдаються письменники, публіцисти, оратори. Застосування його надає розповіді розміреності, плавності, допомагає систематизувати факти.

Вправа 547. Переписати речення, визначити кількість предикативних частин та засоби зв'язку між ними. Встановити різновид багатокomпонентного речення.

1. Правда, я зігнувся в бурі життєвій, і тремтить останнє листя моїх мрій, але в серці й досі ще огонь палає, і рука то кобзу, то меча тримає... (*Олесь*). 2. Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все навкруг, як після теплої дощу в росі важкій зелений луг (*Павл.*). 3. Сьогодні є зелені свята, зелена є трава, моя душа була розп'ята, сьогодні знов жива... (*Ант.*). 4. Не китайкою покрились козацькі очі, не вимили біле личко слізоньки дівочі: орел вийняв карі очі на чужому полі, біле личко вовки з'їли... (*Т. Ш*). 5. І колишеться м'ята, і тремтить далина, і доріг тих багато, а вітчизна одна (*Мал.*). 6. Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче і посміхається крізь сльози осінь і напрошує журбу на мою наболілу душу (*Ст.*). 7. І стеляться обрії милі, і вечір в ясній даліні, і

карії очі, і рученьки білі ночами насняться мені (Мал.). 8. А серце не хоче марніти, без тебе гірка самота. Для чого ж морози на квіти, навіщо минають літа (М. Тк.). 9. Заснути так, щоб не почути в сні таємних землетрусів і розпуки, яку несуть пісні та мужні руки, обрубані катами на струні (Павл.). 10. Сосна на стежку глицію сипле, скрипить береза на вітрах, проміння райдужно розквітле біжить вперед по стовбурах (Тк.).

Вправа 548. Охарактеризувати багатокomпонентні складнопідрядні речення, розрізливши супідрядність і послідовну підрядність. Накреслити схеми речень.

1. Україно! Моя нене мила! Даси мені серце нове і нову силу, щоб з братами за ту правду одностайно стати, братів моїх менших, бідних розуму навчати; щоб із ними наше давнє лихо одбувати, щоб із ними щирим серцем господа благати... (Верб.). 2. Я загоїти хочу вам рани не на віки, чи роки — на мить... Бо розмиють їх знов океани, бо ще буря і досі шумить (Олесь). 3. Коли в дорогу ти збирався, казала мати, як прощавсь, щоб і чужого научався, й свого ніколи не цуравсь (Біл.). 4. Співучий шелест наших нив докотиться, мов пісня, розкаже, хто хліба зростив, яким у полі тісно (Пр.). 5. Я все ж радий, що вмів співати просто, благословляючи людей і кожну мить, що моє серце, виснажене доста, учили прагнути, горіти і любить (Фальк.). 6. Щоб Україні дорогій здобути іншу, кращу долю, щоб повернуть народу волю і визволить край любий свій — гріхи татар, гріхи ляхів... на себе б я прийняв без слів (Ст.-Ч.). 7. Зайчик їсти захотів, не зна, що робити, бо вночі засипав сніг і траву, і квіти (К. П.). 8. Якщо письменник любить свій народ і хоче йому всіляких благ, то він хоче й ще одного: щоб про це знали люди (Тют.). 9. От у цей час, коли зійшла зоря ця вечорова, хтось найрідніший, хто думає про нього й тужить за ним, теж дивиться на цю саму зорю, в цю саму хвилину... (Багр.). 10. І тебе, широковіта, пісня не забуде, поки берег рідний мити сина хвиля буде. Поки голос не злунає з рідної долини, поки мати не сховає останнього сина (Філ.). 11. Я світ увесь сприймаю оком, бо

лінію і цвіт люблю... Люблю слова, що повнодзвонні, як мед пахучі і п'янкi, слова, що в глибині бездонній пролежали глухі віки (Др.-Хм.).

Вправа 549. Охарактеризувати багатокomпонентні речення, накреслити структурні схеми цих речень.

1. Я вірю в силу доброти, що має долю роботящу, що хоче, щоб і я, і ти, і все — було на світі краще (Кр.). 2. Коли б усі одурені прозріли, коли б усі убиті ожили, то небо, від прокльонів посіріле, напевне б репнуло від сорому й хули (Сим.). 3. Юля дивилася на сонце і розуміла, що воно знає найбільше за всіх у світі, бо йому геть усе-усе видно, бо воно було на самісінькім вершечку неба (Сл.). 4. Якщо зібрати сльози матерів, що пролились за дочок і синів, які навiк у битвах полягли, які за щастя юність віддали, то море створиться із сліз отих, із сліз печально гнівних і палких... (Тк.). 5. У той день я записав у щоденник все, що мені пощастило дізнатися про властивості сонячних променів, під дією яких у нас в організмі утворюються вітаміни (О. Св.). 6. Десятикласники, за-тамувавши подих, слухали свого Василя Олександровича і дивувалися не тільки його знанням, його пам'яті, а й тій простоті й сердечності, з якою він розповідав їм про слово, про мову, про книгу, про велике могутнє море, яке називається літературою (Цюпа). 7. Дітей цікавить, коли та хто спорудив фортецю, які точилися під її стінами битви, що в ній тепер (М. Ол.). 8. Я світ увесь сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала промінні глибоко урізались в мою ріллю (Др.-Хм.). 9. О тату мій, моя старенька мати! Якби ви тільки знали, як я рад, що я живу, що йду перемагати, що я у армії життя солдат (Павл.). 10. Давно те минуло, як тими шляхами, де йшли гайдамаки, — малими ногами ходив я, та плакав, та людей шукав, щоб добру навчили (Т. Ш.). 11. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати клепання коси (Довж.). 12. Але правди в брехні не розмішуй, не ганьби все

підряд без пуття, бо на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (*Сим.*).

Вправа 550. Переписати та охарактеризувати складні речення з різними типами зв'язку. Накреслити структурні схеми їх та пояснити розділові знаки.

1. Але воно живе — забуте й незабуте, а час не зупиняється, а молодість біжить, і миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому прожити (*Сим.*). 2. І хоч тепер уже лягла утома і борозни прорізали чоло, — я все ж радий, що кожному кому в своїх піснях я напоїв теплом (*Фальк.*). 3. Зійде сонце, сонце волі, поспadaють ланцюги, і весь край в щасливій долі, як в ясному ореолі, засміється навкруги (*Олесь*). 4. Вранці сніг заблищав так, ніби зима жменьками понасипала блискіток, і вони всі сяяли і промінилися (*О. Ів.*). 5. Стихне непогода, білочка з гнізда вилізе, струснеться і поплигає з дерева на дерево — їжу собі здобувати: де ялинову шишку зірве, де сухий гриб найде, який сама влітку на гілці сушити залишила (*В. Чапліна*). 6. Коли вона загляне в сад — наллється соком виноград, і різні яблука ренет солодкі стануть, наче мед (*І. К.*). 7. Горів десь небокрай, і брали люди його пісні собі у груди, несли Тарасів заповіт у той широкий, вольний світ, який він вірив — буде, буде! (*Заб.*). 8. Поволі темнішає поле й до місяця сяє в росі, та очі мої вже ніколи сльозами не блиснуть красі: покинули друзі безсилі мене умирати в степу, де вітер гойда на могилі у житі одвічну журбу; де сокіл мандрує під небом й несе мою волю кудись; де серце моє вже над степом не здужає крикнути “вернись” (*Осьм.*). 9. Такий мій гріх і вічна мода — всьому навчитись хочу я, що вмє вчителька моя, неперевершена природа, щоб повторити образ твій, невинний, жалібно-веселий, у переливах акварелей, у золотавих тінях мрій, усе вселенське відтворить — від краплі моря до світила (*Ю. Б.*). 10. Хліборобська праця звично панує тут, все відбувається в ніби неквапливому, розміреному ритмі, а насправді спішать, спішать, щоб устигнути, щоб із вирощеного ні зернини не втратити, бо ж відомо: нива раз на рік родить! (*Гонч.*).

Вправа 551. Записати речення, визначити будову складних речень за способом зв'язку між частинами, охарактеризувати значення частин складного речення.

1. Всі книги прочитай, що дивляться ласкаво, пізнай слова природи свого краю — і, може, лиш тоді будеш мати право сказати усім: нічого я не знаю. 2. Кудись біжимо, бо веселі та юні, і стелить весна нам шовки напоказ, а нашої мрії вітри семиструнні мелодію щастя складають для нас. 3. Змовкнуть співи, змовкнуть жарти, сон приспить малят усіх... А веселе сонце завтра збудить знов дитячий сміх. 4. Наша доня чепуруха — миє шию, миє вуха, миє руки, миє ніжки, як лягає спати в ліжко, та іще гарненько очі миє — аж блищать вони, щоб приходили щоночі голубі чистенькі сни (*3 тв. В. Крищенко*). 5. Зайчик зщулився в кущах, бо напав на нього страх: жовтий лист зашелестить — зайчик зиркне, затремтить, жолудь з дуба упаде — зайчик вушками пряде (*К. П.*). 6. Стає майстром педагогічної праці найшвидше той, хто відчув у собі дослідника (*Сух.*). 7. Коли учителі будуть привітні й ласкаві, не будуть відштовхувати від себе дітей своїм суворим поведженням, а будуть приваблювати їх своєю прихильністю, манерами і словами... словом, коли вчителі будуть ставитися до учнів з любов'ю, тоді вони легко завоюють їхні серця так, що дітям буде приємніше бути в школі, ніж дома (*Ком.*). 8. Василь Симоненко був винагороджений даром, який дається одиницям: йому судилося на одному з критичних поворотів історії бути обранцем, устами якого промовляє доля нації (*Кош.*). 9. Сонце ще не зійшло, хоч на східному прюзі небо налилося багряним спалахом, неначе якийсь незримий художник заґрунтував його червоними барвами, щоб відбити на велетенській картині рожевий схід (*Цюпа*). 10. Воно таки прокинулось в мені, оте могутнє, прозорливе око, що ним Творець дає си-нам своїм узріть в бутті усе святе й високе, що всяке Зло в Добро переплавля, і перетворює Питьму на Світло, і тим дає душі нове життя — прожить дає красиво, чисто, світло... (*О. Г.*).

Вправа 552. Дібрати з художніх текстів 6 складних речень з різними типами зв'язку, охарактеризувати їх і накреслити схеми.

Вправа 553. Серед наведених уривків визначити та охарактеризувати періоди. З'ясувати, які речення оформлено у вигляді періодів (прості ускладнені, складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові).

1. Не лицемірити, не чванитись пихато, не дуракам пускати в очі дим, не з мудрим виглядом зазубрені цитати вигукувати голосом худим, — я не цього бажаю, не папуга, щоб віддаватись цьому ремеслу. Я хочу правди бути вічним другом і ворогом одвічним злу (*Сим.*). 2. Як у нашому селі в крицю вдарять ковалі, як у небі голубому закурличуть журавлі, — так і знай: не за горами із пахучими вітрами, з солов'їними піснями йде весна по всій землі (*Б. Ол.*). 3. Ні долі, ні волі у мене немає, зосталась тільки надія одна: надія вернутись ще раз на Україну, поглянути ще раз на рідну країну, поглянути ще раз на рідний Дніпро, — там жити чи вмерти, мені все одно (*Л. Укр.*). 4. Захвилювалися народи, і захитався Третій Рим, війнуло подихом свободи над рабством довговіковим, пра відродження, — доволі в покорі жити і ганьбі (*Лук.*). 5. Той гострий меч подвижницького слова, той титанічний молот дивних діл, що нам низька, погоджувана мова вогонь палкий кресала з мертвих тіл, той велетенський гнів, що шівстоліття гнучких рабів бичем погорди бив, що їм влітав терни в вінки і квіття, бо так безмежно нищих полюбив, — те все тепер — клубок охлялих нервів, страждених м'язів і пригаслих віч... (*Боб.*). 6. Я не беру життя байдуже. Високих дум святі скрижалі, всі наші радощі і жалі, всі ті боління і надії і чарівливі гарні мрії, — все, що від тебе в серце впало, не загубилось, не пропало (*Вор.*). 7. Хто долі кориться, хто далі не йде, хто прапор і зброю в безсиллі кладе, хто світло міняє на темряву ночі і крила орлячі спокійно волоче, хто вранці родившись, удень одцвіта, хто ворога злого укліном віта, — той краще не бачив би світу ясного, не тьмарив би дня і не ганьбив нікого (*Олесь*).

Вправа 554. Записати під диктовку текст, звірити написане з надрукованим. Визначити в тексті складні синтаксичні конструкції, охарактеризувати їх.

I. Гайворон!

Яка чудна і чудесна назва — Гайворон. Вона пливла із червоними й зеленими колами в його гарячковому мізку, переливаючись усіма тонами спектру, мов якась веселкова симфонія, відсвіт прекрасного дитинства. Назва — як пісня, як мрія, як легенда: “Гайворон”.

Ще в дитинстві при цьому слові в Максима завмирала душа. Те слово відкрили десь, як Колумб Америку, й привезли звідкись сусіди, і воно ввійшло в дитячу душу з їхніх оповідань, як загадкове слово. Ті сусіди, “відкривателі світів” — шевці, кравці, бондарі, стельмахи й решітники, — їздили всюди по ярмарках, і особливо часто — в Гайворон. Всі їздили в Гайворон, а тоді довго говорили про нього, і Максим заздрих їм, слухаючи їхні оповідання про захоплюючі, хвилюючі подорожі по їхній сонячній, прекрасній загадковій землі — десь у якийсь казковий, химерний, мелодійний, гармонійний город — царгород, Гайворон...

Гайворон. Щось таке зворушливе звучало завжди в тім слові Максимові, і так воно звучало йому ще й тепер.

Може, тепер воно звучало йому так тому, що воно в’язалося в його пам’яті з річкою його дитинства, на яку, як на голубу нитку, була нанизана в його свідомості назва цього міста разом із іншими звучними й блискучими назвами міст і містечок, прив’язаних до самого його серця: Білгород, Гайворон, Охтирка, Диканька, Полтава!.. Нанизані вони всі дорогим разком на голубу нитку з золотою прошвою, ім’я якій Ворскла, і мерехтять усі, пливають у широкий Дніпро... (І. Багрянний).

II. Весна завирувала бурхливою повинню, стрімка вода спінила залишки потемнілих на сонці снігових заметів, потягла у безвість засохле бадилля торішніх бур’янів, закрутила вирвою над скреслим озерцем, забрала у незвідані мандри його дрібних мешканців, підступила загрозливо і до пагорба, на якому височіло могутнє дерево.

Минуло кілька днів, водяна круговерть утихомирилася, на підсохлому пагорбі зібралася вціліла живність. Під дубом сполохано прях вухами білястий заєць. Весна прийшла рано, й він не встиг повністю полиняти — змінити маскувальну зимову шерсть на літню — сіреньку. І хоч він уже висохнув після холодної купелі, однак продовжував тремтіти, бо скраю пагорба калачиком скрутився лис. Той самий хитрюган, що розправився тут з родиною їжаків. Цього разу він сам потрапив у біду: бурхливі потоки всюдисушої води застали його посередині лук, де він мишею ловив. Невдаха мисливець так захопився полюванням, що не встиг і оком змигнути, як перша хвиля повені потягла його по купинах. Спочатку він борсався проти течії, а тоді, як геть виснажився, підкорився стихії. Мокрого, знеможеного викинуло лиса на край пагорба, де він лежить уже другий день, не вірячи, мабуть, що лишився живий.

Під торішнє листя сховалося з півтора десятка мишей. Вони поки що не бідують: точать жолуді, не знаючи, яким бодем відгукується загибель кожного з них у серці старезного дуба (*А. Давидов*).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які складні речення називаються багатокomпонентними?
2. Назвати типи багатокomпонентних складних речень.
3. Які розрізняють типи складнопідрядних речень з кількома підрядними? Охарактеризувати їх і навести приклади.
4. Які складні речення називають складними синтаксичними конструкціями?
5. Охарактеризувати сполучниково-безсполучникові складні речення.
6. Дібрати чотири складні речення з різними типами зв'язку, зробити синтаксичний розбір і накреслити їх схеми.
7. Дати визначення періоду, з'ясувати особливості його будови.
8. Дібрати з поезій М. Рильського два приклади періодів. Чим досягається поділ періодів на дві виразні синтаксично інтонаційні частини? Поясніть вживання розділових знаків у періодах.

СПОСОБИ ВІДТВОРЕННЯ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

§ 120. ПРЯМА МОВА

Основними способами відтворення чужого мовлення є пряма, непряма й невласне пряма мова.

П р я м а м о в а — це точно відтворене чуже мовлення зі збереженням форми, змісту та інтонації висловлювання. Вона може бути побудована у вигляді простих, ускладнених і складних речень, належати до різних типів речень за метою висловлення. Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують, кому належить пряма мова й у який спосіб вона була висловлена. У складі слів автора є спеціальні слова, що вводять пряму мову, певною мірою з'ясовують її особливості: *говорити, казати, повідомляти, відповідати, запитувати, зазначати, натякати, порадити, попросити, пояснювати, підкреслювати, зауважити, буркнути, думати*: “Земля найкраще пахне восени”, — *говорить сам до себе Тимофій* (Ст.); “А що коли з ним насправді сталась якась небезпечна пригода?” — *думав хлопець* (Донч.).

Уводити пряму мову можуть не тільки дієслова, а й іменники: *питання, відповідь, пропозиція, команда, шепіт*.

Пряма мова із словами автора — особливий тип синтаксичної конструкції, яка нагадує безсполучникове складне речення з різнотипними частинами. Проте в безсполучниковому реченні його складові частини нерозривно зв'язані між собою за змістом, розташовані в певному порядку. В реченні з прямою мовою слова автора можуть стояти перед прямою мовою, всередині її або після неї: *Писав на фронт хлопчина лист малою щирою рукою*: “Татусю, рідний, приїзди, бо я давно тебе не бачив. Повільно йдуть твої листи, і мама нишком, знаю, плаче...” (Кр.); “Позволь, чесний батьку, — заговорила Мирослава тремтячим з внутрішнього зворушення голосом, — сказати попереду сього, що син твій живий і здоров” (Фр.); “Так, ви одужаєте, матусю”, — *тішилася Оряся, тулячись до матері* (Яр.).

Пряма мова може передаватися на письмі двома способами: в один рядок і так, щоб репліка кожної особи починалася з нового рядка.

1. Якщо пряма мова розташована в рядку, то вона береться в лапки й відокремлюється від мови інших осіб за допомогою тире: *“З простим людом треба бути, дочко, дипломатом, а не махати батогом”*. — *“Можливо, — сказала на те Софія, — але не добрим дядьком, який дипломатію плутає з безхребетністю і потакає ледарям і тунєдцям”* (К. М).

2. Якщо пряма мова починається з нового рядка, то перед нею ставиться тире:

— *Про що ти думаєш, синку? — озвалася до нього з призьби баба Докія.*

— *Та думалося мені, матінко, про вірність людську. Про те, що люди, коли мають щастя, то не цінують його, а коли втрачають, то плачуть. Таким би та вашого терпіння і віри, — відказував Береговець.*

— *Без терпіння і віри немає життя, синку. Якщо їх немає в серці людському, все йде прахом — багатство, достаток, і талант, і сімейне благополуччя (Цюпа).*

3. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а пряма мова береться в лапки й перше слово пишеться з великої літери. Знак питання, знак оклику або три крапки ставляться перед другими лапками, а крапка — після них: *Знов питає небо, і питає хата: “За весняним щастям чи жалкуєш ти?”* (Кр.); *Біг я далеко від смутку і горя... Біг — і прибіг я до вільного моря: “Море! О море, море розкішне, втіш моє серце, серце невтішне!”* (Олесь).

4. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то вона береться в лапки, після неї ставиться кома (знак питання, знак оклику, три крапки) й тире, а слова автора починаються з малої літери: *“Ото бачите на стінах рушники, їх вишивала ще наша бабуся, коли була дівкою. А є такі, які ще гаптувала прабаба”, — по-*

яснювала Оксана гостеві (Цюпа); “Невже й справді вона ясновидиця?” — міркував Береговець (Цюпа).

5. Якщо слова автора стоять всередині прямої мови, то лапки ставляться спочатку й у кінці прямої мови. Інші розділові знаки ставляться так:

а) якщо на місці розриву прямої мови не повинно стояти жодного розділового знака або має стояти кома, крапка з комою, двокрапка чи тире, то слова автора виділяються з обох боків комою й тире, а після них перше слово пишеться з малої букви: “*Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, — не чаруй і не ваб надаремне*” (Л. Укр.); “*Добре кажеш, — зауважив гетьман, — не раз чоловік робить не те, що хоче, а що мусить*” (Б. Л.);

б) якщо на місці розриву має стояти крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після них — крапка й тире; друга частина прямої мови починається з великої літери: “*Завжди знайдеться місце, де посадити калину, — каже бабуня Настя. — А хто за це не дбає, той або байдужий, або сліпий до краси*” (Б. Х.);

в) якщо на місці розриву повинен стояти знак питання, знак оклику або три крапки, то ці знаки зберігаються, а після них ставиться тире; після слів автора ставиться крапка й тире, а друга частина прямої мови починається з великої букви:

“*Нащо жити? — стогне ліс. — Стільки смутку, стільки сліз! Щоб діждатись щастя мить, стільки мучитись і жити!*”; “*Бджілко! — крикнула зозуля. — Сядь, спочинь зі мною. Любо, мило спочивати в холодку весною!*” (Із тв. О. Олесья);

г) якщо одна частина слів автора стосується першої частини прямої мови, а друга — другої, що стоїть після слів автора, то перед другою частиною прямої мови ставиться двокрапка й тире, а перше слово прямої мови пишеться з великої букви: “*Ще б ми стільки читали, як ти, — докинула Василина і пояснила подрузі: — Визмкни цілі ночі просиджує над книжками*” (Гонч.).

П р и м і т к а. 1. Не виділяється лапками пряма мова тоді, коли немає вказівки, кому вона належить: *Кажуть: вдома й стіни допомагають* (Н. тв.).

2. Не беруться в лапки близькі до прямої мови речення, що становлять повідомлення в періодичній пресі: слова, які вказують на джерело повідомлення, виділяються лише комами, без тире: *Після оголошення складу комісії, повідомила газета "Молодь України", на з'їзді оголошено невелику перерву* (Газ.).

§ 121. НЕПРЯМА МОВА

Непряма мова — це чужа мова, відтворена тільки з дотриманням змісту без збереження форми та інтонації.

Пряма мова
"Розкажіть, будь ласка, про вашу героїню", — попросив скульптор (Гонч.).

Непряма мова
Скульптор попросив, щоб розказали про їхню героїню.

Непряма мова характеризується такими ознаками:

1. На відміну від прямої мови, вона ніколи не виражається простим реченням: речення з непрямою мовою — це завжди складнопідрядна конструкція, в якій слова автора, що стоять на початку, виконують функцію головної частини, а непряма мова є підрядною частиною.

2. Підрядна частина з непрямою мовою завжди займає позицію після головної й поєднується з нею за допомогою сполучників та сполучних слів: *хто, що, щоб, ніби, наче, неначе, який, чий, котрий*.

3. Непряма мова характеризується інтонацією підрядності, при якій головне речення вимовляється підвищеним тоном.

Будова прямої мови визначає закономірності заміни її непрямою мовою, вибір сполучника чи сполучного слова.

1. Якщо пряма мова є розповідним реченням, то вона передається з'ясувальною підрядною частиною зі сполучником *що* в складнопідрядному реченні:

"Ніщо так не красить людину, як натхнення", — подумала Ярослава (Гонч.).

Ярослава подумала, що ніщо так не красить людину, як натхнення.

2. Якщо пряма мова є спонукальним реченням, то вона разом із словами автора замінюється складнопідрядним реченням із з'ясувальною частиною, приєднаною сполучником *щоб*:

“Підготувати мотор!” — *Іван Федорович тихо наказує, тихо наказує Іван Федорович щоб підготували мотор.*
вич (Зб.).

3. Якщо пряма мова являє собою питальне речення з питальним словом або без нього, то при перетворенні в непряму вона стає підрядною частиною, яка поєднується за допомогою відносних займенників чи прислівників, що виконували роль питальних слів. Якщо не було питального слова, то вставляється потрібне сполучне слово.

“Ким би ви хотіли бути, Зілов?” — *запитала Катря, коли пісня була доспівана*” — *Коли пісня була доспівана, Катря запитала Зілова, ким би він хотів бути.*
(Соб.).

У разі такої заміни пряме питання перетворюється на непряме, питальне слово стає засобом поєднання підрядної частини з головною, втрачається питальна інтонація й не ставиться знак питання в реченні.

4. Під час заміни прямої мови на непряму змінюються окремі граматичні форми слів, зокрема замість займенників і дієслів 1-ї і 2-ї особи прямої мови вживається відповідно форма 3-ї особи.

“Що тут новенького у вас?” — *Вікторія запитала, що в них запитала Вікторія новенького.*
(К. М.).

Перетворюючи пряму мову на непряму, необхідно звернути увагу не лише на зміну займенникових форм, а й на певну перебудову синтаксичної конструкції в цілому, на зміну в певних випадках порядку слів.

5. Під час заміни прямої мови на непряму випускаються звертання, вставні слова, вигуки, частки, що надають мові емоційного забарвлення.

Невласне пряма мова — це проміжний між прямою й непрямою мовою спосіб відтворення чужої мови, так зване внутрішнє мовлення, яке передається письменником шляхом ніби перекладу у свого героя: *Була дванадцята за чверть, а о першій починався іспит. Похапцем розпитуючи дорогу до інституту, Степан швидко пішов уперед. Виразність безпосередньої мети — іспит — враз заспокоїла його. Якщо він провалиться? Але в душі він був міцно певний, що іспит мине щасливо... В такт своїм певним крокам хлопець легко втишував розгойдані думки. Смішно ж було, зрештою, уявляти, що от він з'явився і всі схиляться йому до послуг. Треба добре втямити, що він потрапив серед життя, що крутиться вже сотні років. Фей і добрих чарівників тепер немає, та й ніколи не було. Тільки терпінням та працею можна чогось досягти (Підм.).*

Невласне пряма мова використовується для розкриття внутрішнього світу зображуваних осіб.

Конструкції невласне прямої мови синтаксично не виділяються з авторського контексту, утворюючи з ним одне синтаксичне ціле.

§ 122. ДІАЛОГ

Д і а л о г — це дослівно відтворена розмова двох або кількох осіб. Окремі висловлювання, повідомлення чи запитання, з яких складається діалог, називаються р е п л і к а м и.

Діалог може вводитися словами автора, а може виступати й без них. Пунктуаційно діалог оформляється своєрідно: кожна репліка пишеться з нового рядка й перед нею ставиться тире: *Верес стояв високий, зграбний. Він привіз із Теплої балки усмішку, і вона усе ж так цвіла на його виду.*

— Чого це ви так сяєте, Савичу, з самого ранку?

— А оце напився води із Ядиної криниці, і на мене напала якась дика веселість.

- Мені привезли б, може, і я засявав би як нова копійка.
- Їздив я туди, звісно, не по воду. Ідея з'явилася, Михайле Васильовичу.
- Знову ідея!
- Колись на хуторі стояли два вітряки. Ще і я їх пам'ятаю.
- Ну і що? Вже років до двадцяти як їх знесли.
- Знаю. От і подумав, що поруч із криницею можна поставити вітряк. Буде і схованка для людей, і гарно, й оригінально (К. М.).

§ 123. ЦИТАТА

Ц и т а т а — це дослівний уривок з якогось тексту, твору або дослівно наведені чиїсь слова, що використовуються як авторитетне підтвердження чи заперечення власних думок, суджень.

Цитати у вигляді завершеного висловлення, що супроводжуються посиланням на автора зі словами *говорити, казати, писати* тощо, нічим не відрізняються за своїм оформленням від прямої мови, беруться в лапки, виділяються розділовими знаками, яких вимагає місце розташування прямої мови і слів автора: *“Дорожить людина тим, — писав В. О. Сухомлинський, — у чому вона залишила часточку свого життя, крихітку серця свого, крапельку крові”*.

Цитату можна скорочувати. На місці пропуску слів або словосполучень ставляться крапки: *О. Т. Гончар писав про Т. Г. Шевченка: “Для нас Шевченко — це самосвідомість української нації, слава, гідність і честь України. Шевченко для нас — це народність і гуманізм нашої літератури...”*

Цитати обов'язково паспортизуються, тобто в дужках зазначаються ініціали й прізвище автора, а часом і назва твору або й повні бібліографічні відомості: місце видання, видавництво, рік видання, номер тому, сторінка, на якій міститься наведена цитата. Крапка ставиться не після цитати, а після дужок з бібліографічними даними: *“Ніщо нам не коштує так дешево і ніщо не ціну-*

ється нами так дорого, як ввічливість” (М. Сервантес). “Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури” (Сухомлинський В.О. Слово рідної мови // Українська мова і література в школі. — 1968. — №12 — С.2).

У друкованих працях усі бібліографічні відомості подаються у виносці внизу сторінки, під текстом.

Вправа 555. Проаналізувати конструкції з прямою мовою. Звернути увагу на місце слів автора, пояснити розділові знаки.

1. Все ж прожити, певне, так годиться, щоб старість не промовила, бува: — Ти був, козаче, щедрим на дурниці і на красиві та пусті слова (Сим.). 2. — Що таке щастя? — сказала чи то деревам, чи цвіркунові у траві. — Як кажуть турки, хто здоровий, той щасливий кожний день. Значить, я щаслива (К. М.). 3. — Ходім до мене. В нас на Пслі не все ще втрачено, — сказав гостинно лісовик. І вже звернувся до русалки: — Не плач, дитино, все минеться. Можливо, людство схаменеться й природу рідну захистить... 4. “Ми маємо жити в гармонії з природою, — озивається до Береговця власна душа. — Адже ми мандруємо у всесвіті на природному космічному кораблі, який називається Земля. Чи ж дбаємо ми про те, щоб на нашому планетольоті все було у цілковитій справності?” (Із тв. І. Цюпи). 5. Лесик, Толя й два Володі сумували на колоді. Лесик скаржився: “Хлоп’ята, страх як тяжко жить мені — слухай маму, слухай тата, умивайся день при дні. Ох, і тяжко жить мені!” (Сим.). 6. І будуть литись теплих сліз потоки і в них бринітимуть слова: “Я ждала, ждала цілі роки і в’яла, сохла, як трава...” (Олесь). 7. Сумління знов шепоче: “Ой, не так, не так живеш, не те, мій друже, робиш, міняєш на поцоканий п’ятак днів золото незнайденої проби” (Кр.).

Вправа 556. Переписати, розставити потрібні розділові знаки й пояснити їх.

Три відповіді

Цікавість запитала в юнака
Твоя вершина... Де вона Яка
Любов
Тепер вона у зрілості пита
Що повнить змістом днини і літа
Праця
Іде до старості, зове відповісти
А що цінуєш більше всього ти
Життя

(В. Крищенко)

Вправа 557. Записати спочатку речення з прямою мовою, а потім — з цитатами. Пояснити розділові знаки.

1. “Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, — так думав про рідну мову Панас Мирний, — ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування” (*Мова рідна, слово рідне.* — К.: Веселка, 1989. — С. 205).
2. Мені казав розумний садівник: “Коли ти пересаджуєш ялинку, відзнач північний і південний бік і так сади: ростиме добре й гінко” (*М. Р.*).
3. “Де ти, батьку?” — кличу вічно... Тільки прізвище на братській символічній... символічно (*Б. Ол.*).
4. Гончар мав усі підстави сказати без перебільшень, що “Шевченко й Франко — це справді ті два могутні крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові” (*Павл.*).
5. “Вільне, творче слово — це душа кожного народу, — забите було слово — і край лежав сотні років мертвою цеглиною. І я бачу, що ваше покоління оживить, підніме рідне слово на недосяжні високості” (*С. Вас.*).
6. “Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, — не чаруй і не ваб надаремне. Що мені по красі тій веселій, ясній? В мене серце і смутне, і темне” (*Л. Укр.*).
7. “Добрі посібники мають з’явитися під рукою в кожного, хто бажає поглибити своє знання української

мови, вийти за межі суржика, за межі блоків канцелярських, отих примітивних штампів-загальників. Сучасній молоді варто частіше звертатися до класики, до кращих творів українських письменників, до наших поетів, до пісні, до фольклору. Ось там мова відкриється у своїх справді величезних можливостях”, — сказав О. Гончар у Полтаві на Святі рідної мови (З монографії).

Вправа 558. Замінити, де можливо, пряму мову непрямою. Пояснити заміну.

1. “Від власного болю нікуди не втечеш”, — опекла його гаряча думка, ніби спалах електричного світла... (Цюпа). 2. Ведмежаток я взяла, посадила до стола, стала медом частувати: — Пригощайтесь, ведмежата! (Г. Б.). 3. Хтось колись казав: “Не було на молоці, не буде й на сироватці” (Газ.). 4. “Жодна риса в моєму внутрішньому образі не змінилась”, — сказав Т. Г. Шевченко, повертаючись із заслання. 5. — Ми приготували для мами пісню “Лебеді материнства”, яку зараз виконаємо з Юрком, — сказала Оксана (Цюпа). 6. “Без перебільшення можна сказати, — писав В. Сухомлинський, — що читання в роки дитинства — це передусім виховання серця... Слово, що розкриває благородні ідеї, назавжди залишає в дитячому серці зернята людяності, з яких складається совість”.

Вправа 559. Проаналізувати наведені приклади діалогів. Звернути увагу на особливості будови діалогу.

І. Осіннім гаєм, який тягнеться від Псла по підгір’ю і підступає до самої лікарні, йдуть двоє. Він злегка припадає на ліву ногу. І щоб легше було йому йти, вона підтримує його під руку.

— Може, присядемо? Ти, мабуть, втомився...

— Ні, мені легко з тобою.

— Ти поглянь, яка краса! Краса осіннього цвітіння!

— Навіть геній Левітана не в силі змагатися з дивовижною красою зрілої осені.

- Якби ці дерева могли простояти отак хоча б місяць...
- На жаль, час золотого дерева короткий.
- Осіннє прощання... І до дерев, як до людей, приходять своя осінь, — сказала вона з сумом (*І. Цюпа*).

II. Якось Господь Бог вирішив наділити дітей світу талантами. Французи вибрали елегантність і красу, угорці — любов до господарювання, німці — дисципліну і порядок, діти Росії — владність, Польщі — здатність до торгівлі, італійські одержали хист до музики...

Обдарувавши усіх, підвівся Господь Бог зі святого трону і раптом побачив у куточку дівчину. Вона була боса, одягнута у вишивану сорочку, руса коса переплетена синьою стрічкою, а на голові багряннів вінок з червоної калини.

— Хто ти? Чого плачеш? — запитав Господь.

— Я — Україна, а плачу, бо стогне моя земля від пролитої крові і пожеж. Сини мої на чужині, на чужій роботі, вороги знущаються з удів та сиріт, у своїй хаті немає правди й волі.

— Чого ж ти не підійшла до мене скоріш? Я всі таланти роздав. Як же зарадити твоєму горю.

— Не турбуйтеся.

— Є у мене неоціненний дар, який уславить тебе на цілий світ. Це — пісня.

Узяла дівчина-Україна дарунок і міцно притиснула його до серця. Поклонилася низенько Всевишньому і вірою понесла пісню в народ (*Г. Медвідь*).

Вправа 560. Скласти або виписати з художніх творів десять речень з прямою мовою і словами автора у препозиції, постпозиції й інтерпозиції. Пояснити розділові знаки.

Вправа 561. Скласти діалог і записати його. Пояснити розділові знаки.

Вправа 562. Написати твір “Українська мова — національна мова українського народу”, використовуючи цитати — висловлювання про значення рідної мови для народу.

Вправа 563. Дібрати з текстів художньої літератури приклади на різні засоби відтворення чужого мовлення.

Вправа 564. Дібрати з художніх текстів п'ять прикладів з прямою мовою та замінити її на непряму.

Вправа 565. Записати текст під диктовку. Зверити написане з надрукованим.

“Зоре моя вечірняя!.. Зоре моя вечірняя!..”

Максимову душу завжди зворушували слова цього рядка вірша до самої глибини. Вони викликали в його уяві чарівний образ тихої, мерехтливої, елеґійно задуманої й далекої-далекої вечірньої зорі, що, як очі закоханої й заплаканої дівчини, дивились із безмежної космічної далини, з царства інших світів та інших, невідомих і недосяжних, загадкових країв.

Ці слова й цей образ глибоко запали в Максимову душу ще з дитячих літ.

І тепер от вона, звабливо-мерехтлива вечірня зоря, знову зійшла на холодному синьо-зеленому небі, над погасаючою загравою — там, де щойно зайшло сонце. Максим ішов по синьому снігу між деревами, дивився на неї й думав про те, про що й завжди, бувало, думав при такій нагоді:

“От у цей час, коли зійшла зоря ця вечорова, хтось найрідніший, хтось любий і дорогий, хто думає про нього й тужить за ним, теж дивиться на цю саму зорю, в цю саму хвилину... І там десь їхні погляди сходяться й летять разом просторами, синіми пустелями, космічними далями...”

“Так, — сказав тривожно розум, уриваючи жаль елеґійний і мрію серця. — Так, але за зорею цією вечірньою іде ніч. Ось іще мить, і вона прийде — чорна, холодна, безмежна ніч у лісі, засипаному снігом. Ніч твоєї жахливої самотності в глухому лісі, де тебе й буде поховано, як у чорній ямі, якщо ти не виберешся з лісу тепер” (І. Багрянний).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка мова називається прямою?
2. Чим характеризуються слова автора?
3. Яка мова називається непрямою?
4. Які труднощі виникають при заміні прямої мови на непряму?
5. Що таке невласне пряма мова?
6. Що таке діалог?
7. Як передається діалог на письмі?
8. Що таке цитата?
9. Які розділові знаки вживаються при цитатах?
10. Як можна схематично передати правила вживання розділових знаків при прямій мові?
11. Увести в складене вами речення цитату.
12. Записати, розставити потрібні розділові знаки:

Дуб здавна користується у людей великою шаною згадував Береговець з-поміж усіх наших дерев наймогутніший пагін землі. Не так уже й багато стрічається на Україні ось таких довгожителів. На Звенигородщині є Шевченків дуб а поблизу Хортиці Запорізький якому перевалило за сімсот літ. Дуби для нас неначе ті піраміди. На їхніх кронах вляглася наша нелегка але славна історія... (І. Цюпа).

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ (ТЕКСТ)

Складне синтаксичне ціле (зв'язний текст) — це об'єднання взаємозв'язаних за змістом і будовою речень.

Складне синтаксичне ціле має такі ознаки: а) є одиницею найвищого рівня, що являє собою об'єднання самостійних речень у більші відрізки мовлення; б) до його складу входять різні за структурою речення, які об'єднуються інтонацією та іншими засобами зв'язку (лексичними, морфологічними, синтаксичними); в) окремі речення у складному синтаксичному цілому становлять структурно-семантичну єдність і мають смислову завершеність; г) текст ґрунтується на спільності теми, яку розкриває кожне з наступних

речень; г) має ритмомелодійну оформленість: паузи між окремими реченнями цього утворення порівняно однакові, а в кінці — значна пауза і знижується тон; д) перше речення тексту є своєрідним зачином, а всі інші розгортають тему.

Отже, складне синтаксичне ціле — це поєднання в одне ціле низки речень, що характеризуються відносною завершеністю теми, єдністю думки й тісною структурною пов'язаністю всіх компонентів: *Людина, яка втрачає свій корінь, подібна до підточеного дерева. Якщо людина знає свій корінь і живиться його соками, тоді вона має життєдайну силу, закладену в насінні і в корінні. Тоді й повітря, яким вона дихає, видаватиметься їй цілющим, і земля, на якій зростає людина, буде дорожчою. Люди, пам'ятайте про свій корінь. Бо без коріння немає й крони, без крони немає плоду, а без плоду немає насіння...* (Цюпа).

Наведене складне синтаксичне ціле вирізняється смисловою завершеністю. Перше речення є зачином, а друге, третє, четверте й п'яте послідовно розгортають тему, названу в першому реченні. Крім змістової пов'язаності, речення у складі цього цілого поєднуються за допомогою таких структурних засобів: повторенням слова *людина*; вживанням особового займенника *вона*, прислівника *тоді*, співвідношенням вищо-часових і способових форм дієслів-присудків: форма теперішнього часу недоконаного виду та форма наказового способу.

§ 124. СТРУКТУРНІ ТИПИ СКЛАДНИХ СИНТАКСИЧНИХ ЦІЛИХ

Залежно від способу зв'язку між реченнями, що утворюють складне синтаксичне ціле, серед останніх розрізняють два основні структурні типи:

- 1) складні синтаксичні цілі з паралельним зв'язком компонентів;
- 2) складні синтаксичні цілі з ланцюговим зв'язком компонентів.

При паралельному зв'язку речення самостійні, не пов'язані граматично з іншими; вони поєднані між собою лише смисловими від-

ношеннями, що впливають із семантичної структури тексту. Паралельні зв'язки між частинами базуються на смислових відношеннях переліку, зіставлення або протиставлення. Такі складні синтаксичні цілі використовуються для опису послідовно змінюваних, незалежних одна від одної подій, станів, картин чи дій, що відбуваються водночас: *Осінь. Дерева ронять листя, трава й квіти в'януть, сохнуть, насіння їхнє на землю осипається. Тварини також до зими готуються. Мандрівні птахи збираються у великі зграї, щоб летіти у вирій. Маленькі звіринки запасують у своїх коморах їжу, лагодять і утеплюють свої житла та самі зодягаються в теплу зимову шубку. Комахи під кору дерев у різні щілинки ховаються. Так усе живе — і рослини, і тварини — готується до довгої та холодної зими* (В. Чапліна). Тут кожне речення самостійне. Перше речення служить зачином, наступні характеризуються синтаксичним паралелізмом.

При ланцюговому зв'язку речення характеризуються меншою самостійністю. Семантична цілісність складного синтаксичного цілого при такому зв'язку досягається шляхом повторення окремих елементів або заміщення їх займенниками. Речення немовби проникають одне в одне, розкриваючи тему: *Буває, що затихають чарівні звуки якоїсь мови, вона перестає бути засобом усного спілкування. Така мова зберігається лише в пам'ятках давнього письменства. Такою мовою є, наприклад, давньогрецька. Мова немовби вмирає і заховає свою красу у нетлінних творіннях художників слова. Тому називають її мертвою. Але подібний стан іноді є відносним. Бо деякі мертві мови продовжують життя в сучасних мовах, мовах-нащадках, що розвивалися на їхній основі* (Вих.).

У межах складного синтаксичного цілого можуть сполучатися паралельний і ланцюговий зв'язки, це так звані змішані складні синтаксичні цілі: *Стояла середина серпня, якраз та пора, коли найліпше ловити рибу, бо вона нарозкошувалася за весну й виросла за літо. Туман не був густий, безпросвітний і холодний, а легкий, сизий і теплий.*

Озеро з одного боку обіймав ліс, а з другого, відразу за очеретами, його облягали осушені болота. Нічого цього не було видно за туманом. У ньому стіною подрімували сосни: ліс начеб не виявляв ознак свого життя, а біля нього сонно дихало озеро, зупинившись у своїх берегах. Врочиста тиша й солодка непорушність огортали світ, як це завжди буває перед сходом сонця (Б. Х.).

Складне синтаксичне ціле не слід змішувати з абзацом, який належить до інтонаційно-синтаксичних одиниць. А б з а ц — це пов'язана змістом частина тексту від одного відступу до іншого. Це може бути опис нового етапу в розвитку дії, характеристика нового персонажа твору, авторський відступ. Поділ тексту на абзаци залежить від жанру твору, стилістичних особливостей його. Найчастіше складне синтаксичне ціле містить кілька абзацив, але часто текст збігається з абзацом.

Вправа 566. Прочитати тексти, визначити типи складних синтаксичних цілих. Охарактеризувати мовні засоби, що об'єднують речення в складне синтаксичне ціле.

I. Доля, виявляється, є не лише у людей, а й у криниць. Землю розтинали князівські міжусобиці, вона горіла під ординськими ногами, її топтали яничари, нею бігли ріки сліз і крові, а криниця вижила.

За сім століть її ніхто не засипав, не зруйнував. Чиїсь руки її постійно оновлювали.

Двадцять століття її забуло. Воно зробило такий шалений виток по спіралі, що куди йому було до якоїсь там криниці. І час позбиткувався над нею. Поволі замулювалися джерела, вмирала вода, гнили дубові цямрини. Стояла собі за селом, неподалік хутора, забута, напівмертва, і пригадувала лиця, що відбивалися в її гладині: русинські, українські, татарські, монгольські, турецькі. Пригадувала посвистування стріл, нагайок, побрязкування мечів, шабель, вибухи снарядів і втомлено ховалася під землею. Повільно й тяжко (К. Мотрич).

II. Над річкою і лісом засинювалось небо: здалеку-предалеку, погуркуючи та поблискуючи, накочувала гроза. Потемніла вода в річці, зашуміли дерева, заметалися птахи. Бусли лячно замахали крильми то тут, то там по лісових болітцях.

І враз все стихло. Стогін лісу подався далі й далі від грози. У високості сухо шелеснуло. Синьо спалахнула річка. Ліс осяявся синьо. То хмара, чорна і низька, пустила із себе першу стрілу-блискавицю. У надрах хмари зарокотало, спершу неголосно й нестрашно, а далі голосніше й потужніше. Ліс раптом охнув від жаху — так по ньому вдарило згори (*Г. Тютюнник*).

Вправа 567. Дібрати з художніх творів приклади різних типів складних синтаксичних цілих. Вказати засоби зв'язку в тексті.

Вправа 568. Списати текст, письмово охарактеризувати типи речень, які утворюють складне синтаксичне ціле, та засоби їх зв'язку.

Великої шкоди атмосферні забруднення завдають зеленим насадженням і посівам. Сірчисті та хлористі сполуки спричиняють загибель дерев, опадання листя, зниження плодоносіння, затримку росту. Описано численні випадки загибелі зелених насаджень, що ростуть поблизу хімічних та інших підприємств. Ці насадження відіграють велику роль у житті людини, поліпшуючи мікроклімат і хімічний склад атмосферного повітря, знижуючи заповишеність і міський шум. Ось чому боротьба з забрудненням атмосферного повітря важлива і в справі охорони природи (*Журн.*).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке складне синтаксичне ціле? Як воно утворюється?
2. Які засоби зв'язку використовуються для поєднання самостійних речень у складному синтаксичному цілому?
3. Як оформляється складне синтаксичне ціле інтонацією в усному мовленні?

4. Які типи складних синтаксичних цілих виділяються в мовознавчій науці?
5. Охарактеризувати складні синтаксичні цілі з паралельним і ланцюговим зв'язком та змішані.
6. Дібрати приклади названих типів складних синтаксичних цілих і зробити синтаксичний аналіз їх.
7. Що є спільного й відмінного між складним синтаксичним цілим й абзацом?

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

А

- А. К. — А. Костецький
А. Кр. — А. Кримський
А. Л. — А. Литвин
Ант. — Б. І. Антонич
А. Т. — А. Тесленко

Б

- Багр. — І. Багрянйй
Баж. — М. Бажан
Баш — Я. Баш
Б. Гр — Б. Грінченко
Берд. — О. Бердник
Біба — П. Біба
Біл. — Д. Білоус
Б. Л. — Б. Лепкий
Бл. — В. Близнець
Боб. — В. Бобинський
Б. Ол. — Б. Олійник
Бол. — В. Большак
Буд. — С. Будний
Бут. — К. Бутенко
Б. Х. — Б. Харчук
Б. Ч. — Б. Чалий

В

- Вас. — В. Васи́лашко
В. Б. — В. Бичко
В. Заб. — В. Забіла
Верб. — М. Вербицький
Вин. — В. Винниченко
Вирг. — І. Вирган
Вих. — І. Вихованець
Вишня — Остап Вишня
Вінгр. — М. Вінграновський
В. К. — В. Кузьменко
В. Кол. — В. Колодій
Вл. — О. Влецько
В. М. — В. Малик
В. О. — В. Осесва

Вор. — М. Вороний
В. П. — В. Пащенко
В. Пр. — В. Приходько
В. У. — В. Уткін
В. Ч. — В. Чумак
В. Ш. — В. Шевчук

Г

Газ. — Газета
Г. Б. — Г. Бойко
Г. Д. — Г. Дем'янчук
Гижа — О. Гижа
Г. К. — Г. Косинка
Гл. — Л. Глібов
Гн. — І. Гнатюк
Гол. — А. Головка
Гонч. — Олесь Гончар
Горд. — К. Гордієнко
Гр. — П. Грабовський
Грін. — В. Грінчак
Груш. — М. Грушевський
Г. С. — Г. Сковорода
Г. Св. — Г. Світлична
Гург. — В. Гуртовенко
Гуц. — Є. Гуцало

Д

Дав. — Давиденко
Дей — О. Дей
Дем. — А. Демиденко
Дз. — І. Дзюба
Д.-М. — Ю. Дольд-Михайлик
Дм. — Л. Дмитерко
Довж. — О. Довженко
Дон. — Г. Донець
Донч. — О. Донченко
Дор. — П. Дорошко
Др. — В. Дрозд
Драг. — М. Драгоманов

Драч — І. Драч
Др.-Хм. — М. Драй-Хмара

Е

Елл.-Бл. — В. Еллан-Блакитний

Є

Є. Пл. — Є. Плужник

Єф. — О. Єфімов

Ж

Жил. — І. Жиленко

Жур. — С. Журахович

Журн. — Журнал

З

Заб. — Н. Забіла

Заг. — Загадка

Загр. — П. Загребельний

Зар. — М. Зарудний

Зб. — Ю. Збанацький

Зол. — Д. Золотнюк

І

І. А. — І. Андрушак

І. В. — І. Вільде

Ів. — Р. Іваненко

І. Гн. — І. Гнатюк

І. К. — І. Кульська

Ільч. — О. Ільченко

І. М. — І. Малкович

І. О. — І. Огієнко

І. П. — І. Паньків

Іщ. — М. Іщенко

Й

Йов. — С. Йовенко

К

Кам. — А. Камінчук
Карм. — П. Карманський
Карп. — Г. Карпенко
Кач. — Я. Качура
Кащ. — Н. Кащук
Кв.-Осн. — Г. Квітка-Оснoв'яненко
Кирпа — І. Кирпа
К.-К. — І. Карпенко-Карий
Кл. — В. Клічак
Клен — Ю. Клен
К. М. — К. Мотрич
Коб. — О. Кобилянська
Коз. — В. Козаченко
Кол. — Т. Коломієць
Ком. — Я. А. Коменський
Кон. — О. Кониський
Коп. — О. Копиленко
Кор. — В. Коротич
Корн. — О. Корнійчук
Кост. — Л. Костенко
Котл. — І. Котляревський
Коц. — М. Коцюбинський
Кош. — І. Кошелівець
К. П. — К. Перелісна
Кравч. — У. Кравченко
Кр. — В. Крищенко
Кул. — П. Куліш
Куч. — В. Кучер

Л

Л. Г. — Л. Горlach
Ле — І. Ле
Л. З. — Л. Забашта
Лет. — Є. Летюк
Ліг. — В. Лігостов
Л. Ск. — Л. Скирда
Л. См. — Л. Смогоржевський
Л. Укр. — Леся Українка
Лук. — М. Луків
Луп. — О. Лупій

Луц. — Д. Луценко
Луч. — В. Лучук

М

Майд. — Т. Майданович
Маланюк — Є. Маланюк
Мал. — А. Малишко
Марф. — М. Марфієвич
Мас. — Т. Масенко
М. В. — Марко Вовчок
Мел. — В. Мелешенко
Мирн. — Панас Мирний
Міхн. — М. Міхновський
Міщ. — Д. Міщенко
М. К. — М. Кропивницький
М. Карп. — М. Карплюк
М. Кр. — М. Крижанівська
М. Кул. — М. Куліш
М. М. — М. Мар'янівський
М. Ол. — М. Олійник
М. П. — М. Подолян
М. Р. — М. Рильський
М. С. — М. Сингаївський
М. Тк. — М. Ткаченко
Мур. — І. Муратов
Мушк. — Ю. Мушкетик

Н

Нагн. — М. Нагнибіда
Нест. — В. Нестайко
Нех. — І. Нехода
Н. к. — Народний календар
Н.-Л. — І. Нечуй-Левицький
Н. тв. — Народна творчість
Н. Ш. — Н. Шугенко

О

О. Б. — О. Богачук
О. Біл. — О. Білецький
О. В. — Олекса Воропай
О. Г. — О. Гордійчук

О. Гол. — О. Головка
О. Д. — О. Доброхольський
О. Дон. — О. Дончик
О. З. — О. Засенко
О. Ів. — О. Іваненко
О. К. — О. Коломієць
Олень — О. Олень
О. М. — О. Маковей
О. Міщ. — О. Міщенко
О. О. — О. Олексів
О.П. — О. Пархоменко
Ор. — О. Орач
Ос. — П. Осадчук
О. Св. — О. Светов
Осьм. — Т. Осьмачка
О. Ч. — О. Чубачівна

П

Павл. — Д. Павличко
Панч — Петро Панч
П. Б. — П. Бейлін
П. В. — П. Воронько
Пер. — В. Перепелюк
Перв. — Л. Первомайський
Петл. — В. Петльований
Петр. — Ю. Петренко
Письм. — Л. Письменна
Підг. — Марійка Підгірянка
Підм. — В. Підмогильний
Підр. — Підручник
Підс. — О. Підсуха
Пл. — С. Плачинда
Позн. — М. Познанська
Пол. — В. Поліщук
Поп. — М. Попович
П. Р. — П. Ребро
Пр. — М. Пригара
П. С. — П. Сингаївський
П. Ск. — П. Скунець
П. Т. — П. Тичина
Пч. — О. Пчілка

Р

- Рахм. — А. Рахманов
Р. Д. — Р. Дурбак
Риб. — Н. Рибак
Р. І. — Р. Іваничук
Р. Л. — Р. Лубківський
Р. С. — Р. Самбук
Р. Т. — Р. Третяков
Руд. — М. Руденко
Рус. — В. Русанівський
Р. Ф. — Р. Федорів

С

- Сав. — П. Савченко
Сам. — В. Самійленко
С. Б. — С. Бердяєв
С. В. — С. Воробкевич
С. Вас. — С. Васильченко
Сверстюк — Є. Сверстюк
Св. — А. Свидницький
Сев. — Т. Севернюк
Сенч. — І. Сенченко
Сим. — В. Симоненко
Синг. — М. Сингаївський
Сир. — М. Сиротюк
Ск. — В. Скуратівський
Скл. — С. Скляренко
С. Кр. — С. Крижанівський
Скр. — А. Скрипник
С. Л. — С. Легюк
Сл. — М. Слабошпицький
Слов. — Словник
См. — Ю. Смолич
Соб. — В. Собко
Сок. — В. Соколов
С. Ол. — С. Олійник
Сос. — В. Сосюра
С. П. — С. Пінчук
С. С. — С. Серова
С. Т. — С. Тельнюк
Ст. — М. Стельмах

Стар. — М. Старицький
Стр. — В. Струтинський
Стус — В. Стус
Ст.-Ч. — Д. Старицька-Черняхівська
Сух. — В. Сухомлинський

Т

Тал. — Л. Талалай
Тарн. — М. Тарнавський
Тел. — О. Теліга
Тк. — В. Ткаченко
Ткач — М. Ткач
Том. — М. Томенко
Тр. — М. Трублаїні
Т. Ш. — Т. Шевченко
Тют. — Г. Тютюнник

У

Уд. — М. Удовиченко
Уп. — М. Упеник
У. С. — У. Самчук
Ус. — П. Усенко
Уш. — К. Ушинський

Ф

Фальк. — Д. Фальківський
Ф. Г. — Ф. Гальперін
Фещ. — О. Фещак
Філ. — М. Філянський
Фом. — С. Фомін
Фр. — І. Франко
Ф. Т. — Ф. Тишко

Х

Хв. — М. Хвильовий
Хом. — В. Хомченко
Хотк. — Г. Хоткевич

Ц

Цюпа — І. Цюпа

Ч

Чер. — Д. Чередниченко
Черн. — М. Чернявський
Чубай — Г. Чубай
Чуб. — Г. Чубач
Чупр. — Г. Чупринка

Ш

Шв. — В. Швець
Шевч. — А. Шевченко
Шиян — А. Шиян
Шок. — А. Шокало
Шп. — С. Шпарівська
Шук. — В. Шукайло

Ю

Ю. Б. — Ю. Бездик
Ю. М. — Ю. Мартич
Ю. С. — Ю. Сердюк
Ю. Ш. — Ю. Шовкопляс
Ю. Щ. — Ю. Щербак
Ющ. — О. Юшенко
Ю. Я. — Ю. Яновський

Я

Яв. — О. Яворська
Як. — Т. Яковенко
Ян. — М. Яненко
Яр. — С. Ярошинська

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
ВСТУП	5

ФОНЕТИКА І ФОНОЛОГІЯ

§ 1. Предмет і завдання фонетики.....	18
§ 2. Фонетичне членування потоку мовлення.....	20
§ 3. Аспекти вивчення мовних звуків.....	22
§ 4. Поділ звуків на голосні і приголосні.....	25
§ 5. Склад і класифікація голосних звуків.....	26
§ 6. Склад і класифікація приголосних звуків.....	29
§ 7. Зміни приголосних у потоці мовлення. Асиміляція приголосних.....	35
§ 8. Дисиміляція приголосних.....	42
§ 9. Спрощення в групах приголосних.....	43
§ 10. Фонетична транскрипція.....	46
§ 11. Склад. Закономірності виділення складів в українській мові.....	49
§ 12. Наголос.....	52
§ 13. Поняття про фонему.....	55
§ 14. Фонематична транскрипція.....	58
§ 15. Поняття про чергування, його різновиди. Чергування в українській літературній мові.....	59
§ 16. Найдавніші чергування голосних фонем.....	60
§ 17. Чергування /o/, /e/ з нулем фонемою.....	63
§ 18. Чергування /o/, /e/ з /i /.....	65
§ 19. /e/, /o/ після шиплячих та /i/.....	68
§ 20. Чергування приголосних фонем.....	71

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 21. Предмет і завдання розділу.....	81
§ 22. Слово як мовна одиниця.....	83
§ 23. Омоніми. Пароніми.....	95
§ 24. Синоніми. Евфемізми.....	101
§ 25. Антоніми.....	111

§ 26. Склад лексики сучасної української літературної мови з погляду походження її.....	117
§ 27. Склад лексики сучасної української літературної мови з погляду стилістичного вживання її.....	138
§ 28. Зміни у словниковому складі мови. Активна й пасивна лексика.....	154

ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 29. Поняття про фразеологічну одиницю.....	165
§ 30. Класифікація фразеологізмів.....	167
§ 31. Зміни у формі фразеологізмів.....	170
§ 32. Джерела української фразеології.....	170

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

§ 33. Поняття про лексикографію. Типи словників.....	178

МОРФЕМІКА І СЛОВОТВІР

§ 34. Морфемна будова слова.....	190
§ 35. Словотвір. Способи словотвору.....	208

ГРАМАТИКА

§ 36. Предмет граматики	231
§ 37. Граматичне значення, граматична форма, граматична категорія.....	232

МОРФОЛОГІЯ

§ 38. Частини мови, принципи виділення їх.....	239
§ 39. Перехід слів із однієї частини мови в іншу.....	241

ІМЕННИК

§ 40. Значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль іменників.....	244
§ 41. Лексико-граматичні групи іменників.....	248
§ 42. Категорія роду.....	261
§ 43. Категорія числа.....	270
§ 44. Категорія відмінка.....	275
§ 45. Відмінювання іменників.....	282

§ 46. Відмінювання іменників першої відміни.....	282
§ 47. Відмінювання іменників другої відміни.....	285
§ 48. Відмінювання іменників третьої відміни.....	291
§ 49. Відмінювання іменників четвертої відміни.....	293
§ 50. Відмінювання множинних іменників.....	294
§ 51. Невідмінювані іменники та аббревіатури.....	295

ПРИКМЕТНИК

§ 52. Значення, граматичні категорії, синтаксичні функції прикметника.....	306
§ 53. Розряди прикметників за значенням та мовними властивостями.....	309
§ 54. Ступені порівняння якісних прикметників.....	315
§ 55. Повні (стягнені і нестягнені) та короткі форми якісних прикметників.....	321
§ 56. Відмінювання прикметників.....	324

ЧИСЛІВНИК

§ 57. Значення числівника.....	333
§ 58. Розряди числівників за значенням та граматичними ознаками.....	334
§ 59. Групи числівників за будовою.....	338
§ 60. Відмінювання числівників. Синтаксичні зв'язки числівників з іменниками.....	339

ЗАЙМЕННИК

§ 61. Значення займенників.....	350
§ 62. Поділ займенників за значенням та граматичними ознаками. Співвіднесеність займенників з іншими частинами мови.....	352
§ 63. Відмінювання займенників.....	357

ДІЄСЛОВО

§ 64. Значення, граматичні ознаки дієслова. Система дієслівних форм.....	364
§ 65. Категорія виду.....	369

§ 66. Категорія перехідності / неперехідності.....	372
§ 67. Категорія стану.....	375
§ 68. Категорія способу.....	378
§ 69. Категорія часу.....	383
§ 70. Категорія особи.....	392
§ 71. Дієприкметник.....	396
§ 72. Дієприслівник.....	403

ПРИСЛІВНИК

§ 73. Значення прислівника, його граматичні ознаки.....	410
§ 74. Поділ прислівників за значенням.....	413
§ 75. Морфологічні типи прислівників.....	419

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 76. Прийменник.....	425
§ 77. Походження прийменників і їх склад.....	428
§ 78. Сполучники.....	432
§ 79. Поділ сполучників за походженням, складом та способом уживання	433
§ 80. Синтаксичні функції сполучників.....	434
§ 81. Частки.....	439
§ 82. Вигук.....	444

СИНТАКСИС

§ 83. Предмет синтаксису.....	448
§ 84. Словосполучення.....	449
§ 85. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова.....	452
§ 86. Типи словосполучень за смисловим відношенням між головним і залежним словами.....	454
§ 87. Граматичні зв'язки слів у словосполученні.....	455

РЕЧЕННЯ

§ 88. Речення як основна синтаксична одиниця.....	465
§ 89. Типи речень.....	468
§ 90. Порядок слів у реченні.....	471

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 91. Головні члени речення.....	481
§ 92. Зв'язок присудка з підметом.....	495
§ 93. Другорядні члени речення.....	501
§ 94. Додаток.....	501
§ 95. Означення.....	503
§ 96. Прикладка.....	504
§ 97. Обставина.....	506

ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 98. Типи односкладних речень.....	516
§ 99. Нечленовані речення.....	527
§ 100. Неповні двоскладні й односкладні речення.....	529

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

§ 101. Речення з однорідними членами.....	534
§ 102. Речення з відокремленими членами.....	544
§ 103. Відокремлені означення.....	546
§ 104. Відокремлені прикладки.....	547
§ 105. Відокремлені обставини.....	548
§ 106. Відокремлені додатки.....	550
§ 107. Відокремлені уточнювальні члени речення.....	558

РЕЧЕННЯ ІЗ ЗВЕРТАННЯМИ, ВСТАВНИМИ І ВСТАВЛЕНИМИ КОНСТРУКЦІЯМИ

§ 108. Звертання як синтаксична категорія.....	564
§ 109. Вставні слова, словосполучення і речення. Вставлені компоненти.....	569

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 110. Складне речення як синтаксична одиниця.....	582
§ 111. Засоби зв'язку частин складного речення.....	583
§ 112. Типи складних речень.....	586

§ 113. Складносурядні речення.....	592
§ 114. Складнопідрядні речення.....	604
§ 115. Складнопідрядні речення нерозчленованої структури.....	606
§ 116. Складнопідрядні речення розчленованої структури	608
§ 117. Безсполучникові складні речення.....	626
БАГАТОКОМПОНЕНТНІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ	
§ 118. Типи багатокомпонентних складних речень.....	636
§ 119. Період.....	643
<i>СПОСОБИ ВІДТВОРЕННЯ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ</i>	
§ 120. Пряма мова.....	653
§ 121. Непряма мова.....	656
§ 122. Діалог.....	658
§ 123. Цитата.....	659
<i>СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ (ТЕКСТ)</i>	
§ 124. Структурні типи складних синтаксичних цілих.....	666
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	671

Навчальний посібник

ШКУРАТЯНА Надія Григорівна
ШЕВЧУК Світлана Володимирівна

Сучасна українська літературна мова

*Допущено Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
педагогічних навчальних закладів*

Відповідальний за випуск С. М. Чернуха
Редактор Л. П. Тютюнник

Підписано до друку 26.06.2000 р. Формат 84х108/32. Папір газетний.
Гарнітура таймс. Друк офсетний. Умов.-друк. арк. 36,12.
Тираж 50 000 прим. Замовлення № 0—537.

Видавництво "Літера ЛТД"
04119, Київ-119, вул. Дегтярівська, 38-44.
тел.(факс) (044) 213-30-64, тел. 211-04-57

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
"Літера ЛТД", Київ-57, вул. Довженка, 3.

ІБ ПНУС

633039